

DATE LABEL

THE ASIATIC SOCIETY

1, Park Street, Calcutta-16

The Book is to be returned on

the date last stamped :

7. 6. 56

S
891.2103
R 165 h
v. 3

38A2

COMPUTER

. e1161

रामायणम् ।

— ० —

आरण्यकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ।

रामो ददर्श दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥

अथ ऋषिदर्शितवर्त्मना रामस्य दण्डकारण्यप्रवेशमाह,—प्रविश्येति । ऋषिदर्शितवर्त्मनेति शेषः । दण्डकारण्यं तत्संज्ञकं महारण्यम् । दण्डकस्य राज्ञो देशः शुक्रशापवशादरण्यमभूत् ततः प्रभृति दण्डकारण्यसंज्ञा तस्य । प्रायेण महाराष्ट्रदेशोऽयम् । आत्मवान् स्थायत्तचित्तः । दुर्धर्षो द्विषद्भिरप्रपृष्यः दुर्धर्ममिति पाठे रक्षायुतत्वाद्दण्डक्यप्रवेशमित्यर्थः । मण्डलं समूहः ॥ १ ॥

कुशचीरपरिच्छिन्नं ब्राह्मया लक्ष्म्या ममावृतम् ।

यथा प्रदीप्तं दर्दणं गगने सूर्यमण्डलम् ॥ २ ॥

शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं मदा ।

मृगैर्वृद्धभिराकीर्णं पक्षिसंघैः समावृतम् ॥ ३ ॥

पूजितञ्चोपवृत्तञ्च नित्यमक्षरमां गणैः ।

विशालैरग्निशरणैः सुगुभाण्डैरजिनैः कुशैः ॥ ४ ॥

ममिद्विस्तोयकनशैः फलमूलैश्च शोभितम् ।

आरण्येय महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥

बलिहोमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ।

आश्रममण्डलं वर्णयति,—कुशेति । परिच्छिन्नं व्यामम् । ब्राह्मी
लक्ष्मीः ब्रह्मविद्याभ्यासजनितस्तेजाविशेषः । तत्समावृतत्वादेव गगने
प्रदीप्तं दर्दणं रक्तआदिभिर्द्रष्टृमशकं सूर्यमण्डलं यथा तथा भुवि
स्थितम् ॥ २ ॥

शरण्यं वासायहिं सर्वत्राणार्हञ्च सुसंमृष्टाजिरं अलंकृतप्राङ्ग-
नम् ॥ ३ ॥

अपसरमां गणैरुपवृत्तं उः समीपे कृतनक्षत्रम् अतिमनोरमदर्श-
त्वात् अतएव तेः पूजितञ्च । अग्निशरणैरग्निहोत्रवृक्षैः सुगादिभि-
र्यज्ञोपकरणैश्च शोभितम् ॥ ४ ॥

आरण्यैररण्यभर्वैः ॥ ५ ॥

बलिहोमार्चितं वैश्वदेवहोमबलिहरणैः सत्कृतं ब्रह्मघोषा वेदघोष-

पुष्यैश्चान्यैः परिच्छिन्नं पद्मिन्या च सपद्मया ॥ ६ ॥

फलमन्नाशनैर्दान्तैश्चिरकृष्णाजिनांवरैः ।

सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्युतम् ॥ ७ ॥

पुण्यैश्च नियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः ।

तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ ८ ॥

ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् ।

तद्दृष्ट्वा राघवः श्रीमांस्तापमाश्रममण्डलम् ॥ ९ ॥

अभ्यगच्छन् महातेजा विज्यं कृत्वा महद्भुजः ।

दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः ॥ १० ॥

अभिजग्मुस्तदा प्रीता वैदेहीञ्च यशस्विनीम् ।

स्तेन निनादितं संजातनिनादम् । पद्मिनी सरः सपद्मया पद्मपुष्प
युक्तया ॥ ६ ॥

पुराणैर्द्विः ॥ ७ ॥

ब्रह्मभवनं ब्रह्मलोकः ब्रह्मघोषा वेदंघाघः ॥ ८ ॥

ब्रह्मविद्भिः सर्वत्र ब्रह्मानन्यत्वज्ञानवद्भिः ब्राह्मणैरुक्तलक्षणैरन्वर्थ-
ब्राह्मणैस्तादृशैर्युक्तात्वादेव ब्रह्मभवनप्रख्यत्वम् आश्रमम् ॥ ९ ॥

वीज्यम् अवरोपितशृणुम् । आश्रमवर्तिमृगादित्रासनिवृत्त्यर्थ-
मिति भावः । दिव्यज्ञानोपपन्ना आदिगुर्वन्तारो रामो रावणादीन्
हनिष्यतीत्येवं ज्ञानयुक्ताः ॥ १० ॥

ते रामं सीताञ्च चाक्ष्ण्यगञ्च दृष्ट्वा प्रीता अभिजग्मुः आभिमुख्येन

ते तु मोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणम् ॥ ११ ॥

लक्ष्मणञ्चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥

मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन् ददृश्रताः ॥ १२ ॥

रूपसंहननं लक्ष्मीं मौकुमार्यं सुवेधताम् ।

ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः । १३ ॥

वैदेहीं लक्ष्मीं रामं नेत्रैरनिर्मिषेरिव ।

जगुः । उद्यन्तं साममिव तद्वत् प्रियदर्शनम् । मोमो वाष्पगानां राज्ञति
श्रुतेः । स्वप्नरत्नकसोमराजमिव स्वरत्नकं धर्मचारिणं जगं दृष्ट्वा
लक्ष्मणं यशस्विनीं पातित्रयशोवतीं रत्नःकुलमहाऋजयशोवतीञ्च
सोतां दृष्ट्वा । अतएवाग्रे रक्षणप्रार्थनापपद्यते । मङ्गलानि आशीर्वादान्
प्रत्यगृह्णन् स्वरत्नकेष्टदेवताबद्धा प्रतिगृहीतवन्तः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रूपसंहननम् । अज्ञान्यभूषितान्येव प्रेक्षणीयेर्विभूषणैः । येन भूषित-
वद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यत इति लक्षितं रूपं तद्युक्तं । संहननम् अपाद-
केशं सुस्मिष्टसन्धिवन्धः । अङ्गप्रत्यङ्गकानाञ्च सन्निवेशे यथाचितम् ।
सुस्मिष्टसन्धिवन्धोयस्तत्सोन्दर्यमिहोच्यते इत्युक्तलक्षणं सोन्दर्यम् । लक्ष्मीं
कान्तिं लावण्यं मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति
यदङ्गेषु लावण्यं तद्भिगद्यते । मौकुमार्यं परचित्तग्राहितालक्षणं मर्दवं
वा । विस्मितानामद्भुतवस्तुदर्शनवतां य आकारो मुखप्रसादविस्फा-
रितेक्षणत्वादिरूपस्तथाविधाकारा विस्मितचित्ता इति यावत् । वन-
वासिन इति रामविशेषणम् । तःदृशस्वार्पादृशरूपादित्वास्वर्थम् ॥ १३ ॥

तदेवाह,--वैदेहीमिति । अनिमिषनिमेषरहितः आस्वर्थभूतत्वं

आश्रयभूतान् ददृशुः सर्वे ते वनवासिनः ॥ १४ ॥

अत्रैनं हि महाभागाः सर्वभूतहिते रताः ।

अतिथिं पर्णशालायां राघवं मन्त्रवेशयन् ॥ १५ ॥

ततो रामं सुमत्कृत्य विधिना पावकोपमाः ।

याजहुस्ते महाभागाः सलिलं धर्मचारिणः ॥ १६ ॥

मङ्गलानि प्रयुजाना मुदा परमया युताः ।

मूलं पुष्पं फलं वन्यमाश्रमञ्च महात्मनः ॥ १७ ॥

निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ते तु प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।

धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यस्त्वं महायशाः ॥ १८ ॥

पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दण्डधरो गुरुः ।

रूपादिभिर्विस्मयप्रापकान् सर्वे ते वनवासिनः ऋषयो मृगादयश्च ।

तद्निन्दविच्छेदभयेन च निमेषराहित्यम् ॥ १४ ॥

अत्राश्रममण्डले । अतिथिं न्यायतः पूजार्हं पर्णशालायां प्राति-
स्विक्याम् ॥ १५ ॥

रामस्य सत्कृत्येति कर्मणः श्रेष्ठत्वविवक्षायां षष्ठी । भवदर्शना-
दिभिर्वयं धन्या इत्यादिष्वयवचनेः सत्कृत्य सलिलं सलिनादिपूजा-
द्रव्यम् व्याजङ्गः रामपूजार्थमिति शेषः ॥ १६ ॥

आश्रमञ्च स्वदासस्थानभूतं प्राञ्जलयः निजकुलदेवतावतारत्वात् ।

अन्यथा हि क्षत्रिये ब्राह्मणाञ्जलिकरणास्यानौचित्तं स्यात् ॥ १७ ॥ १८ ॥

पूजनीयो देवताबुद्ध्या पालकत्वेन गुरुत्वाद्वा मान्यो राजबुद्ध्या सत्

इन्द्रस्यैव चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव । २९ ॥

राजा तस्माद्दरान् भोगान् अग्र्यान् भुङ्क्ते नमस्कृतः ।

ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः ॥ २० ॥

नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः ।

न्यस्तदण्डा वयं राजन् ! जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ २१ ॥

रक्षितव्यास्त्वया शश्वद्भृतास्तपोधनाः ।

कारार्हः । दण्डधरो दण्डनिग्रहकर्त्ता सर्वलोकप्रसिद्धस् पृजाहेतुमाह,—
इन्द्रस्येति । इन्द्रस्याग्निघयागपृज्यस्य चतुर्भागः चतुर्थोऽंशः । यद्वा
इन्द्रस्य परमात्मनो विष्णोस्तुर्थोऽंशः । अथकारेण न यस्य कस्यापि
देवतासामान्येति सूचितम् ॥ १९ ॥

तदेवाह, राजत्यादि । नमस्कृतो लोकरिति श्रेष्ठः । एवं राज-
मात्रस्याप्येवंविधत्वे साक्षाद्भगवतस्तैवेवंविधत्वमिति किमवक्तव्यमिति
ध्वनिः । ते वयं ऋषयः रक्ष्यत्वे हेतुर्भवद्विषयवासिन इति । विषयो
देशः । सार्वभौमवत्त्वात् दण्डकारण्यमपि तद्देश एवेति भावः । विष्णुव-
तारत्वात् सवा देशस्तैवेति गृह्णोऽभिप्रायः ॥ २० ॥

ननु वनस्थेन बलहीनेन मया कथं भवन्तो रक्ष्यास्तत्राह,—नगरस्य
इति । नगरमथेया । त्वं नो राजा रक्षकः । राजा जनेश्वर इत्याभ्या-
मिहामुञ्च त्वमेव रक्षकः सर्वशक्तिसम्पन्नस्य नगरवनवासाभ्यामुप-
चयापचययोरभावादिति ध्वनितम् । ननु महाप्रभावानां कुतो रक्षका-
न्तरापि द्देश्यत आह,—न्यस्तेति । त्वत्कभृतनिग्रहाः तत्र हेतुर्जितक्रोधाः
तपोनाशभयात् ॥ २१ ॥

एवमुक्त्वा फलेर्मूलेः पुष्यैरन्यैश्च राघवम् ।
 वन्यैश्च त्रिविधाहारैः सलक्ष्मणमपूजयन् ॥ २२ ॥
 तथान्ये तापमाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमम् ॥
 न्यायवृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २३ ॥

इत्याप्तं रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामादीनां
 दण्डकारण्यप्रवेशो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अतो रक्षितयाः गर्भभृताः यथा मातुर्गर्भे प्राप्ता जीवि मात्रा
 रक्ष्यते तद्वद्व्या इत्यर्थः । अन्यनीवारदिभिविधाहारैः । सलक्ष्मण-
 मित्यनेन लक्ष्मणस्याप्याहारभक्षणं स्पष्टमुक्तम् ॥ २२ ॥

अन्ये सिद्धाः सङ्कल्पसिद्धाः न्यायो धर्मस्तदनुसृद्धं वृत्तं चरित्रं
 येषां ते । यथान्यायम् ईश्वराहंपदार्थापस्थापनेनेश्वरं तर्पयामासुः ॥ २३ ॥

इति श्री रामाभिराम श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

कृतातिथ्योऽथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति ।
आमन्त्र्य म सुनीन् सर्वान् वनमेवान्वगाहत् ॥ १ ॥
नानामृगगणाकीर्णं मृत्तशादूलमेवितम् ।
ध्वस्तवृत्तलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाश्रयम् ॥ २ ॥
निष्कृजमानशकुनि भिक्षिकागणनादितम् ।
लक्ष्मणानुचरो रामो वनमथ्यं ददर्श ह ॥ ३ ॥
मीतया मह काकुत्स्थस्तस्मिघोरमृगायुते ।
ददर्श गिरिशृङ्गाभं पुरुषादं महास्वनम् ॥ ४ ॥
गभीरात्तं महावक्त्रं विकटं विहृतोदरम् ।

उदयं प्रति उदयकाले अभ्यगाहत् प्राविशत् ॥ १ ॥

ध्वस्तवृत्तलतागुल्मं विराधसञ्चारवशादिति श्लेषः । दुर्दर्शसलिला-
श्रयम् उक्तहेतुवशादेव ॥ २ ॥

निष्कृजमानाः शकुनयो यत्र तत् । विराधभयादेवम् । भिक्षिका-
गणमात्रशब्दयुतं वनमथ्यं ददर्शति संवन्धः ॥ ३ ॥

घोरमृगास्तरत्त्वादयः पुरुषादं राक्षसम् ॥ ४ ॥

गभीरात्तं महाकूपवदगाधचक्षुषं विकटं विशालं बीभत्सं कुत्सितं

वीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥
 वमानं चर्म वैव्याघ्रं वसाट्टे रुधिरोल्लितम् ।
 चामनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ६ ॥
 त्रीन् सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान् द्वौ वृकौ षट्पतान्दृश ।
 सर्वपाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥ ७ ॥
 अत्रमज्यायमे शूले विनदन्त महास्वनम् ।
 म रामं लक्ष्मणश्चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथिलीम् ॥ ८ ॥
 अभ्यधावत्सुमं क्रुद्धः प्रजाः काल इवान्तकः ।
 म कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम् ॥ ९ ॥
 अङ्गेनादाय वैदेहीमपाक्रम्य तदाब्रवीत् ।

विषमं निम्नोन्नतसंस्थानम् । विकृतं वक्ष्यमाणधर्मेधिपरोतवेधम् अतएव
 घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥

वसा मांसान्तर्गतस्नेहः । व्यादितास्यं व्यात्तास्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

षट्पताः विन्दुयुक्ताः मृगाः ॥ ७ ॥

भक्षणाये सिंहादीन् आयसे शूलेऽवमज्य महास्वनं यथा तथा
 विन्दन्तम् ॥ ८ ॥

काले युगान्तकाले क्रुद्धोऽन्तकः प्रजा अभि उद्दिश्य यथा धावति
 तथा अभ्यधावत् ॥ ९ ॥

अङ्गेन कटिप्रदेशेन सभार्यो भार्याशब्दो योधिन्मात्रवाची । एक्यया
 योषिता सहिता । यद्वा विराधस्यैदं निन्दोत्कृष्टरूपमेव वाक्यम् ॥ १० ॥

युवां जटाश्रीरधरौ सभार्यौ लीणजीवितौ ॥ १० ॥
 प्रविष्टौ दण्डकारण्यं शरत्पापामिधारिणौ ।
 कथं तापसयोर्वाञ्छं वामः प्रमदया सह ॥ ११ ॥
 अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ ।
 अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः ॥ १२ ॥
 चरामि सावुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् ।
 इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति ॥ १३ ॥
 युवयोः पापयोश्चाहं पाप्यामि रुधिरं मृधे ।
 तस्यैवं ब्रुवतो दुष्टं विराधस्य दुरात्मनः ॥ १४ ॥
 श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं संभ्रान्ता जनकात्मजा ।
 सीता प्रादेपतोद्देगात् प्रव्रान्ते कदली यथा ॥ १५ ॥
 तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधाङ्गतां शुभाम् ।
 अत्रवील्लङ्घयं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १६ ॥

तदेवाह,—कथमिति । प्रमदया एकया सह हयोर्वासः कथञ्चेत्य-
 स्वयः ॥ ११ ॥

अतएवाह । अधर्मचारिणौ मुनिदूषकौ मुनिवेषविरुद्धश्चरत्पाप-
 सिध्दाराणात् एकभार्यारक्तत्वाच्च । अतएव पापा । तयोर्भार्यात्पादनाय
 विराधः स्वयमेव स्वरूपमाह । अहमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥

मृधे युद्धे ॥ १४ ॥

सगर्वितं भावे निष्ठा सगर्वमिति यावत् । उद्देगात् भयात् ॥ १५ ॥

पश्य मौम्य ! नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसम्भवाम् ।
 मम भार्यां शुभाचारां विराधांके प्रवेशिताम् ॥ १७ ॥
 अत्यन्तसुखमं वृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
 यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृत्तञ्च यत् ॥ १८ ॥
 कैकेयास्तु सुमं वृत्तं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण ! ।
 या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थं दीर्घदर्शिनी ॥ १९ ॥
 ययाहं सर्वभूतानां प्रियः प्रस्थापितो वनम् ।
 अद्येदानीं सकामा मा या माता मध्यमा मम ॥ २० ॥

परिशुष्यता शोकसंकुचितेन मुखेनोपलक्षित इव ॥ १६ ॥

प्रवेशितां विराधेनेति श्रेषः ॥ १७ ॥

अस्मासु विषये यद्दुःखं कैकेया वने सम्पादनीयतयाभिप्रेतं यत्
 स्वप्रियं वरवृत्तञ्च [वरव्याजेन वृत्तं] तत् क्षिप्रमद्यैव सुमं वृत्तं सिद्धम् ।
 या पुत्रार्थं पुत्रप्रथोजननिमित्तं राज्येन राज्याभिषेकमात्रेण न तुष्यति
 दीर्घदर्शिनी अस्मन्नाशेन स्वपुत्रस्य चिरं-राज्यं पश्यन्ती ॥ १८ ॥ १९ ॥

यया दीर्घदर्शिन्या सर्वभूतहितोऽहं वनमपि प्रस्थापितः । पित्र-
 राज्यदार्ढ्याय या मे मध्यमा माता कौशल्यातः कनिष्ठत्वात् मुमित्राते
 ज्येष्ठत्वात् सा अद्यदिवसे इदानीमस्मिन् काले सकामा जाता । कौस-
 ल्यापेक्षया कनिष्ठत्वात् पूर्वं यवीयसीत्युक्तिरपि नासङ्गता । तीर्थस्तु
 कौसल्यासुमित्राभ्यां कनीयसी इतरदशरथपत्नीभ्यो ज्येष्ठेत्वाद्,—
 भगवतेऽप्यीदृशोऽस्ति लक्ष्मणोऽसाहवर्धनायेति श्रेषः ॥ २० ॥

परस्पर्शात् तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे ।
 पितृर्विनाशात् मौमित्रे । स्वराज्यहरणात्तथा ॥ २१ ॥
 इति ब्रूवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुतः ।
 अत्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्रमन् ॥ २२ ॥
 अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वामवोपमः ।
 मया प्रेक्ष्येण काकुत्स्थ ! किमर्थं परितप्यसे ॥ २३ ॥
 शरेण निहतस्यास्य मया क्रुद्धेन रत्नमः ।
 विराधस्य गतामोहिं मही पास्यति शोणितम् ॥ २४ ॥
 राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह ।

तदर्थमेव पुनरप्याह, - परेति । पितृर्मरणात् स्वराज्यहरणा-
 दधिकदुःखजनको वैदेहीपरस्पर्शः इतोऽधिकं दुःखजनकं तु न मे
 किञ्चित् इति दुःखातिशयो व्यङ्ग्यः ॥ २१ ॥

बाष्पशोकाभ्यां नेत्रचिह्नगताभ्यां परिप्लुते व्याप्तस्तथा क्रुद्धः कैकेयीं
 प्रति विराधं प्रति च रुद्धो नाग इव आहितुयिद्धकेन मन्त्ररुद्धः पेटो-
 रुद्धो वा सर्प इवेत्यर्थः । श्रमन् रामविषाददर्शनेन ॥ २२ ॥

अनाथ इव नाथापेक्षः प्राणी नाथरहितः सन् यथा शोचति
 तद्वत् । कीदृशस्त्वं भूतानां सर्वजीवानां नाथस्त्राता तेन तस्य नाथ-
 निरपेक्षत्वं ध्वनितं तदुपपादकमेव वासवोपम इत्यपि । मया प्रेक्ष्येण
 युक्त इति शेषः ॥ २३ ॥

किं त्वया प्रकथं तत्राह, - शरेणेति ॥ २४ ॥

तं विराधे विमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले ॥ २५ ॥

मम भुजङ्गलवेगवेगितः

पततु शरोऽस्य महान्महोरमि ।

व्यपनयतु तनोश्च जीवितं

पततु ततश्च महीं विघूर्णितः ॥ २६ ॥

इत्यापि रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे विराधेन
सीताग्रहणं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

विराधं मोक्ष्यामि भरतेन राज्याकामनायाः प्रदर्शितत्वात् तमु-
पैक्ष्य ॥ २५ ॥

भुजङ्गलवेगेन धनुष्कर्षणवेगेन वेगितः आहितवेगः । महीं पततु
विराध इति श्लेषः । विघूर्णितः संजातभ्रमणः ॥ २६ ॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

* अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन् वनम् ।

पृच्छतो मम हि ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः ॥ १ ॥

तसुवाच ततो रामो राज्ञमं ज्वलिताननम् ।

पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ २ ॥

चक्षियौ वृत्तसम्पन्नौ विद्धि नो वनगोचरौ ।

त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दण्डकान् ॥ ३ ॥

अथेति । वनं पूरयन्नित्यस्य शब्देनेति शेषः । युवयोः स्वरूपं पृच्छते मद्यं ब्रूतम् । लोग्ममध्यमद्विवचनम् । प्रश्नप्रकारः कावित्यादि ॥ १ ॥

ज्वलिताननं राज्ञसत्वानमखनिःसृताग्निज्वालयया आत्मनः इक्ष्वाकुसंबन्धिकुलमुवाचेत्यर्थः ॥ २ ॥

चक्षियौ इक्ष्वाकुवंशजाविति शेषः । वनगोचरौ । बडब्रीहिः । कुतश्चिद्धेतोरिति शेषः ॥ ३ ॥

* “इत्युक्त्वा लक्ष्मणः श्रीमान् विराधं प्रहृमन्निव ।

को भवान् वनमभ्येत्य चरिष्यति यथासुखम् ॥”

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम् ।
 हन्त वक्ष्यामि ते राजन् ! निबोध मम राघव ! ॥ ४ ॥
 पुत्रः किल जवस्यः हं माता मम शतहृदा ।
 विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥ ५ ॥
 तपसा चाभिमंप्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा ।
 शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छ्रेयाभेद्यत्वमेव च ॥ ६ ॥
 उत्सृज्य प्रमदामेनामनपेक्षौ यथागतम् ।
 त्वरमागौ पलायेथां न वां जीवितमाददे ॥ ७ ॥
 तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः ।
 राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम् ॥ ८ ॥
 चुट्ट ! धिक् त्वां तु हीनार्थं मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम् ।

निबोध मम वचनान्मम स्वरूपमिति शेषः ॥ ४ ॥

जवस्य जवनासः ॥ ५ ॥

लोके प्राणिलोके शस्त्रेण शस्त्रसामान्येन । किञ्च अच्छ्रेयाभेद्यत्वं
 प्राणवियोजनाय क्लेदभेदाशक्यमात्रत्वञ्च प्राप्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यदेवमत उत्सृज्येत्यादि । अनपेक्षौ । प्रमदाशया युद्धाशया च
 रहितौ वां युवयोः ॥ ७ ॥ ८ ॥

हीनार्थं परदारस्पर्शलक्षणहीनकर्मकरम् । अतएव त्वां धिक् ।
 मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम् । उक्तदुष्कर्मकरणादिति शेषः । तच्च मृत्युं रणे
 सम्पक् प्राप्स्यसि तिष्ठ क्षणमिति शेषः ॥ ९ ॥

रणे प्राप्स्यमि मंतिष्ठ न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ ८ ॥

ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामः सजिगितान् शरान् ।

सुशीघ्रमभिमन्वाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

धनुषा ज्यागुणवता मत्तवाणान् सुमोच ह ।

रुक्मपुंसान् महात्रेगान् सुपर्णानिलत्तुल्यगान् ॥ ११ ॥

ते शरीरं विराधस्य भित्वा बर्हिणवाममः ।

निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावकोपनाः ॥ १२ ॥

स विद्धे न्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः ।

अभ्यद्रवत् सुमंक्रुद्धस्तादा रामं मन्त्रमगम् ॥ १३ ॥

स विनद्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमम् ।

प्रशृङ्गाशोभत तदा व्यात्तानन इवान्तकः ॥ १४ ॥

अभिसन्वाय धनधीति शेषः ॥ १० ॥

व्यागुणवता ज्यारूपरञ्जुमता ज्याशब्दवतेति वा सुपर्णानिलाभ्यां
तुल्यं गच्छन्ति तान् ॥ ११ ॥

बर्हिणवाससः बर्हिणो मयूरास्तसंबन्धिवर्हवासस इत्यर्थः । शो-
णितादिग्धाः रक्तलिप्ताः ॥ १२ ॥

स विद्धेऽपि रामवाणताङ्गितेऽपि वरदानमाहात्म्यादगतासुर्यथा-
मात्रेण वैदेहीं हित्वा शूलमुद्यम्याभ्यद्रवत् ॥ १३ ॥

महानादं विनद्य कृत्वा शक्रध्वजोपमं दंष्ट्र्येण स्थौल्येन च व्यात्तानना
विष्टताननः ॥ १४ ॥

अथ तौ धातरौ दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः ।
 विराधे राक्षसे तस्मिन् कालान्तकयमोपमे ॥ १५ ॥
 म प्रहस्य महारौद्रं स्थित्वाऽजृम्भत राक्षसः ।
 जृम्भमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्येतुराशुगाः ॥ १६ ॥
 स्पर्शात् तु वरदानेन प्राणान् संरोध्य राक्षसः ।
 विराधः गूलमुद्यम्य राघवावभ्यधावत ॥ १७ ॥
 तच्छूलं वज्रमंकाशं गगने ज्वलनोपमम् ।
 द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १८ ॥
 तद्रामविशिखैश्चिन्नं गूलं तस्यापतद् भुवि ।

कालान्तकयमाः प्राणतनुमनःसंहारप्रधानाः संहाररुदस्य मूर्त्तय-
 स्तत्सदृशे * ॥ १५ ॥

प्रहस्य शस्त्रावधे मयि वृथैषां बाणपात इति हामः । ते बाणाः
 रामलक्ष्मणविरुद्धाः जृम्भणेन शरीरलया अपि कायान्निर्जग्मुः । आशु-
 गाः शीघ्रगा इत्यर्थे केवलं यौगिकम् ॥ १६ ॥

स्पर्शात् तु वरदानेन वरदानसंबन्धादित्यर्थः । संरोध्य वृत्वा परम
 दुःखं प्राप्नोऽपीति शेषः ॥ १७ ॥

तच्छूलं करस्थमूलभागमेवेति शेषः । गगने ज्वलनोपमम् शिखा-
 भागावच्छेदेनेति भावः ॥ १८ ॥

* कालः अन्तकः यमश्चेति त्रयो मरणाधिकारिणः तत्र कालस्याधिका-
 रो जीवितविच्छेदे अन्तकस्य प्राणापहारे यमस्य पुण्यापुण्यविवेके इति ।

पणताग्रनिना च्छिन्नं मेरीरिव शिलातलम् ॥ १९ ॥

तो खट्वगौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्णमर्षीपमो द्युधौ ।

दूर्णमापततुस्तस्य तदा प्रहरतां बलात् ॥ २० ॥

स बध्यमानः सुभ्रशं भुजाभ्यां परिशृङ्ख्य तो ।

अप्रकम्प्यौ नरयाद्यौ रोद्रः प्रस्थातुमैच्छत ॥ २१ ॥

तस्याभिप्रायमाज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।

बह्वत्ययमलं तावत् पथानेन तु राक्षसः ॥ २२ ॥

यथा चेच्छति मौमित्रे । तथा बहत् राक्षसः ।

अयमेव हि नः पथ्या येन याति निशाचरः ॥ २३ ॥

स तु स्वबलवीर्येण समुत्क्षिप्य निशाचरः ।

बालाविव स्कन्धगतौ चकारातिबलौद्धतः * ॥ २४ ॥

अग्रनिर्वचम् ॥ १९ ॥

तदा आपतनकाल एव प्रहरतां [प्राहरताम्] इत्यर्थः ॥ २० ॥

भुजाभ्यां परिशृङ्ख्य एकैकेनैकेकम् ॥ २१ ॥

तस्याभिप्रायं क्तः न नान्तर्नयनविषयम् ॥ २२ ॥

यथेच्छति तथा बहत् यथास्तेषु भवति तथा बहत् अनेन विभयत्वं दर्शितम् । तत्र हेतुमाह,--अयमेवेति ॥ २३ ॥

* "चकारातिबलौ ततः" इति वा पाठः ।

तावारोप्य ततः स्कन्धं राघवौ रजनीचरः ।

विराधो विनदन् घोरं जगामाभिसुखो वनम् ॥ २५ ॥

वनं महामेघनिभं प्रविष्टो

द्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम् ।

नानाविधैः पत्तिकुलैर्विचित्रं

शिवायुतं व्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे विराधेन

रामलक्ष्मणहरणं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

स्कन्धगतौ चकार स्कन्धावारोपयामास ॥ २४ ॥ २५ ॥

शिवायुतं शिवाभिवर्तितम् ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

द्वियमाणौ तु काकुत्स्थौ दृष्ट्वा भीता रघुत्तमौ ।
उच्चैःस्वरेण चुक्रोश प्रगृह्य सुमहाभुजौ ॥ १ ॥
एष दाशरथी रामः मत्पुत्रान् वलवान् गुरुचिः ।
रत्नमा रौद्ररूपेण द्वियते महानक्षाणः ॥ २ ॥
मामृत्ता भक्तयिष्यन्ति शार्दूलद्वीपिनस्तथा ।
मां हरोत्सृज्य काकुत्स्थौ नमस्ते राक्षसोत्तम ! ॥ ३ ॥
तस्यास्तदचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामकल्मषी ।
देगं प्रचक्रतु रीरौ वधे तस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥
तस्य रौद्रस्य मौमित्रिः सख्यं बाह्वं बभञ्ज ह ।

समहान्तौ सुभुजा प्रगृह्य उद्यम्य ॥ १ ॥

कोशानप्रकारमाह । एष इति ॥ २ ॥

शार्दूलद्वीपिनः सबिन्दुबिन्दुव्याघ्राः मां हर ते नम इत्युक्तिः

रामकल्मषयोः प्रेमातिशयत्वात् ॥ ३ ॥

वेगं त्वराम् ॥ ४ ॥

* "सुभुजा भुजौ" इति वा पाठः ।

रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षमः ॥ ५ ॥
 म भग्नबाहुः संविभ्रः पपाताशु विमूर्च्छितः ।
 धरण्यां मेघसंकाशौ वज्रभिन्न इवाचलः ॥ ६ ॥
 मुष्टिभिर्वाह्निभिः पङ्क्तिः सूदयन्तौ तु राक्षसम् ।
 उद्यम्योद्यम्य चाघेनं स्थण्डिले निष्पिपेतुः ॥ ७ ॥
 सुविद्धो बह्निभिर्वाणैः खड्गाभ्याञ्च परिक्षतः ।
 निष्पिष्टो बह्निघ्ना भूमौ न ममार स राक्षसः ॥ ८ ॥
 तं प्रेक्ष्य रामः सुभ्रशमवध्यमचलोपमम् ।
 भयष्वभयदः श्रीगानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 तपसा पुरुषव्याघ्र ! राक्षसोऽयं न शक्यते ।
 शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे ॥ १० ॥

बाहुं बभञ्ज नैतावतापि प्राणहानिरिति न वरदानविरोधः
 यभेद्याच्छेद्यत्वञ्च प्राणनाशान्तमावयन्नविशेषपरं बोध्यम् । बभञ्ज
 मुष्टिप्रहारणेति शेषः । अभेद्याच्छेद्यत्वरस्तु शस्त्रकरणकतद्विषय
 इत्यन्ये ॥ ५ ॥

संविभ्रः खिन्नः ॥ ६ ॥

सूदयन्तौ हिसन्तौ ॥ ७ ॥

न ममार वरदानबलादिति भावः ॥ ८ ॥

भयेषु भयकालेषु अभयदः खड्गादिशस्त्रास्त्ररक्षणकीर्तनादिना ॥ ९ ॥

कुञ्जरस्यैव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण ! ।
 * वनेऽस्मिन् सुमहच्छुभ्रं खन्यतां रौद्रवर्चसः ॥ ११ ॥
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ।
 तस्यै विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान् ॥ १२ ॥
 तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः प्रश्रितं वचः ।
 इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम् ॥ १३ ॥
 हृतोऽहं पुरुषव्याघ्रं शक्रतुल्यबलेन वै ।
 मया तु पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभ ! ॥ १४ ॥
 कौसल्यासुप्रजास्तात ! रामस्त्वं विदितो मया ।
 वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महायशः ॥ १५ ॥
 अभिशपादादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ।

निखभावहं भूमौ गर्त्ते पातयावहे ॥ १० ॥ ११ ॥
 प्रदरो गर्त्तः कण्ठे व्याक्रम्य गद्यमिव ॥ १२ ॥
 प्रश्रितं शपानकालप्राप्तेः प्रश्रयप्राप्तिः ॥ १३ ॥
 प्रदरकरणरूपप्राणान्तव्यापारात् पूर्वं रामस्त्वमिति न ज्ञातः ॥ १४ ॥
 इदानीं कथं ते ज्ञानं तत्राह,—कौसल्येत्यादि । त्वया कौसल्या
 सुप्रजा इति त्वं विदितः कौसल्यापुत्र इति ज्ञातोऽसीत्यर्थः । एवञ्च
 कौसल्यायामीश्वरोऽवतीर्णः । वैदेही च लक्ष्मीः । लक्ष्मणश्च तवांश
 इति सूचितम् ॥ १५ ॥

* “महृतोऽस्य महच्छुभ्रं” इति वा पाठः ।

तुन्वुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन हि ॥ १६ ॥
 प्रसाद्यमानश्च मया सोऽत्रवीन्मां महायशाः ।
 यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥ १७ ॥
 तदा प्रकृतिमापन्नो भवान् स्वर्गं गमिष्यति ।
 अनुपस्थीयमानो मां स क्रुद्धो व्याजहार ह ॥ १८ ॥
 इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तमुवाच ह ।
 तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात् सदारुणात् ॥ १९ ॥
 भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽसु परन्तप ! ।
 इतो वसति धर्मात्मा शरभङ्गः प्रतापवान् ॥ २० ॥
 अर्धयोजने तात ! महर्षिः सूर्य्यसन्निभः ।

एवं ज्ञाने कारणमाह,—अभिशापादिति । तुम्बुरुहं वैश्रवणेन
 शप्तः । तस्माच्छापात् राक्षसीं तनं प्रविष्टोऽतो मे ज्ञानशक्तिर-
 स्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रकृतीं गान्धर्वीम् । प्रकृतक्रील्यकारणमाह, अनुपस्थीयमानः
 अवनुरेख्यसेव्यमानः । व्याजहारेत्यस्य राक्षसीं तनं प्रविष्टेति
 शेषः ॥ १८ ॥

अनुपस्थाने कारणमाह, इतीति । उक्तं शप्यं तत्प्रतीकारसोवा-
 चेत्यर्थः । शपामुक्तिकालजानन्दपारवश्यात् पुनरुक्तिर्न दोषाय । रम्भा-
 सक्तं पुरानघेति पाठे पुनरुक्त्यभाव एव ॥ १९ ॥

स्वं भुवनं स्वं लोकं भवनमिति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयोऽभिधास्यति ॥ २१ ॥
 अवटे चापि मां राम ! निक्षिप्य कुशलो ब्रज ।
 रक्ष मां गतसत्वानामेष धर्मः मनातनः ॥ २२ ॥
 अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः मनातनाः ।
 एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः ॥ २३ ॥
 बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः ।
 तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह ॥ २४ ॥
 कुञ्जरस्यैव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण ! ।
 वनेऽस्मिन् सुमहच्छुभ्रं खन्यतां रौद्रकर्मणः ॥ २५ ॥
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ।

अध्यर्धयोजने सार्धयोजने ॥ २१ ॥

गतसत्वानां गतप्राणानां मनातनः परस्परप्राप्तः । अतएव कलि-
 राक्षसेषु यवनेष्वेतद्भेदप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥

ऽऽक्तमेव विवृणोति । अवटे इति ॥ २३ ॥

न्यस्तदेहोऽवटनिक्षिप्तदेहः । स्वर्गसंप्राप्तः संप्राप्तस्वर्ग इत्यर्थः ।
 बभूव तथा भवितुमद्यते बभूवेत्यर्थः । यद्वा बभूवेत्यर्द्धेन संक्षिप्त-
 तयोक्तस्य विस्तरमाह, तच्छ्रुत्वेति । अवटनिक्षेपेण स्वर्गप्राप्तिं श्रुत्वा ॥ २४ ॥

कुञ्जरस्यैव निखननार्थमिवेत्यर्थः । खन्यतामिति शीघ्रमिति शेषः ।
 ममातर्कितस्यैतन्मरणोपायस्यानेनापि कथनान्निश्चितत्वेन शीघ्रता कार्य-
 त्याशयः ॥ २५ ॥

तस्यौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान् ॥ २६ ॥

ततः खनित्रमादाय लङ्घनः श्वभ्रमुत्तमम् ।

अखनत् पार्श्वतस्त्रस्य विराधस्य महात्मनः ॥ २७ ॥

तं मुक्तकण्ठमुत्क्षिप्य शङ्कुकर्णं महाखनम् ।

विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदन्तं भैरवखनम् ॥ २८ ॥

तमाह्वे निर्जितमाशुविक्रमौ

स्थिरावभौ संयति रामलङ्घणौ ।

मुदान्वितौ क्षिपितुर्भयावहं

नदन्तमुत्क्षिप्य बलेन राक्षसम् ॥ २९ ॥

अवधत्तां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ

सितेन शस्त्रेण तदा नरर्षभौ ।

पादेन कण्ठे आक्रम्य तस्यां श्वभादूरे परिलुगठनव्यालक्ष्यम् ॥ २६ ॥

विराधस्य महात्मनः । महात्मनो महाशरीरस्य । गन्धर्वत्वप्रत्या-
पन्थभिप्रायेण रामस्वरूपज्ञानाभिप्रायेण च कविना महात्मन इति
प्रयुक्तं वा ॥ २७ ॥

मुक्तकण्ठं श्वभ्रे क्षिपणार्थं रामेण मुक्तकण्ठाक्रमणम् । शङ्कुवत्-
कठिनकर्णं उत्क्षिप्य चालयित्वा महाखनत्वादेव भैरवखनत्वं यथातथा
धन्योऽहमतिधन्योऽहमिति नदन्तं श्वभ्रे प्राक्षिपत् ॥ २८ ॥

आशुविक्रमौ क्षिप्रकारिणौ । संयति स्थिरौ दृढक्षिप्तौ । आह्वे
निर्जितं बलेनोत्क्षिप्य सञ्चाल्य गर्जे क्षिपितुः ॥ २९ ॥

समर्थं चात्यर्थविशारदावभौ
 बिले विराधस्तु वधं प्रचक्रतुः ॥ ३० ॥
 स्वयं विराधेन हि मृत्युं रात्मनः
 प्रसह्य रामेण यथार्थं* मीप्सितः ।
 निवेदितः काननचारिणा स्वयं
 न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति ॥ ३१ ॥
 तदेव रामेण निशम्य भाषितं
 कृता मतिस्तस्य ज्वलन्प्रवेशने ।

अथधृतां शस्त्रेणावधृतां प्रेक्ष्य । असह्यतामिति पाठेऽप्यवधृता-
 मियेवार्थः । प्रेक्ष्य विचार्य समर्थं बिलं संपाद्य तत्र बिले वधं प्रचक्रतुः
 मृत्युपुरणेनेति शेषः ॥ ३० ॥

उक्तमेवार्थमुपसंहरति,—स्वयमिति । यथार्थं स्वप्रयोजनोचितं
 रामेण कर्त्ता प्रसह्य स्वयं स्वस्य यो मृत्युं रोषितस्तस्मात्कनो मृत्युं प्रसह्य
 उद्दिश्य । प्रपद्यति पाठेऽप्ययमेवार्थः । काननचारिणा विराधेन मे
 वधः शस्त्रकृतो न भवेदिति निवेदितोऽभूत् राम इति शेषः † ॥ ३१ ॥

तदेवभाषितं विराधोक्तं शस्त्रेण मे न मृत्युरित्येवं रूपम् ॥ ३२ ॥

* “वधार्थम्” इति वा पाठः ।

† स्वयं पपद्य अत्रकदा बिले निक्षिप्य काननचारिणा रामेण वधार्थं न मे
 वधः शस्त्रकृतो भवेदिति आत्मन ईपमिता मृत्युर्विराधेन स्वयं निवेदित इति
 सन्ध्याः विलप्रसंघार्थं शस्त्रवधं निषिद्धं ईपमिता विलप्रवेशवधो विराधेन स्वयं
 निवेदित इत्यर्थः ।

बिलञ्च तेनातिबलेन रत्तमा
 प्रवेश्यमानेन वनं विनादितम् ॥ ३२ ॥
 प्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ
 विराधसुर्यां प्रदरे निपात्य तम् ।
 ननन्दसुर्वीतभयौ महावने
 दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव * ॥ ३३ ॥

इत्यार्षं रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
 विराधवधो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

प्रहृष्टरूपाविव । इवशब्द एवार्थः । दिवि स्थितौ चन्द्रदिवा-
 कराविव महावने विजङ्गतुः । नीलत्वाद्विशालत्वाच्च वनस्याकाश-
 सादृश्यम् । उभावपि चन्द्रवत् कलासम्पन्नौ सूर्यवत्प्रतापयुतौ ॥ ३३ ॥

* “शिलाभिरन्तर्दधत्सु राक्षसम् ।” इति वा पाठः ।

ततस्तु तौ काञ्चनचित्रकार्मुकौ
 निहत्य रत्तः परिगृह्य मैथिलीम् ।
 विजङ्गतुस्तौ सुदितौ महावने
 दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव ॥”

इत्यरिक्तं पाश्चात्याः पठन्ति ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

हत्वा तु तं भीमवानं विराधं राक्षसं वने ।
ततः भीतां परिष्वज्य समाश्रास्य च वीर्यवान् ॥ १ ॥
अत्रवीरु भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीपतेजसम् ।
कथं वनमिदं दुर्गे न चास्मौ वनगोचराः ॥ २ ॥
अभिगच्छामहे ग्रीध्रं शरभङ्गं तपोधनम् ।
आश्रमं शरभङ्गस्य राघवोऽभिजगाम ह ॥ ३ ॥
तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ।
समीपे शरभङ्गस्य ददर्श महदद्भुतम् ॥ ४ ॥
विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरप्रभम् ।
रथप्रवरमारूढमाकाशे विबुधासुगम् ॥ ५ ॥

समाश्रास्य समाश्रास्येव विराधाद्भीतामिति शेषः ॥ १ ॥
इदं वनं कथं पीडाजनकं दुर्गं विषमं क्रमणायोग्यञ्च वयं चेतः
पूर्वं कदापि वनगोचरा न स्मः कदापीदृशं वनं न दृष्टं यस्मात् ॥ २ ॥
अतः ग्रीध्रं शरभङ्गं गच्छामहे गच्छाम इत्यर्थः इत्युक्तिरिति शेषः ॥ ३ ॥
भावितात्मनः शुद्ध यात्मा यस्य तस्य समीपे महदद्भुतं ददर्श ॥ ४ ॥

असंस्पृशन्तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् ।
 सुप्रभाभरणं देवं विरजोस्वरधारिणम् ॥ ६ ॥
 तद्विधैरेव बह्वभिः पूज्यमानं महात्मभिः ।
 हरितैर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ ७ ॥
 ददर्श दूरतस्तस्य तरुणादित्यमन्निभम् ।
 पाण्डुराभ्रघनप्रख्यं चन्द्रमण्डलसन्निभम् ॥ ८ ॥
 अपथ्यद्विमलं कृत्रं चित्रमान्योपशोभितम् ।
 चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदण्डे महाघने ॥ ९ ॥
 गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि ।
 गन्धर्वामरमिद्धास्य बहवः परमर्षयः ॥ १० ॥
 अन्तरिक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरैडयन् ।

तदेवाह,—विभ्राजमानमिति । वपुषा वपुःकान्त्या । विबुधानुगं
 दवानुचरं बह्वत्रीहिः ॥ ५ ॥

वसुधामसंस्पृशन्तं रथादवरुह्यापेति शेषः । विबुधेश्वरं शक्रम् ।
 अतिशयप्रभावदाभरणं विरजस्तमस्वरं धर्तुं शीलं यस्य तम् ॥ ६ ॥
 . तद्विधैस्तद्विधाभरणादिमद्विः हरितैः श्यामवर्णैस्तादृशं रथञ्च
 ददर्श ॥ ७ ॥

पाण्डुराभ्रस्येव घना अधिका प्रख्या कान्तिर्यस्य तत् ॥ ८ ॥

चामरव्यजने वालव्यजने । रुक्मं स्वर्णम् । महाघने रत्नयतत्वात्
 बह्वमूल्ये ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सह संभाषमाणे तु शरभङ्गेन वामवे ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 रामोऽयं रथमुद्दिश्य भ्रातुर्दर्शयताद्भुतम् ॥ १२ ॥
 अर्चिष्मन्तं श्रिया जृष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण ! ।
 प्रपतन्तमिवादित्यमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ १३ ॥
 ये ह्यथाः पुरुहृतस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः ।
 अन्तरिक्षगता दिव्यास्तदमे हरयो ध्रुवम् ॥ १४ ॥
 इमे च पुरुषव्याघ्र ! ये तिष्ठन्त्यभितो दिशम् * ।
 शतं शतं कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः ॥ १५ ॥
 विस्तीर्णविपुलोरस्काः परिघायतबाहवः ।
 शोणांशुवसनाः सर्वे व्याघ्रा इव दूरामदाः ॥ १६ ॥

उक्तलक्षणं वामवे शरभङ्गेन संभाषमाणेतु तं शतक्रतुं दृष्ट्वा ज्ञात्वा
 रामोऽब्रवीत् उक्तस्यैव प्रपञ्चा रामोऽथेति । उद्दिश्य हस्तेन निर्दिश्य ।
 दर्शयत अदर्शयतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

पुरु वज्र यथा तथा यज्वभिराङ्गयते यागयेति पुरुहृतः नः अ
 स्माभिः ॥ १४ ॥

शतं शतं अष्टदिव्येति शेषः । शतशब्दोऽनन्तवाची ॥ १५ ॥
 विस्तीर्णविपुलानि अतिशयेन विशालानि उशसि येषां ते ।

* "रथम्" इति वा पाठः ।

उरोदेशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसन्निभाः ।
 रूपं विभ्रति मौमिते ! पञ्चविंशतिवार्षिकम् ॥ १७ ॥
 एतद्धि किन्तु देवानां वयो भवति नित्यदा ।
 यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः ॥ १८ ॥
 इहैव मह वैदेह्या मुहुर्त्तं तिष्ठ लक्ष्मण ।
 यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान् रथे ॥ १९ ॥
 तमेवमुक्त्वा मौमितिमिहैव स्थीयतामिति ।
 अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ २० ॥
 ततः समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः ।

आयतं दीर्घं शोणांशूनि शोणप्रभानि वसनानि येषाम् । शोणाश्रम-
 वसना इति पाठे पद्मरागसदृशवसना इत्यर्थः । शोणांश्वित्यत्र प्राचीनः
 पाठ इति कतकः ॥ १६ ॥

ज्वलनसन्निभाः दीप्तिमात्रिण ॥ १७ ॥

एतद्धि पञ्चविंशतिवर्षप्रमाणकम् । नित्यदेत्यादि ये इमे देवाः यथा
 यादृशशुभदर्शनवयस्का दृश्यन्ते एतदेवैषां नित्यदा वय इति पूर्वोक्त
 सम्बन्धः ॥ १८ ॥

यावज्जानामि ज्ञास्यामि तावत्तिष्ठेत्यन्वयः । क एष रथे इन्द्रत्विना-
 मुमितोऽपि प्रमाणान्तरेणापि ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उक्तानुवादपूर्वं व्यापारान्तरोपदेशस्तमेवमित्यादि । इहैव स्थीय-
 तामित्येवमुक्त्यर्थः ॥ २० ॥

शरभङ्गमनुज्ञाय विबुधानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इहोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते ।

निष्ठां नयत तावन्तु ततो माद्रष्टुमर्हति ॥ २२ ॥

जितवन्तं कृतार्थं हि तदाहमचिरादिमम् * ।

कर्म ह्यनेन कर्त्तव्यं महदन्यैः सुदुष्करम् ॥ २३ ॥

अथ वञ्ची तमामन्त्रप्रमानयित्वा च तापमम् ।

रथेन हययुक्तेन ययौ दिवमरिन्दमः ॥ २४ ॥

अनुज्ञाय गमनाय कृतानुमतिकं कृत्वा ॥ २१ ॥

यावदसौ मां नाभिभाषते तावन्मां निष्ठां स्थानान्तरं स्वर्गं वा नयत मया सह गच्छत । ततो वनचारिणाद्धेतोर्मां मां अद्रष्टुमर्हति द्रष्टुं नार्हतीत्यर्थः । अ इति निषेधार्थमव्ययं पृथक्पदम् । विपदीवस्थितेनैवं वैभवस्य दर्शनमनुचितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

कृतार्थं निस्तीर्णविपदं जितवन्तं रावणमिति श्रेष्ठः । तदा वैभव-
युक्तमिमं द्रक्ष्यामीति श्रेष्ठः । कृतकस्वेतत् पदं प्रक्षिप्तमित्याह । तद्-
वृथैव मद्गीताव्याख्याने सर्वसामञ्जस्यात् । रामो यावन्मां नाभिभाषते
तावत् कर्मयोगो रावणवधस्य निष्ठां समाप्तिं नयत ततो मां द्रष्टुमर्हति ।
अन्यैः सुदुष्करं महत् कर्म तेन कर्त्तव्यमस्ति रावणवधरूपमतस्तत्करणेन
कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनं रावणजघिनं द्रष्टुमिह इति तीर्थव्याख्याने ।
संप्रत्यदर्शनहेतुस्तु पूर्वोक्त एवोपरितो बोध्यः ॥ २३ ॥

* “दिक्षा द्रक्ष्याम्यहं हरिम्” इति वा पाठः ।

प्रयाते तु महस्नात्ते राघवः सपरिच्छदः ।
 अग्निहोत्रसुपासीनं शरभङ्गसुपागमत् ॥ २५ ॥
 तस्य पादौ च मंगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः ।
 निषेदुस्तदनुज्ञाता लक्ष्मणासौ निमन्विताः ॥ २६ ॥
 ततः शक्रोपयानन्तत् पर्यष्टच्छत राघवः ।
 शरभङ्गश्च तत् सर्वं राघवाय न्यवेदयत् ॥ २७ ॥
 मामेष वरदो राम ! ब्रह्मलोकं निनीषति ।
 जितसुरेण तपसा दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २८ ॥
 अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र ! वर्त्तमानमदूरतः ।

ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातियिम् ॥ २९ ॥

अथ वक्षीति । देवराजोपात्तरं तं तापसं शरभङ्गमामन्त्र्य मान-
यित्वा संपूज्य च दिवं यया ॥ २४ ॥

सपरिच्छदः स्त्रीभाटसहितः ॥ २५ ॥

पादौ संगृह्य राम ईश्वरोऽपि ब्राह्मणा एवं पूज्या इत्यन्यान्
शिक्षयितुमेवं चकार । तदनुज्ञाताः असिनावस्थानाय कृतानुमतिकाः
अतएव लक्ष्मणासौ लक्ष्मणासस्थानाः निमन्विताः भोजनाद्यर्थं तादृशा
निषेदुः ॥ २६ ॥

शक्रोपयानं इन्द्रागमनप्रयोजनम् ॥ २७ ॥

निवेदनप्रकारमाह,—मामेष इति । उग्रेण तपसा मया जितं
ब्रह्मलोकं एष वरद इन्द्रो ब्रह्माज्ञया मां निनीषति । यद्वा देवेन्द्रवेष-
धारी ब्रह्मैवायं अकृतात्मभिः अननुष्ठितभगवदुपासनैः ॥ २८ ॥

त्वयाहं पुरुषव्याघ्र ! धार्मिकेण मत्तात्मना ।

समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवस्त्रावरं परम् * ॥ २० ॥

अक्षया नरशार्दूल ! जिता लोका मया शुभाः ।

ब्राह्मणाश्च नाकष्टाश्च प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ॥ २१ ॥

एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्रविशारदः ।

अप्रिया शरभङ्गेन राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥

तर्हि किमिति विलम्बितं तत्राह—अहमिति । ज्ञात्वा योगचतुष्टया न गच्छामि योगसिद्ध्या स्वेच्छया देहत्यागात् त्वां प्रियातिथिम् अति-
प्रियमतिथिम् ॥ २६ ॥

त्वया समागम्य त्वत्समागमस्य सकृदपि संवृतः एतावत्काल-
पर्यन्तानुष्ठितापासनातोऽधिकफलद इति भावः । त्रिदिवमवरं परस्य
परो ब्रह्मलोकः ॥ २० ॥

समागमस्य यथाधिकफलता भवति तथा करोति । अक्षया इति ।
के ते लोकास्तत्राह ब्राह्मणा इति । उभयत्र व्यञ्ज्यार्थः । ब्रह्म-
लोका नाकष्टलोकाश्च जिताः मामकास्तान् प्रतिगृह्णीष्व सकृत्तत्वेना
प्रीकुरुष्व । अनेन सर्वकर्मणां भगवदर्पणमकरोदिति सूचितम् ।

कामतोऽकामतो वापि यत् करोमि शुभाशुभम् ।

तत् सर्वं त्वयि सन्त्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥

नाहं कर्ता सर्वमेतद् ब्रह्मैव कुरुते तथा ।

एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तम्विभिन्नत्वदर्शिभिः ॥

* “देवसेवितम्” इति वा पाठः ।

अहमेवाहुरिष्यामि सर्वान् लोकान् महासुने ! ।
 आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ ३३ ॥
 राघवेणैवसुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै ।
 शरभङ्गो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३४ ॥
 इह राम ! महातेजाः सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः ।
 वसत्यरण्ये नियतः स ते श्रेयो विधास्यति * ॥ ३५ ॥
 इमां मन्दाकिनीं राम ! प्रतिस्त्रोतामनुव्रज ।
 नदीं पुष्पोडुपवह्नां ततस्तत्र गमिष्यसि ॥ ३६ ॥

इति कौर्मोक्तिः । भगवत्परिपतधर्माणामनन्तफलत्वं गीतादिषु स्पष्टमेव
 मुक्तिपर्यवसायित्वात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अहमेवेति तपसैत्यर्थः । त्वदत्तप्रतिग्रहेनाहमधिकारीत्वापाततोऽ-
 र्थः । वास्तवस्तु ऋषेः परमभक्तस्यानुग्रहाय तदपरिपतधर्माङ्गीकारमाह
 भगवान् अहमेवेति । मयि न्यासत्वेन स्थापितानिमान् त्वदर्जितान्
 सर्वान् लोकान् तुभ्यमहमेवाहुरिष्यामि प्रापयिष्यामि † इत्युक्त्वा इतर-
 जनप्रतारणायाह आवासन्त्विति प्रदिष्टम् उपदिष्टम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इहारण्ये वसति अदृरे इति शेषः ॥ ३५ ॥

* “सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं शुची देशे तपस्विनम् ।

रमणीये वनोद्देशे स ते वामं विधास्यति ॥”

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः पठन्ति ।

† सन्नियस्य प्रतिपन्नानर्हत्वात् अहमेव स्वतपसा सर्वान् लोकान् आहुरि-
 थामोत्यर्थस्तु समीचीनः ।

एष पन्था नरव्याघ्रं मुहुर्त्तं पश्य तात ! माम् ।
 यावज्जहामि गात्राणि जीर्णान्वचमिवोरगः ॥ ३० ॥
 ततोऽग्निं स समाधाय ह्रत्वा चाज्येन मन्त्रवत् ।
 शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हृताशनम् ॥ ३८ ॥
 तस्य रोमाणि केशांश्च उदाहाग्निर्महात्मनः ।
 जीर्णान्वचं तदास्थीनि यक्ष मांसञ्च शोणितम् ॥ ३९ ॥
 स च पावकमंकाशः कुमारः समपद्यत ।
 उत्याथाग्निचयात्तस्माच्छरभङ्गो व्यरोऽत ॥ ४० ॥

प्रतिस्तीताम् आबन्तत्वमार्धम् । मन्दाकिनीं तामिव पृष्ठां तन्नासिकां
 वा चित्रकूटस्थेयमेव । प्रतिस्तीतसं कृत्वा अत्र पूर्ववाहिन्यां पुरुषेण पश्चि-
 माभिमुखतया गमने प्रतिस्तीतस्त्वं भवति । पुष्यबलघु उडुपवहाम् उडुपं
 श्रवः पुष्यसमूहवहामिति वा ॥ ३६ ॥

एष पन्था इति मार्गोपदेशः अथ ऋषिर्भगवत्प्रार्थितस्योत्तरं दत्त्वा
 स्वाभीष्टं भगवन्तं प्रार्थयते मुहुर्त्तं पश्य तात माम् अयं कृतार्थो भवत्वि-
 त्यभिधानपूर्वकं कटाक्षेणेति श्लेषः । तातेति गृहं जगज्जनकेत्यर्थमपि
 गात्राणि गात्रावयवान् ॥ ३७ ॥

ततोऽग्निं स इति । तद्गः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्षियः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु भगवत्प्रदानशान्त्वुभिरित्युक्तेऽग्निप्रवेशेऽन्वेषेऽग्निमार्गे-
 ष्याग्निं समाधाय मन्त्रवत् तदुक्तमन्त्रैर्ह्रत्वा च अग्निप्रवेशोक्तमन्त्रैरुप-
 निषदुक्तेः प्रविवेश ॥ ३८ ॥

तस्येति । तस्य शरभङ्गस्य रोमादीनि वज्रिर्ददाहति श्लेषः ॥ ३९ ॥

म लोकानाहिताग्नीनाम् ऋषीणाञ्च महात्मनाम् ।

देवानाञ्च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ॥ ४१ ॥

म पुण्यकर्मा भवने द्विजर्षभः

पितामहं मानुचरं ददर्श ह ।

पितामहश्चापि समीप्य तं द्विजं

ननन्द मुस्वागतमित्युवाच । ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
शरभङ्गस्य अग्निप्रवेशो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

सर्गारोहणार्थं दिव्यशरीरपरियहमग्निप्रवेशस्य पूर्वकृतोपासनस्य
च फलभूतमाह । सचेति ॥ ४० ॥

आहिताग्निलोकाः । कर्मणा प्रिहलोक इति श्रुताः चन्द्रप्रदक्षिणाः ।
ऋषिलोकाः विद्यया देवलोक इति श्रुताः सूर्यप्रदक्षिणाः । देवाना-
माजानदेवानां ब्रह्मविष्णुब्रह्माणाञ्च लोकाः । यान् ध्रुवः प्रदक्षिणं
करोति । ततो ब्रह्मलोकं तूर्णं व्यरोहताखण्डवान् ॥ ४१ ॥

पितामहं ब्रह्मादित्रयसमयिच्छुपम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

शरभङ्गे दिवं प्राप्ते मुनिसंघाः समागताः ।

अभ्यगच्छन्त काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम् । १ ॥

वैखानसा वाल्खिल्याः संप्रक्षाला मरीचिपाः ।

अश्लकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च तापसाः ॥ २ ॥

दन्तोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे ।

गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवानवकाशिकाः * ॥ ३ ॥

मुनिसंघाः दण्डकारण्यवासिनः समागता मिलिताः अभ्यगच्छन्त
स्वरक्षणाप्रार्थनार्थमिति श्लेषः ॥ १ ॥

वैखानसा इति । ये नखाः ते वैखानसाः ये वाजाः ते वाल्खिल्या
इति श्रुतेः । प्रजापतेर्गखलोमजाः । संप्रक्षालाः भगवतः पादप्रक्षालनजा
महर्षयः । अश्लकुट्टिकाः संप्रक्षाला इत्यन्ते । मरीचिपाः रविचन्द्रा-
न्यतरकिरणजीवनाः । अश्लकुट्टाः अपक्वकुट्टिताम्लभक्षकाः ॥ २ ॥

दन्तोलूखलिनः दन्तातिरिक्तावहनन साधनरहिताः । उन्मज्जकाः
काण्ठदग्ने जले स्थित्वा तपः कुर्वन्तः । गात्रशय्या अनास्तरणशायिनः ।
अशय्या निद्राहीनाः अनवकाशिकाः एकपादस्य स्थित्यवकाशदान-
रहिताः । एकपादस्थितिमन्ता इति यावत् ॥ ३ ॥

* “तथैवाभ्रावकाशिकाः” इति वा पाठः ।

सुनयः मल्लिहाहारा वायुभक्षास्तथापरे ।

आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४ ॥

तथोर्द्धवासिनो*दान्तास्तथार्द्रपटवाससः ।

सजपाश्च तपोनिष्ठास्तथा पञ्चतपोन्विताः ॥ ५ ॥

सर्वे ब्राह्मणा श्रिया युक्ता दृढयोगममाहिताः ।

शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६ ॥

अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरम् ।

ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिमंघाः समागताः ॥ ७ ॥

त्वमिच्छाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महारथः ।

प्रधानश्वासि नाथश्च देवानां मघवानिव ॥ ८ ॥

आकाशनिलयाः अनावृतप्रदेशस्थायिनः । स्थण्डिलशायिनः उप-
लिप्तानास्तीक्ष्णस्थलशयनाः ॥ ४ ॥

ऊर्द्धवासिनः गिरिशिखराद्यूर्द्धप्रदेशे नित्यं वासशालिनः । व्रतोप-
वासिन इति पाठस्तु चिन्त्यः । तस्य धारणधर्मत्वादिति कतकः । आर्द्र-
पटवाससः नित्यमार्द्रवस्त्रवसनशीलाः सजपाः सदा जपपराः तपो-
निष्ठाः सदा स्वाध्यायाध्ययनशीलाः तपो हि स्वाध्याय इत्युक्तेः । पञ्च-
तपोन्विताः ग्रीष्मे पश्चाद्दिमध्यस्थाः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणा श्रिया ब्रह्मविद्यानुष्ठानजनितब्रह्मवर्चसेन दृढयोगसमा-
हिताः योगैकाग्रचित्ताः ॥ ६ ॥ ७ ॥

किमुचुस्तत्राह,—त्वमिति । इत्थाकुकुलस्य पृथिव्याश्च चेन सकल-

* "मासोपवासिनः" इति वा पाठः ।

विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च ।
 पितृभ्रतत्वं सत्यञ्च त्वयि धर्मश्च पुष्कलः ॥ ९ ॥
 त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् ।
 अर्थित्वान्नाथ ! वक्ष्यामस्तच्च नः जन्तुमर्हसि ॥ १० ॥
 अधर्मः सुमहान्नाथ ! भवेत्तस्य तु भूपतेः ।
 यो हरेद्वन्दिषड्भागं न च रक्षति पुत्रवत् ॥ ११ ॥

त्रेलोक्येति गूढम् । प्रधानत्वेन जगद्धारणकर्तृत्वं नाथत्वेन पालकत्वं
 गर्भितम् । देवानां मघवानिव ॥ ८ ॥

यशसा विक्रमेण च श्रुतः प्रसिद्धः तेन रूपेणेति श्रेष्ठः । पितृवचन-
 पालनं व्रतं यस्य तद्भावः । सत्यं सत्यवचनञ्च त्वयि तिष्ठति इति श्रेष्ठः ।
 किञ्च त्वयि स्मृते धर्मश्च पुष्कलः अङ्गहीनोऽपि सकलाङ्गपूर्णा भवती-
 त्यर्थः ।

प्रमादात् कुवतां कर्म प्रच्यवेताध्वरंघ्रं च ।

तद्विष्णोः स्मरणादेव सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

इति स्मृतेः ॥ ९ ॥

धर्मज्ञं शरणागतरक्षणरूपधर्मज्ञं धर्मवत्सलं धर्मानुष्ठादप्रियं त्वा-
 मासाद्य शरणं प्राप्य । अर्थित्वादर्थिभावेन यतक्रूरमपि वक्ष्यामस्तत्-
 क्षन्तुमर्हसीति योजना । यद्यपि सतसु कार्यवतां पुंसामलमेवाग्रतस्थिति-
 रिति न्यायेन त्वदग्रेऽवस्थानमेव सकलमनोरथपूरकत्वान्नः कार्यसाधनं
 तथाप्यार्थतिष्ठेन किञ्चिद्वक्ष्यमाणं क्षन्तव्यमिति भावः ॥ १० ॥

जगद्रक्षणतत्परस्य विनापि कथनं स्वरक्षणोऽपि प्रवृत्तिरस्यैव

युञ्जानः स्वानिव प्राणान् प्राणैरिष्टान् सुतानिव * ।

नित्ययुक्तः सदा रत्नन् सर्वाङ्गं विषयवासिनः ॥ १२ ॥

प्राप्नोति शश्वतीं राम । कीर्त्तिं स ब्रह्मवर्षिकीम् ।

ब्रह्मणस्थानमामाद्य तत्र चापि महीयते ॥ १३ ॥

यत् करोति परं धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः ।

तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मिण्य रत्नतः ॥ १४ ॥

तथाप्यार्त्ततिशयेन लोकरीत्या राजधर्मं बाधयन्ति । अर्धर्म इति । न च रत्नति विषयवासिन इत्यपकृत्यते । बलिषड्भागं करभागरूपं षष्ठांशम् । यद्वा बलये पूजाय दत्तषड्भागं षष्ठांशं प्रजाभिः स्वानिष्ठ-परिहारार्थेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ रत्नणैः श्रुदयमाहुः । युञ्जानः प्रजारत्नणो यतमानः । सर्वान् देशवासिनः स्वान् प्राणानिव प्राणैरिष्टान् प्राणैर्भ्याः ऽप्यधिकप्रियान् सुतानिव नित्ययुक्तः सदा सावधानः रत्नन् । इह शश्वतीम् अस्यैव विवरणं ब्रह्मवर्षिकीं कीर्त्तिमहिमीमामुश्रिकञ्च ब्रह्मलोकरूपं फलं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ १३ ॥

ननु षष्ठांशयद्वात् प्रजारत्नणावश्यकत्वेऽपि वनवासिरत्नणं कुत-स्तत्राह, —यदिति । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । प्रजाः वानप्रस्थप्रजाः चतुर्भागश्चतुर्थांश इदमुपलक्षणं षड्भागस्यापि तत्रापवासिभिश्चाहारि-

* “प्राणिनः स्वान् सुतानिव” इति वा पाठः ।

सोऽयं ब्राह्मणभूयिष्ठो बालप्रस्यगणो महान् ।
 त्वन्नायोऽनायवद्राम ! राक्षसैर्हन्यते भृशम् ॥ १५ ॥
 ण्हि पश्य शरीराणि सुनीनां भावितात्मनाम् ।
 हतानां राक्षसैर्घोरैर्वह्निनां वज्रधा वने ॥ १६ ॥
 पम्यानदीनिवासानामनुमन्दाकिनीमपि ।
 चित्रकूटान्त्यानाञ्च क्रियते कदनं महत् ॥ १७ ॥

धर्मात् षड्भागप्राप्तिः । तेन धर्मषड्भागप्रतिपादकस्मृत्यविरोधः राज-
 परिपालितदेशभ्रवफलाद्यङ्गनवतो धर्माच्चतुर्थो भागः । तदन्नभोजना-
 दिपुष्टाङ्गधर्मात्तर्धं राज्ञः । अन्नप्रदानुक्तस्वार्थं कर्तुंश्चायं न संशय इति
 स्मृतेरिति बोध्यम् ॥ १४ ॥

अथ विवक्षितमर्थमाहुः, सोऽयमिति । ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्यनेन
 क्षत्रवेश्यवानप्रस्थसत्तापि तत्र बोधिता । त्वं नाथो रक्षको यस्य स
 त्वन्नाथः सोऽप्यनाथवद्दधतेऽतः त्वाद्दृशः अपि दानुचितेति भावः ॥ १६ ॥

स्ववचसो मिथ्यात्वपरिहारायाहुः, - एहोति । मनयो मननशीलाः
 भावितात्मनो निदिध्यासननिष्ठाः शरीराणि केवलं हत्वा त्यक्तानि
 वज्रधा वज्रप्रकारंरज्जुप्रत्यङ्गुच्छेदनादिभिः ॥ १६ ॥

सकलदण्डकारण्यपीडामाहुः, - पम्पेत्यादि । पम्या च नद्यश्च तत्र
 निवासो येषां तेषां पम्यारूपा नदी वा अनुमन्दाकिनीमपीति अनु-
 र्लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । मन्दाकिन्या अचत्यपुण्यनद्यास्तीरवासिनां
 मन्दाकिन्या धिस्तीर्णप्रवाहत्वात् दुरवगाहतया पृथग्गिक्तः राघवा-
 ख्याने ॥ १७ ॥

एवं वयं न मृध्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ।
 क्रियमाणं वने घोरं रत्नोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥
 ततस्त्वां शरणार्थं शरणं ममुपस्थिताः ।
 परिपालय नो राम ' वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥
 परा त्वत्तो गतिर्वीर ' श्रियव्यां नोपपद्यते ।
 परिपालय नः मर्तान् राक्षसेभ्यो वृषात्मज ' ॥ २० ॥
 गतश्चुत्वा तु काकुत्स्थस्तापमानां तपस्विनाम् ।
 इदं प्रोवाच धर्मात्मा मर्तानेव तपस्विनः ॥ २१ ॥
 नैःमर्हथ मां वक्रमाञ्जाप्योऽहं तपस्विनाम् ।
 केवलेन स्वकार्येण प्रवेष्टव्यं वनं मया ॥ २२ ॥

विप्रकारं दुःखं न मृध्यामः सोऽहमशक्ताः ॥ १८ ॥

शरणं रक्षणसमर्थं रक्षणार्थम् ॥ १९ ॥

त्वत्तः परा गतिरुदयस्त्राता ॥ २० ॥

तपस्विनां तपोबलयुतानां तापमानाम् ऋषीणाम् ॥ २१ ॥

तदेवाह,—नैवमिति । एवम् उक्तपार्थनारूप वचः आश्राप्यः

शिष्यादिरिवेदं कुर्विति शिष्यत्तमीयः । केवलेनोपाध्यन्तररहितेन स्वका-
 र्येण पितृवचनपरिपालनात्मकेन हेतुना मयावश्यं वनं प्रवेष्टव्यमेव ।
 स च मे वनप्रवेशो राक्षसैः क्रियमाणं भवतामिमं विप्रकारम् अपात्राद्यु-
 मपि भविष्यति इत्यर्थ इति तीर्थकतकैः । भवच्छत्रुहननम् केवलं मदीय-
 मेव कार्यं ब्रह्मधर्मापचयजनकत्वान्मदिलसाधनमेव । यद्यपि स्वविप्र-

विप्रकारमपाक्रष्टुं राक्षसैर्भवतामिमस् ।
 पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ॥ २२ ॥
 भवतामर्थमिच्छन्मागतोऽहं यदृच्छया ।
 तस्य मेऽयं वने वामो भविष्यति महाफलः ॥ २४ ॥
 तपस्विनां रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामि राक्षसान् ।
 पश्यन्तु वीर्यमृषयः मघानुर्मं तपोधनाः ॥ २५ ॥
 दत्त्वा वरञ्चापि तपोधनानां
 धर्मं उतात्मा महं लज्जगोत्रे ।

कारणाग्रे भवन्तः समर्था एव तथापि मम धर्मोपचयायैवैषा भवदीया
 मम प्रेरणेति भावः । अन्ययस्वत्र स्फुटश्वेत्यन्ते । किञ्च पित्राज्ञापारि-
 पालनार्थमिदं वनं प्रविष्ट एवास्मि । प्रविष्टे च मयि सोऽर्थोऽवश्यम्भाष्य
 श्वेति भवतामेवं प्रार्थनमनवसरमिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥

तदेवाह,—भवतामिति । यदृच्छया आगत एवाह भवतामर्थ-
 सिद्धयर्थमपि भविष्याम्भेवेति शेषः । पितुस्त्वयनेन उक्तएवार्थः कविना
 श्लोकान्तरेण वर्णते इयमपि शैली कवेरिति कतकतीर्थे । यतः शत्रून्
 हन्तुमिच्छामि अतस्तस्य यदृच्छया वनमागतस्य मेऽयं वनवासो महा-
 फलो भविष्यतीति स्वगतो विचारः । अथ ऋषिधैर्याय प्रकाशं प्रति-
 जामीते पश्यन्त्विति । सर्वथा हनिष्यामीति यावत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

तपोधनैश्चापि सहाय्यवृत्तः

सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः ॥ २६ ॥

इत्याष रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

सुतीक्ष्णाभिगमनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

वरम् उक्तवचनात्मना धर्मे हृतात्मा धर्मे स्थितचित्तः आर्षीं पूज्यं
वृत्तं यस्य सः । तपोधनैः सह सुतीक्ष्णमभिजगाम ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

रामस्तु महितो भ्राता भीतया च परन्तपः ।
सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम मह तैर्द्विजैः ॥ १ ॥
म गत्वा दूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा ब्रह्मदकाः ।
ददर्श विमलं शैलं महामेकमिवोन्नतम् ॥ २ ॥
ततस्तद्विष्वाकुवरौ मततं विधिधैर्द्रुमैः ।
काननं तौ विविशतुः भीतया मह राघवौ ॥ ३ ॥
प्रविष्टस्तु वनं घोरं ब्रह्मपुष्पफलद्रुमम् ।
ददर्शाश्रममेकान्ते चीरमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥
तत्र तापसमासीनं मलपङ्कजधारिणम् ।
रामः सुतीक्ष्णं विधिवत् तपोधनमभाषत ॥ ५ ॥

द्विजैः प्रार्थनाथेमागतैर्वानप्रस्थैः ॥ १ ॥

विमलं पवित्रम् । महामेघमिवेति पाठे स्थितमिति शेषः । नैत्य-
स्थौल्याभ्यां सादृश्यम् । उन्नतमिति स्वरूपकथनम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अत्र ततस्तद्विष्वाकुवराविद्यादिसौक्ययम् प्रक्षिप्तमिति कतकः ।
मलपङ्कजधारिणं मलस्य सर्वाघस्य शान्तये पङ्कजे पद्मासने स्थित्वा
धारणशीलम् । यद्वा पङ्कजे हृदयपङ्कजे धारिणमेश्वरयोगधारणशील-

रामोऽहमस्मि भगवन् । भवन्तं द्रष्टुमागतः ।
 तन्माभिवद धर्मज्ञ ! महर्षे ! सत्यविक्रम ' ॥ ६ ॥
 स निरीक्ष्य ततो धीरो रामं धर्मभृतां वरः ।
 ममाद्भिव्य च वाचभ्यामिदं वचनमत्रयीत् ' ७ ॥
 स्वागतं ते रघुश्रेष्ठ ' राम ' सत्यभृतां वर ' ।
 आश्रमोऽयं त्वयाक्रान्तः सनाथ इव माम्प्रतप्तम् ॥ ८ ॥
 प्रतीक्षमाणस्वाभेव नारोहेऽङ्गं महायशः ' ।

मित्यर्थ इति कतकः । तीर्थन्तु प्रलपद्भ्रजटाधर्ममिति पठित्वा मलम्
 उदत्तनादिसंस्काराभावाच्चरीरजं पङ्क्ता वनसञ्चाराच्चरीरलय इति
 भेद इत्याह । विधिवदपगमेति शेषः ॥ ५ ॥

तन्माभिवदेति मा इति माम् उक्तयोगधारणशीलत्वेन वागव्यव
 हाराभावादेवं प्रार्थना सत्यविक्रम अन्नततपःस्वभाव ॥ ६ ॥

स निरीक्ष्येति । उक्तवचनात् समाधिना व्युत्थाय रामं दृष्टे-
 त्यर्थः ॥ ७ ॥

सनाथ इव सस्वामिक इव अत्रायमाश्रमो ब्रह्मचर्याद्याश्रमव्यव-
 हार्योऽयं देहत्वया जीवरूपेणाक्रान्तोऽपि माम्प्रतप्तमद्य मायया सच्चिदा-
 नन्दस्यैवेवं शरीररूपेण प्रतिभासमानस्य बहिष्कृत्यप्रानुभवन् सनाथ
 इव ईदृशस्य तद्रूपस्य दर्शनेन चित्तशुद्ध्यापूर्वं जीवाभेदेनाहमिति
 प्रतोया गृहीतस्य तद्वल्लक्षणैर्नेदानीं ग्रहात् भेदेनिबन्धनसनाथत्व
 व्यवहारः । इवेन जड़ानामपि व्यतिरिक्तत्वाभावः सूचित इति
 ध्वनिः ॥ ८ ॥

देवलोकमितो वीर ! देहं त्यक्त्वा महीतले ॥ ९ ॥

चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोऽसि मे श्रुतः ।

इहोपयातः काकुत्स्थ ' देवराजः शतक्रतुः ॥ १० ॥

उपागम्य च मे देवो महादेवः सुरेश्वरः ।

मर्वान् लोकान् जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ॥ ११ ॥

तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया ।

मत् प्रमादात् सभार्यस्त्वं विहरस्व मन्त्रगणः ॥ १२ ॥

अतस्त्वां प्रतीक्षमाण इति । त्वां स्वात्मभृतं महायश इति समी-
धनं देवलोकं देवस्य ब्रह्मणो लोकम् ॥ ९ ॥

ननु कात्र मदागमनसम्भावना तत्राह,—चित्रेति । यदा राज्यभ्रष्ट-
चित्रकूटमुपादाय प्राप्य स्थितोऽसि तदाप्रभृति मे मया श्रुतोऽसि ।
आश्रमोऽयमित्यस्य व्यंग्येर्था तु चित्रं विचित्रफलहेतुकूटं दुरवगाहत्वात्
संसारं प्राप्य राज्यभ्रष्टो विद्यासंसर्गणं स्वाराज्यान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
स्वरूपात् भ्रष्टस्तद्योगात् संसारं प्राप्तस्वमेव मया श्रुतिवाक्येभ्यः
श्रुतोऽसि । अतस्तत् प्रतीक्षया न देवलोकं गत इति व्यंग्योऽर्थः । नन्वि-
दानीं क्व ते देवलोकारोहप्रसक्तिस्तत्राह,—इहेति । शरभङ्गाङ्गाना-
नन्तरमिहाप्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

पुण्येन कर्मणा जितानित्यनेन श्रवणसम्यक्तावपि निदिध्यासनसम्यक्त-
भावोऽस्योक्तः । पूजावचनेषु पौनरुक्त्यं न दोषाय । देवादिपदानां
प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य स्पष्टत्वान्न पौनरुक्त्यमिति केचित् ॥ ११ ॥

तमुग्रतपसं दीप्तं महर्षिं मत्पुत्रादिनम् ।

प्रत्युवाचात्मवान् रामो ब्रह्माणमिव वामवः ॥ १३ ॥

अहमेवाहरिष्यामि स्वयं लोकान् महासुने ! ।

आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ १४ ॥

भवान् सर्वत्र कुशलः सर्वभूतहिते रतः ।

आख्यातः शरभङ्गेन गौतमेन महात्मना ॥ १५ ॥

एवमुक्तस्व रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः ।

अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महता युतः ॥ १६ ॥

अयमेवाश्रमो राम ! गुणवान् रम्यतामिह ।

ऋषिसंघानुचरितः मदा मूलफलैर्युतः ॥ १७ ॥

इममाश्रममागम्य गृहसंघा महीयसः * ।

अथ सर्वे पृथग्नन्तफलत्वाय भगवत्पर्ययति तेष्विति ॥ १२ ॥ १३ ॥

अहमेवेति । तपसैत्यर्थः । त्वत्तः प्रतिग्रहं नाहमधिकारीति
 आपाततोऽर्थः । वास्तवस्तु तद्वत्पुण्याङ्गीकारेणानुगृह्णाति भगवान्
 अहमेवेति । न्यासत्वेन त्वया स्थापितं तुभ्यं प्रापयिष्यामि । अहमेवेत्यनेन
 सर्वकर्मफलदाता सर्वोपासनास्वहमेवेति सूचितम् । अथ लोकदृष्ट्येतर-
 जनप्रतारणाय आवासमिति । प्रदिष्टं त्वमेति शेषः ॥ १४ ॥

गौतमेन गौतमगोत्रेण शरभङ्गेन सर्वत्र इह परत्र च कुशल इत्या-
 ख्यातम् । एवञ्चानभिज्ञोऽहमित्युत्तरं दातुमशक्यमित्याशयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अयमेव अस्मदीयः ॥ १७ ॥

* "महायज्ञः !" इति वा पाठः ।

अटित्वा * प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वाकुतोभयाः ॥ १८ ॥

नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योऽन्यत्र विद्धि वै ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः ॥ १९ ॥

उत्राव वचनं धीरो विशृण्व । मशरं धनुः ।

तानहं सुमहाभाग । मृगसंघान् समागतान् ॥ २० ॥

हन्यां निशितधारेण शरैर्णानतपर्वणाः ।

भवांस्तत्राभिपञ्च्येत् किं म्यात् कच्छतरं ततः ॥ २१ ॥

अनेन गणसङ्क्रा दोषमाह,—इतिगति । इतिमाश्रमं दण्डकारण्या-
श्रमं महीयमः अतिशयितमहत्त्ववतीऽपि ग्रहत्वा हननमकृत्वा लोभ-
यित्वा रूपकान्तिगतिविशेषः वित्तदोषं कृत्वा गच्छन्तीत्यर्थः ।
अनेन भावो मारीचवृत्तान्तः सूचितः । अकुतोभयाः ते ॥ १८ ॥

अत्र दण्डकारण्ये । नान्यो दोषो भवेदत्रत्यस्यैव विवरणम् मृगेभ्यो
ऽन्यत्र विद्धि वै इति । मृगेभ्योऽन्यत्र न भयमिति विद्धीत्यर्थः । दण्डका-
रण्याभिप्रायेण मुन्युक्तं तदाश्रममात्राभिप्रायं परिकल्प्य रामोऽवादीदि-
त्याह । तच्छ्रुत्वा मृगेभ्यो भयविषयं वचनम् ॥ १९ ॥ २० ॥

हन्यां प्राप्रकाले लिङ् । प्राप्तमृगहननं कुर्या परं त्वेवं कृत्वात्र स्यातु-
मशक्यमित्याह,—भवानिति । तत्र मृगसंघवधे भवान् मयाभिषण्येत ।

* “अहत्वा” इति वा पाठः ।

† “विकृत्य” इति वा पाठः ।

‡ “शरैर्णाशनिवर्चसा” इति वा पाठः ।

एतस्मिन्नाश्रमे वामं चिरन्तु न समर्थये ।
 तमेवसुक्त्रो परमं रामः मन्ध्यासुपागमत् ॥ २२ ॥
 अन्वास्य पश्चिमां मन्ध्यां तत्र वाममकल्पयत् ।
 सुतीक्ष्णस्याश्रमे रस्ये भीतया लक्ष्मणेन च ॥ २३ ॥
 ततः शुभं तापमयोग्यमन्नं
 स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुपर्यभाभ्याम् ।
 ताभ्यां सुमत्कृत्य ददौ महात्मा
 मन्ध्यानिवृत्तौ रजनीं समीच्या ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
 सुतीक्ष्णाभिगमनं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अभिषङ्कः पराभवः । कृतपराभवो यो भवेत्ततः परं मे कृत्तरं कि
 स्यात् न किमपि [अभिषङ्कत विषादं प्राप्नुयादिति केचित् ॥ २१ ॥

यदेवमत एतस्मिन्निति । चिरं चिरकालं वासं न समर्थयेनेच्छामि ।
 मृगसंघवधं विना स्थातुमशक्यं तद्वधेन च भवतां पीडित्वाशयः ।
 उपरमं उपरम्य । क्वचिदपरम्येतिव पाठः । मन्ध्यासुपागमत् मन्ध्यां वन्दि-
 तुमुपागतवान् ॥ २२ ॥ २३ ॥

मन्ध्यामिवृत्तौ रजनीमभ्यवहारार्हां समीच्याति यावत् ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

रामस्तु महं भौमित्तः सुतीक्ष्णनाभिपूजितः ।
परिणाम्य निशां तत्र प्रभाते प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥
उत्थाय च यथाकालं राघवः महं सीतया ।
उपस्यश्य सुशीतेन तोयेनोत्पलगन्धिना ॥ २ ॥
अथ तेभिं सुरांशुं वै देही रामलक्ष्मणौ ।
कान्चं विधिं वदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ ३ ॥
उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः ।
सुतीक्ष्णमभिम्येदं लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ४ ॥
सखोपिताः स्म भगवंस्त्वया पूज्येन पूजिताः ।
आष्टच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्वरयन्ति नः ॥ ५ ॥
त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रममण्डलम् ।
ऋषीणां पुण्यशीलानां दण्डकारण्यवामिनाम् ॥ ६ ॥

परिणाम्य अतिवाह्य ॥ १ ॥

उपस्यश्य स्नात्वा उत्पलगन्धिना उत्पलगन्धवता ॥ २ ॥

कालं यथाकालप्रामित्यभ्यर्चनक्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः महैभिर्मुनिपुङ्गवैः ।
 धर्मनित्यैस्तपोदान्तैर्विश्वैरिव पात्रकैः ॥ ७ ॥
 अविषह्यातपो यावत् सूर्यो नातिविराजते ।
 अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥
 तावदिच्छामहे गन्तुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः ।
 ववन्दे महभौमिन्निः सीतया मह राघवः ॥ ९ ॥
 तौ संस्पृशन्तौ चरणावुत्थाप्य मुनिपुङ्गवः ।
 गाढमाञ्जिष्य मस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं राम ! सौमित्रिणा मह ।
 सीतया चानया मारुद्धं ह्याययेवानुवृत्तया ॥ ११ ॥
 पश्याश्रमपदं रभ्यं दण्डकारण्यवासिनाम् ।
 एषां तपस्विनां वीर ! तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥

अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः त्वत्कटकं गमनानुष्ठानं प्रार्थयामः विश्वै-
 विधूमैः ॥ ७ ॥

अविषह्यातपः सोढुमशक्यातपो यावन्नातिविराजते तावत् गन्तु-
 मिच्छाम इत्यन्वयः । अमार्गेणान्याथेनागतां लक्ष्मीमैश्वर्यं प्राप्यान्वय-
 वर्जितः अन्वयः सम्बन्धस्तद्विवर्जितः । गुरुसाधुजनसेवारहितो दुष्यभु-
 रिव अकुलज इव वा यावदविसह्यप्रतापो न ततः पूर्वं गन्तुमिच्छाम
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अरिष्टं निरुपद्रवम् ॥ ११ ॥

सुप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च ।
 प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ १३ ॥
 फल्लपङ्कजप्रण्डानि प्रमत्तमलिनानि च ।
 कारण्डविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च ॥ १४ ॥
 द्रक्ष्यसे दृष्टिरस्माग्नि गिरिप्रस्रवणानि च ।
 रमणीयाण्यरन्यानि मधूराभिरुतानि च ॥ १५ ॥
 गम्यतां वत्स ! भौमित्रे ! भवानपि च गच्छतु ।
 आगन्तव्यञ्च ते दृष्ट्वा पुनरेवाश्रमं मम ॥ १६ ॥
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थः महन्क्षणः ।
 प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥
 ततः शुभतरे हृषी धनुषी चायतेक्षणा ।
 ददौ मीता तयोर्धार्त्रोः खड्गौ च विमलौ ततः * ॥ १८ ॥

आश्रमपदमिति जातावेकवचनम् ॥ १२ ॥

उक्तविशेषणविशिष्टानि वनानि सरांसि च द्रक्ष्यसे इत्यन्वयः ।

शान्तपक्षिगणत्वं परस्परविरोधाभावात् ॥ १३ ॥

कारण्डविकीर्णानि व्यामानि ॥ १४ ॥ १५ ॥

ते त्वया सकलश्रेष्ठघोषामाश्रमान् दृष्ट्वा पुनरपि ममाश्रमं प्रत्या-
 गन्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततो धनुरादिदानानन्तरं विमलौ निशितौ खड्गौ च ददौ ॥ १८ ॥

* "खड्गौ च कनकत्सूह" इति वा पाठः ।

आबध्य च शुभे तूष्णीं चापि चादाय सुखने ।
 निष्क्रान्तावाश्रमाद्गन्तुमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥
 शीघ्रं तौ रूपमम्बान्नावनुज्जातौ महर्षिणा ।
 प्रस्थितौ एतच्चापामी मीतया सह राघवौ ॥ २० ॥

इत्यार्षं रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
 रामादीनां दण्डकारण्यगमनं नाम
 अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

चापे चापशब्दो द्विलिङ्गः ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीगमाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

सुतीक्ष्णोनाभ्यनुजातं प्रस्थितं रघुनन्दनम् ।
हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अधर्मन्तु * सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् ।
निवृत्तेन च शक्योऽयं व्यमनात् कामजादिह ॥ २ ॥
त्रीक्षेव व्यमनान्यत्र कामजानि भवन्त्यतः ।

राक्षसवधप्रतिज्ञां पुनरुक्तां कारयितुं तेजोवृद्ध्यर्थञ्च राक्षस-
वधमापातते निर्घोषती सीता अब्रवीत् । सातेति श्रेयः । हृद्यया युक्ति-
मत्त्वेन हृदयङ्गमया स्निग्धया स्नेहप्रवृत्तया ॥ १ ॥

अधर्ममिति । यद्यपि भवान् महान् महापुरुषोऽपि सुसूक्ष्मेण
विधिना सूक्ष्मेण मार्गेण विचारणे सति भवान् अधर्मं तु प्राप्यते
प्राप्नोति क्रान्दसः शयन् । अतिदुर्वलमृगवधप्रतिज्ञया वनप्रवेशे सती-
त्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । अयमधर्मस्तु कामजाद् व्यासनाद्विनि-
वृत्तेन त्वया निवर्त्तयितुं शक्यः ॥ २ ॥

किं तत् कामजं व्यसनम् कश्चायमधर्मोऽस्ति निवृत्त्या निवर्त्तनीय-
इत्याशङ्कामाहा — त्रीक्षेविति । कानि त्रीणीत्येते मिथ्येति स्वदेहस्त्री-

* "यस्तु धर्मः" इति वा पाठः ।

मिथ्यावाक्यन्तु परमं तस्माद् गुरुतरावुभौ ॥ ३ ॥

परदारभिगमनं विना वैरञ्च रौद्रता ।

मिथ्यावाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव ! ॥ ४ ॥

कुतोऽभिलषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम् ।

तत्र नास्ति मनुष्येन्द्र ! न चाभूत्ते कदाचन ॥ ५ ॥

मनस्यपि तथा राम ! न चैतद्विद्यते क्वचित् ।

स्वदारनिरतश्चैव नित्यमेव वृपात्मज ! ॥ ६ ॥

धर्मिष्ठः सत्यमन्वश्च पितुर्निर्देशकारकः ।

त्वयि धर्मश्च सत्यञ्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥

पुत्रादिरागवशात् मिथ्यावाक्यप्रवृत्तिः । पुंसस्तरपरमकं व्यसन-
स्वरूपं तदनन्तरं ततोऽपि गुरुतरौ अत्यन्तगुरुव्यसनभूता ॥ ३ ॥

को तौ तत्राह,—परदारिति । विना वैरं रौद्रता रौद्रभावावल-
गं मृगाणामत्यन्तदुर्बलत्वेन तेषु वैरप्रसक्त्यभावादिति भावः ! एवं
सनत्तयं निरूप्य प्रकृतेऽधर्मप्राप्तिपरिहाराय व्यसनं परिशेषयितुमाह,
मथ्येति ॥ ४ ॥

परुदाराभिगमनमपि त्वयि नास्तीत्याह,—कुत इति । कुतोऽपि
तैरित्यर्थकं कुत इति पूर्वान्वयि । धर्मनाशनं परेषां स्त्रीणामभि-
षणं तत्पूर्वकं तत्स्पर्शादि तव नास्ति वर्त्तमानकाले नाभूत् पूर्वञ्च
तः परं न भविष्यति च ॥ ५ ॥

किं वज्रना मनस्यपि एतन्न विद्यते । अनेनेच्छाया अपि निरासः ।

तच्च सर्वं महाबाहो ' शक्यं वोढुं जितेन्द्रियैः ।

तत्र वक्ष्येन्द्रियलज्ज भूतानां प्रभुभदर्शन ! * ॥ ८ ॥

तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिर्हिंसनम् ।

निर्वैरं क्रियते मोहात् तच्च ते ममुपस्थितम् ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञातस्त्वया वीर ' दण्डकारण्यवासिनाम् ।

ऋषीणां रत्नगार्थाय वधः संयति रत्नमाम् ॥ १० ॥

एतन्निमित्तञ्च त्वं दण्डका इति विश्रुतम् ।

तस्येषोपपादनं स्वदारिति ॥ ६ ॥

यतस्त्वं धर्मिष्ठत्वादिगुणः अतस्त्वयि धर्मः प्रतिष्ठितः सर्वे सत्यञ्च
त्वयि प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥

ननु उक्तव्यसनं मयि न भविष्यत इति कथं तव निर्णयेऽत आह,—
तच्चेति । वोढुं शक्यं अग्रेऽपि तत्परिपालनं कर्तुं शक्यम् । यतस्तत्-
परिपालनकारणं जितेन्द्रियत्वं त्वयस्ति । अतो न भविष्यत इति
निर्णयः ॥ ८ ॥

तृतीयन्तु व्यसनं प्रसक्तमित्याह,— तृतीयमिति । यत् मोहात्
निर्वैरं परप्राणाभिर्हिंसनं क्रियते तदिदं रौद्राख्यं मृगयारूपं तृतीयं
व्यसनं ते तच्च तत्तत्सदृशन्तु समुपस्थितं राक्षसैः स्वापराधाकारणा-
न्निर्वैरत्वं अस्येति बोध्यम् ॥ ९ ॥

कुतोऽस्याधर्मस्य मम प्राप्तिरत आह, प्रतिज्ञात इति ॥ १० ॥

* "जानामि प्रभुभदर्शन ! इति वा पाठः ।

प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥
 ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताकुलं मनः ।
 त्वद्दृष्टं चिन्तयन्त्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितम् ॥ १२ ॥
 न हि मे रोचते वीर ! गमनं दण्डकान् प्रति ।
 कारणं तत्र वक्ष्यामि वदन्याः श्रूयतां मम ॥ १३ ॥
 त्वं हि बाणधनुष्याणिभ्रात्रा सह वनं गतः ।
 दृष्ट्वा वनचरान् घोरान् कञ्चित् कुर्याः शरव्ययम् ॥ १४ ॥
 क्षत्रियाणामिह धनुर्हताशस्येन्वनानि च ।

ननु प्रतिज्ञामात्रेण कथमधर्मप्राप्तिस्तत्राह,—एतदिति । प्रति-
 ज्ञात रक्षोवधार्थमित्यर्थः । दण्डका इति विश्रुतं प्रसिद्धं वनमित्यर्थः ।
 प्रस्थितेन त्वया पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात् तत् कर्त्तव्यमेवेति तत्प्रसक्तिरिति
 भावः ॥ ११ ॥

ततो हितोक्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा त्वद्दृष्टं मत्प्रतिज्ञत्वरूपं चरित्रं दृष्ट्वा
 तव निःश्रेयसं पारलौकिकं सुखं हितमिहलौकसुखं चिन्तयन्त्या मम मन-
 क्षिन्ताकुलं भवेद्भवति रक्षसां बलवत्त्वेन तेभ्योऽनिष्टसम्भावनेत्यङ्गि सुख-
 भङ्गोऽस्मि सम्भावित इति भावः ॥ १२ ॥

यदेवमते न हि मे इति । कारणं तद्गमनारुची । ममेति सका-
 शादिति श्रेयः ॥ १३ ॥

हि यतस्त्वं वनं गतः सर्वान् वनचरान् राक्षसान् दृष्ट्वा शरव्ययं
 कञ्चित् कुर्याः कश्चिद्यसि इदमेव हिंसालक्षणाधर्मप्राप्ति कारणम् ॥ १४ ॥

समीपतः स्थितं तेजोबलमुच्छयते भृशम् ॥ १५ ॥

पुरा किल महाबाहो ' तपस्वी मत्यवान् प्रुचिः ।

कस्मिंश्चिदभवत् पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६ ॥

तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रः शचीपतिः ।

खड्गपागिरयागच्छदाश्रमं भटरूपधक ॥ १७ ॥

तस्मिंस्तादाश्रमपदे निहितः खड्ग उत्तमः ।

मन्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८ ॥

स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यामरक्षणतत्परः ।

वने तु विचरत्येव रक्षन् प्रत्ययमात्मनः ॥ १९ ॥

यत्र गच्छत्युपादातुं मूनानि च फलानि च ।

शरमोक्षमकृत्वावस्थानं त्वशक्यमित्याह,—क्षत्रियाणामिति । समी-
पतः स्थितं धनुर्यत्समीपस्थितं तस्य पुंसस्तेजोबलं तेजस आधिक्यं
करोति । यथा वज्रस्तेजस आधिक्यमित्यनानि कुर्वते ॥ १५ ॥

अत्रेतिहासमाह,—पुरेति । रतमृगद्विजे इति उपशान्तमृगपक्षिके
तपस्तेप इति शेषः ॥ १६ ॥

भटो योधः ॥ १७ ॥

तदा तस्मिन्नाश्रमे पुण्ये तपसि तिष्ठतस्तस्य मुनेः शेषे घट्टेः । तस्मै
मुनये स खड्गः न्यासविधिना कालान्तरे आदानाय रक्षणार्थं स्थापन-
कर्मणा ॥ १८ ॥

आत्मनः प्रत्ययं विश्वासं रक्षन्नेव विचरति ॥ १९ ॥

तदेव दर्शयति,—यत्रेति ॥ २० ॥

न विना याति तं खड्गं न्यामरक्षणतत्परः ॥ २० ॥

नित्यं शस्त्रं परिवृत्तं क्रमेण स तपोधनः ।

चकार रौद्रीं स्वां वृद्धिं त्यक्त्वा तपसि नियथम् ॥ २१ ॥

ततः स रौद्राभिरतः प्रमत्तो धर्मकर्षितः ।

तस्य शस्त्रस्य संवाभाञ्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२ ॥

एवमेतत् पुरावृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् ।

अग्निसंयोगवृद्धितुः शस्त्रसंयोग उच्यते ॥ २३ ॥

स्नेहाच्च बद्धमानाच्च स्मारये त्वां तु शिक्तये ।

न कथयन् सा कार्यां गृहीतधनुषा त्वया ॥ २४ ॥

परिवृत्तं । अरक्षणोऽधर्मं कलङ्कश्च पश्यन् । तपसि निश्चयरूपां
स्वां वृद्धिं त्यक्त्वा रौद्रीं चकार ॥ २१ ॥

रौद्राभिरतः रौद्रकर्मणि प्रीतिमान् । अधर्मण कर्षितो हीनधर्मः
कृतः संवासात् धारणात् ॥ २२ ॥

शस्त्रसंयोगकारणमिति बद्धव्रीहिः । अग्निसंयोगो यथा काष्ठानां
विकारहेतुस्तद्वच्चस्त्रसंयोगः शस्त्रिणो विकारहेतुः ॥ २३ ॥

स्नेहाद्भवद्विषयाद् बद्धमानात्त्वत्कटुकान्मद्विषयात् । किञ्च
बद्धमनो नाम मदीयाऽयं भर्त्तव्येवमभिमानः । स्मारये पुरावृत्तमिति
शेषः । अथ स्नेहो हेतुः । बद्धमानाच्च त्वां तु शिक्तये इत्यर्थः । तदेव
शिक्तयं करोति न कथयन्नेति । यत्तु तीर्थः स्मारये त्वां न शिक्तये
इति पठति व्याचष्टे च तत्तु उत्तरवाक्यं करिष्यमाणशिक्तयेन व्याहृत-
मिति कृतकः ॥ २४ ॥

बुद्धिर्वीरं विना हन्तुं राक्षसान् दण्डकाश्रितान् ।
 अपराधं विना हन्तुं लोको वीर ! न मंस्यते ॥ २५ ॥
 क्षत्रियणां तु वीराणां वनेषु नियतात्मनाम् ।
 धनुषा कार्यमेतावदार्त्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥
 क्व च शस्त्रं क्व च वनं क्व च क्षात्रं तपः क्व च ।
 व्याविद्धमिदमस्माभिर्दंशधर्मस्तु पूज्यताम् ॥ २७ ॥
 कदर्थ्य*कल्पा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात् ।

सा केवलाह, — बुद्धिरिति । अस्यैव प्रपञ्चात्पराधं विनेति । हन्तुं
 राक्षसानिति शेषः । न मंस्यते तव यत्सौविद्येनेति शेषः । लोकान्
 वीर न कामये इति पाठे लोकान् गन्तुं नेच्छामि । राक्षसवदितरप्राणि-
 वधस्याप्येवं मति प्रसङ्गादिति भावः ॥ २५ ॥

नन्वस्मदपराधाकरणेऽपि आर्त्तमनिजनरक्षणार्थमेव तेषां वधेऽ-
 स्त्रियत आह, — क्षत्रियाणामिति । क्षत्रियाणां क्षत्रधर्मार्हपदप्रति-
 स्थितानामतएव वीराणां राज्यरक्षणशेषतया युद्धादिप्रवृत्तिमताम् एता-
 वद्धनुषा कार्यं यद्वनेषु वसतां नियतात्मनामार्त्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥

अस्माकन्तु नात्राप्यधिकार इत्याह, — क्वचेति क्षात्रं दुष्टवधादि ।
 तपोजटावल्कलादिधारणपूर्वकम् । अस्माभिरिदानीमनुतिष्ठस्त्रिमिदं
 व्याविद्धं परस्परव्याहतं तस्माद्दंशधर्मस्तपोवनधर्मस्तु पूज्यतां सेव्य-
 ताम् ॥ २७ ॥

यतः शस्त्रसेवनात् कदर्थ्याणां क्षणानामिष कल्पा बुद्धिर्जायते

* “तदर्थ्यः” इति वा पाठः ।

पुनर्गत्वा त्वयोश्वायां चक्षधर्मं चरिष्यमि ॥ २८ ॥

अस्रया तु भवेत् प्रीतिः श्वश्रूयश्रुयोरयोर्मम ।

यदि राज्यं हि मन्यस्य भवेत्स्वं निरतो मुनिः ॥ २९ ॥

धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात् प्रभते सुखम् ।

धर्मेण नभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ३० ॥

आत्मानं नियमैस्ते स्तेः कर्षयित्वा प्रयत्नतः ।

प्राप्यते निपुणैर्धर्मा न सुखान्नभ्यते सुखम् ॥ ३१ ॥

नित्यं शुचिर्मातः मौम्य^१ चर धर्मं तपोवने ।

सर्वान्तु विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः * ॥ ३२ ॥

धर्मानुष्ठानविराधिना अतः प्रस्त्रसेवनं वने न कर्तव्यमिति ध्वनिः । ननु
क्षत्रियस्य मम युद्धमेव धर्मात् आह—पुनरिति । स एव तस्य देशः
कालश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रस्त्रसेवननिषेधमेव अङ्गयति,—अद्वयेति । यदि राज्यं त्यक्त्वा वने
निरतस्त्वं मुनिवृत्तिर्भवत्तदा मम श्वश्रूयश्रुयोरयोश्चाप्ययोः प्रीतिर्भवेत् ।
श्वश्रूयस्य वनवासांचितधर्मानुष्ठानेन स्वर्गलाभजा प्रीतिः । श्वश्रूयस्तु
युद्धादिराहित्येन सुखवासजा प्रीतिरिति बोध्यम् ॥ २९ ॥

हिंसालक्षणस्याधर्मत्वात् मुनिधर्मानुष्ठानमेवांचितमित्याह,—
धर्मादिति । धर्मात् अहिंसाप्रधानात् ॥ ३० ॥

सर्वथा धर्म एव सम्याद्य इत्याह, आत्मानं स्पृहदेयद्वयमित्यर्थः ।
निपुणः समर्थः सुखं सुखसाधनधर्मः ॥ ३१ ॥

* “त्रैलोक्ये यत् विवर्त्तते” इति वा पाठः ।

स्त्रीचापलादेतदपाहृतं मे
 धर्मञ्च वक्तुं तत्र कः समर्थः ।
 त्रिचार्यं त्रुध्या तु महानुजेन
 यद्रोचते तत् कुरु माचिरेण ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे दण्डकारण्य-
 गमने सीतावचनं नाम नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

उपसंहरति । नित्यमिति । त्रिलोकमपि त्रिलोकवर्तिप्रजा । तुभ्यं
 त्वया ॥ ३२ ॥

अथ विनयेन क्षमापयति.—स्त्रीति । माचिरेण विलम्बो मास्त्वित्यर्थः । अत्रेदं गूढं सातातात्पर्यम् । यदि सकलरक्षःक्षयेण सकलत्रिभुवनवर्तिआर्त्तरक्षगमनपराधिपीडां विहाय कर्तुं शक्यं तदा क्षात्रधर्मं चर । नोचेच्छुद्धतपोधर्मं धनुषा कार्यमेतावदात्तानामभिरक्षगमित्यनेनेदं ध्वनितम् । क्षत्रियगान्तु वीराणां वनेषु नियतात्मनामिति पूर्वार्धस्य वनेष्वपि वसतां क्षत्रियाणां वीराणामुत्तरार्धोक्तमावश्यकमिति गूढतात्पर्यम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

दशमः सर्गः ।

वाचमेतत्तु वेदे ह्या व्याहृतं भर्तृभक्त्या ।
श्रुत्वा संवृद्धितो रामः प्रत्युवाचाय जानकीम् ॥ १ ॥
हितमुक्तं त्वया देवि ! क्षिप्रया मदृशं वचः ।
कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे ! जनकात्मजे ! * ॥ २ ॥
किन्तु वक्ष्याम्यहं देवि ! त्वयैवोक्तमिदं वचः ।
क्षत्रियैर्धार्म्येन चापो नात्तंशब्दो भवेदिति ! ३ ॥

एवं युद्धस्यापाततः सीतया धर्मत्वं प्रतिपादितं तदाकाविरोधेनैव
धर्मत्वं प्रतिपादयति रामः । वाक्यमिति । संवर्धित इति पाठे संवर्धित-
तेजाः धर्मस्थित इति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

कुलं व्यपदिशन्त्या क्षत्रियाणान्तु वीराणामित्यादिना क्षत्रियकुलधर्मं
बोधयन्त्या ॥ २ ॥

अत्रोत्तरमहं किं न वक्ष्यामि त्वयेवोत्तरं दत्तमित्यर्थः । इदं
शब्दाद्यं क्षत्रियेरिति रक्षकाभावकृत आर्त्तानां शब्दो माभूदित्यर्थे
क्षत्रियैश्चापो धार्यत इत्येवोत्तर्यो धनुषा कार्यमेतावदार्त्तानामभिरक्षणा-
मिति वाक्येनोक्त इति शेषः ॥ ३ ॥

* जनकस्य महात्मनः इति वा पाठः ।

ते चार्त्ता दण्डकारणी सुतथः संशितव्रताः ।
 मां भीते । स्वयन्नागस्य शरण्यं * शरणं गताः ॥ ४ ॥
 वसन्तः कालकालेषु † यन्निभूतस्तथाश्रया ।
 न लभन्ते सुखं भीताः । राक्षसैः कृषकर्मभिः ॥ ५ ॥
 भक्त्या चैव राक्षसेभ्यो भेदी रमांस्तपस्वीभिः ।
 ते भक्त्यामाणा दुचयो दण्डकारण्यवासिनः । ६ ॥
 अस्मान्बभूवुश्चेति मामृचूर्द्धिजगत्तमाः ।
 मद्या तु वचनं यत्ना तेपामेवं सुखाच्छतम् ॥ ७ ॥
 कृत्वा वचनशुश्रूषां वाक्लसेतदुदाहृतम् ।
 प्रभीदंतु भवन्तो मङ्गीरिषा तु ममातुल्या ॥ ८ ॥

तद्वचनस्याश्रमेवानुष्ठानकाल इत्याह,—ते चंति । संशितव्रता-
 स्तीक्ष्णव्रताः स्वयन्नागस्य शरणं गता इत्यनेन नाहं गर्वादिदायेण रक्षी-
 वधार्थं प्रवृत्तं किञ्चास्मि शरण्यागताः तेषु वरेण समापि वरमर्थादायात-
 मिति निर्वेरं वधप्रसक्तिर्न म इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

कालकालेषु सर्वकालेष्वित्यर्थः । राक्षसैरित्यस्य बध्यमाना इति
 शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अश्वपदय अनुगृह्णाणेति मामृचुः । पद्यतेरार्थे परस्मैपदम् ॥ ७ ॥
 एवं रक्षेत्येवं तेषां मुखात् चृतं वचनं यत्ना वचनशुश्रूषां वचनानु-

* शरण्याः इति वा पाठः ।

† वसन्तो धर्मनिरताः इति वा पाठः ।

यदीदृशेरहं विघ्नैरुपस्थैर्यैरुपस्थितः ।

किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसन्निधौ ॥ ८ ॥

सर्वेरे । ममागम्य वागिथं मसुदाहता ।

राक्षसैर्दण्डकारण्ये वज्रभिः कामरूपिभिः ॥ १० ॥

अर्चिताः सा सृष्टं राम ! भवान्नन्नात्र रक्षतु ।

होमकाले तु मंत्राग्ने परिकल्पे चानघ ! ॥ ११ ॥

धर्मयन्ति सा दुर्धर्या राक्षसाः पिशिताग्नाः ।

राक्षसैर्धर्मितानाञ्च तापसानां तपस्विनाम् ॥ १२ ॥

गतिं सृष्टयमाणानां भवान्नः परमा गतिः ।

कामं तपःप्रभावेण शक्ता ह्यन्तं निशाचरान् ॥ १३ ॥

पालनलक्षणशुद्धां कृत्वा मनसि कृत्वित्यर्थः । चरणशुद्धामित्यपि
पाठः ॥ ८ ॥

यदीदृशेरुपस्थैः । साभीरजगार्थमुपाग्येरुपस्थितः रक्षगार्थमिति
शेषः । एषा मम अहोरमोत्तिरतः प्रसीदन्तु इत्यर्थः । तीर्थम् एषा
मम ज्हीरतः प्रसीदन्तु इति व्याचष्टे किं करोमि किं करवागीत्यर्थः ।
लोडर्थं लडार्थः ॥ ८ ॥

सर्वैः एवं मन्त्रैस्तेः सर्वैरित्यर्थः ॥ १० ॥

सा साः तत्र रक्षः पीडयन्निपये रक्षत्विति भवच्छब्दयोगात् प्रथम-
पुरुषः । पर्वकालेषु दशूर्णमार्जियकालेषु ॥ ११ ॥

धर्मयन्ति अभिभवन्ति ॥ १२ ॥

चिरार्जितं नचेच्छामस्तपः खण्डयितुं वयम् ।

बद्धविघ्नं तपोनित्यं दृश्ररञ्चैव राघव ! ॥ १४ ॥

तेन शापं न मुञ्चामो भक्त्यमाणाश्च राक्षसैः ।

तदर्द्धमानान् रक्षोभिर्दण्डकारण्यवामिभिः ॥ १५ ॥

रक्षकस्त्वं मह भ्रात्रा त्वन्नाथा हि त्वयं वने ।

मया चैतद्दत्तः श्रुत्वा कात्स्न्येन परिपालनम् ॥ १६ ॥

श्रुत्वा दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ।

संश्रुत्य च न शक्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ॥ १७ ॥

सुनीनामन्यथाकर्तुं सत्यमिष्टं हि मे मदा ।

अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते ! मल्लक्ष्मणाम् ॥ १८ ॥

गतिं प्रातारम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तेन अतिक्लेशार्जिततपोव्ययभयेन ॥ १५ ॥

रक्षकस्त्वं भवेति श्रेष्ठः । त्वन्नाथाः त्वं नाथो येषां ते कात्स्न्येन
छात्स्न्येनःपीडानिवर्त्तनेन ॥ १६ ॥

चतुर्दशवर्षपर्यन्तं पित्राज्ञया राज्यत्वागोऽपि अये राज्यसम्बन्धस्या-
वश्यकत्वात् शरणागतरक्षोऽस्यैवाधिकारः । किञ्च क्षत्रजातेरेषाञ्चा-
धिकारो नतु राज्यपदस्यस्यैवेति तात्पर्यम् । संश्रुतं प्रतिज्ञातं जीवमानः
जीवन् प्रतिश्रवं प्रतिज्ञाम् ॥ १७ ॥

न शक्यामीत्यत्र हेतुः सत्यमिष्टमित्यादि ॥ १८ ॥

यस्मै कस्मै अपि प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय न जह्यां किं पुनर्नाश्रुतेभ्य
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

नतु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विप्रेषतः ।
 तदवश्यं मया कार्य्यमृषीणां परिपालनम् । १८ ॥
 अनुक्तेनापि वैदेहि ! प्रतिज्ञाय कथं पुनः * ।
 मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तं त्वया वचः ॥ २० ॥
 परितुष्टोऽस्म्यहं मीति ! नह्यनिष्टोऽनुशिक्ष्यते ।
 महृशञ्चानुरूपञ्च कुलस्य तत्र शोभने ! ।
 मधर्मचारिणी मे त्वं प्राण्येभ्योऽपि गरीयसी । २१ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा मीतां प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् ।
 रामो धनुष्मान् महृ लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि । २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
 रामसंवादो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अनुक्तेनापि ऋषिभिरिति कार्य्यमिति च शेषः । प्रतिज्ञाय कथं
 पुनर्न कार्य्यमिति शेषः । स्नेहः प्रीतिः सौहार्दं शोभनहृदयता प्रीति
 सत्यामपि तादृशहृदयत्वाभावे एवमनुशासनादर्शनादुभयमुक्तम् ॥ २० ॥

नह्यनिष्टोऽनुशिक्ष्यते यस्मिन् यस्य प्रीतिर्नास्ति नासावनुशिक्ष्यते
 हितं नोपदिश्यत इत्यर्थः । महृशं तव स्नेहस्य त्वदुक्तं वच इति शेषः ।
 कुलस्यानुरूपम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

* प्रतिज्ञायथ किं पुनः इति वा पाठः ।

एकादशः सर्गः ।

अग्रतः प्रथमौ रामः भीता मध्ये सुशोभना ।
पृथक्स्तु धनुष्याग्निर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ १ ॥
तौ पश्यमानौ विविधान् शैलप्रस्थान् वनानि च ।
नदीश्च विविधा रम्या जगन्तुः सह भीतया । २ ॥
मारमांशक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः ।
भरामि च मपद्मानि युतानि जलजैः खगैः ॥ ३ ॥
यूथबन्धांश्च पृथतां मदोन्मत्तान् विषाग्निनः ।
महिषांश्च वराहांश्च गजांश्च द्रुमवैरिणः । ४ ॥
ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे ।
ददृशुः महिता रम्यं तटाकं योजनायतम् ॥ ५ ॥

अग्रत इति ॥ १ ॥ २ ॥

जलजाः खगा दाह्यहादयः ॥ ३ ॥

यूथबन्धान् यूथरूपेण सम्बद्धान् पृथतामिति घष्ठी । विषाग्निनो
महिषानित्यन्वयः ॥ ४ ॥

दिवाकरे लम्बमाने सायाङ्ग इत्यर्थः । योजनायतं चतुर्दिक्षु-
योजनायतम् ॥ ५ ॥

पद्मपुष्करसंवाधं गजवृथैरलंकृतम् ।
 मारमेर्द्धमकादम्बैः सुखुः जलजातिभिः ॥ ६ ॥
 प्रसन्नमन्त्रिणे रम्भे तस्मिन् भरसि गृन्थुते ।
 गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ॥ ७ ॥
 ततः कौटुहलाद्रामो लक्ष्मणस्य महारथः ।
 मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपसक्रमे ॥ ८ ॥
 इदमव्यद्भुतं श्रुत्वा * सर्वपां नो महासुनेः ।
 कौटुहलं महज्जातं किमिदं माधु कथ्यताम् ॥ ९ ॥
 तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा ।

पद्मपुष्करसंवाधं पद्मानि रत्नानि पुष्करं पृग्दरीकं तैः संवाधः
 सम्मर्दी यस्मिन् तम् । पद्मानां पुष्करे जले संवाधो नैविद्यं यत्र
 तमिति कतकः । गजवृथैरलंकृतं तीरे जले चति शेषः । हंसा राज-
 हंसाः कादम्बाः कलहंसाः जलजातिभिः जले जातिर्जन्म येषां तर्मत्स्या-
 दिभिः ॥ ६ ॥

गीतवादित्रनिर्घोषो गीतोपेतवाद्यशब्दः । नतु कश्चनेति गीता-
 दिकर्तृत्वर्थः ॥ ७ ॥

धर्मभृतं नाम धर्मभृतनामकं धर्मभ्रामकं वा शरणागतेष्वनुयायि-
 त्वेकम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

* दृष्ट्वा इति वा पाठः ।

प्रभावं सरसः क्षिप्र*माख्यातमुपचक्रमे ॥ १० ॥
 इदं पञ्चाप्सरसो नाम तटाकं सार्वकालिकम् ।
 निर्मितं तपसा राम ! सुनिना माण्डकर्णिना ॥ ११ ॥
 स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्भक्षामुनिः ।
 दशवर्षमहस्त्राणि वायुभक्षो जलाशये ॥ १२ ॥
 ततः प्रव्यधिताः सर्वे देवाः साम्निपुरोगमाः ।
 अद्भुतन् वचनं सर्वे परस्परसमागताः ॥ १३ ॥
 अस्माकं क्वचित् स्थानमेष प्रार्थयते सुनिः ।
 इति संविद्यमनसः सर्वं तत्र दिवोकसः ॥ १४ ॥
 ततः कर्तुं तपोविघ्नं सर्वदेवेर्नियोजिताः ।
 प्रधानाप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः । १५ ॥

पञ्चाप्सरसां क्रोडासाधनत्वात् पञ्चाप्सरसो नामत्वेन प्रसिद्धम् ।
 सर्वकालोदकपूर्त्यादिगुणकं सार्वकालिकम् ॥ ११ ॥ २ ॥
 अस्मिन्पपुरोगमसहितः साम्निपुरोगमाः सर्वे प्रव्यधिता अभूवन्
 ततः सर्वेऽद्भुतवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥
 इति संविद्यमनसोऽद्भुतवन्निति शेषः ॥ १४ ॥
 तत उद्विग्नसर्वदेवैस्तथाविधाय नियुक्ताः । विद्युच्चलितवर्चसः
 चलितविद्युत्कान्तयः । प्रधानाप्सरसः पञ्चेत्यनेन तत्परिवारभृता-
 न्यसत्ता ध्वनिता ता आगता इति शेषः ॥ १५ ॥

अप्सरोभिस्तस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः ।
 नीतो मदनवस्त्रत्वं देवानां कार्यसिद्धये ॥ १६ ॥
 ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः ।
 तटाके निर्मितं तामां तस्मिन्नर्चयितुं गृहम् ॥ १७ ॥
 तत्रैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यां असासुगम् ।
 रमयन्ति तपोयोगान् मुनिं श्रीकनसाश्रितम् ॥ १८ ॥
 तामां संक्रीडमानानामेष वादित्यनिःसृजः ।
 श्रूयते भृषणोन्मिथो गीतगच्छो मनोहरः ॥ १९ ॥
 आश्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः ।
 राघवः प्रतिजग्राह मह भ्रात्रा महाधमाः ॥ २० ॥
 एवं कथयमानः स ददर्शाश्रममण्डलम् ।
 कुशचीरपरित्वितं ब्राह्मणा लक्ष्मणा सयावृतम् ॥ २१ ॥

दृष्टपरावरः दृष्टैहिकपारलौकिकधर्मधर्मः ॥ १६ ॥
 निर्मितं तेनैव मुनिना क्रीडार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥
 तत्रैव निर्मिते गृहे । तपोयोगो यावन्ने भूतुः ॥ १८ ॥
 भृषणोन्मिथः बलयादिभृषणध्वनिमिथः ॥ १९ ॥
 वचनं तदर्थम् आश्चर्यमिति प्रतिजग्राह ॥ २० ॥
 एवं कथयमानः आश्चर्यमित्येवं कथयन् ब्राह्मणा लक्ष्मणा ब्रह्म-
 विद्यानुष्ठानजलक्ष्मणा ब्रह्मवर्चसेनेति यावत् ॥ २१ ॥

प्रविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः ।

उवास सुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महायथाः ।

तदा तस्मिन् स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममण्डले ॥ २२ ॥

उपित्वा स सुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ।

जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम् ॥ २३ ॥

येषामुपितवान् पूर्वं सकाशे सुमहास्त्वित् ।

क्वचित् परिदृशान् मामानेकं संवत्सरं क्वचित् ॥ २४ ॥

क्वञ्चिच्च चतुरो मामान् पञ्चषष्टं च परान् क्वचित् ।

अपरत्राधिकान् मामानध्वर्धमध्वर्धं क्वचित् ॥ २५ ॥

चीन् मामानष्टमासांश्च राघवो न्यसत् सुखम् ।

ततः संवसतस्तस्य सुनीनामाश्रमेषु वै ॥ २६ ॥

रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ।

प्रविश्याश्रममण्डलमित्यनुषङ्गः । आश्रममण्डले उवासति शेषः ॥२२॥

तदासप्रकारमाह,—उधित्वेति । एकस्याश्रमे इति शेषः । अथ पर्यायेण सर्वेषामाश्रमान् जगाम ॥ २३ ॥

क्वञ्चिच्च येषाम्दृष्टीणामाश्रमे पूर्वमुपितवान् पुनरपि तेषामाश्रमान् जगाम । तद्भक्तप्रातिशयात् । यथा सुतीक्ष्णाश्रमे पुनरागमनम् । एकत्र-वासाभावादेवाह, क्वञ्चिदिति । परिदृशान् दशत्वसंख्यां परिगताम् दशसंख्यान् मामानित्यर्थः ॥ २४ ॥

परान् वर्धतोऽधिकान् । एवमधिकानित्याद्यपि ॥ २५ ॥ २६ ॥

परिहृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया ॥ २७ ॥
 सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं पुनरेवाजगाम ह ।
 स तमाश्रममागम्य सुनिभिः परिपूजितः ॥ २८ ॥
 तत्रापि व्यवसद्रामः किञ्चित्कालमरिन्दमः ।
 अथाश्रमस्थो विनयात् कदाचित्तं महासुनिम् ॥ २९ ॥
 उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ।
 अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्यो मुनिमत्तमः ॥ ३० ॥
 वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ।
 नतु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ॥ ३१ ॥
 कुत्राश्रमपदं रम्यं महर्षेस्त्वाद्य धीमतः ।
 प्रसादार्थं भगवतः मानुजः सह सीतया ॥ ३२ ॥
 अगस्त्यमधिगच्छेयमभिवादयितुं सुनिम् ।
 मनोरथो महानेष्ट हृदि मंपरिचिन्ते ॥ ३३ ॥
 यदहं तं सुनिवरं शूश्रूषेयमपि स्वयम् ।

रमतः रममाणस्य । परिहृत्य सर्वमन्याश्रमान् अटित्वा । परि-
 हृत्येति पौठान्तरं प्रतिश्रुत्येति पांक्तः पाठः । यतः पुनरागन्तव्यमिति
 प्रतिज्ञाय गतेऽतः पुनराजगामेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

उपासीनः समीपस्थः ॥ ३० ॥

कथाः कथयतां सक्ताभ्यादिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ॥ ३४ ॥
 सुतीक्ष्णः प्रत्युत्कृष्टं प्रीतो दशरथात्मजम् ।
 अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् ॥ ३५ ॥
 अगस्त्यमभिगच्छेति स्मिन्तया मह राघव ! ।
 दिव्या विदानीमर्थस्मिन् स्वयमेव व्रवीषि माम् ॥ ३६ ॥
 अहमाख्यासि ते राम ! यत्रागस्त्यो महासुनिः ।
 योजनाद्याश्रमात्तात ' याहि चत्वारि वै ततः ।
 दक्षिणेन मुहूर्त्तं श्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३७ ॥
 स्थानीप्राये वसोद्वेजे पिप्पलीवनशोभिते ।
 ब्रह्मसुप्रसूते वस्ये नानाविहगनादिते ॥ ३८ ॥
 पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नमलिलाशयाः * ।

मनोरथाभिनयो यदहमित्यादि ॥ ३४ ॥

एतच्छब्दार्थोद्वेगस्यमित्यादि ॥ ३५ ॥

अस्मिन्नर्थे मदपदिदित्त्वार्थे ॥ ३६ ॥

योजनादाश्रमादस्मादभिचत्वारि वंतत इति कतकपाठे अस्मादाश्र-
 मात् योजनादभि अधिकं चत्वारि योजनानीत्यर्थः । दक्षिणेन गन्तव्या-
 नीति । ततस्तद्भ्रातुराश्रम इत्यर्थः । पाठान्तरे तु चतुर्थोजनेत्तरमित्ति
 स्पष्ट एवार्थः ॥ ३७ ॥

* प्रसन्नमलिलाः शिवाः इति वा पाठः ।

हंसकारण्डवाकीर्णाशुक्रवाकोपशोभेताः ॥ ३९ ॥
 तत्रैकां रजनीं व्यय्य प्रभाते राम ! गम्यताम् ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय वनखण्डस्य पाश्चतः ॥ ४० ॥
 ततोऽगस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमन्तरम् ।
 रमणीये वनोद्देशे ब्रह्मपादपशोभिते ॥ ४१ ॥
 रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च त्वया सह ।
 म हि रम्यो वनोद्देशो ब्रह्मपादपसंयुतः ॥ ४२ ॥
 यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महासुनिम् ।
 अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महामते ! ॥ ४३ ॥
 इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च ।
 प्रतस्थेऽगस्त्यसुद्दिश्य सानुजः सह सीतया ॥ ४४ ॥
 पश्यन् वनानि चित्राणि पर्वतांश्चाभ्रमन्निभान् ।
 सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगान् * ॥ ४५ ॥

तदाश्रमचिह्नम् स्थलीप्राय वनोद्देशत्वादि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तत्रागस्त्यभ्रात्राश्रमे इक्ष्मवाहति अस्य नाम । अगस्त्यः प्राग्दुहि-
 तरमुपयेमे धृतव्रतां यस्यां दृढव्रतो जात इक्ष्मवाहात्मजो मुनिरिति
 भागवतेन्तु देवराजं सुतोत्पत्तिरिति न्यायेनेत्येके । दक्षिणां दिशमायो-
 जनमन्तरं व्यवकाशं गत्वा तत्रागस्त्याश्रमं द्रक्ष्यसि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 मुनेः श्रुत्विति वचनमिति शेषः ॥ ४४ ॥

* सानूनि विविधानि, च इति वा पाठः ।

सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् ।
 इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४६ ॥
 एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः ।
 अगस्त्यस्य सुनेर्भातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४७ ॥
 यथाहीमे वनस्यास्य ज्ञाताः * पथि सहस्रशः ।
 सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ॥ ४८ ॥
 पिप्पलीनाञ्च पकानां वनादस्मादुपागतः ।
 गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥ ४९ ॥
 तत्र तत्र च दृश्यन्ते मंसिप्राः काष्ठसञ्चयाः ।
 लूनाञ्च परिदृश्यन्ते दर्भा वैदूर्यवर्चसः ॥ ५० ॥
 एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् ।
 पावकस्याश्रमस्यस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ॥ ५१ ॥

मार्गवशानुगान् मार्गवशात् प्राप्तान् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

नूनमेतदेवेत्यत्र हेतुमाह,—यथाहीति । यथा यादृशचिह्नवत्तया
 वनं श्रुतं तथैवास्य फलभारेण पुष्पभारेण च सन्नताः सहस्रशो द्रुमाः
 ज्ञाताः ज्ञायमाना वर्तन्ते ॥ ४८ ॥

असाधारणलिङ्गानुभवमप्याह, पिप्पलीनामिति । पिप्पली-
 फलानामित्यर्थः । कटुकोदयः कटुकरससंबन्धुदयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

* जाता इति वा पाठः ।

विविक्लेषु च तीर्थेषु कृतस्नाना द्विजातयः ।
 पुण्योपहारं * कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमर्जितैः ॥ ५२ ॥
 ततः सुतीक्ष्णवचनं यथा सौम्य ! मया श्रुतम् ।
 अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातॄन् नमेष भविष्यति ॥ ५३ ॥
 निश्चयं तपसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ।
 यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक् शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ५४ ॥
 इहैकदा किन् क्रूरो वातापिरपि चेल्ललः ।
 भ्रातरौ महितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ ॥ ५५ ॥
 धारयन् ब्राह्मणं रूपमिल्ललः संस्कृतं वदन् ।
 आमन्त्रयति विप्रान् स आद्भुमुद्दिश्य निर्दणः ॥ ५६ ॥

कृष्णाभं नीलाभं शिखरं पर्वतशिखरं चोपमा यस्य ॥ ५१ ॥
 विविक्लेषु निर्मलेषु एकान्तेषु च स्वयमेवार्जितैः देवपूजार्थमिति
 शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

मृत्युं तत्तुल्यं देव्यं शरण्या वासयोग्या लोकानाम् ॥ ५४ ॥
 कोसौ मृत्युतुल्योऽसुरो धीऽगस्त्येन निगृहीतो लोकरक्षणायेत्यत-
 स्तदाख्यायिकामाह, इहेति । वने इत्यर्थः । एकदा कस्मिंश्चित् पुर्व-
 काले ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणरूपं ब्राह्मणसदृशवेधं संस्कृतं वदन् ब्राह्मणवदिति शेषः ।
 एतदुभयं विश्वासाथम् ॥ ५६ ॥

* पुण्योपहारम् इति वा पाठः ।

भ्रातरं संस्कृतं कृत्वा ततस्तं भेषरूपिणम् ।
 तान् द्विजान् भोजयामाम आद्भुदृष्टेन कर्मणा । ५७ ॥
 ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामित्वलोऽब्रवीत् ।
 वातापे ! निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ॥ ५८ ॥
 ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्भेषवन्नदन् ।
 भित्वा भित्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्यतत् ॥ ५९ ॥
 ब्राह्मणानां महस्त्राणि तैरेवं कामरूपिभिः ।
 विनाशितानि संहृत्य नित्यशः पिशिताशने ॥ ६० ॥
 अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा ।
 अनुभूय किल आद्धे भक्षितः स महासुरः ॥ ६१ ॥
 ततः मम्पन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तेऽनेजनम् * ।
 भ्रातरं निष्क्रमस्वेति इत्थल्लः समभाषत ॥ ६२ ॥

संस्कृतं कृत्वा आङ्गोचितपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 भेषवन्नदन् मृतसञ्जावनोवभवादुदरान्तरिति शेषः । विनिष्यतत्
 विनिर्गतवान् । अडभाव आर्षः ॥ ५९ ॥
 संहृत्य समेत्य ॥ ६० ॥
 प्रार्थितेन प्रार्थितासुरद्वयसंहारेण महर्षिणागस्त्येन आद्धे आङ्ग-
 व्यापारमनुभूय भक्षितः सोऽसुरो वातापिः ॥ ६१ ॥

* हस्तावसेचनं इति वा पाठः ।

तं तदा भाषमाणन्तु भ्रातरं विप्रघातिनम् ।
 अब्रवीत् प्रहमन् धीमानगस्त्यो सुनिमत्तमः ॥ ६३ ॥
 कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रत्तमः ।
 भ्रातुस्ते मेघरूपस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६४ ॥
 अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनमंश्रितम् ।
 प्रधर्षयितुमारंभे सुनिं क्रोधान्निशाचरः ॥ ६५ ॥
 मोभ्यद्रवद्विजेन्द्रं तं सुनिना दीप्ततेजसा ।
 चक्षुषानलकल्पेन निर्दग्धो निधनं गतः ॥ ६६ ॥
 तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तटाकवनशोभितः ।
 विप्रानुकम्पया येन कर्मद्वं दुष्करं कृतम् ॥ ६७ ॥
 एवं कथयमानस्य तस्य मौमित्रिणा सह ।
 रामस्यासंगतः सूर्यः सन्ध्याकालोऽभ्यवर्त्तत ॥ ६८ ॥
 उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि ।
 प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिञ्चाभ्यवादयत् ॥ ६९ ॥
 सम्यक् प्रतिशृहीतः स सुनिना तेन राघवः ।

तत इत्यलः आद्धान्ते सम्पन्नमित्युक्त्वा हस्तोदकं दत्त्वा भ्रातरं निष्क्र-
 मस्वेत्यभ्यभाषत ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

मया जीर्णस्य भुक्तस्येति शेषः ॥ ६४ ॥

प्रधर्षयितुं हिंसितुम् ॥ ६५ ॥

न्यवसन्तां निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च ॥ ७० ॥
 तस्यां राव्यां व्यतीतायामुदिते रविमण्डले ।
 भ्रातरं तमगस्त्यस्य आमन्त्रयत राघवः ॥ ७१ ॥
 अभिवादये त्वा भगवन् ! सुखमस्मृपितो निशाम् ।
 आमन्त्रये त्वा गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजम् ॥ ७२ ॥
 गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनन्दनः ।
 यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चात्रलोकयन् ॥ ७३ ॥
 नीवारान् पनसान् सालान् वज्जुनांस्तिनिशांस्तथा ।
 चिरिविल्वान् मधूकांश्च बिल्वानथ च तिन्दुकान् ॥ ७४ ॥
 पुष्पितान् पुष्पितायाभिर्नताभिरुपशोभितान् ।
 ददर्श रामः शतशस्त्रकान्तारपादपान् ॥ ७५ ॥
 हस्तिहस्तैर्विमृदितान् वानरैरुपशोभितान् ।
 मत्तैः शकुनिमण्डैश्च शतशः प्रतिनादितान् ॥ ७६ ॥
 ततोऽब्रवीत् समीपस्थं रामो राजीवलोचनः ।

चक्षुषा चक्षुर्वीक्षणोऽनलकल्पेनाभितुल्येन ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

अभिवादयेत्विति पादे नवाक्षरत्वमार्घम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

नीवारा जलकदम्बाः । वज्जुलोऽशोकः । तिनिशो धवः चिरि-
 विल्वो नक्तमालः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

पृष्ठतोऽनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिर्द्वन्द्वम् ॥ ७७ ॥
 स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा चान्ता मृगद्विजाः ।
 आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षिर्भावितात्मनः ॥ ७८ ॥
 अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ।
 आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ७९ ॥
 प्राज्यधूमाकुलवनश्रीरमालापरिष्कृतः ।
 प्रशान्तमृगयूथश्च नानाशकुनिनादितः ॥ ८० ॥
 निगृह्य तरसा मृत्सुं लोकानां हितकाम्यथा ।
 दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ८१ ॥
 तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद् यस्य राक्षसैः ।
 दिगियं दक्षिणा प्रासाद् दृश्यते नोपभुज्यते ॥ ८२ ॥
 यदा प्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा ।

यथा श्रुतास्तथा स्निग्धपत्रा वृक्षा दृश्यन्ते इति शेषः । अतो
 निकटश्चाश्रमः ॥ ७८ ॥

अगं विन्ध्यं स्तम्भयतीत्यगस्त्यः । एषोदरादिः । स्वेन कर्मणा विन्ध्य-
 स्तम्भनकर्मणा परिश्रान्तश्रमापहन्ता ॥ ७९ ॥

प्राज्यधूमैरिभिर्धूमैः पाकयज्ञधूमैराकुलं वनं यस्मिन् ॥ ८० ॥ ८१ ॥

यस्य प्रभावात् राक्षसैरियमगस्त्याश्रमप्रदेशावर्तिनी दक्षिणा दिग्
 दृश्यते केवलं प्रासात् महर्षिर्भाविता नोपभुज्यते न स्वदेशत्वेनाङ्गीक्रियत
 इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तदा प्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ८३ ॥
 नाम्ना चेत्यं भगवतो दक्षिणा दिक् प्रदक्षिणा ।
 प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ॥ ८४ ॥
 मार्गं निरोद्धुं मततं भास्करस्याचलोत्तमः ।
 सन्देशं पालयन् यस्य विन्ध्यशैलो न वर्द्धते ॥ ८५ ॥
 अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः ।
 अगस्त्यस्याश्रम, श्रीमान् विनीतमृगसेवितः ॥ ८६ ॥
 एष लोकार्चितः साधुर्हिते नित्यं रतः सताम् ।
 अस्मानधिगतानेष श्रेयसा योजयिष्यति ॥ ८७ ॥
 आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं तं महासुनिम् ।
 श्रेयञ्च वनवासस्य सौम्य ! वत्स्याम्यहं प्रभो ! ॥ ८८ ॥

निर्वैराः प्राणिषु वैररहिताः प्रशान्ताः त्यक्तक्रूरकर्माणाः ॥ ८३ ॥

भगवतोऽगस्त्यस्य महिम्ना प्रदक्षिणा एतदाश्रमावच्छेदेन निर्वैर-
 त्वादिसम्यादनसमर्था क्रूरकर्मभीरुत्तोभिर्दुर्धर्षाऽतो नाम्ना च नाम्नापि
 संपूर्णादिमेव दक्षिणेति त्रिषु लोकेषु प्रथिता ॥ ८४ ॥

मेतस्पर्धया भास्करमार्गं निरोद्धुं वर्द्धितुकामोऽप्यचलो विन्ध्य-
 स्तस्यागस्त्यस्य सन्देशं मदागमनपर्यन्तं मावर्द्धस्वेत्येवमाज्ञां पालयन् न
 वर्द्धतेऽद्यापीति शेषः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

अधिगतान् स्वाश्रमं प्राप्तान् श्रेयसा योजयिष्यति । दिव्यशस्त्रादि-
 दारेनेति गूढोऽभिसन्धिः ॥ ८७ ॥

अत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 अगस्त्यं नियताहारम् * सततं पशुपामते ॥ ८८ ॥
 नात्र जीवेन् मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शूठः ।
 वृशंसः पापवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ॥ ८९ ॥
 अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतंगैः सह ।
 वसन्ति निघताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९० ॥
 अत्र सिद्धा महात्मानो विमानैः सूर्यसन्निभैः ।
 त्यक्त्वा देहान्नवेदेहैः स्वर्गाताः परमर्षयः ॥ ९१ ॥
 यत्तन्ममरत्नञ्च राज्यानि त्रिविधानि च ।
 अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः शुभैः ॥ ९२ ॥

पभो शुश्रूषणसमर्थेत्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

क्रूरः निर्दयः शूठो गूढविप्रियकारी वृशंसो घातकः तथाविधः
 दुर्वृत्तासहिष्णुः ॥ ९० ॥

पतंगा गरुडादयः । धर्मं स्वर्गादिजनकम् ॥ ९१ ॥

अत्र आश्रमे सिद्धाः तपसेति शेषः । नवेदेहैः दिव्यदेहैः ॥ ९२ ॥

अत्राश्रमे भूतैः प्राणिभिः कर्तृभिः शुभैः सत्कर्मभिराराधिता

* नियताहारम् इति वा पाठः ।

आगतास्माश्रमपदं भौमित्ते ! प्रविशायतः ।

निवेदयेह मां प्राप्तमृषये मङ्ग सीतया ॥ ८७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे अगस्त्या-

श्रमगमनं नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

देवादय आश्रममाहात्मप्रादल्यकालेनैव राज्यादीनि प्रयच्छन्ती-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

—

द्वादशः सर्गः ।

स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः ।
अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्य सुतो बली ।
रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्यया सह सीतया ॥ २ ॥
लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः ।
अनुकूलश्च * भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ३ ॥
ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पिष्टशामनात् ।
द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥ ४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः ।
तथेत्युक्त्वाग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुम् ॥ ५ ॥

हितः शुभकारी । अनुकूलस्तदिच्छावृष्टवर्त्ती । पूज्यविषयानुरागो
भक्तिस्तदान् भक्तः । यदीति सम्भावनायां वज्रदिनं वने वासादस-
क्ष्वणं तवापि सम्भावितमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामहेते दर्शनार्थमागता इति निवेद्यतामि-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

अग्निशरणमभिहोत्रगृहं निवेदितुं निवेदयितुम् ॥ ५ ॥

* अनुरक्तश्च इति वा पाठः ।

स प्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम् * ।
 कृताञ्जलिरुवाचेदं रामागमनमङ्गमा ॥ ६ ॥
 यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योऽगस्त्यस्य सम्मतः ।
 पुत्रौ दशरथस्येवौ रामो लक्ष्मण एव च ॥ ७ ॥
 प्रविष्टावाग्रमपदं मीतया सह भार्यया ।
 द्रष्टुं भवन्तमायातौ शुश्रूषार्थमरिन्दमौ ॥ ८ ॥
 यदत्रानन्तरन्तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ।
 ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् ॥ ९ ॥
 वैदेहीञ्च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् ।
 दिक्ष्वा रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां मसुपागतः ॥ १० ॥

अञ्जसा शोधम् ॥ ६ ॥

सम्मत इष्टः ॥ ७ ॥

द्रष्टुं तदनन्तरं कियत्कालं शुश्रूषार्थं सेवार्थं चागतौ ॥ ८ ॥

अनन्तरं तत्त्वं वक्तव्यतत्त्वम् उपश्रुत्य भगवदागमनश्रवणानन्दमनु-
भूयेत्यर्थं इति तीर्थः ॥ ९ ॥

मां द्रष्टुं समागत इति यत्तद्दिष्ट्या मम भाग्येन किञ्चान्तर्भावित्त्वार्थो
दृशिः मामात्मानं दर्शयितुं यज्ञने वसतश्चिरस्य चिरकालस्य गमनेऽप्या-
गतस्तद्दिष्ट्या मद्भाग्येनोद्बुद्धेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

* द्योतिप्रभम् इति वा पाठः ।

मनसा काङ्क्षितं ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति ।
 गम्यतां सत्कृतो यमः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ११ ॥
 प्रवेश्यतां समीपं मे किमयं न प्रवेशितः ।
 एवमुक्तस्तु सुनिना धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १२ ॥
 अभिवाद्यात्र वीच्छिष्यस्तथेति नियताङ्गनिः ।
 तदा निष्क्रम्य भंभ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 कामौ रामो सुनिं द्रुपदेतु प्रविशतु स्वयम् ।
 ततो गत्वाश्रमपदं शिष्येणं सह लक्ष्मणः ॥ १४ ॥
 दर्शयामास काकुत्स्थं सीताञ्च जनकात्मजाम् ।
 तं शिष्यः प्रश्रितं वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् ॥ १५ ॥

तदेवाह,— मनसेति । एतदागमनमुद्दिश्य काङ्क्षितम् इच्छाकृतेति यावत् । सत्कृतः आचारोपचारव्यवहारैरित्यर्थः ॥ ११ ॥

किमसौ न प्रवेशितः कस्माद्धेतोर्विलम्बः कृत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अभिवाद्य आगमननियोगप्रयुक्तं पुनरभिवादनं कृत्वा । तथेति आनयामीत्येवम् ॥ १३ ॥

स्वयं प्रविशतु भगवतावगतवृत्तान्तत्वान्नास्य शिष्यमुखापेक्षेति भावः । आश्रमपदम् आश्रमप्रान्तदेशम् ॥ १४ ॥

लक्ष्मणः काकुत्स्थं रामं प्रदर्शयामास शिष्यमिति शिष्यः । तं दृष्टं शिष्यः अगस्त्यवचनम् उच्यत इति वचनम् अगस्त्योक्तं वाक्यं प्रश्रितं प्रीतियुक्तं ब्रुवन् । प्राविशयदित्यन्वयः ॥ १५ ॥

प्राविशयद् यथान्यायं मत्कारार्हं सुसत्कृतम् ।
 प्राविशेण ततो रामः भीतया सहजच्छगः ॥ १६ ॥
 प्रशान्तहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवभोकथन् ।
 स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नेः स्थानं तथैव च ॥ १७ ॥
 विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानञ्चैव विपस्वतः ।
 सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौप्रिरमेव च ॥ १८ ॥
 धातुर्विधातुः स्थानञ्च वायोः स्थानं तथैव च ।
 स्थानञ्च पागहस्तास्य वरुणस्य महात्मनः ॥ १९ ॥
 स्थानं तथैव गायत्र्या वसूतां स्थानमेव च ।
 स्थानञ्च नागराजस्य गरुडस्थानमेव च ॥ २० ॥
 कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानञ्च पश्यति ।
 ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्यतत् ॥ २१ ॥

सुसत्कृतं पायार्घ्यादिभिरग्रे गत्या मार्गप्रदर्शनेन च सत्कृतम् ॥ ६ ॥
 अगस्त्याश्रमदेवतास्थानदर्शनमाह,—स तत्रेति । तत्राश्रमे स रामः
 ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य कल्पितं स्थानम् । अग्निरत्र रुद्रः ॥ १७ ॥
 भगः स्थूलमण्डलाभिमानी ॥ १८ ॥
 धाता कार्थप्रजापतिः । विधाता विश्वकर्मेति कतकः ॥ १९ ॥
 गायत्रीति सरस्वतीसावित्रीरुद्रपुनस्तगम् ॥ २० ॥
 एषां स्थानानि पश्यतीत्यन्वयः । एतेन पूजास्थाने एतावता देवानां

तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसम् ।
 अत्र वीहचनं धीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनम् ॥ २२ ॥
 बहिर्लक्ष्मणं निष्कामत्यगस्त्यो भगवानृषिः ।
 औदार्य्येणावगच्छामि तपमो राशिसुत्तमम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वा महावाङ्मरुगस्त्यं सूर्य्यवर्चमम् ।
 जयाहापततस्तस्य पादौ च रघुगन्दनः । २४ ॥
 अभिवाय तु धर्मात्मा तस्यै रामः कृताञ्जलिः ।
 सीतया सह वैदेह्या तदा रामः मन्त्रक्ष्मणः ॥ २५ ॥
 प्रतिगृह्य च काकुत्स्थमर्चयित्वा मनोदकैः ।
 कुशलप्रश्नमुक्त्वा च आस्यतामिति सोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥

पूजावश्यकीति सूचितम् । अभिनिष्पतत् अडभाव आर्घः । अभ्युत्थानं
 कृतवान्नित्यर्थः ॥ २१ ॥

मुनीनामग्रतः स्थितमिति शेषः । ईदृशं तमगस्त्यं ददर्शत्य-
 न्वयः ॥ २२ ॥

औदार्य्येण तेजविशेषजनितोन्नत्येन ॥ २३ ॥

एवमगस्त्यमुक्त्वा लक्ष्मणं प्रति बोधयित्वा । आपततः आश्रमादा-
 गच्छतः तस्य ऋषेः पादौ जयाहृहस्ताभ्यां मूर्ध्ना च पादौ स्पृष्ट्वा नम-
 स्प्रकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥

योगरूढिभ्यां रामशब्दद्वयपौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥

प्रतिगृह्य उत्यापनपूर्वमालिङ्गित्यर्थः ॥ २६ ॥

अग्निं ऊत्वा प्रदायार्च्यं मतिथीन् प्रतिपूज्य च ।
 वानप्रस्थेन धर्मेण मतेषां भोजनं ददौ ॥ २७ ॥
 प्रथमञ्चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुङ्गवः ।
 उवाच राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदम् ॥ २८ ॥
 अन्यथा खलु काकुस्थ ! तपस्वी ममुदाचरन् ।
 दुःसाक्षीव परे लोके स्वानि मांमानि भक्षयेत् ॥ २९ ॥
 राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः ।
 पूजनीयश्च मान्यश्च भवान् प्राप्तः प्रियातिथिः ॥ ३० ॥
 एवमुक्त्वा फलेर्मूलैः पुष्यैश्चान्यैश्च राघवम् ।
 पूजयित्वा यथाकामं ततोऽगस्त्यस्तमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

अर्चनस्यैव विस्तरोपदेशोऽग्निमिति वैश्वदेवहोमं कृत्वित्यथः ।
 अतिथीन् रामादीन् ॥ २७ ॥

आसीनं पञ्चदासीनमित्यर्थ इति प्राञ्जः । मम तु भाति प्रथममिति
 भोजनं ददावित्यनेनान्वेति । अथोपविश्य अतिथिपूजाव्यग्रतया
 तावत्पृथन्तमनुपवेशनमिति ॥ २८ ॥

एवं क्षत्रियपूजानुचितेत्याशङ्कं समाधितसुः प्रकृतं धर्ममुवाचे-
 त्याह,—अन्यथेति । अनथा ममुदाचरन् एवमतिथिपूजनमकुर्वन्नि-
 त्यर्थः । दुःसाक्षी कूटसाक्षी । एवञ्च प्रत्यवायपरिहारायैवमतिथि-
 पूजावश्यकीत्याशयः ॥ २९ ॥

त्वदधिकोऽतिथिश्च नास्तीत्याह,—राजेति । सर्वलोक राजा सर्व-

इदं दिव्यं महच्छापं हेमवज्रविभूषितम् ।
 वैष्णवं पुरुषव्याघ्र ! निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३२ ॥
 अमोघः सूख्यमंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः ।
 दत्तो मम महेन्द्रेण त्वृणी चाक्षय्यमायकौ ॥ ३३ ॥
 संपूर्णो निशितैर्वाणै र्ज्वलद्भिरिव पावकैः ।
 महारजतकोशोऽयमभिर्हमविभूषितः । ३४ ॥
 अनेन धनुषा राम ! हत्वा मंखे महासुरान् ।
 आजहार अयं दीप्तां पुरा त्रिष्णुर्दिवोकमाम् ॥ ३५ ॥
 तद्भुजस्तौ च त्वृणी च शरं खड्गञ्च मानद ! ।

लोकनियन्तृत्वेनेश्वरत्वं गर्भितम् । धर्मचारी धर्माचरणेन तत्प्रवर्तकः
 ईदृशस्त्वं प्रियातिथिः सन् प्राप्नोऽसिः पूजनीयो मान्यश्च । मान्यत्वे-
 नेतःपरं त्वमेवास्माकमाराधनीय इति सूचितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

हेमो वज्रेण च भूषितम् । वैष्णवमिति परशुरामात् गृह्णीत्वा वरुण-
 हस्ते दत्त यद्रामेण तदेव वरुणादादाय महेन्द्रोऽगस्त्ये निक्षिप्तवानिति
 कतकः । योगेन महेन्द्रपदेनात्रवरुण एवेत्यन्ये ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणा दत्तो ब्रह्मदत्तस्तदाख्यश्च तूणी चेति । चेन धनुःशरयो-
 रुभयोरिन्द्रदत्तत्व गम्यते ॥ ३३ ॥

महारजबं सुवर्णं हेमविभूषितो मुष्टिदेशे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वज्रं वज्रधरो यथेत्यनेन त्वदीयमेव त्वया स्वीक्रियन् इति ध्व-
 नितम् ॥ ३६ ॥

जयाय प्रतीगृहीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३६ ॥

एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ।

दत्त्वा रामाय भगवान्गन्धर्वः पुनरब्रवीत् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे अगस्त्य -
स्यास्त्रप्रदानं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

वरायुधं वरस्य विष्णोरायुधमत्तमाद्युधञ्च ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

राम ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते परितुष्टोऽस्मि लक्ष्मण ! ।
अभिवादयितुं यन्मां प्राप्नोः स्थः सह भीतया । १ ॥
अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरः श्रमः ।
व्यक्तमुत्कण्ठते देवी मैथिली जनकात्मजा ॥ २ ॥
एषा च सुकुमारी च दुःखैश्च न विमानिता ।
प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३ ॥
यथैषा रमते राम ! इह भीता तथा कुरु ।
दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामभिगच्छती । ४ ॥
एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघनन्दन ! ।

राम ! प्रीतोऽस्मि । लक्ष्मण ! त्वयि च परितुष्टोऽस्मि रामसेवातत्-
परत्वेन परितोषः । भगवविषयप्रीतेरेव भक्तित्वेन त्वद्भक्तोऽहमिति
ञ्जनितम् । स्थ इति अस्तर्लटि मध्यमपुरुषद्विवचनम् ॥ १ ॥

अध्वश्रमेण अध्वश्रमनादिप्रयुक्तखेदादिकार्यकारि श्रमः खेदो दुःखं
प्रचुरः श्रमस्तज्जं दुःखं बाधते मैथिलीमिति श्लेषः । अतएवैयं व्यक्त-
मुत्कण्ठते क्वचिद्विश्रान्तये इति श्लेषः ॥ २ ॥

न विमानिता इतः प्राक्कदापि न पीडिता खेदोः खेदजनकोः । दुःखै-
रिति पाठान्तरम् । प्राज्यदोषं प्रभूतदोषम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

ममस्थमनुरज्यन्ते विषमस्थं त्यजन्ति च ॥ ५ ॥
 शतहृदानां लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा ।
 गरुडानिलयोः शैथ्यं मनुगच्छन्ति योषितः ॥ ६ ॥
 दयन्तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता ।
 स्नाघ्या च व्यपदेश्या च यथा देवेष्वरुन्धती ॥ ७ ॥
 अलंकृतोऽयं देशश्च यत्र भौमित्रिणा सह ।
 वैदेह्या चानया राम ! वत्स्यसि त्वमरिन्दम ! ॥ ८ ॥
 एवमुक्तसु मुनिना राघवः संयताञ्जलिः ।
 उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम् ॥ ९ ॥
 धन्योऽस्मिन्नुग्रहीतोऽस्मि यच्च मे मुनिपुङ्गवः ।
 गुणैः सभ्रातृभार्य्यस्य गुरुर्न परितुष्यति ॥ १० ॥

दृक्करकरगप्रतिपादनशेषतया लोकव्यवहारमाह, -- यथेति । व्या-
 ख्येः स्त्रियमारभ्य समस्थं धनधान्यादिपुङ्क्ततया सम्यगवस्थितम् ।
 विषमस्थं दरिद्ररोगादियस्त्वम् ॥ ५ ॥

एकत्रानवस्थानादियुतां चाञ्जलमनुगच्छन्ति । वज्रकालागतस्त्रेह-
 बन्धच्छेदेन शस्त्रतन्त्रानुगमः निन्द्यकार्य्यकरणे वारवादिशैथ्यानु-
 गमः ॥ ६ ॥

स्नाघ्या दोषराहित्यपूर्वकं गुणसम्पदा सद्भिः प्रशंसनीया व्यपदेश्या
 पतिव्रतास्वयगण्या ॥ ७ ॥

अयं देशो मदाश्रमरूपः आगमनमात्रेणालंकृतः । हे राम ! यत्र

किन्तु व्यादिश मे देशं सोदकं बद्धकाननम् ।
 यत्राश्रमपदं कृत्वा वस्येयं निरतः सुखम् । ११ ॥
 ततोऽब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ।
 ध्यात्वा मुहूर्त्तं धर्मात्मा ततोवाच वचः शुभम् * ॥ १२ ॥
 दतो द्वियोजने तात ! बद्धमूलफलोदकः ।
 देशो बद्धमृगः श्रीमान् पञ्चवच्यभिविञ्चुतः ॥ १३ ॥
 तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह ।
 रामस्व त्वं पितृर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४ ॥
 विदितो ह्येष वृत्तान्तो मम सर्वस्तवानघ ! ।
 तपमश्च प्रभावेण स्नेहाद्दशरथस्य च ॥ १५ ॥

देशे इतःपरं वत्स्यसि सोऽलङ्कृतो भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥
 ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

किन्तु किञ्चिद्बद्धकथमस्तीत्यर्थः । व्यादिश बोधय । आश्रमपदं
 वासस्थानम् । निरतः प्रीतः ॥ ११ ॥

ध्यात्वा वासोचितं देशमिति शेषः । तत उवाचेत्यर्थे सन्धि-
 रार्धः ॥ १२ ॥

तत्र पञ्चवटसमूहसत्त्वात् पञ्चवटीति नाम्नाभिविञ्चुतः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 एष वृत्तान्तः पितृवचनपरिपालनाय वमवासरूपः । तव स्नेहात्

* धीरो धीरतरं वचः इति वा पाठः ।

हृदयस्थञ्च ते कन्दो विज्ञातं तपसा मया ।

इह वामं प्रतिज्ञाय मया मङ्ग तपोवने ॥ १६ ॥

अतश्च त्वामहं ब्रूमि गच्छ पञ्चवटीमिति ।

स हि रम्यो वनोद्देशो भैथिली तत्र रंस्यते ॥ १७ ॥

स देशः स्नाघनीयश्च नातिदूरे च राघव ।

गोदावल्याः समीपे च भैथिली तत्र रंस्यते ॥ १८ ॥

प्राज्यमूलफलेनैव नानाद्विजगर्गयुतः ।

विशिकृष्य महाबाहो ! पुण्यो रम्यस्तथैव च ॥ १९ ॥

तपसः प्रभवेण च विदितः ब्रह्मिण्यभ्युत्थान्तं तपसा ज्ञातुं यतते
कश्चित् । इतरथस्य च उत्तान्तः कैकेयीवशत्वप्राणत्यागादिरूपस्तत एव
मे विदितः ॥ १५ ॥

यदिह वामं प्रतिज्ञायः आराधयिष्याम्यत्राहम् अगस्त्यं तं महा-
मूनिम् । शशञ्च वनवासस्य सोम्य वत्स्यामहं प्रभो इत्यनेन मम रामीपे
इह मदाश्रमे वामं प्रतिज्ञाय पुनर्मीं प्रतिश्रादिष् मे वासमित्यतद्वदसि ।
तन्मूलं ते हृदयस्थं कन्दः अभिप्रायो मया ज्ञातं अत्रावस्थाने प्रतिज्ञात-
राक्षसवधनिर्वाहो न भवति । अत्र राक्षसगमनाभावादित्येवं रूप इति
भावः ॥ १६ ॥

अतस्त्वदभिप्रायज्ञानात्त्वां पञ्चवटीं गच्छन्ति ब्रूमि ब्रवीमि । नतु
प्रिष्टव्ययद्दशोचितमपीह तिष्ठेति ब्रवमीत्यर्थः । तदनार्थवादमाह,
सहीति ॥ १७ ॥ १८ ॥

भवानपि मदाचारः शक्त्युपरिचक्षणे ।
 अपि चात्र वमन् रामः तापमान् पालयिष्यमि ॥ २० ॥
 एतदान्क्ष्यते वीर ! मधुकानां महावनम् ।
 उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमपि गच्छता ॥ २१ ॥
 ततः स्थलसुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः ।
 ख्यातः पञ्चवटीत्येव नित्यपुथितकाननः ॥ २२ ॥
 अगल्येनैवसुकृत्सु रामः मौमित्रिणा महः ।
 मत्कृत्यामन्त्रयामाम तस्मिन् मल्यत्रादिनम् ॥ २३ ॥
 तौ तु तेनाभ्यगुञ्जातौ कृतपादाभिवन्दनौ ।
 तमाश्रमं पञ्चवटीं जग्मतुः मह मीतया ॥ २४ ॥

विविक्तः शकान्तः पुण्यः पुण्यजनको रम्भदृष्टिमनसाः ॥ १६ ॥

परिचक्षणे शक्तस्तापसानामिति शेषः । भवानपीत्यनेन स्वस्यापि
 तापसरक्षणे सामर्थ्यबोधनेन स्वाश्रमे रक्षन्नामपीडा सूचिता । अत्र
 पञ्चवद्याश्रमे । पालयिष्यमि प्रतिज्ञातपालननिर्वाहं करिष्यमि ॥ २० ॥

अस्य मधुकवनस्यात्तरेणेत्यर्थः । न्यग्रोधं तदुपलक्षितमाश्रमं ग-
 च्छता ॥ २१ ॥

स्थलं निवेनं देशं उपारुह्य प्राप्य कस्यचित् पर्वतस्याविदूरतः समो-
 पतः पञ्चवटीत्येव ख्यातो देशः ॥ २२ ॥

सतकृत्य प्रदक्षिणानमस्कारादिभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥

गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ
 विषक्तदृशी समरेष्वकातरौ ।
 यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा
 प्रजग्मतुः पञ्चवटीं समाहितौ ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे पञ्चवटी-
 गमनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

विषक्ते तृणी यथोक्ते पूर्वपदे पुं वत्त्वम् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अथ पञ्चवटीं गच्छन्तरा रघुनन्दनः ।
आससाद् महाकायं वृधं भीमपराक्रमम् ॥ १ ॥
तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वनस्थं रामलक्ष्मणौ ।
मेनाते राक्षसं पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥ २ ॥
स तौ मधुरया वाचा मौम्यया प्रीणयन्निव ।
उवाच वत्स ! मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः ॥ ३ ॥
स तं पिहसखं मत्वा पूजयामास राघवः ।
स तस्य कुलमव्ययमथ पप्रच्छ नाम च । ४ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा कुलमात्मानमेव च ।
आचचचे द्विजस्तस्मै सर्वभूतससुदृभवम् । ५ ॥

अन्तरा मर्थे ॥ १ ॥

तं पक्षिं पक्षिणं राक्षसं मेनाते विज्ञातवन्तौ । तं राक्षसं ब्रुवाणौ
परस्परं कथयन्तौ को भवानिति पप्रच्छतुरिति श्लेषः ॥ २ ॥

आत्मनः पितुः श्रीरामस्य तव पितुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

वचनं वंशनामप्रश्नविषयकं वचनमित्यर्थः । सोत्पत्तिकथनप्रसङ्गात्
सर्वभूतसमुद्भवमाचक्षत् इत्यर्थः । आत्मानमात्मनाम चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूर्वकाले महाबाहो ' ये प्रजापतयोऽभवन् ।
 तान् मे निगदतः सर्वाणादितः ऋणु राघव ' ॥ ६ ॥
 कर्दमः प्रथमस्तेषां विकृतस्तदनन्तरम् ।
 शेषस्य मंत्रययैव ब्रह्मपुत्रस्य वीर्यवान् ! ॥ ७ ॥
 स्याणुर्मरीचिरत्रिस्र क्रतुयैव महाबल ।
 पुनस्त्यश्रांगिरास्यैव प्रचेताः पुनहस्तथा । ॥ ८ ॥
 दत्तो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिस्य राघव ! ।
 कश्यपस्य महानेजास्तेषामाभीक्ष्ण्यं पशिमः ॥ ९ ॥
 प्रजापतेस्तु दत्तस्य बभूवुरिति नः श्रुतम् ।
 षष्टिर्दुहितरो राम ! यगस्विन्वो महायगः ' ॥ १० ॥
 कश्यपः प्रतिजग्राह तामामृतां सुमध्यमाः ।
 अदितिञ्च दितिञ्चैव दत्तमपि च कान्तिकाम् * ॥ ११ ॥
 ताम्नां क्रोधवशाञ्चैव मनुञ्चायनन्तामपि ।
 तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् ॥ १२ ॥

पूर्वकाले ब्रह्मणेऽहंहरादिकाले । तान् प्रजापतीन् ॥ ६ ॥
 कर्दमाद्याः सप्तदशप्रजापतयो बभूवुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 दत्तस्य षष्टिर्दुहितरो बभूवुरित्यन्वयः । महायग इति राम-
 संबुद्धिः ॥ १० ॥

दत्तकन्यानां कश्यपपत्नीनां नामान्याह, अदितिमित्यादि । अद्या-

* कान्तिकां इति वा पाठः ।

पुत्रांस्त्रेलोक्यभर्तृन् वै जनयिष्यथ मत्समान् ।
 अदितिस्तन्मना राम ! दितिश्च दनुरेव च ॥ १३ ॥
 कालिका च महाबाहो ! शिपास्त्वमनमोऽभवन् ।
 अदित्यां जज्ञरे देवास्त्वयस्त्रिंशदरिन्दम ! ॥ १४ ॥
 आदित्या वसत्रो रुद्रा अश्विनौ च परन्तप ! ।
 दितिस्त्वजनयत् पुत्रान् देत्यांस्तात ! यशस्विनः ॥ १५ ॥
 तेषामिदं वसुमती पुरामीत् सवनार्णवा ।
 दनुस्त्वजनयत् पुत्रमश्वयीवमरिन्दम ! ॥ १६ ॥
 नरकं कालिकञ्चैव कालिकापि व्यजायत ।
 क्रौञ्चीं भार्मीं तथा श्येनीं धतराष्ट्रिं तथा शुकीम् ॥ १७ ॥
 ताम्ना तु सुधुवे कन्याः पञ्चैता लोकाविश्रुताः ।
 उलूकानजनयत् क्रौञ्ची भार्मी भासान् व्यजायत ॥ १८ ॥
 श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः ।

वियुपलक्षणं कथ्यपाय त्रयोदशैत्यन्यत्रोक्तेः । वक्ष्यमाणसन्तानोपया-
 गिन्याऽष्टाविति वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तन्मनास्तत्सदृशपुत्राभिभाषवतो इदं दितिदनुकालिकानां विप्र-
 षणम् । अमनसस्तथा मनोरथहीनाः । तत्फलं तासां कन्यासन्तानं
 वक्ष्यति ॥ ४ ॥

अश्विना चेत्यन्तास्त्रयस्त्रिंशत् ॥ १५ ॥

तेषां दितिपुत्राणां वर्णैरर्णवैश्च सहिता सवनार्णवा ॥ १६ ॥ १७ ॥

धतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ॥ १८ ॥
 चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे सपि भामिनी ।
 भुकी नतां विजज्ञे तु नतायां विनतासुता ॥ २० ॥
 दश क्रोधवशा राम ! विजज्ञेऽप्यात्मसम्भवाः ।
 मृगीञ्च मृगमन्दाञ्च हरीं भद्रमदामपि ॥ २१ ॥
 मातङ्गीमथशार्दूलीं श्वेताञ्च सुरभीन्तथा ।
 सर्वलक्षणमम्पस्त्रां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२ ॥
 अपत्यन्तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम ! ।
 ऋचाञ्च मृगमन्दायाः स्ममराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥
 ततस्त्रिरावतीं नाम जज्ञे भद्रमदा सुताम् ।
 तस्यास्त्रैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः ॥ २४ ॥
 हृर्याञ्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्विनः ।
 गोलाङ्गुलाश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत् सुतान् ॥ २५ ॥
 मातङ्गास्त्वय मातङ्गा अपत्यं मनुजर्षभ ! ।

क्रौञ्चादिसन्तानमाह, उलूकानिति ॥ १८ ॥ १९ ॥

संबोधन नाम मध्ये मध्ये भद्रं ते इति प्रयोगः । हे राम ते भद्र-
 मस्तु ष्टयितिवति शेषः ॥ २० ॥

क्रोधवशा काश्यपघलपत्नी तस्या दशापत्यान्याह, मृगीञ्चेति ॥ २१ ॥ २२ ॥

स्ममराः श्यामकेशपुष्पाः इति भेदः ॥ २३ ॥ २४ ॥

दिशागजन्तु काकुत्स्थः श्वेताण्यजनयत् सुतम् ॥ २६ ॥
 ततो दुहितरौ रामः सुरभिर्देव्यजायत ।
 रोहिणीं नाम भद्रन्ते गन्धर्वीञ्च यशस्विनीम् ॥ २७ ॥
 रोहिण्यजनयद्भावो गन्धर्वी वाजिनः सुतान् ।
 सुरसाजनयन्नागान् राम ! कद्रुस्तु पन्नगान् ॥ २८ ॥
 मनुर्मनुष्यान् जनयत् काश्यपस्य महात्मनः ।
 ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रान् च मनुजर्षभ ॥ २९ ॥
 सुसतो ब्राह्मणा जाता उरमः क्षत्रियास्तथा ।
 ऊरुभ्यां जञ्जिरे वैश्याः पद्भ्यां शूद्रा इति श्रुतिः * ३० ॥
 सर्वान् पुण्ड्रफलान् वृक्षाननन्तापि व्यजायत ।
 त्रिनता च शुक्रीपीवी कद्रुश्च सुरमास्वमा ॥ ३१ ॥

हरयः सिंहाः गोलाकूला इति पूर्वान्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 गावो गा इत्यर्थः । नागा बज्रफणाः सर्पास्तदन्ये पन्नगा इति तीर्थः ।
 निर्विघ्ना नागास्तदन्ये पन्नगा इति कतकः ॥ २८ ॥

जनयद्जनयदित्यर्थः ॥ २९ ॥

उरसः बाहुमध्यात् । क्वचित्तु बाहुभ्यामिति पाठः ॥ ३० ॥

अनन्तापि व्यजायतेत्यनेन कश्यपस्याष्टानामपि पत्नीनां सन्ताना-

* विनिःसृताः इति वा पाठः ।

† पिण्डफलान् इति वा पाठः ।

कद्रूनीगसहस्रन्तु विजज्ञे धरणीधरम् ।

द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ॥ ३२ ॥

तस्माज्जातोऽहमरुणात् सम्पातिश्व ममायजः ।

जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिन्दम । ॥ ३३ ॥

सोऽहं वाससहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि * ।

भीताञ्च तात ! रक्षिष्ये त्वयि याते मन्त्रक्षणे ॥ ३४ ॥

जटायुपन्तु प्रतिपूज्य राघवो

सुदा परिष्वज्य च मन्त्रतोऽभवत् ।

पितुर्हि शूश्राव सखित्वमात्मवान्

जटायुषा मंकथितं पुनः पुनः ॥ ३५ ॥

न्युक्ता स्ववंशप्रदर्शनायाह, विनता चेत्यादि । शुकीपौत्री शुकीपुत्री
नता तस्या विनतापुत्रीत्यर्थः । सुरसा कद्रुस नाम्ना सुते ॥ ३१ ॥

नागसहस्रं पद्मगसहस्रमित्यर्थः । अतो नाक्तेन विरोधः ॥ ३२ ॥

श्येनीपुत्रमिति नतु ताम्नापुत्र्यो शुकीश्येन्ये सा श्येनी शुकीपौत्री
पुत्रस्यारुणस्य कथं भार्य्यति चेत् तत्सन्तानपरम्परापतिता अन्यैषा
श्येनीत्यदोषः । विधि निषेधयोर्मनुष्याधिकारत्वाद्वा ॥ ३३ ॥

वाससहायः वासस्थाने सीतारक्षणे सहायभूतः । यदीच्छसि उक्ता-

* इदं दुर्गं हि कान्तारं मृगराक्षमसेवितम् ।

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

स तत्र मीतां परिदाय मैथिलीं
 महैव तेन प्रतिबलेन पक्षिणा ।
 जगाम तां पञ्चवटीं मलच्छणो
 रिपून् दिधत्तन् स वनानि पालयन् * ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे पञ्चवटी-
 गमनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

र्धमिति शेषः । तदेवाह, -सीतामिति । त्वयि याते मृगयाद्यर्थम् ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥

परिदाय रक्षणार्थं जटायुषे इति शेषः । परिधाय इह पाठे परि-
 वार्य्यत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

* शलभानिवानलः इति वा पाठः ।

पञ्चदशः सर्गः

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्याजमृगायुताम् ।
 उवाच लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीपनेजमम् ॥ १ ॥
 आगताः स्म यथोद्दिष्टं यं देशं मुनिरब्रवीत् ।
 अयं पञ्चवटीदेशः भौम्य ! पुष्पितकाननः ॥ २ ॥
 सर्वतः शार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ।
 आश्रमः कानरस्मिन्नो देशे भवति सम्मतः ॥ ३ ॥
 रमते यत्र वैदेही त्वमहस्रैव लक्ष्मण ! ।
 तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजन्मशयः ॥ ४ ॥
 वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा ।
 सन्निकृष्टञ्च यस्मिंस्तु ममित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥

व्याखः श्वापदसर्पयोरिति कोशः । मृगा हरिणादयः ॥ १ ॥
 यं देशं मुनिरब्रवीत् यथोद्दिष्टं तं देशमागताः स्मेत्यन्वयः ॥ २ ॥
 दृष्टिश्चार्यतां प्रेक्ष्यतामित्यर्थः निपुणश्चाश्रमोऽपि तद्देशज्ञान इति
 श्लेषः । सम्मतः सीताया इति श्लेषः ॥ ३ ॥
 तदेवाह—रमत इति । त्वं रमसेऽहं रमे इत्यर्थः ॥ ४ ॥
 वनरामण्यकं वनस्य रमणीयत्वम् ॥ ५ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः मंयताञ्जलिः ।
 सीताममलं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 परवानस्मि काकुत्स्थ । त्वयि वर्षशतं स्थिते ।
 स्वयन्तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥
 सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महाद्युतिः ।
 विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥
 म तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ।
 हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः मौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 अयं देशः ममः श्रीमान् पुष्पितैस्तुरुभिर्वृतः ।
 इहाश्रमपदं रम्यं यथावत् कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥
 इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः ।
 अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११ ॥
 यथाख्यातमगस्त्येन सुनिना भावितात्मना ।

मंयताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः ॥ ६ ॥

हे काकुत्स्थ त्वयि स्थिते विद्यमाने वर्षशतमपि अहं परवानेव
 अधीन एव न वराचिदपि मे स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । स्वयं तु त्वम् अयं
 चिरो देश इति विचार्य तत्र रुचिरे देशे क्रियतामिति वद ॥ ७ ॥

विमृशन् पर्यालोचयन् ॥ ८ ॥

हस्तेन स्वहस्तेन हस्ते लक्ष्मणस्य हस्ते लक्ष्मणं गृहीत्वित्यर्थः । अनेन
 हाधिक्यमन्तरङ्गत्वं स्वामित्वं च दर्शितम् ॥ ९ ॥ १० ॥

इयं गोदावरी रस्या पुष्यितैस्तुभिर्दृता ॥ १२ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ।
 नातिदूरे नचामन्ने मृगयूथनिपीडिता ॥ १३ ॥
 मयूरनादिता रस्या प्रांशवो बज्जकन्दराः ।
 दृश्यन्ते गिरयः सौम्य ! फुल्लैस्तुभिरावृताः ॥ १४ ॥
 सौवर्णैः राजतैस्ताम्रैर्देशे देशे तथा शुभैः * ।
 गवाक्षिता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः ॥ १५ ॥
 मानैस्तान्निस्तमानैश्च खजूरैः पनसैर्दुमैः ।
 नीवारैस्तिनिशैश्चैव पुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥ १६ ॥
 चतैरशोकैस्तिलकैः केतकैरपि चम्यकैः ।

आदित्यसंकाशैस्तद्वदुज्ज्वलैरिति शेषः । पद्मशोभिता पद्मश्रिया
 शोभायुक्ता ॥ ११ ॥

यथाख्यातं तथेयं गोदावरी दृश्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

मृगयूथैः पानार्थमागतैः निपीडिता निबिडेति यावत् ॥ १३ ॥

प्रांशव उन्नताः फुल्लैः विकसितपुष्पवद्भिः ॥ १४ ॥

सौवर्णैः सुवर्णाभैः परमभक्तिभिर्गवाक्षिता गजा इव । भक्तिभि-
 र्गवाक्षाकारनीलपीतादिवर्णरचनारूपालङ्कारैरलंकृताः † ॥ १५ ॥

* देशे देशे च धातुभिः इति वा पाठः ।

† देशे देशे चम्यकर्त्तमानैः सौवर्णादिधातुभिरुपलक्षिता गिरयः परमभक्तिभिः
 नीलपीतादिवर्णरचनाभिर्गवाक्षिताश्चिचिता गजा इव भान्तीत्यन्वयः ।

पुष्पगुल्मलतोपेतैस्त्रैस्तस्रभिरावृताः ॥ १७ ॥
 स्यन्दनैश्चन्दनैर्नीपैः पनसैर्लकुचैरपि ।
 धवाश्रकगर्गखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः ॥ १८ ॥
 इदं पुण्यमिदं रम्यमिदं बह्वृत्तमिदं ।
 इह वत्स्याम मौमित्त्रे ! साधुमेतेन पत्निगा ॥ १९ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरह्य ।
 अचिरेणाश्रमं धातुस्कार सुमहाबलः ॥ २० ॥
 पर्णशालां सुविपुलां तत्र संघातमृत्तिकाम् ।
 सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ २१ ॥
 शमीशाखाभिरास्तीर्य्य दृढपाशावपाशिताम् ।
 कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥ २२ ॥
 समीकृततन्त्रां रम्यां चकार सुमहाबलः ।
 निवासं राघवस्यार्थं प्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २३ ॥

सालाद्या वृक्षविशेषाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

संघाता मृत्तिका यस्यां सा । दीर्घमस्करैर्वेणुभिः कृतवंशां कृतवंश-
कार्याम् ॥ १९ ॥

आस्तीर्य्येति तिर्यग्वंशपरिक्षेपोपरीति शेषः । दृढपाशावपाशितां
दृढबन्धनबद्धाम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत्र भूतत्रं राघवस्यार्थं निवासं एकान्तभूतं चकारेति शेषः ॥ २३ ॥

म गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान् नदीं गोदावरीं तदा ।
 स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः ॥ २४ ॥
 ततः पुष्पवलिं कृत्वा शान्तिञ्च स यथाविधिः ।
 दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम् ॥ २५ ॥
 स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ।
 राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत् परम् ॥ २६ ॥
 सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा ।
 अतिस्निग्धञ्च गाढञ्च वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥
 प्रीतोऽस्मि ते महत् कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो ! ।
 प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वङ्गो मया कृतः ॥ २८ ॥
 भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ! ।
 त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः पिता मम ॥ २९ ॥
 एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्द्धनः ।

स गत्विति । एवं सम्यादनानन्तरमिति शेषः । सफलः मार्गस्थ-
 वृत्तेभ्यो गृहीतफलः ॥ २४ ॥

कृत्वा स्वयमेवेति शेषः । शान्तिं वास्तुशान्तिम् ॥ २५ ॥

आहारयत् प्राप्तवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

इदृशे महति कर्मणि दातुं प्रदेदोऽर्थउचितः । यन्निमित्तं यत्प्रदेय-
 निमित्तं ते मया परिष्वङ्गः कृतोऽन्यस्य देयस्याभावात् ॥ २८ ॥

तस्मिन् देशे ब्रह्मफले न्यवसत् स सुखं सुखी ॥ ३० ॥
 कश्चित् कान्तं स धर्मात्मा भीतया लक्ष्मणेन च ।
 अन्वास्यमानो न्यवसत् स्वर्गलोके यथामरः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामादीनां
 पञ्चवत्यवस्थानं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

भावोऽभिप्रायः । कृतमुपकारः । न मृतः किन्तु जीवत्येव पितृवदेव
 त्वया परिपालनादिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिराम श्रीरामोये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १४ ॥

पौडशः सर्गः ।

१ मन्तव्यं तु सुमं राधय्य महात्मनः ।
 शरद्व्यपायं हेमन्तऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥
 स कदाचित् प्रभातायां शर्वथ्यां रघुनन्दनः ।
 प्रयथावभिकार्यं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २ ॥
 प्रहः कलशहस्तस्तं भीतया मह पीडयाम् ।
 पृष्ठतोऽनुव्रजन् धाता सौमित्रिदमव्रवीत् ॥ ३ ॥
 अयं स कालः संप्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ।
 अजंकृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥
 नीहारपरुषो लोकः पृथिवी मलयमालिनी ।

अथ कविः शूर्पनखादर्शनं वक्तुं कामादीपकं हेमन्तं वर्णयति,
 लक्ष्मणमुखेन वसत इति । पञ्चवक्ष्यामिति श्लेषः । इष्टो रामस्येति श्लेषः
 कामिनाश्च । शरद्व्यपायं शरद्व्युगमनं । हेमन्तऋतुरिति ऋत्यक इति
 मन्थभावः भिन्नपदत्वं वा ॥ १ ॥ २ ॥

पृष्ठतः रामस्येति श्लेषः ॥ ३ ॥

येन हेमन्तेन शुभोऽयं संवत्सरः सुपकसम्प्रादिसम्पत्त्या अजंकृत
 इवाभाति ॥ ४ ॥

जनान्यनुपभोग्यानि सुभगो ह्यवशाहनः । ५ ॥

नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ।

कृताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः ॥ ६ ॥

प्राज्यकामा जनपदाः सम्पन्नतरगोरमाः ।

विचरन्ति महीपान्ता यात्रार्थं विजिगीषवः ॥ ७ ॥

मेवमाने दृढं स्तूर्यं दिशमन्तकसेविताम् ।

विहीनतिलकेषु स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ॥ ८ ॥

प्रकृत्या हिमकोशाहो दूरस्तूर्यं साम्प्रतम् ।

हेमन्तधर्मानाह, नीहारेण परघः कठिनस्पर्शशरीरः । वस्त्रादि
स्पर्शसहशरीर इति कश्चित् । जनानुपभोगः शैत्यातिशयात् सुभग
इष्टः ॥ ५ ॥

काले आग्रयणानुष्ठानकाले नवाग्रयणपूजाभिः नवान्नप्राणनाय
यदाग्रयणाख्यं कर्म तद्ग्रयणपूजाभिः पितृन् देवांश्च सन्तर्ष्य कृताग्रयणकाः
सन्तो विगतकल्मषा अभवन् ॥ ६ ॥

प्राज्यं भूरि यथा भवति तथा सम्पन्नाऽन्नप्राप्तिविषयः कामो येषां
ते प्राज्यकामाः सम्पन्नतरगोरमाः बहुलतरुक्षीरादयो जनपदा भवन्ती-
ति शेषः । तथाभूतेषु जनपदेषु यात्रार्थं दर्शनार्थम् ॥ ७ ॥

अन्तकसेवितां दिशं दक्षिणां ॥ ८ ॥

प्रकृत्या स्वभावेन हिमकोशैर्धनीभूतः हिमसमुद्हराहो हिमवानिति
साम्प्रतम् । यतो दूरस्तूर्याऽतः सुथक्तं प्रकटं हिमवान् सन् हिमवानिति
यथार्थनामा भवति ॥ ६ ॥

ययार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥ ९ ॥

अत्यन्तसुखमज्ञारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः ।

दिशमाः सुभगादित्याश्चायामनिलदुर्भगाः ॥ १० ॥

मृदुसूर्याः मनीहाराः पटुशीताः ममाहताः ।

गृह्यारण्या हिमध्वन्ता दिवमा भान्ति माम्प्रतम् ॥ ११ ॥

निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हिमरुणाः ।

शीतवृद्धतरा यामास्त्रियामा यान्ति माम्प्रतम् ॥ १२ ॥

रविभङ्गान्मभौभाग्यस्तुषारारुणमण्डनः ।

निश्यामान्श्च इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ १३ ॥

मध्याह्ने मुखः सञ्चारो येषु ते । तथा मध्याह्ने स्पर्शत आतपस्पर्शतः सुखजनकाः अतएव सुभगादित्याः ससेत्यादित्या कायाः सालनानि च दुर्भङ्गानि असेयानि येषु ॥ १० ॥

नीहारः सूर्यावरकं हिमं मृदुसूर्या ईषदुष्णसूर्याः पटुशीताः प्रवलशीताः शून्यारण्याः हिमनाशितपर्णत्वात् । हिमध्वन्ताः हिमध्वस्तपङ्कजाः ॥ ११ ॥

निवृत्ताकाशशयनाः निवृत्तानाहतप्रदेशशयनाः पुष्यनक्षत्रबोधितरात्रिकालपरिमाणाः हिमरुणाः हिमभूसराः कपोतवणाऽप्यरुणशब्दः । शीतं वृद्धतरं यासु ताः । आयामा देर्ध्ववत्यस्त्रियामा रात्रयः ॥ १२ ॥

रवौ संक्रान्तं सोभाग्यं सुभगावस्त् उपभोग्यत्वरूपं यस्य सः । तुषारधृसरमण्डलः निश्यासान्धो निश्यासमलिनश्चादर्श इव न प्रकाशते ॥ १३ ॥

ज्योत्स्ना तुषारमन्निना पौर्णमास्यां न राजते ।
 सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते न च शोभते ॥ १४ ॥
 प्रकृत्या शीतलस्पर्शी हिमविद्धश्च साम्प्रतम् ।
 प्रव्रति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥
 बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यत्रगोधूमवन्ति च ।
 शोभन्तेऽभ्युदिते सूर्य्ये नदद्भिः क्रौञ्चमारमैः ॥ १६ ॥
 खजूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पृष्णतण्डुलैः ।
 शोभन्ते किञ्चिदालम्बाः शालयः कनकप्रभाः ॥ १७ ॥
 मयूखैरुपमर्षद्भिर्हिमनीहारमन्वृतैः ।
 दूरमण्यदितः सूर्य्यः शशाङ्क इव लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आतपश्यामा आतपेन वैवर्य्ये प्राप्ता सीतेव लक्ष्यते सप्तमाशेण ननु
 शोभत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रकृत्या शीतलस्पर्शः । पश्चिमदिग् वायुः साम्प्रतं हिमविद्धत्वात्
 काले प्रातःकाले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥

बाष्पउष्मा तेन कुम्भानि अरण्यानि प्रातःकाले कूपोदकादिष्विव
 वनादण्ड्या प्रादुर्भवति इत्यनुभवप्रमाणकमिति तीर्थः । यत्रगोधूमाद्य-
 ङ्खरेष्ववश्यायविन्दुदर्शनाद् वृक्षेषु च तद्दर्शनाद् बाष्पच्छन्नानि बाष्पो
 नेत्रजलेऽपीत्यग्ये ॥ १६ ॥

खजूरपुष्पाकृतित्वं प्रलम्बत्वेन पीतत्वेन च किञ्चिदालम्बाः किञ्चि-
 दम्बाः कनकप्रभाः परिणतत्वात् ॥ १७ ॥

अग्राह्यवीर्यं पूर्वाङ्गे मध्याङ्गे स्पर्शतः सुखः ।
 संसक्तः किञ्चिदापाण्डुरातपः शोभते चित्तौ ॥ १९ ॥
 अवश्या प्रतिपातेन किञ्चित् प्रकिन्नगाहना ।
 वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २० ॥
 संस्पृगन त्रिमलं शीतमुदकं हिरदः सुखम् ।
 अत्यन्तदृष्टितो वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥ २१ ॥
 एते हि समुपामीना विहगा जलचारिणः ।
 नावगाहन्ति मलिलमप्रगन्भा इवाहवम् ॥ २२ ॥
 अश्लायतमोज्झा नीहारतमसा वृताः ।
 प्रसुप्ता इव लयन्ते विपुष्या वनराजयः ॥ २३ ॥
 बाष्पसंच्छन्नमलिला रुतविज्ञेयसारसाः ।
 हिमाद्रूवालकास्तीरैः सरितो भान्ति माम्प्रतम् ॥ २४ ॥

नीहारा हिमातिप्रयरूपः उच्चपर्वताद्यदर्शनसम्पादनक्षमः । तत्-
 संवृतेरूपसर्पद्धिमयैरूपलक्षितः । प्रशाङ्गसदृश इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अग्राह्यवीर्यं ईषद्ग्राह्योष्णः स्पर्शतः सुखः सुखस्पर्शः ॥ १९ ॥

अवश्यायो हिमबिन्दुः ॥ २० ॥

प्रतिसंहरते करं दुस्पर्शश्रेयवशादिति भावः ॥ २१ ॥

समुपामीनाः जलसमीपदेशमिति शेषः । नावगाहन्ति नावगा-
 हन्ते ॥ २२ ॥

अवश्यायतमोभ्यां नद्धा राशौ नीहारतमसावृताः प्रयूषे ॥ २३ ॥

तुपारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च ।
 शैत्यादगायस्थमपि * प्रायेण रेभवञ्जलम् ॥ २५ ॥
 जराभ्रर्भरितैः पचैः शीर्णकेसरकर्णिकैः ।
 नानशेषा हिमध्वसा न भागिः कमलाकराः । २६ ॥
 अस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्र ! काले दुःखममन्वितः ।
 तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥
 त्यक्त्वा राज्यञ्च मानञ्च भोगांश्च त्रिविधान् बहून् ।
 तपस्वी नियताहारः शीते शीते महीतले ॥ २८ ॥
 सोऽपि वेनामिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः ।
 वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयाति सरयूं नदीम् ॥ २९ ॥
 अत्यन्तसुखमंष्टुङ्गः सुकुमारो हिमार्दितः ।
 कथं त्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते ॥ ३० ॥
 पद्मपत्रेक्षणः श्यामः श्रीमान्निरुदरो महान् ।
 धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥

बाष्पी धूमः उष्मा वा ॥ २४ ॥

अगाधस्थं पर्वतायस्थम् ॥ २५ ॥

जरया कालकृतया भ्रर्भरितानि पर्णानि येषां तैः शीर्णानि केस-
 राणि कर्णिकानि च येषां तैः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

* अगाधस्थमपि इति वा पाठः ।

प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घवाङ्मररिन्दमः ।
 संत्यज्य विविधान् सौख्यानार्थ्यं सर्वात्मनाश्रितः ॥ ३२ ॥
 जितः स्वर्गस्य भ्रात्रा भरतेन महात्मना ।
 वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥
 न पित्रमनुवर्त्तन्ते मातृकं द्विपदा इति ।
 ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथाकृतः ॥ ३४ ॥
 भर्ता दशरथो यस्याः माधुश्च भरतः सुतः ।
 कथं नु माम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरदर्शिनी ॥ ३५ ॥
 इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद्ददति धार्मिके ।

निरुदरः अतुन्दिलः ऋष्या परनारीविषये निषेधश्चक्षुरादीन्द्रिय-
 निवर्त्तनं यस्य सः । तत्र हेतुर्जितेन्द्रियत्वम् ॥ ३२ ॥

सौख्यान् सौख्यसाधनान् । आर्थ्यं त्वां सर्वात्मना श्रितः । त्वत्-
 सदृशव्यवहारवान् सर्वात्मना इतरव्यासङ्गत्यागपूर्वकं त्वद्विषयमननादि-
 मानित्यर्थः इति कतकः ॥ ३३ ॥

स्वर्गा जित एव स्वाधीनः कृतः यतो वनस्थमपि त्वां तापस्ये तापस-
 धर्मं स्थित्वा अनुविधीयते कनकरोति सेवत इत्यर्थः । श्रीडो देवा-
 दिकस्य रूपम् ॥ ३३ ॥

द्विपदा मनुष्याः पितृन् स्वभावं नानुवर्त्तन्ते किन्तु मातृकं स्वभाव-
 मनुवर्त्तन्ते इति प्रसिद्धो लोकवादो भरतेनान्यथाकृतः । पित्रस्वभाव
 एवाङ्गीकृतो न मातृत्वार्थः ॥ ३४ ॥

परिवादं जनन्यास्तममहन् राधवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥
 न तेऽस्वा मध्यमा ताव ! गर्हितया कदाचन ।
 तामेवेव्वाकुनाद्यस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ३७ ॥
 निश्चितैव हि मे बुद्धिर्वगवासे दृढव्रता ।
 भरतस्त्रेहमन्तप्रा बालिशीक्रियते पुनः ॥ ३८ ॥
 संस्मराम्यस्य वाक्यानि प्रियायि मधुराणि च ।
 हृद्यान्यमृतकल्पानि मनःप्रज्ञादनानि च ॥ ३९ ॥
 कदाह्यहं समेष्यामि भरतेन महात्मना ।
 शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया च रघुनन्दन ! ॥ ४० ॥
 इत्येवं विलपंस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् ।
 चक्रेऽभिषेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया ॥ ४१ ॥

भरतं स्तुत्वा कैकेयीं निन्दति । भर्तेत्यादि ॥ ३५ ॥
 स्नेहात् भरतरामयोः स्नेहात् ॥ ३६ ॥
 न गर्हितया देवकतत्यात् तद्बुद्धेस्तामेवं पूर्वाज्ञामिव ॥ ३७ ॥
 बालिशीक्रियते गुणाश्रयस्य भरतस्य वियोगमसहमाना चाश्वत्थं
 प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

स्नेहमेव प्रकाशयति,—संस्मरामीति । प्रियाय्यपि केनचिदुच्यमा-
 नानि कर्णकठोराणि भवन्तीति मधुराणीति । हृद्यानि मन्त्रवत् परहृदय-
 बन्धनानि । सामान्यतो माधुर्यमुक्त्वाऽतिशयेनाह,—अमृतकल्पानीति ।
 अतएव मनःप्रज्ञादनानि ॥ ३९ ॥

तर्पयित्वाथ मलिनैस्त्रैः पित्रृन् देवतानपि ।

स्तुवन्ति स्मोदितं सूर्य्यं दैवतसंस्तुतथानघाः ॥ ४२ ॥

कृताभिषेकः स रराज रामः

सीता द्वितीयः सह लक्ष्मणेन ।

कृताभिषेकस्त्वगराजपुत्रप्रा

रुद्रः सनन्दिर्भगवानिवेशः ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे शीतञ्चतु-
वर्णनं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

त्वयेत्यस्य सहित इति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रुद्रोपमया संहाराविष्टचित्तत्वं दर्शयति ॥ ४३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रिरेव च ।
तस्माद्गोदावरीतीरात् ततो जग्मः स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥
आश्रमं तदुपागत्य राघवः महलक्षणः ।
कृत्वा पौर्वाहिकं कर्म पर्णशालामुपागमत् ॥ २ ॥
उवाच सुखितस्तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ।
स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया ॥ ३ ॥
विरराज महाबाहुश्चितया चन्द्रमा इव ।
लक्षणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ॥ ४ ॥
तथासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः ।
तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ ५ ॥
सा तु शूर्पनखा नाम दशग्रीवस्य रत्नमः ।
भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ६ ॥

ततः अथगाह्नोत्तरम् ॥ १ ॥

पौर्वाहिकं प्रातःकालिकम् । पर्णशालां बाह्याम् ॥ २ ॥ ३ ॥

चित्तया चिन्तानक्षत्रेण ॥ ४ ॥ ५ ॥

शूर्पनखा नखमुखात् संज्ञायामिति छीपी भावः ॥ ६ ॥

सिंहीरस्कं महाबाहूँ पद्मपत्राद्यतेक्षणम् ।
 गजविक्रान्तगमनं जटामण्डलधारिणम् ॥ ७ ॥
 दीप्रास्यञ्च महामत्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितम् ।
 राममिन्दीवरश्यामं कन्दर्पसदृशप्रभम् ॥ ८ ॥
 बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ।
 सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ॥ ९ ॥
 विशालालं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ।
 प्रियरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वना ॥ १० ॥
 तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ।
 न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ॥ ११ ॥
 शरीरजसमाविष्टा राक्षसी रामनब्रवीत् ।
 जटी तापमवेशेन सभार्यः शरचापधक् ॥ १२ ॥
 आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षसेवितम् ।
 किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥

दीप्रास्यं कान्तिमशुखम् । गजस्यैव मन्दतया विक्रान्तं गमनं
 यस्य ॥ ८ ॥

सुमुखमित्यादि विषयानुद्धारोऽत्र ॥ ९ ॥ १० ॥

दारुणा अदारुणमिति शेषः । दक्षिणं सुभाषिणं वामभाषिणी
 दुष्टभाषिणी ॥ ११ ॥

शरीरजः कामः ॥ १२ ॥

एवमुक्तस्तु राक्षसा मूर्धनस्था परन्तपः ।
 ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुसुपचक्रमे * ॥ १४ ॥
 आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः ।
 तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥
 भ्रातायं लक्ष्मणो नाम यवीथान्मामनुव्रतः ।
 दूयं भार्या च वैदेही मम मीतेति विश्रुता ॥ १६ ॥
 नियोगान्तं नरेन्द्रस्य पितुर्मातुश्च यन्वितः ।
 धर्मार्थं धर्मकाङ्क्षी च वनं वस्तुमिच्छागतः ॥ १७ ॥
 त्वां तु वेदितुमिच्छामि कस्य त्वं कासि कस्य वा ।
 त्वं हि तावन्मनोज्ञाङ्गी राक्षसी प्रतिभासि मे ॥ १८ ॥

तत्तं यथा तथा आख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥
 मूर्धनखेलि यौगिकं ऋजुबुद्धितया तथैव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 नियोगात् आञ्जाबलात् यन्वितः नियतः धर्मकाङ्क्षी पिढवाक्य-
 निवर्हणरूपधर्माभिलाषी । धर्मार्थं तस्यैव धर्मस्य परिपालनाय ॥ १७ ॥
 कस्य त्वं कस्येति शेषः । कासि किं नामासि कस्य वंशजेति शेषः ।
 राक्षसी एवं मनोज्ञाङ्गत्वस्य कामरूपत्वं विनाऽसम्भवात् कामरूपत्वञ्च
 राक्षसीत्वं विना निति भावः ॥ १८ ॥

* अमृतं न हि रामस्य कदाचिदपि सम्मतम् ।

विशेषादाश्रमस्यस्य समीपे स्त्रीजनस्य च ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

इह वा किं निमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः ।
 सात्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनादिता ॥ १९ ॥
 अथतां राम ! तत्त्वार्थं वक्ष्यामि वचनं मम ।
 अहं प्रहृष्यन्खा नाम राक्षसी कामरूपिणी ॥ २० ॥
 अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयङ्करा ।
 रावणो नाम मे भ्राता यदि ते श्रोत्रमागतः * ॥ २१ ॥
 प्रहृद्धनिद्रस्य सदा कुम्भकर्णा महाबलः ।
 विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः ॥ २२ ॥
 प्रख्यातवीर्य्या च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ ॥ २३ ॥
 तानहं समतिक्रान्ता राम ! त्वा पूर्वदर्शनात् ।

मदनादिता रामदर्शनादिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

यदि ते श्रोत्रमागतः प्रायः श्रुत एव भविष्यतीति भावः ॥ २१ ॥

सदा प्रहृद्धनिद्र इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

भ्रातरौ खरदूषणौ विभीषणवत् विशिरा अराक्षसस्वभावत्वात्
 नोक्तः ॥ २३ ॥

तान् रावणादीन् वीर्य्येण समतिक्रान्ता ततोऽधिकातस्तान् समति-

* रावणो नाम मे भ्राता राक्षसी राक्षसाधिपः ।

सोऽयं विश्रवसः पुत्रो यदि ते श्रोत्रमागतः ॥

इति वा पाठः ।

समुपेतास्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥

अहं प्रभावसम्पन्ना स्वच्छन्दबलगामिनी ।

चिराय भव भर्ता मे सीतया किं करिष्यसि ॥ २५ ॥

विकृता च विरूपा च न चेद्यं सदृशी तव ।

अहमेवानुरूपा ते भार्यारूपेण पश्य माम् ॥ २६ ॥

दमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ।

अनेन सह ते भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् ॥ २७ ॥

क्रान्ता त्वदभिसरणं तन्निमित्तभयरहितेत्याहत्यायोच्यम् । हे राम त्वा
त्वं पूर्वदर्शनात् प्रथमदर्शनक्षणमारभ्य । यदा पूर्वदर्शनात् देवादि-
खितः प्राग्दृष्टदृश्यत्वद्रूपदर्शनाद्धेतोर्भावेन त्वां पुरुषोत्तमं भर्तारं
सर्वजगतां भर्तारं समुपेतास्मि ॥ २४ ॥

प्रभावसम्पन्ना प्रकृत्येन भावेन प्रह्लादेण सम्पन्ना । यदा प्रभावेण
शक्त्यतिशयेन सम्पन्ना । अतएव स्वच्छन्देन स्वच्छया बलेन च सर्वलोक-
गमनशीला । यदेवमतस्त्रिरायति ॥ २५ ॥

आत्मना देवयोनिभेदत्वेनाभिमतग्रहणसामर्थ्याभिमानेन स्वस्मिन्
रामप्रवृत्तये सीतादूषणमाह,—विकृता चेति । विकृता मायास्वरूपतया
परिणामात्म्यविकारवती । विरूपा नामारूपोच्चावचकार्यकारी अतएव
शुद्धमुक्तस्वभावस्य तव न सदृशीति परमार्थः । यथा श्रुतार्थस्तु स्पष्ट
एव । अहमेवानुरूपा उभयोरपि मायाधिष्ठातृत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

वैरूप्यमेवाह, निर्णतोदरीम् अत्यन्तनिम्नोदरीम् असतीम् स्वपु-
त्रस्य दुस्तरानेकसंसारदुःखदत्वात् कार्यरूपेण सतीम् । तया सह प्रौढ्या

ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च ।

पश्यन् महं मया कामी दण्डकान् विचरिष्यसि ॥ २८ ॥

इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणः ।

इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

सूर्पनखागमनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

निर्मनुष्ये वने आगमनाच्चासतीम् । सती हि वृद्धानां श्वश्रुदीनां सविधे

एव पार्तिव्रत्यरक्षणाय तिष्ठेदित्याश्रयः ॥ १७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिराभे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

—

अष्टादशः सर्गः ।

तान्नु पूर्णनखां रामः कामपाशावपाशिताम् ।
 स्वेच्छया जल्पया वाचा स्मितपूर्वमयात्रवीत् ॥ १ ॥
 कृतदारोस्मि भवति ! भार्य्यद्यं दयिता मम ।
 त्वद्विधानां तु नारीणां सुदुःखाय सपत्नता ॥ २ ॥
 श्रनुजस्त्वेप मे भ्राता शीलवान् प्रियदर्शनः ।
 श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम धीर्यवान् ॥ ३ ॥
 अपूर्वी भार्य्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः ।

तामिति । कामपाशेनावपाशितां सज्जातपाशबन्धाम् । स्वेच्छयेति
 पाठे परिहासविनादेनेत्यर्थः । अतएव स्मितपूर्वमिति तीर्थः । स्वच्छन्दा-
 मिति पाठो युक्तः । स्वेच्छाचारिणीमित्यर्थः ॥ १ ॥

कृतदारः ऊढभार्य्यः । भवतीति संबुद्धिः । इयं भार्य्या मम दयिता
 सन्निहिता चेति श्रेषः । ससपत्नता सशत्रुतां पत्युर्भार्य्यान्तरं हि भार्य्या-
 न्तरस्य शत्रुभूतं भवति । सपत्नीसाहित्यमिति वार्थः । अगुणवचत्वेऽ
 प्यार्थः पुं बहुवचः । सपत्नीशब्दश्च सपत्नप्रकृतिकोऽपि भर्तुर्द्वितीयभार्य्या-
 यामेव रूढ इति ध्येयम् ॥ २ ॥

अकृतदारः अकृतपरदारपरिग्रह इति । धातूनामनेकार्थत्वादसन्नि-
 हितदार इति वा हृदिस्थोऽर्थः । न हि रामो मिथ्या ब्रूते परिहासादौ
 मिथ्याभाषणे न दोष इत्यनेन सूच्यते इति वचम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ३ ॥

अनुरूपस्य ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति । ४ ॥

एनं भज विशालाक्षि ! भर्तारं भ्रातरं मम ।

असपत्ना वरारोहे ! मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥

इति रामेण मा प्रोक्त्वा राक्षसी काममोहिता ।

विष्टज्य रामं सहसा ततो लक्षणमब्रवीत् ॥ ६ ॥

अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्य्याहं वरवर्णिनी ।

मया सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचरिष्यमि ॥ ७ ॥

एवमुक्तुमु मौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः ।

ततः शूर्पनखां स्मित्वा लक्षणो युक्तमब्रवीत् ॥ ८ ॥

कथं दामस्य मे दासी भार्य्या भवितुमिच्छसि ।

मोऽहमार्य्याण परवान् भ्रात्रा कमलवर्णिनि ! ॥ ९ ॥

अपूर्वी इतः प्राग्भार्य्यासुखानभिज्ञाऽतएत्र भार्य्ययार्थी प्रयोजन-
वान् । आन्तराशयस्तु इतः पूर्वं परभार्य्यासुखानभिज्ञः । भार्य्ययार्थी
स्वभार्य्यार्थीति । अस्य ते रूपस्यायमनुरूपो भविष्यति यद्यङ्गीकरिष्यती-
ति शेषः ॥ ४ ॥

भर्तारमेनं भजेत्यन्वयः । भर्तृत्वेन सेवस्वेति यावत् । असपत्ना
साम्प्रतमिति शेषः । अर्कप्रभा मेरुं यथा भजति तथा । एवंविधाऽपि
वादे रामस्य स्वं प्रति काममोहितः प्राप्तायाः द्राक्धिक्कारे दुःखं
माभृदित्याहुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

शूर्पनखीमिति शुद्धयौगिकम् ॥ ८ ॥

ममृद्धार्यस्य मिद्धार्या मुदिता वरवर्णिनी ।
 आर्यस्य त्वं विशानात्ति ! भार्या भव यवीयमी ॥ १० ॥
 एतां विरूपामसतीं करालां निर्गतोदरीम् ।
 भार्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ॥ ११ ॥
 को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि ! ।
 मानुषीषु वरारोहे ! कुर्याद्भावं विचक्षणः ॥ १२ ॥
 इति मा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्गतोदरी ।
 मन्यते तद्वचः सत्यं परिहासाविचक्षणा ॥ १३ ॥
 सा रामं पर्णशालाद्यामुपविष्टं परन्तपम् ।
 मीतया मद् दुर्धर्ममत्रवीत् काममोहिता ॥ १४ ॥
 इमां विरूपामसतीं करालां निर्गतोदरीम् ।
 वृद्धां भार्यामवष्टभ्य न मां त्वं बद्धमन्यसे ॥ १५ ॥

दासस्य मे भार्या भूत्वा कथं दासो भवितुमिच्छसीति योजना ।
 परवान् पराधीनः । कमलवर्णिनी रक्तकमलसदृशवर्णवती ॥ ६ ॥ १० ॥
 एतामिति । परमार्थस्तु विशिष्टरूपां विरूपां त्रैलोक्यसुन्दरीम्
 असतीं न विद्यतेऽन्या सती यस्यास्ताम् । करालाम् अवयवसन्निवेशयुक्ती-
 निम्नोन्नताम् । निर्गतोदरीं तनुमध्यां अर्थान्तरमपि प्रागुक्तरीत्या दृष्ट-
 व्यम् । वृद्धां ज्ञानवृद्धाम् अनादिष्टम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

कराला दास्या परिहासाविचक्षया तत्तद्वाक्ये परिहासस्वज्ञान-
 रहिता ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथेमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मासुषीम् ।

• त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् ॥ १६ ॥

दत्युक्त्वा मृगशावाचीमन्नातमृगशेजसा ।

अभ्यगच्छत् सुसंकुद्धा महोष्वा रोहिणीमिव ॥ १७ ॥

तां मृत्युपाशप्रतिमामापतन्तीं महाबलः ।

निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥

क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे ! परिहासः कथञ्चन ।

न कार्यः पश्य तैर्देहीं कथञ्चित् सौम्य ! जीवतीम् ॥ १९ ॥

इमां विरूपाममतीमतिमत्तां महोदरीम् ।

राक्षसीं पुरुषव्याघ्र ! विरूपामितुमर्हसि ॥ २० ॥

दत्युक्तो आत्यणस्तथाः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः ।

उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनाथे महाबलः ॥ २१ ॥

पश्यतस्तव पश्यन्तं त्वामना इत्थ ॥ १६ ॥ १० ॥

निगृह्य वार्ष्णेति श्रेयः ॥ १८ ॥

अनार्यैः परिहासात् कथञ्चमपि शान्तेः कृत्वा भ्रमं प्रमाणयति ।

पश्य तैर्देहीं न विरुपाम् इति श्रेयः । इदं परिहासेनाप्यनृतयत्नं सत्यनिष्ठस्य रामस्य शान्तिप्रसंगं । अविद्यायां मायायां बीजादिप्रमूलदेवि ततस्तः । हे शान्ते कथञ्चिन्नात्राभवेत्युत्तर-
श्लोकान्वयि ॥ १९ ॥

इमां स्तनौ विरूपां विरूपय पार्श्वस्थित इति श्रेयः ॥ २० ॥

निकृत्तकर्णनामा तु विस्वरं मा विमद्य च ।

यथागतं प्रदुद्रात्र घोरा घृर्षनखा वनम् ॥ २२ ॥

मा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता ।

ननाद् विविधान् नादान् यथा प्रावृषि तोयदः ॥ २३ ॥

मा विचरन्ती रुधिरं वज्रधा घोरदर्शना ।

प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविशे महावनम् ॥ २४ ॥

ततस्तु मा राक्षसमङ्गमंष्टृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता ।

उपेत्य तं भ्रातरमुग्रतेजसं*पपात भूमौ गगनाद् यथाशनिः ॥ २५ ॥

कर्णनासे इति आर्षत्वादेकवत्त्वाभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥

विविधान् नादान् ननाद् चकारेत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रगृह्य उच्यते ॥ २४ ॥

अग्रनिश्चि गगनाद्भूमा पपात ॥ २५ ॥

अथास्याः खरं प्रति मष्टत्तान्तकथनं कविः संक्षिप्यत्, —तत इति ।

भयजनितमोहेन विसंज्ञतया मूर्च्छिता व्याप्रा राघवं वनमागतं शशंस ।

आत्मविरूपणाञ्च शशंस । अत्रेदं बोध्यम् । दंशवर्षगमनोत्तरं पुनः सुती-

क्ष्णाश्रमगमनं रामस्य तत्र च वर्षाकालापगमपर्यन्तं स्थित्वा किञ्चिच्छिष्टे

एकादशे अग्रस्थ्याश्रमगमनम् । ततो वर्षाकालारम्भे पञ्चवर्षां वासः

मयूरनादिवा रम्भा इति तत्रोक्तेः । एवं वसतस्तस्य शरद्व्यापये हिमन्तवुः

प्रविष्ट इत्युक्तेरत्र द्वादशवर्षपूर्तिः । पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ द्वावधिक-

* उग्रदर्शनम् इति वा पाठः ।

ततः सभार्यं भयमोहमूर्च्छिता मलक्षणं राघवमागतं वनम् ।
विहृपणं चात्मनि शोणितोक्षिता शशं म सर्वं भगिनी खरस्य मा ॥२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे शूर्पनखा-
विहृपणं नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

मामकावित्युक्तेर्मार्गशुक्लकादश्यां त्रयोदशारम्भः । अतएव पादो उक्तम् ।
तत्र तु द्वादशाब्दानि रामस्य अतिचक्रमः । कस्मिंश्चिदथ काले तु
राक्षसी कामरूपिणी । तत्र शूर्पनखा भेजे राघवं रावणानुजेति केचित् ।
अन्ये तु त्रयोदशे किञ्चिदवशिष्टे शूर्पनखागमनम् । ततो माघे सीता-
हरणमित्याहुः । भारते युधिष्ठिरवनवासस्य अधिकमासं गृहीत्वा-
र्वागैव समाप्तेः । पञ्चमे पञ्चमे वर्षे 'दो मासावुपजायत' । यथा मध्यधिका
मासाः पञ्च च द्वादशक्षपाः ॥ त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मति-
रिति भीष्मोक्तत्वात् तद्रीत्यात्रापि तथैवाचितमिति पूर्वव्याख्येव युक्तेति
मम भाति । यत्तु तत्र त्रयोदशाब्दानि रामस्य अतिचक्रमुरिति पादो
पाठः क्वचित् । तत्रापि प्रवेशमात्रेण तदतिक्रमयवहारः । यथान्ये तु
वादिनामर्द्धावस्थितौ तद्ववहार इति बोध्यम् । पचुरस्तु द्वादशाब्दानी-
त्येव पाठः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोत्तितायुः ।

भगिनीं क्रोधमंतप्रः खरः पप्रच्छ राक्षसः ॥ १ ॥

उत्तिष्ठ तावदाख्याहि प्रमोहं जहि मंथ्रमम् ।

व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपिता ॥ २ ॥

कः कृष्णमपैमासीनमासीविषमनागमम् ।

तुदत्यभिममापन्नमङ्गुल्ययेण नीलया ॥ ३ ॥

कालपाशं ममामज्ज कण्ठे मोहान्न बुध्यते ।

यस्त्वामद्य ममामद्य पीतवान् विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥

बलविक्रमसम्पन्ना कामगा कामरूपिणी ।

इमामवस्थां नीता त्वं केनान्तकममागता ॥ ५ ॥

अथ पूर्वसर्गान्ते संक्षिप्ततया कथितार्थस्यैव विस्तारः । तामिति ॥१॥

प्रमोहो विसंज्ञता संभ्रमश्चित्ताप्रतिष्ठानम् । एवंरूपा अतिप्रसिद्ध-
सौन्दर्या त्वं केन विरूपितेत्यन्वयः ॥ २ ॥

आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्य तम् । एषोदरादित्वात् साधुः ।

अभिसमापन्नमभिसुखे स्थितं तुदति व्यथयति ॥ ३ ॥

उत्तमं विषं त्वद्विरूपतालक्षणम् ॥ ४ ॥

अन्तकसमा त्वं कस्य समीपं गता येनेमामवस्थां नीता अन्तकसमा

देवगन्धर्वभूतानामृषीणाञ्च महात्मनाम् ।
 कोऽद्यमेवं महावीर्यस्त्वां विरूपं चकार ह ॥ ६ ॥
 न हि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विप्रियम् ।
 अमरेषु महन्नाचं महेन्द्रं पाकशामनम् ॥ ७ ॥
 अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितान्तगैः ।
 सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः ॥ ८ ॥
 निहतस्य मया संख्ये शरसंकुत्तमर्मणः ।
 सफेनं रुधिरं काय मेदिनी पातुमिच्छति ॥ ९ ॥
 कस्य पत्नरथाः काथान् मांसमुत्कृत्य मङ्गताः ।
 प्रहृष्टा भर्त्सयिष्यन्ति निहतस्य मया रणे ॥ १० ॥

त्वं केनेमासवस्थां नीता सती अत्रागतेत्यर्था वा ॥ ५ ॥

महात्मनां मध्ये इति श्लेषः ॥ ६ ॥

महेन्द्रमिति सहस्राक्षत्वपाकशामनत्वे विशेषणे महेन्द्रमित्यस्यान्त-
 रेणेति श्लेषः । पश्यामीत्यत्र, तमित्यध्याहारः । मनुष्यादीनान्तु स्वाप्रिय-
 करणे सम्भावनेव नेति भावः । क्वचित्तु अन्तरेण सहस्राक्षमित्येव
 पाठः ॥ ७ ॥

जीवितस्यान्तं गमयन्ति प्रापयन्ति तैः तद्यथा निष्पिबन् सारसो
 हंसे यथा सलिले व्यासक्तं क्षीरमादत्ते एवं प्राणानादास्ये इत्यर्थः ॥ ८ ॥

शरैः संकुत्तानि मर्मणि यस्या तस्य कण्ठकर्त्तनकालिकं सफेनमि-
 त्युपलक्षणम् । दीर्घधारं सोष्णञ्च ॥ ९ ॥

तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
 मथापकृष्टं कृपणं शृङ्गास्तातुं महाह्वये ॥ ११ ॥
 उपलभ्य शनैः संज्ञां तन्मे शमितुमर्हसि ।
 येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता ॥ १२ ॥
 इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ।
 ततः प्रदूर्पणखा वाक्यं सवाप्यमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
 पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ १४ ॥
 फलमूलाशनो दान्तौ तापमौ ब्रह्मचारिणौ ।
 पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १५ ॥
 गन्धर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
 देवौ वा मानुषौ वा तौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥
 तरुणी रूपसम्पन्ना सर्वाभरणभूषिता ।
 दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्भय्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥

सङ्कता मिलिताः पत्ररथाः पक्षिणः ॥ १८ ॥ ११ * ॥

विक्रम्य शीथ्य कृत्वा ॥ १७ ॥ १३ ॥

श्रीरामचन्द्रे दोषाणामभावाद्दुःखोत्थैव तं बोधयति । तरुणावित्यादि । व्याख्यातप्रायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

* मथापकृष्टं आक्रान्तं मया मच्च कृतविरोधमिति यावत्

ताभ्यामुभाभ्यां संभूय प्रमदामधिकृत्य ताम् ।
 इमामवस्थां नीताहं दशान्नाथामती तथा ॥ १८ ॥
 तस्याश्चावृज्वृत्ताद्यास्तद्योऽयं हतयोरहम् ।
 सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९ ॥
 एष मे प्रथमः कामः कृतस्तत्र त्वया भवेत् ।
 तस्यास्तद्योश्च रुधिरं पिबेद्यमहमाहवे ॥ २० ॥
 इति तस्यां ब्रवाणायां चतुर्दशमहाबलान् ।
 यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥ २१ ॥

देवो वेति । यद्यपि दशरथपुत्राविति तत्सकाशाश्रुतमथापि अमा-
 नुषचारित्र्यदर्शनादनिश्चय इति भावः । १९ ॥ १७ ॥

तां प्रमदामधिकृत्य निमिचीकृत्य ताभ्यामुभाभ्यां संभूयेकनियो-
 गादपरिणामवस्थां नीता । यथाऽनाथा असती कुण्टा तथेत्य-
 ष्ययः ॥ १८ ॥

तस्या हताया इति विपरिणामः । रुधिरं पातुमिच्छामोत्यनेन
 तस्यास्तत्कामुकीत्वशङ्कां वारयति ॥ १९ ॥

उक्तमेवार्थमत्कटेच्छायोतनाय पुनराह,—एष इति ॥ २० ॥

चतुर्दशमिति प्रभृतया रामे मानुषबुद्ध्या च सेनारहितानामेष चतु-
 र्दशानां प्रेषणम् । यद्यपि

याञ्चवज्जस्रसता राजम् त्रयो वे लोकविश्रुताः ।

चञ्चकान्तमहामेषविजया ब्राह्मणोत्तमाः ॥

मानुषो शस्त्रमम्यन्नो चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ।
 प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२ ॥
 तौ हत्वा ताञ्च दुर्दृत्तासुपावर्त्तितुमर्हथ ।
 इयञ्च भगिनी तेषां रुधिरं मम पास्यति ॥ २३ ॥
 मनोरथोऽयमिष्टोऽप्या भगिन्या मम राज्ञसाः ।
 शीघ्रं सम्पाद्यतां गत्वा तौ प्रमथ्य स्वतेजसा ॥ २४ ॥
 युष्माभिर्निहतौ दृष्ट्वा तावभौ भ्रातरौ रणे ।
 इयं प्रहृष्टा मुदिता रुधिरं युधि पास्यति ॥ २५ ॥
 इति प्रतिममादिष्टा राज्ञसास्ते चतुर्दश ।

खरश्च दृष्यन्स्त्वैव त्रिशिराब्रह्मवित्तमाः ।

आसन् तेषाञ्च शिष्याश्च चतुर्दशसहस्रधा ॥

इति शान्तिधर्म भीष्मोक्तेरग्रे तेषां शिवशापेन राष्ट्रसत्त्वं दाश-
 रथेविष्णोर्हस्तेन शापमोक्षश्चेत्कस्तथापि • शापवशादेव राष्ट्रस-
 योनित्वाद् भगवद्गुणान्मानसादी प्राणवियोगकाले च प्रापान्तं स्मृत्वा
 तत्स्वरूपज्ञानात् स्वरूपप्रप्तिः । ब्रह्मवित्तमा इत्यत्र ब्रह्मवेद
 इत्याहुः ॥ २१ ॥ २२ ॥

मम भगिनोर्यं तेषां रुधिरं पास्यतीत्यन्वयः । अत्र रुधिरं मम
 पास्यतीति विपरीतार्थासन्धियुक्तावाक्येन तेषां सन्निधानप्रयुक्तो बुद्धिमोहः
 सूचितः कविना ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्र जग्मस्तथा मार्धं घना वातेरिता इव * ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खराज्ञया

रामसमीपे राक्षसागमनं नाम एकोन-

विंशः सर्गः ॥ १८ ॥

वातनुन्ना मेघा इव जग्मुरिति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरानि श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १८ ॥

* ततस्तु ते राघवसुगतेजसं

तथा सुतीक्ष्णप्रह्वराश्च राक्षसाः ।

न शकुरे नं सहसा प्रमर्दितुं

वनहिपा दीप्तमित्राग्निमुखितम् ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

विंशतितमः सर्गः ।

ततः शूर्पनखा घोरा राघवाश्रममागता ।
 रत्नमामाचचचे तौ भ्रातरौ सह सीतया ॥ १ ॥
 ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं महाबलम् ।
 ददृशुः सीतया मार्धं लक्ष्मणेनापि सेवितम् ॥ २ ॥
 तां दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतांस्तांश्च राक्षसान् ।
 अब्रवीद् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीपतेजसम् ॥ ३ ॥
 मुहुर्त्तं भव सौमित्रे ! सीतायाः प्रत्यनन्तरः ।
 इमानस्या वधिष्यामि पदवीमागतानिह ॥ ४ ॥
 वाक्यमेतत् ततः श्रुत्वा रामश्च विदितात्मनः ।
 तथेति लक्ष्मणो वाक्यं राघवस्य प्रपूजयन् ॥ ५ ॥
 राघवोऽपि महश्चापं चामीकरविभ्रषितम् ।
 चकार सज्जं धर्मात्मा तानि रक्षामि चाब्रवीत् ॥ ६ ॥
 पुत्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 प्रविष्टौ सीतया मार्धं दुश्चरं दण्डकावनम् ॥ ७ ॥

तत इति । सह सीतया वर्षमामाविति श्लेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः पालक इति यावत् । अस्याः पदवीं मार्गम्
 अस्याः पक्षपातेनास्मद्विधार्थमागतानिति यावत् । ४ ॥ ५ ॥

चामीकरं स्वर्णम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

फलमूलाशनौ दान्तौ तापमौ ब्रह्मचारिणौ ।
 वसन्तौ दण्डकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ॥ ८ ॥
 युष्मान् पापात्मकान् हन्तुं विप्रकारान्महाहवे ।
 ऋषीणां तु नियोगेन संप्राप्तः मशरासनः ॥ ९ ॥
 तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपसर्पितुमर्हथ ।
 यदि प्राणैरिहार्थी वो निवर्त्तध्वं निशाचराः ॥ १० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजमास्त्रे चतुर्दश ।
 ऊचुर्वाचं सुमं दुद्धा ब्रह्मघ्नाः गूढनपाणयः ॥ ११ ॥
 संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनम् ।
 परुषा मधुराभाषं हृष्टादृष्टपराक्रमम् ॥ १२ ॥

उपहिंसथ यूयमस्मानिति श्रेष्ठः ॥ ८ ॥

अनपकारिणामस्माकं हिंसार्थया युष्मत्प्रवृत्त्या युष्मद्धार्यमस्मदपे-
 दितनिमित्तं सम्पन्नमित्याह,—युष्मानिति । विप्रकारात् भवत्कृत-
 पीडारूपान्निमित्ताज्जातनियोगेन युष्मान् हन्तुं मशरासनेऽहं संप्राप्तः
 संप्राप्तनिमित्तः । यदा विप्रकारानित्यर्थं आद्यजन्तम् । अस्मास्वस्म-
 दीयेषु च वधावैरवते युष्मानित्यर्थः ॥ ९ ॥

अतः सन्तुष्टा मत्तः प्राप्तयुद्धसन्तोषाः । यूयमत्र तिष्ठतैव नोपसर्पितु-
 मर्हथ । उपसर्पितुमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । इहार्थः इह लोके देहे
 चेत्यर्थः ॥ १० ॥

ब्रह्मघ्ना इत्यार्षम् ॥ ११ ॥

क्रोधसुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य समहात्मनः ।
 त्वमेव हास्यसे प्राणान् मद्योऽस्माभिर्हतो युधि ॥ १२ ॥
 का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमधूनि ।
 अस्माकमग्रतः स्यातुं किं पुनर्द्योद्गमाहवे ॥ १४ ॥
 एभिर्वाङ्गप्रयुक्तैश्च परिधैः गूढान्पट्टिशैः ।
 प्राणास्त्यक्त्यमि वीर्यञ्च धनुश्च करपीडितम् ॥ १५ ॥
 इत्येवमुक्त्वा संरञ्जा राक्षसास्ते चतुर्दश * ।
 उद्यतायुधनिस्त्रिंशा राममेवाभिदुद्रुवुः ॥ १६ ॥
 चिच्चिपुस्तानि गूढानि राघवं प्रति दुर्जयम् ।
 तानि गूढानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश ॥ १७ ॥
 तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः काञ्चनभूषितैः † ।

अट्टष्टपराक्रममिति च्छेदः सन्धिरार्घः ॥ १२ ॥ १३ ॥

स्यातुमपि का ते शक्तिरिति योजना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

* अन्तरीक्षे महोत्कानां बभूवुस्तुल्यदर्शनाः ।

इत्यतिरिक्तं पाञ्चान्याः ।

† अभिपत्य ततो वेगाच्चिच्चिपुस्ते निशाचराः ।

परिधान् पट्टिशान् गूढान् चतुर्दश चतुर्दश ॥

तानागतान् प्रचिच्छेद समस्तान् सवरायुधान् ।

चतुर्दशभिरव्ययः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥

इत्यतिरिक्तं पाञ्चान्याः ।

ततः पश्यन् महानेजा नाराचान् सूर्यसन्निभान् ॥ १८ ॥

जयाह परमक्रुद्धुः प्रतुर्दशशिलाशितान् ।

गृहीत्वा धनुरायस्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् ॥ १९ ॥

सुमोच राघवो वाग्यान् वज्रानिव शतक्रुः ।

ते भित्वा रक्षसां वेगादक्षांसि रुधिराश्रुताः ॥ २० ॥

विनिष्येत्सदा भूमौ वल्मीकादिव पन्नगाः ।

तैर्भिन्नहृदया भूमौ किन्नमूला इव द्रुमाः ॥ २१ ॥

निपेतुः शोणितस्नाता विकृता विगतामवः ।

तान् भूमौ पतितान् दृष्ट्वा राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता * ॥ २२ ॥

उपगम्य खरं मातुः किञ्चित् संशुक्रशोणिता ।

पपात पुनरेवात्ता मनिर्यासेव दल्लरी ॥ २३ ॥

तावद्विष्वतुर्दशरक्षोविमुक्तचतुर्दशशूलसंख्याकिः ॥ १८ ॥

शिलाशितान् शोणोपलनिघृष्टान् ॥ १९ ॥ २० ॥

विनिष्येत्तुः विनिष्यत्य च निममञ्जः । वल्मीकाद्वल्मीकं प्राप्य पन्नगा
इव निमग्ना इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

* परितस्ता पुनस्तत्र व्यस्तजदू भैरवस्वनान् ।

सा नदन्ती महानादं जवान्च्छर्पनखा पुनः ।

जगाम तत्र संभ्रान्ता खरो यत्र महाबलः ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्त्याः ।

भातुः समीपे शोकात्ती समर्जं जिनदं मष्टत् * ।

सस्वरं मुमुचे बाष्पं त्रिवर्णवदना तदा ॥ २४ ॥

निपातितान् प्रेक्ष्य रणे तु राक्षसान्

प्रधाविता प्रूर्पणखा पुनस्ततः ।

वधञ्च तेषां निखिलेन रक्षसां

शशंस सर्वे भगिनी खरस्य सा ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खरसमीपे

प्रूर्पणखागमनं नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

नासाकर्णक्षतांश्चे किञ्चित् संशुष्कशोणितत्वात् सनिर्घासा वल्ल-
रीव ॥ २३ ॥ २४ ॥

उत्तरसर्गार्थस्य सद्योपतः कथनम् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोपे रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे विंशतितमः सर्गः ॥ ॥

* भूमौ शयाना दुःखात्ती लब्धमंज्जाचिरात् पुनः ।

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

एकविंशः सर्गः ।

स पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छर्पणखां खरः ।
उवाच व्यक्रया वाचा तामनर्थायमागताम् ॥ १ ॥
मया त्विदानीं गूढरासे राक्षसाः पिभिताशनाः ।
त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः ॥ २ ॥
भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः ।
हन्यमाना न हन्यन्ते न च क्षुर्युर्वैधो मम ॥ ३ ॥
किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत् कृते पुनः ।
हा नाथेति विनदन्ती सर्पद्वेषेष्टसे क्षितौ ॥ ४ ॥
अनाथवदिल्लपसि किन्नु नाथे मयि स्थिते ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैस्व वैक्लव्यं त्यज्यतामिति ॥ ५ ॥
इत्येवमुक्त्वा दुर्धर्षा खरेण परिसान्विता ।

अनर्थायं स्वकुलस्तेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

भक्ताश्चतएव मथनुरक्ताश्चतएव मम हिताः । परेहैन्यमाना
अपि ये न हन्यन्ते न हन्तुं शक्यन्ते मम वचो न क्षुर्युर्विति च न तत्
किमर्थं रुद्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

विसृज्य नयने साम्ने खरं धातरमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अस्मीदानीमहं प्राप्ता हृतश्रवणनामिका ।
 शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परिमान्विता ॥ ७ ॥
 प्रेषितास्य त्वया शूरा राक्षसास्ते चतुर्दश ।
 निहन्तुं राघवं धोरं मत्प्रियार्थं सलक्ष्णम् ॥ ८ ॥
 ते तु राभेण सामर्षाः प्रुत्नपट्टिशपाणयः ।
 यमरे निहताः सत्र माप्रकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ९ ॥
 तान् भूमौ पतितान् दृष्ट्वा क्षणेनैव महाजवान् ।
 रामस्य च महत् कर्म महान्स्वामीऽभवन्मम ॥ १० ॥
 मास्मि भीता समुद्दिग्ना विषयया च निशाचर ! ।
 शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतो भद्रदर्शिनी ॥ ११ ॥
 विषादनक्राध्युषिते परित्रामोर्निर्माणिनि ।
 किं मां न चापरे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥ १२ ॥

यत् कृते यच्छोकजमिदम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥

अहमिदानीं पूर्वं त्वत्समीपं प्राप्तास्मि त्वया च परिसान्वितास्मि ।
 शूरासु मर्दये प्रेषितान् दृष्टत्तान् वक्ष्यामीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 क्षणेनैव नतु चिरकालयुद्धपूर्वमित्यर्थः । रामस्य च महत् कर्म
 दृष्ट्वा त्वनुषङ्गः ॥ १० ॥

भीता अतएव समुद्दिग्ना । कम्पमाना अतएव विषयया दुःखिता ।
 सर्वतोभयदर्शिनी । सर्वतो रामप्रतिभासनात् ॥ ११ ॥ १२ ॥

एते च निहता भूमौ रामेण निशितैः शरैः ।
 ये च मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १३ ॥
 मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्तःसुतेषु च ।
 रामेण यदि शक्तिस्ते तेजो वास्ति निशाचर ! ॥ १४ ॥
 दण्डकारण्यनिगद्यं जह्मि राक्षसकण्डकम् ।
 यदि रामममित्रघ्नं * न त्वमद्य बधिष्यसि ॥ १५ ॥
 तत्र चैवाग्रतः प्राचांस्थितामि निरपत्रपा ।
 बुभ्याहमनुपस्थासि जलं रामस्य संयुगे ॥ १६ ॥
 ख्यातुं प्रतिशुभ्रे सक्तः सन्नोऽपि † महारणे ।
 गृह्रसानी न गृह्रखं मिथ्यारोपितविक्रमः ॥ १७ ॥
 अपथाहि जनस्थानात् त्वरितः सहवान्धवः ।

ये च मे पदवीं प्राप्तास्त एते भूमौ स्थितेन पदादिना रामेण
 हताः ॥ १३ ॥

यदि ते शक्तिर्योद्धृमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

निरपत्रपा द्विघ्नकर्णनासिकत्वात् खरस्य क्रोधोत्पत्त्यर्थमाह,—
 बुध्यति ॥ १६ ॥

सवलीऽपि चतुरङ्गबलोपितोऽपि । महारणे इत्युत्तरान्वयि । मिथ्या
 मयैव साक्षिन्नाज्ञापितो विक्रमो येन ॥ १७ ॥

* यदि रामं ममामित्रघ्नं इति वा पाठः ।

† सचापस्य इति वा पाठः ।

जहि त्वं समरे मूढानन्यथा कुलपांसन ! ॥ १८ ॥
 मानुषौ तौ न शक्नोषि हन्तुं वै रामलक्ष्मणौ ।
 निःसत्वस्याल्पवीर्यस्य वाससे कीदृशस्त्विह ॥ १९ ॥
 रामतेजोऽभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिश्यमि ।
 स हि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ २० ॥
 भ्राता चास्य महावीर्या येन चास्मि विरूपिता ।
 एवं विलप्य बह्वशो राक्षसी प्रदरोदरी । २१ ॥
 भ्रातुः ममीडे शोकार्त्ता नष्टसंज्ञा बभूव ह ।
 कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोद भृशदुःखिता ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे षट्पूर्णाखा
 भक्तानं नाम एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

अतस्त्वं सहबान्धवस्त्वरितो जनस्थानादपगच्छि निर्गच्छ । समरे
 तौ त्वं जहि हि कुलपांसन अन्यथा तु ॥ १८ ॥
 तदेव व्याचष्टे । मानुषाविति । तौ हन्तुं यदि न शक्नोषि तदा
 निर्वीर्यत्वादिगुणाय ते इह कीदृशो वासो जुगुप्सित एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥
 तामेव शक्तिं द्रष्टव्यति — रामतेज इति ॥ २० ॥
 प्रदरोदरी निम्नोदरी ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

एवमाधर्षितः शूद्रः शूद्रपणख्या खरस्ततः ।
 उवाच रत्नमां मध्ये खरः खरतरं वचः ॥ १ ॥
 तत्रापमानप्रभवो क्रोधोऽद्यमतुलो मम ।
 न शक्यते धारयितुं लवणाम्भ इवोल्बणम् ॥ २ ॥
 न रामं गणये वीर्यान्नातुषं चीणजीवितम् ।
 आत्मदुश्चरितैः प्राणान् हतो योऽद्य विमोक्ष्यति ॥ ३ ॥
 बाध्यः मन्थार्थतामेष संभ्रमश्च विमुच्यताम् ।
 अहं रामं मह्य भ्रात्रा नयामि यमसादनम् ॥ ४ ॥

आधर्षितः कोपादवमानितः खरस्तीक्ष्णगुणः खरतरं तीक्ष्ण-
 तरम् ॥ १ ॥

तत्रापमानेत्यस्य त्वत्कृतापमानेत्यर्थः । धारयितुमात्मनीति शेषः ।
 ममेति मयेत्यर्थे सम्बन्धे षष्ठो । लवणाम्भ इवोल्बणम् । व्रणे इति
 शेषः । व्रणे निक्षिप्तं लवणयुक्तमम्भ इव धारयितुं न शक्यत इत्यर्थः
 इति तीर्थः । लवणाम्भो लवणसमुद्राम्भ इवेत्यर्थ इति कतकः ॥ २ ॥

आत्मदुश्चरितैस्त्विद्विरूपकरणरूपैः स्वयं हत एव महर्षनात् प्राणान्
 मोक्ष्यते तं रामं न गणये इत्यन्वयः । वीर्यात् स्वपराक्रमात् ॥ ३ ॥

परश्वधहतस्याद्य मन्दप्राणस्य भुतले ।

रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पाप्यमि राक्षसि ! । ५ ॥

संप्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्चुप्रतम् ।

प्रशशंस पुनर्भौख्याद् धातरं रक्षसां वरम् । ६ ॥

तथा परुषितः पूत्रे पुनरेव प्रशमितः ।

श्रम्वीरू दूषणं नाम खरः केनापतिं तदा । ७ ॥

चतुर्दशमहस्त्राणि मम चित्तानु रक्तिनाम् ।

रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ ८ ॥

नीलजीमूतवर्णानां लोकहिंसाविहारिणाम् * ।

संभ्रमोभयम् ॥ ४ ॥

परश्वधहतस्येति परश्वधस्तस्य मुख्यमायुधमित्यनेन ज्ञायते रुधिरं
रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः ॥ ५ ॥

मौख्यात् अथवस्थितचित्ततालक्षणात् । पुनः प्रशशंस च त्वत्समो
वीरो नास्तीत्येवमादि ॥ ६ ॥

तदेवाह,—तथेति ॥ ७ ॥

* नीलजीमूतवर्णानां घोरारणां कामरूपिणाम् ।

तेषां शार्दूलनदर्पाणां महास्यानां महात्मनां ।

लोकहिंसाविहारारणां बलिनासुग्रतेजसाम् ॥

इत्यतिरिक्तं पाञ्चान्याः ।

सर्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां सौम्य ! कारय ॥ ८ ॥
 उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य ! धनूषि च ।
 शरांश्च चित्रान् खड्गान्श्च शक्तीश्च त्रिविधाः शिताः ॥ १० ॥
 अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनाम् ।
 वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविद ! * ॥ ११ ॥
 इति तस्य ब्रवाणञ्च सूर्य्यवर्णं महारथम् ।
 मदस्यैः शत्रुनैर्युक्तमाचवत्तेऽथ दूषणः ॥ १२ ॥
 तं मेकशिखराकारं तप्तकाञ्चनभूषणम् ।
 हेमचक्रमसम्बाधं वैदूर्य्यमयकूबरम् ॥ १३ ॥
 मत्स्यैः पुष्यैर्द्रुमैः शैलेभ्यश्च सूर्य्यैश्च काञ्चनैः ।
 माङ्गल्यैः पक्षिमण्डैश्च ताराभिश्च समावृतम् ॥ १४ ॥

यानि लोकानां प्राणिनां हिंसेवासाधारण्येन विहारः क्रीडा येषां
 रक्षसां चतुर्दशसहस्राणि वर्तन्ते तेषां सर्वोद्योगं चतुरङ्गवलोपेततया
 सर्वायुधसामग्रीसमेततया चोद्योगं कारय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

पौलस्त्यानां राक्षसानामग्रे रामस्य वधार्थं निर्यातुमिच्छामी-
 त्यन्वयः ॥ ११ ॥

शत्रुनैश्चित्रवर्णैः अचवत्ते उपस्थितमिति शेषः ॥ १२ ॥

वैदूर्य्यमयौ कूबरौ युगन्धरौ यस्य तम् अ्यसम्बाधं विशालम् ॥ १३ ॥

* रणमूर्द्धनि इति वा पाठः ।

ध्वजनिस्त्रिंशसम्पन्नं किङ्किणीभिविभूषितम् ।
 मदश्वयुक्तं मामर्घादासुरोह खरस्तदा * ॥ १५ ॥
 खरस्तु तन्महत्मेन्यं रथचर्मायुधध्वजम् ।
 निर्यातित्यब्रवीत् प्रेक्ष्य दूषणः सर्वराक्षसान् ॥ १६ ॥
 ततस्तद्राक्षसं मेन्यं घोरचर्मायुधध्वजम् ।
 निर्जंगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम् ॥ १७ ॥
 मुद्गरैः पट्टिणैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः ।
 खड्गैश्चक्रैश्च हस्तस्थैर्भ्राजमानैः सतीमरैः ॥ १८ ॥
 शक्तिभिः परिधैर्दारैरतिमानैश्च कार्मुकैः ।
 गदाभिस्तुमलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ १९ ॥
 राक्षसानां सुघोराणां महस्त्राणि चतुर्दश ।
 निर्यातानि जनस्थानात् खरचित्तानुवर्त्तिनाम् ॥ २० ॥

माङ्गलैर्मङ्गलमलङ्कारस्तत्प्रयोजनैः काञ्चनरिति मत्स्यादि सर्वा-
 न्वयि ॥ १४ ॥

किङ्किणी चतुर्दशदशकम् । अमर्घात् क्रोधात् ॥ १५ ॥
 तन्महत्सन्धे प्रेक्ष्य तत्प्रतिनिर्यातित्यब्रवीत् । दूषणः दूषणश्चेत्यर्थः ॥ १६ ॥
 ततः उभयनियोगानन्तरं राक्षसं राक्षसामिदम् ॥ १७ ॥

* निशाम्य तु रथस्थं तं राक्षसा भीमविक्रमाः ।

तस्यस्ते परिवार्येयं न दूषणञ्च महाबलम् ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

तांसु निर्धावतो दृष्ट्वा राक्षसान् भीमदर्शान् ।
 खरस्याथ रथः किञ्चिञ्जगाम तदनन्तरम् ॥ २१ ॥
 ततस्ताञ्छ्वलानश्चांस्तप्तकाञ्चनभृषितान् ।
 खरन्व मतमाज्ञाय सारथिः पथ्यंचोदयत् ॥ २२ ॥
 सञ्चोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपुधातिनः ।
 शब्देनापूरयामास दिशः स प्रदिशस्तथा ॥ २३ ॥
 प्रवृद्धमन्युस्तु खरः खरस्वरो
 रिपोर्वर्धार्थं त्वरितो यथान्तकः ।
 अचूचुदत् सारथिमुच्चदन् पुन-
 मंहाबलो मेघ इवाश्रमवर्षवान् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खरदूषणयो-
 निर्याणं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

मुद्गरादय आयुधविशेषाः । वञ्चैर्वञ्चाकारैरिष्टास्त्रैरायुधैः ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥

खरस्य रथोऽपि सेनास्थानात् किञ्चिदनन्तरं सर्वसेनानिर्याणं
 किञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य जगामेत्यर्थः ॥ २१ ॥

मतमाज्ञायाभीष्टं ज्ञात्वा ॥ २२ ॥

सञ्चोदित इत्यादिस्त्रोक्तद्वयं कृतकसंख्यारीत्या प्रक्षिप्तम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयाभिंशः सर्गः ।

तत्प्रयातं बलं घोरमशिवं शोणितोदकम् ।
अभ्यवर्षन् महाघोरस्तुमुन्नो गर्दभारुणः ॥ १ ॥
निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः ।
समे पुष्पचिते देशे राजमार्गे यदृच्छया ॥ २ ॥
श्यामं रुधिरपर्यन्तं बभूव परिवेषणम् ।
अलातचक्रप्रतिमं प्रतिगृह्य दिवाकरम् ॥ ३ ॥
ततो ध्वजसुपागम्य हेमदण्डं मसुच्छितम् ।
समाक्रम्य महाकायसास्यौ गृभ्रः सुदारुणः ॥ ४ ॥

अथ खरप्रस्थाने उत्पातवर्णनम् । शोणितसहितमुदकं प्रयातं
प्रस्थितं गर्दभारुणो धूसरः तुमुलस्तुमुलशब्दः अभ्यवर्षत् मेघ इति
शेषः ॥ १ ॥

रथयुक्ताः रथे युक्ताः पुष्पचिते पुष्पयुते खनेन पातनिमित्तरा-
हितम् ॥ २ ॥

रुधिरौ रक्तवर्णः पर्यन्तः प्रान्तभागो यस्य । अलातचक्रप्रतिमं
तद्वत्तुलं दिवाकरं प्रतिगृह्य सूर्यमण्डलेनात्यन्तं सम्बध्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

जनस्थानसमीपे च समाक्रम्य खरस्वनाः ।

विखरान् त्रिविधान् चक्रुः मांमादा मृगपत्त्रिणः ॥ ५ ॥

व्याजङ्घुरभिदीप्तायां दिशि वै भैरवस्वनम् ।

अशिवं यातुधानानां शिवा घोरा महास्वनाः ॥ ६ ॥

प्रभिन्नगजसंकाशस्तोयशोःशतधारिणः ।

अकाशं तदनाकाशं चक्रुर्भीमास्त्रुवाहकाः ॥ ७ ॥

बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम् ।

दिशो वा प्रदिशो वापि सुव्यक्तं न चकाशिरै ॥ ८ ॥

क्षतजार्द्रसवर्णाभा सन्ध्याकालं विना बभौ ।

खरस्याभिसुखा नेदुस्तदा घोरा मृगाः खगाः ॥ ९ ॥

कङ्कगोमायुष्टप्रायश्चुक्रुर्भुभयशंसिनः ।

खरस्वनाः परुषशब्दाः ॥ ५ ॥

अभिदीप्तायां रवियुक्तायां विवस्वदाप्ता भवति प्रदीपेति वसन्त
राजोक्तेः । शिवाः यातुधानानामशिवस्युभं व्याजङ्घुः ॥ ६ ॥

प्रभिन्नगजेति पाठे मत्तगजेत्यर्थः । प्रभिन्नगिरीति पाठे गैरि-
कादिघातुखाविण इत्यर्थः । तोयमिव शोणितं धरन्ति अनाकाशत-
प्रकाशम् ॥ ७ ॥

उद्धतं साद्रम् ॥ ८ ॥

क्षतजार्द्रसवर्णाभा रुधिरार्द्रवस्त्रादिसमानवर्णा सन्धेति श्रेष्ठम् ।
काशं विना बभौ मेघेष्विति श्रेष्ठः ॥ ९ ॥

नित्याशिवकरा युद्धे शिवा घोरनिदर्शनाः ॥ १० ॥

नेदुर्वलस्याभिसुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः ।

✓ कबन्धाः परिघाभामा दृश्यन्ते भास्करान्तिके । ११ ॥

जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ।

प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोऽभृद्धिवाकरः ॥ १२ ॥

उत्पेतुश्च विना रात्रिं ताराः खद्योतसप्रभाः ।

मंलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपङ्कजाः ॥ १३ ॥

तस्मिन् क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्द्रुमाः ।

उद्भूतश्च विना वातं रेणुर्जनधरारुणः । १४ ॥

✓ धीचीकूचीति वाश्यन्ती बभूवुस्तत्र मारिकाः । ✓

उल्काद्यापि सनिर्घोषा निपेतुर्घोरदर्शनाः ॥ १५ ॥

प्रचचाल मही चापि सशैलवनकानना ।

युद्धे नित्यमशिवकराः अयुभर्शसिन्यः शिवा घोरनिदर्शना भय-
दर्शिकाः । खरबलस्य चाभिसुखं नेदुः पूर्वं दिग्भिसुखम् । शिवा शब्द
उक्तः इदानीं खरसैन्याभिसुख्येनेति भेदः । परिघाभासः परिघ
आयुधविशेषस्तत्सदृशः । कबन्धा धूमकेतुरिति तीर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

शीघ्रं प्रचण्डं यथा भवति तथेत्यर्थः । सम्मुख इति शेषः ॥ १२ ॥

खद्योतसप्रभत्वं निस्तेजस्वत्वेन चाश्वत्थेन च ॥ १३ ॥

विना पुष्पफलैः पुष्पादिरहिताः बभूवुरित्यर्थः । उद्भूत उत्क्षिप्तः
जनधराख्यः धूसरः ॥ १४ ॥

खरस्य च रथस्यस्य नर्दमानस्य धीमतः ॥ १६ ॥
 प्राकम्पत भुजः सव्यः स्वरस्रावसञ्जत ।
 साम्नामंपद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः ॥ १७ ॥
 ललाटे च रुजो जाता न च मोहान् न्यवर्त्तत ।
 तान् समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान् रोमहर्षणान् ॥ १८ ॥
 अब्रवीद्राचमान् सर्वान् प्रहसन् स खरस्तदा ।
 महोत्पातानिमान् सर्वास्तुत्थितान् घोरदर्शनान् ॥ १९ ॥
 न चिन्तयाम्यहं वीर्याद् बलवान् दुर्वलानिव ।
 तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयेद्यं नभस्तलात् ॥ २० ॥
 मृत्युं मरणधर्मेण संक्रुद्धो योजयाम्यहम् ।
 राघवं तं बलौत्सिकं धातरञ्चापि लक्ष्मणम् ॥ २१ ॥
 अहत्वा सायकैस्तीक्ष्णैर्नापावर्त्तितुमुत्सहे ।
 यन्निमित्तं तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः ॥ २२ ॥
 सकामा भगिनी मेऽसु पीत्वा तु रुधिरं तयोः ।

चीचीकूचीति शब्दानुकरणम् । वाशयन्तः आर्षं नतु शिञ्चितं
 शब्दमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

सद्यो वामः स्वरस्रावसञ्जत हीनोऽभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

तानुत्पातानुत्थितान् समीक्ष्यापि मोहात् न न्यवर्त्तत युद्धयात्राया
 इति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

बलौत्सिकं बलाधिकम् ॥ २१ ॥

न क्वचित् प्राप्तपूर्वा मे संयुगेषु पराजयः ॥ २३ ॥

युष्माकमेतत् प्रत्यक्षं नाश्रुतं कथयाम्यहम् ।

देवराजमपि क्रुद्धो मत्तेरावतगामिनम् ॥ २४ ॥

वज्रहस्तं रणे हन्यां किं पुनस्तौ च मानवौ ।

सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसानां महाचमूः ॥ २५ ॥

प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशिता ।

समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

अष्टप्रथो देवगन्धर्वाः सिद्धाय मह चारणैः ।

समेत्य चोच्चुः सहितास्तान्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २७ ॥

स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकानां ये च सम्मताः ।

जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान् रजनीचरान् ॥ २८ ॥

चक्रहस्तो यथा विष्णुः सर्वानसुरमत्तमान् ।

एतच्चान्यच्च ब्रह्मणो ब्रवाणाः परमर्षयः ॥ २९ ॥

जातकौतूहलास्तत्र विमानस्याथ देवताः ।

ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ ३० ॥

यन्निमित्तं श्रृपणखानिमित्तं विपर्ययः क्रूरबुद्धिरूपः ॥ २२ ॥ २३ ॥

एतन्मम पराजयाभावरूपं वस्तु ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणा इत्यर्थे व्याघ्रम् ॥ २७ ॥

ये लोकानां सम्मता गोब्राह्मण्यतिरिक्तास्तेभ्यश्च स्वस्ति इत्यर्थः ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

रथेन तु खरो वेगात् सैन्यव्याघ्रद्विनिःसृतः * ।

स्थेनग मी पृथुस्थामो यज्ञगतुर्विचङ्गमः ॥ ३१ ॥

दुर्जयः करधीराक्षः पुरुषः कालकामुकः ।

मेघमाली महामाली सर्पास्थो रुधिराग्रनः ॥ ३२ ॥

द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितः खरम् ।

महाकपालः स्थनाक्षः प्रमाथिस्त्रिशरास्तया । ॥ ३३ ॥

सा भीमवेगा समराभिकाङ्क्षिणी सुदारुणा राक्षसवीरसेना ।

तौ राजपुत्रो महामान्यपेता मानाग्रहाणामिव चन्द्रसूर्यौ । ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे उत्पात-

वर्णनं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सैन्यव्याघ्रद्विनिःसृतः पूर्वं सन्धिसम्बन्ध एव तदग्रभागे स्थितः
इदानीन्तु सेनां बद्धुर एष्टतस्थका स्वयमेवाग्रे गत इत्यर्थः । श्येन-
गाम्यादयो द्वादशखरामात्याः ॥ ३१ । ३२ ॥ ३३ ॥

सा सेना ता राजपुत्रां सहसा तत्क्षणमेवाभ्युपेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

भारण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

* तं दृष्ट्वा निःसृतं भूमौ राक्षसाश्च त्रिनिःसृताः ।

+ चत्वार एते सेनाग्र्या दूषणं एष्टतोऽन्वयुः ।

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

चतुर्विंशः सर्गः ।

आश्रमं प्रतिघाते तु खरे खरपराक्रमे ।
तानेवोत्पातिकान् रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह ॥ १ ॥
तानुत्पातान् महाघोरान् रामो दृष्ट्वात्यमर्षणः ।
प्रजानामहितान् दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमत्रवीत् ॥ २ ॥
इमान् पश्य महाबाहो ! सर्वभूतापहारिणः ।
समुत्थितान् महोत्पातान् संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३ ॥
अमी रुधिरधारास्तु विसृजन्तः खरस्वनाः ।
व्योन्नि मेघा विवर्त्तन्ते * परुषा गर्दभारुणाः ॥ ४ ॥
सधूमाञ्च शराः सर्वे मम युद्धाभिनन्दिताः ।

व्योत्पातिकान् उत्पातान् स्वार्थं ठक् ॥ १ ॥

अत्यमर्षणोऽत्यस्वस्थचित्तः प्रजानां प्रकृतत्वाद् राक्षसा एवात्र
प्रजाः ॥ २ ॥

सर्वभूतापहारिणस्तत्सूचकान् प्रकृते सर्वराक्षसान् संहर्तुं तत्-
संहारं सूचयितुम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

* विनर्दन्ते इति वा पाठः ।

रुक्मण्डलानि चापानि विचेष्टन्ते विचक्षण ! ॥ ५ ॥

यादृशा इह कूजन्ति पक्षिणो वनचारिणः ।

अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ॥ ६ ॥

संप्रहारस्तु सुमहान् भविष्यति न संशयः ।

अयमाख्याति मे वाङ्गः स्फुरमाणो सुहृर्मुहुः ॥ ७ ॥

सन्निकर्षं तु नः गृह्णतु जयं शत्रोः पराजयम् ।

सुप्रभञ्च प्रमन्नञ्च तत्र वक्त्रं हि लक्ष्यते ॥ ८ ॥

उद्यतानां हि युद्धार्थं तेषां भवति लक्ष्मण ! ।

निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिचयः ॥ ९ ॥

राक्षसानां दुर्निमित्तान्युक्त्वा स्वस्य जयसूचकान्याह,—सधूमा इति ।
उत्पातवशाद्भ्रमसंलब्धाः । मम युद्धेऽभिनन्द चानन्दः येषां संजात-
स्तादृशाः । अतएव विचेष्टन्ते तूणीरेषु चलन्ति स्वगतानन्दस्य शरैर्घृष-
चारः चापानि च विचेष्टन्ते स्वाधिष्ठातृदेवतासान्निध्यात् स्फुरज्ज्यानि
भवन्ति ॥ ५ ॥

अग्रतः आसन्नदेशकाले । नः भयं जीवितसंप्रयत्नं प्राप्तः । अयं
प्राप्तं चादसुराणां जीवितस्य संशयः प्राप्त इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ६ ॥

संप्रहारो रणः एषं भयेष्वपि स्वस्याभयसूचकं निमित्तमाह,—
अयमिति । स्फुरमाणः स्फुरन् दक्षिण इति शेषः । तीर्थव्याख्यानं
जयसूचकान्तरमाह इति व्याख्येयम् ॥ ७ ॥

सन्निकर्षं आसन्नकाले जयमित्यादेराख्यातीत्यनेनाश्वयः । तवा-
प्यङ्गं शुभसूचकमित्याह,—सुप्रभमिति ॥ ८ ॥

रक्षसां नर्दतां घोरः श्रूयते हि महाध्वनिः ।
 आहतानाञ्च भेरीणां राक्षसैः दूरकर्मभिः ॥ १० ॥
 अनागतविधानं तु कर्त्तव्यं शुभमिच्छता ।
 आपदाशङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ ११ ॥
 तस्माद् गृहीत्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः ।
 गृह्णामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपमंकुलाम् ॥ १२ ॥
 प्रतिकूलितुमिच्छामि न हि वाक्यमिदं त्वया ।
 शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स माचिरम् ॥ १३ ॥
 त्वं हि शूराश्च बलवान् हन्या एतान्न मंशयः ।
 स्वयं निहन्तुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया ।

येषाञ्च वदनं निष्प्रभं भवति तेषामायुःक्षयो भवति । वर्त्तमान
 सामीप्ये लट् । नैवमस्माकमिति शेषः । येषामायुःक्षयो भवति तेषां
 वदनं निष्प्रभमिति व्याख्याने बीजञ्चिन्त्यम् ॥ ६ ॥ १० ॥

अनागतस्याजिगमिषितस्यानिष्टस्य विधानं प्रतिविधानं परि-
 हारः ॥ ११ ॥

आश्रमं हित्वा शैलस्य दुर्गमितरेगन्तुमशक्त्वां गृह्णामाश्रय ॥ १२ ॥

इदं वाक्यं मयाच्यमानं त्वया प्रतिकूलितुं विपरीत कर्तुं नेच्छामि ।
 भिन्नकर्तृके तुमुनाहः । उक्तं कुर्वित्यर्थः । माचिरमविलम्बेन ॥ १३ ॥

शरानादाय चापञ्च गुहां दुर्गां समाश्रयत् ॥ १५ ॥
 तस्मिन् प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे मह मीतया ।
 हन्तनिर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् ॥ १६ ॥
 स तेनाग्नििकाशेन कवचेन विभ्रूषितः ।
 बभूव रामस्त्रिमिरे महानग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥
 स चापमुद्यम्य महत् शरानादाय वीर्यवान् ।
 संबभूवास्वितस्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन् दिशः ॥ १८ ॥
 ततो देवाः मगन्धर्वाः सिद्धाश्च मह चारणैः ।
 ममेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षया ॥ १९ ॥
 षष्ठयश्च महात्मानो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः ।
 ममेत्य चोचुः महितास्तेऽन्योऽन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २० ॥
 त्वस्ति गोब्राह्मणानाञ्च लोकानाञ्चेति संस्थिताः ।

त्वं हीति । अनेनासामर्थ्यान्मां वारयतीति शङ्का निराकृता ।
 स्वयमिति । तथैव प्रापोद्धारस्य सत्त्वादिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

हन्तेति हर्षे । निर्युक्तं श्रीभ्रमस्मदुक्तं निर्युक्तमित्युक्त्वा कवचमा-
 विशत् छुतवान् ॥ १६ ॥

नानारत्नकान्याग्निसादृश्यं कवचे ॥ १७ ॥

संबभूवास्वितः सम्प्रास्थितो बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः त्रैलोक्येऽपि ब्रह्मर्षित्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः ।
 पुण्यकर्मणः पुण्यकर्मणः अदीर्घत्वमार्घम् ॥ २० ॥

जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान् रजनीचरान् ॥ २१ ॥
 चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् ।
 एवमुक्त्वा पुनः प्रोचुरान्भोक्तुं च परस्परम् ॥ २२ ॥
 चतुदशमहस्ताणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
 एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति ॥ २३ ॥
 इति राजर्षयः सिद्धाः सगणाय द्विजर्षभाः ।
 जातकौतूहलान्तस्य विमानस्याय देवताः ॥ २४ ॥
 आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरमि स्थितम् ।
 दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयाद्विव्यथिरे तदा ॥ २५ ॥
 रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्रियकर्मणः ।
 बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्यैव महात्मनः * ॥ २६ ॥

गोत्राक्षगणानामिति षष्ठी चतुर्थार्थे आर्षी तेभ्य इत्यर्थः । लोकानां
 येषां भिसङ्गता इति पाठे लोकानां लोकपालानां सङ्गताः हविर्होमादि-
 हारोपकारका इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

धर्मात्मा अचक्रद्वयोधीत्यर्थः ॥ २३ ॥

सगण विद्याधरादिदशदेवयोनिगणसहिताः । इतीत्यस्य वदन्त
 इति शेषः ॥ २४ ॥

* पिनाकिनः इति वा पाठः ।

इति सम्भाष्यमाणे तु देवगन्धर्वचारयैः ।
 ततो गम्भीरनिर्द्दादं घोरवर्मायुधध्वजम् ॥ २७ ॥
 अनीकं यातुधानानां समन्तात् प्रत्यदृश्यत ।
 वीरान्नापान् विस्मृजतामन्योऽन्यमभिगर्जताम् ॥ २८ ॥
 चापानि विस्फारयतां जृम्भताञ्चाप्यभीक्ष्णशः ।
 विप्रघुष्टस्वनानाञ्च दुन्दुभीश्याभिनिघ्नताम् ॥ २९ ॥
 तेषां सुत्रिपुलः शब्दः पूरयामास तद्वनम् ।
 तेन शब्देन वित्रस्तास्त्रासिता वनचारिणः ॥ ३० ॥
 दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो नावलोकयन् ।
 तच्चानीकं महावेगं रामं समनुवर्त्तत ॥ ३१ ॥
 षतनानाप्रहरणं गम्भीरं धागरोपमम् ।

तेजसां वैष्णवेन द्वात्रेण । एतेन सहजस्रभावे भगवतो ब्राह्मण एव
 द्वात्रन्तु स्वेच्छया कार्याय भगवता स्वीक्रियत इति सूचितम् ॥ २५ ॥

रुद्रस्य रूपमिव रामस्य रूपमप्रतिमम् ॥ २६ ॥

इति वाको सम्भाषमाणे त्वित्यर्थः ॥ २७ ॥

अन्योऽन्यमभिगर्जताम् एवं युद्धं कर्त्तव्यमिति च बोधनार्थमिति
 शेषः ॥ २८ ॥

जृम्भतां देहममताराहित्येन युद्धप्रवृत्तये मादकद्रव्यस्वीकारजं
 जृम्भणम् । अभीक्ष्णशः पुनः पुनरित्येव पाठः । विप्रघुष्टः क्षति-
 शयेन हतःस्वना वैक्षेपाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रामोऽपि चारयन् चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः ॥ ३२ ॥

ददर्श खरमैत्र्यं तद् युद्धाद्याभिसुखो गतः * ।

वितत्य च धनुर्भीमं तूष्णोश्चोद्धृत्य मायकान् ॥ ३३ ॥

क्रोधमाहारयन्तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षमाम् ।

दुष्प्रैल्ल्याभवत् क्रुद्धो युगान्ताग्निं च ज्वलन् ॥ ३४ ॥

तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं प्राच्यथन् । वनदेवताः ।

तस्य कृष्टस्य रूपन्, राम च ददृशे तदा ।

दक्षस्यैव क्रतुं हन्तुम् उद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३५ ॥

तत् कार्मुकैराभरणं रथैश्च ।

तद्वर्त्मभियाग्निममानवर्यैः ।

यत्र निःशब्दं शब्दाभावस्तं देशं दुद्रुवुः पृच्छते नावलीकथन् ।

भीतिवशादिति श्लेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सर्वरक्षसां वधार्थं सर्वरक्षावधहारत्वादस्य युद्धस्तेति भावः ।

क्रोधमाहारयत् प्राप्तवान् ॥ ३४ ॥

प्राच्यथन् प्राच्यथन्त ॥ ३५ ॥

* युद्धाभिसुखमुद्यतम् इति वा पाठः ।

† प्राद्रवन् इति वा पाठः ।

‡ ध्वजैश्च इति वा पाठः ।

बभूव सैन्यं पिशिताशनानां
सूर्यादये नीलमिवाम्भजालम् ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे संग्रामाव-
तरणं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

नीलाम्भजालस्थानीया राक्षसाः । सूर्यादयः सूर्यकिरणस्तस्थानीयः
कार्मुकादिसम्बन्धः ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

अवष्टब्धधनुं रामं क्रुद्धं तं रिपुघातिनम् ।
ददर्शाश्रममागम्य खरः मह पुरःसरैः ॥ १ ॥
तं दृष्ट्वा मरुत्तं चापमुद्यम्य खरनिस्वनः ।
रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्य चोदयत् ॥ २ ॥
स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान् समचोदयत् ।
यत्र रामो महाबाहुरेको धुन्वन् धनुः स्थितः ॥ ३ ॥
तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वे ते रजनीचराः ।
सुञ्चमाना महानादं सचिवाः पर्यवारयन् ॥ ४ ॥
स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः ।
बभूव मध्ये ताराणां लोहिताङ्ग इवोत्थितः ॥ ५ ॥

उकारान्तोऽपि धनुःशब्दे धनुर्वाचकः । अवष्टब्धमवलम्बितं धनु-
र्धने तम् ॥ १ ॥

रामस्याभिमुखं रथस्वाद्यतामिति सूतमचोदयत् ॥ २ ॥ ३ ॥

सचिवाः श्येनगाम्यादयः ॥ ४ ॥

लोहिताङ्गो भौमः स इव क्रोधेनास्यापि रक्ताङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ।
 अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ ६ ॥
 ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः ।
 रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयम् । ७ ॥
 सुद्गरैरायमैः शूलैः प्रामैः खड्गैः परश्वधैः ।
 राक्षसाः समरे शूलं निजघ्नू रोषतत्पराः ॥ ८ ॥
 ते बलाहकमंकाशा महाकाया महाबलाः ।
 अभ्यधावन्त काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च ॥ ९ ॥
 गजैः पर्वतकूटभै रामं युद्धे जिघांसवः ।
 ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन् रक्षसां गणाः ॥ १० ॥
 शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा महाघनाः ।
 सर्वैः परिहृतो रामो राक्षसैः क्रूरदर्शनैः ॥ ११ ॥
 तिथिष्विव महादेवो हृतः पारिषदां गणैः ।
 तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः ॥ १२ ॥
 प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरः ।
 स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे ॥ १३ ॥

अर्दयित्वा अर्दयित्वेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

बलाहका मेघाः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

तिथिषु प्रदोषतिथिषु पारिषदां नुडभाव आर्षः ॥ १२ ॥

रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव महाचलः ।
 स विद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ १४ ॥
 बभूव रामः सन्ध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः ।
 विषेदुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १५ ॥
 एकं महम्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतम् ।
 ततो रामस्तु संक्रुद्धो मण्डनीकृतकार्मुकः ॥ १६ ॥
 ममर्ज निशितान् बाणाञ्कृतशोऽथ महस्त्रशः ।
 दुरावारान् दुर्विषहान् काचपाशोपमान् रणे ॥ १७ ॥
 सुमोच नीलया * कङ्कपत्रान् काञ्चनभूषणान् ।
 ते शराः शत्रुमैत्र्येषु मुक्ता रामेण नीलया ॥ १८ ॥

प्रतिजयाह तानि शस्त्राणि स्वशरैरवसरोध मद्योषाः नदी-
 प्रनाहाः ॥ १३ ॥

वज्रैरिव महाचलः इत्यनेन लेशतोऽपि व्यथाभावः । स विद्धः
 अनेन द्रष्टृणां किञ्चित् घृणित्वं सूचयति । आदिग्धः आलिप्तः ॥ १४ ॥

अतएव देवादयो विषेदुः ॥ १५ ॥ १६ ॥

दुरावारान् अशक्यनिवारणान् दुर्विषहान् अतिपीडाजनका-
 निति यावत् ॥ १७ ॥

* रामः कङ्कपत्रान्जिम्भगान् इति वा पाठः ।

आददूरक्षसां प्राणान् पाशाः कालकृता इव ।
 भित्वा राक्षसदेहांसांस्ते शूरा रुधिराश्रुताः ॥ १९ ॥
 अन्तरीक्षगता रेजुर्दीप्ताग्निममतेजसः ।
 असंख्येयान् रामस्य मायकात्यापमण्डलात् ॥ २० ॥
 विनिष्पेतु रतीयोश्च रक्षःप्राणापहारिणः ।
 तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि चर्माणि कवचानि च ॥ २१ ॥
 बाहून् महस्ताभरणान् रून् करिकरोपमान् ।
 चिच्छेद रामः समरे शतशोऽथ महस्त्रयः ॥ २२ ॥
 हृद्यान् काञ्चनमन्नाहान् रथयुक्तान् ममारथीन् ।
 गजांश्च मगजारोहान् महृद्यान् सादिनस्तदा ॥ २३ ॥
 चिच्छिदुर्विभिदुश्चैव रामवाणा गुणच्युताः ।
 पदातीन् समरे हत्वा अनयद्यमसादनम् ॥ २४ ॥
 ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णभिः ।

कङ्कपत्रान् तद्युतशरान् । लीलयेति युगपत्सकलप्रपञ्चसंहारस्वरूपस्य
 यथावन्मात्रं लीलिवेति नाश्चर्यायेति भावः ॥ १८ ॥

रुधिराश्रुतास्तस्त्रिक्ताः ॥ १९ ॥

अतएव दीप्ताग्निममतेजसः । चापमण्डलात् सन्धानमोघनग्रैघ्यात्
 मण्डलाकारता चापस्य ॥ २० ॥

चर्माणि फलकान् ॥ २१ ॥

सहस्ताभरणान् साङ्गदान् ॥ २२ ॥ २३ ॥

भीममार्त्तस्वरं चक्रुश्छिद्यमाना निशाचराः ॥ २५ ॥
 तत्तमैत्र्यं विविधैर्बर्बाणैरदितं मर्मभेदिभिः ।
 न रामेण सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २६ ॥
 केचिद्भीमबलाः शूराः प्रामान् शूलान् परश्वधान् ।
 † चित्तिपुः परमक्रुद्धा रामाय रजनीचराः ॥ २७ ॥
 तेषां बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य वीर्यवान् ।
 जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २८ ॥
 ते किन्नशिरसः पेतुश्छिन्नचर्मशरामनाः ।

क्केदभेदौ द्विधीभावविदारणरूपौ । पदातीन् हत्वा यमगृहमप्रापय-
 दित्यन्वयः ॥ २४ ॥

नालीकाः मुखमात्रायःसंयुक्ताः नाराचाः सर्वत आयसाः विक-
 र्णिनः अग्राङ्गुशाः उद्गारे प्राणहराः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

आवार्य वारितानि कृत्वा ॥ २८ ॥

सुपर्णवातेन गरुडपक्षवातेनामृतहरणयुद्धे विक्षिप्ताः भस्माः पादपा-
 नन्दनस्थाः कल्पवृक्षादयो यथा तद्वत् । समग्राण्णारयुतशरीरत्वाद्भ्र-
 स्तनूनां कल्पवृक्षादिसाम्यमिति कतकः ॥ २८ ॥

* निशितैः इति वा पाठः ।

† रामस्याभिसुखं स्थित्वा चित्तिपुः परमायुधान् ।

इति वा पाठः ।

सुपर्णवातविक्षिप्त्वा जगत्यां पादपा यथा ॥ २९ ॥
 अथशिष्टाश्च ये तत्र विषयणास्ते निशाचराः ।
 खरमेवाभ्यधावन्त शरणार्थं शराहताः ॥ ३० ॥
 तान् सर्वान् धनुरादाय ममाश्रास्य च दूषणः ।
 अभ्यधावत् सुमंकुड्डः क्रुड्डं कुड्ड इवान्तकः ॥ ३१ ॥
 निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः * ।
 राममेवाभ्यधावन्त मालतालशिलायुधाः ॥ ३२ ॥
 गूलसुद्वहस्ताश्च पाशहस्ता महाबलाः ।
 सृजन्तः शरवर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयुगे ॥ ३३ ॥
 द्रुमवर्षाणि सुञ्चन्तः शिलावर्षाणि राक्षसाः ।
 तद् बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ३४ ॥
 रामस्यास्य महाघोरं पुनस्त्रेषाञ्च रक्षसाम् ।
 ते समन्तादभिक्रुद्धा राघवं पुनरर्दयन् + ॥ ३५ ॥

अथशिष्टा हतावशिष्टाः ॥ ३० ॥

तान् सर्वान् शरणार्थिनः क्रुड्डं रामं क्रुद्धोऽन्तक इवाभ्यधावत् ॥ ३१ ॥

दूषणाश्रयेण दूषणाश्रयबलेन निर्भयाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

* दूषणाश्रयसंश्रिताः इति वा पाठः ।

† पुनरभ्ययुः इति वा पाठः ।

ततः सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः ।
 * राक्षसैः सर्वतः प्राप्तिः शरवर्षाभिरावृतः ॥ ३६ ॥
 स कृत्वा भैरवं नादमस्तं परमभास्वरम् ।
 संयोजयत गान्धर्वं राक्षसेषु महाबलः ॥ ३७ ॥
 ततः शरमहस्राणि निर्द्युत्यापमण्डलात् ।
 सर्वा दश दिशो बाणैरापूयन्त समागतैः ॥ ३८ ॥
 नाददानं शरान् घोरान् न सुञ्चन्तं शरोत्तमान् ।
 विकर्षमाणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरार्दिताः ॥ ३९ ॥
 शरान्धकारमाकाशमावृणोत् सदिवाकरम् ।

ततः सर्वा दिशः प्रदिशस्त्रावृता दृष्ट्वा स रामः भैरवं नादं कृत्वा
 सर्वतः प्राप्तिः राक्षसैः शरवर्षाभिः शरवृष्टिभिरावृतः कालोचितं
 परमभास्वरं गान्धर्वमस्तं राक्षसेषु राक्षसविषये समयोजयत् धनुषी-
 त्वर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

नाददानमिति । अतिशैथिल्येन शरग्रहणमोचने न पश्यन्ति
 किन्तु विकर्षमाणमेव धनुः पश्यन्ति ॥ ३९ ॥

दिवाकरसहितमाकाशं कर्म शरान्धकारं कर्तुं व्यावृणोत् । अन्ध-
 कारोऽस्त्रियाम् । प्रक्षिपन्निव भूये भूयः प्रक्षिपन्नेत्यर्थः इव शब्द
 एवार्थः ॥ ४० ॥

* राक्षसैरुद्यतप्राप्तैः शरवर्षाणि वर्धिभिः इति वा पाठः ।

बभ्रुवावस्थितो रामः प्रक्षिपन्नित्त ताञ्करान् ॥ ४० ॥
 युगपत् पतमानैश्च युगपत् प्रहितैः शरैः ।
 युगपत् पतितैश्चैव विकीर्णा वसुधाभवत् ॥ ४१ ॥
 निहताः पतिताः क्षीणाश्चिन्ना भिन्ना विदारिताः ।
 तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते राक्षसास्ते सहस्रशः ॥ ४२ ॥
 सोष्णीपैरुत्तमाङ्गैश्च साङ्गदैर्बाहुभिस्तथा ।
 ऊरुभिर्बाहुभिः*श्चिन्नैर्नानारूपैर्विभूषणैः ॥ ४३ ॥
 हृद्यैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्भिन्नैरनेकशः ।
 चामरव्यजनैश्च त्रैष्वर्जैर्नानाविधैरपि ॥ ४४ ॥
 रामेण वाणाभिहतैर्विच्छिन्नैः शूलपट्टिशैः ।
 विच्छिन्नैः समरे भूमिर्विस्तीर्णाभृद्भयङ्करा ॥ ४५ ॥

विकीर्णा कृताञ्छादना । विस्तीर्णैति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ४१ ॥
 निहताः सद्यो हताः पतिताः पातानन्तरं मृताः क्षीणाः कण्ठगत-
 प्राणाः । क्षिन्नभिन्नो व्याख्यातो ॥ ४२ ॥
 विभूषणैरुपलक्षितराक्षसरिति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 विच्छिन्नैर्विशेषतश्चिन्नैः चामरादिभिर्विशेषतश्चिन्नैः शूलपट्टिशै-
 स्त्वर्थः ॥ ४५ ॥

* जानुभिः इति वा पाठः ।

तान् दृष्ट्वा निहतान् सर्वे राक्षसाः परमातुराः ।

न तत्र चलितुं शक्त्वा रामं परपुरञ्जयम् * ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे संग्राम-
वर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

रामं चलितुं रामं प्रतिसंमुखं गन्तुम् ॥ ४६ ॥

* बलावशेषन्तु निरस्तमाहवे
खराधिकं राक्षसदुर्वलं वनम् ।
जघान रामः स्थिरधर्मपौरुषो
धनुर्बलादप्रतिवारणैः शरैः ॥ ४७ ॥

इत्यतिरिक्तं पाषाण्याः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं विलोक्य च ।
सन्दिदेश महाबाहुर्भीमवेगान् दुरासदान् ॥ १ ॥
राक्षसान् पञ्चसाहस्रान् समरेष्वनिवर्त्तिनः ।
ते शूलैः पद्भिः खड्गैः शिन्वावर्षैर्द्रुमैरपि ॥ २ ॥
शरवर्षैरविच्छिन्नं वर्षुस्तं समन्ततः ।
तद्द्रुमाणां शिन्वानाञ्च वर्षं प्राणहरं महत् ॥ ३ ॥
प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णमायकैः ।
प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः ॥ ४ ॥
रामः क्रोधं परं लेभे वधार्थं सर्वरक्षसाम् ।
ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ॥ ५ ॥
शरैरभ्यकिरत् सैन्यं * सर्वतः सह दूषणम् ।
ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणःशत्रुदूषणः ॥ ६ ॥

दूषणस्त्विति ॥ १ ॥

पञ्चसाहस्रान् स्वसैन्यरूपान् ॥ २ ॥ ३ ॥

* शरैरभ्यहनन्तूर्णम् इति वा पाठः ।

शरैरशनिकल्पैस्तं राघवं समवारयत् * ।
 ततो रामः सुमंक्रुद्धः क्षुरेणास्य महद्भुजः ॥ ७ ॥
 चिच्छेद समरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 हत्वा चाश्वान् शरैस्तीक्ष्णैर्धचन्द्रेण सारथिः । ८ ॥
 शिरो जह्वार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वज्रमि ।
 सञ्चिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ९ ॥
 जग्राह गिरिशङ्काभं परिघं लोमहर्षणम् ।
 वेष्टितं काञ्चनैः पट्टैर्देवमन्याभिमर्दनम् ॥ १० ॥
 आयमैः शंकुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितम् ।
 वज्राशनिसमस्यर्षं परगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥
 तं महोरगमंकाशं प्रगृह्य परिघं रणे ।
 दूषणोऽभ्यपतद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः । १२ ॥
 तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य स राघवः ।

प्रतिजग्राह शरोध । निमीलितः वर्धधारया निमीलितान्तः ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥

क्षुरेण क्षुरधारेण शरेण ॥ ७ ॥ ८ ॥

तद्वत्तः कर्म व्यधने रामः कर्त्ता ॥ ९ ॥ १० ॥

परेशं शत्रूणां वसयोक्षितं सिक्तं शत्रूणां गाव इन्द्रियाणि तेषां

* समवाकिरत् इति वा पाठः ।

हाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद महस्ताभरणी भुजौ ॥ १२ ॥

भ्रष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्धनि ।

परिघश्चिन्नहस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः ॥ १४ ॥

स कराभ्यां विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः ।

विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा तं पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे ।

माधु माध्विति काकुत्स्थं सर्वभृतान्यपूजयन् ॥ १६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे कृद्वास्तव्यः सेनाग्रयायिनः ।

संहत्याभ्यद्रवन् रामं मृत्युपाशावपाशिताः ॥ १७ ॥

महाकपालः स्थानात्तः प्रमार्थी च महाबलः ।

महाकपालो विपुलं गूलसुद्यम्य राक्षसः ॥ १८ ॥

स्थानात्तः पट्टिशं गृह्ण प्रमार्थी च परश्वधम् ।

दृष्ट्वा वापततस्मान्मु राघवः मायकैः शितैः ॥ १९ ॥

तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानतिथीनिव ।

पुरं शरीरं तस्य दारुणं विदारकम् । यद्वा तेषां पुरदारविदारकम् ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

हस्तच्छेदानन्तरं भ्रष्टः घूर्गनेन स्थानाद् भ्रष्टः तथा चिन्नहस्तस्य

परिघः पपात ॥ १४ ॥

विकीर्णाभ्यां विक्षिप्ताभ्यां भुजाभ्यामुपलक्षितो दूषणश्च पपात

विगतासुरिति शेषः । विषाणाभ्यां दन्ताभ्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

महाकपालस्य शिरश्छिद्द रघुनन्दनः ॥ २० ॥
 असंख्यैस्तु बाणौघैः प्रममाद्य प्रमाथिनम् ।
 स्थूलाक्षस्याक्षिणी तीक्ष्णैः पूरयामाम माथकैः ॥ २१ ॥
 म पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः ।
 दूषणस्यानुगान् पञ्चमहम्भान् कुपितः क्षणात् ॥ २२ ॥
 हत्वा तु पञ्चमाहम्भाननयद् यममादनम् ।
 दूषणं निहतं श्रुत्वा * तस्य चैव पदानुगान् ॥ २३ ॥
 व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान् महाबलान् ।
 अयं विनिहतः संख्ये * दूषणः मपदानुगः ॥ २४ ॥
 महत्या सेनया मार्धं युध्वा रामं कुमानुषम् ।
 शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वं सर्वराक्षसाः ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुद्रुवे ।
 श्वेनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ २६ ॥

संहत्य मिलित्वा मृत्युपाशेनावपाशिताः बद्धाः ॥ १७ ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 पञ्चसाहस्रान् पञ्चसाहस्रैरित्यनेन भगवतोऽभोगेषुत्वं सूचितम् ॥
 ॥ २३ ॥ २४ ॥

* दृष्ट्वा इति वा पाठः ।

* श्रेते इति वा पाठः ।

दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ।

हेममाली महामाली सर्पास्थी रुधिराशनः ॥ २७ ॥

द्वादशैते महावीर्या बलाध्यक्षाः समैनिकाः ।

राममेवाभ्यधावन्त विष्टजन्तः शरोत्तमान् ॥ २८ ॥

ततः पावकसंकाशैर्हमवज्रविभृष्टितैः ।

जघान शेषं तेजस्वी तस्य मैत्र्यस्य सायकैः ॥ २९ ॥

ते रुक्मपुंखा विशिखाः मधूमा इव पावकाः ।

निजघ्नस्तानि रक्षामि वज्रा इव महासुरान् ॥ ३० ॥

रक्षमां तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिना ।

सहस्रन्तु सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ॥ ३१ ॥

तैर्भिन्नवर्माभरणाश्लिन्नभिन्नशरासनाः ।

निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥ ३२ ॥

तैर्मुक्तकेशैः ममरे पतितैः शोणितोक्षितैः ।

विस्तीर्णा वसुधा कृतस्त्रा महावेदिः कुशैरिव ॥ ३३ ॥

तत्क्षणे तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् ।

बभूव निरयप्रस्थं मांसशोणितकर्दमम् ॥ ३४ ॥

हनध्वमित्यार्धम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शतं एकेन शतेन तत्संख्याकेन कर्णिना बाणविश्लेषेण । एवं सहस्रं
सहस्रेण ॥ ३१ ॥

शोणितादिग्धाः शोणितशिपाः ॥ ३२ ॥

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
 हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ३५ ॥
 तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः श्रेषो महारथः ।
 राक्षसस्त्रिशिराश्चैव रामश्च रिपुसूदनः ॥ ३६ ॥
 श्रेषा हता महावीर्या राक्षसा रणमूर्धनि ।
 घोरा दुर्विषहाः सर्वे लक्ष्मणस्यायजेन ते ॥ ३७ ॥
 ततस्तु तङ्गीमवान् महाहवे
 समीक्ष्य रामेण हतं बलीयसा ।
 रथेन रामं महता खरस्ततः
 समाममादेन्द्र इवोद्यताग्निः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे दूषण
 वधो नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

विस्तीर्णा विशेघेण च्छन्ना महावेदिः अश्वमेधादिवेदिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 मानुषेण मानुषवेघेणापि ॥ ३५ ॥
 त्रिशिराश्चैवेति स्वस्वमूलबलेन सहति श्रेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 उद्यताग्निरुद्यतवचः ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

संप्रविंशः सर्गः ।

खरन्तु रामाभिमुखं प्रयान्तं वाहिनीपतिः ।
राक्षसस्त्रिशिरा नाम सन्निपत्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥
मां नियोजय विक्रान्तं * त्वं निवर्त्तस्व साहमात् ।
पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम् ॥ २ ॥
प्रतिजानामि ते मत्प्रमायुधञ्चाहमानभे ।
यथा रामं बध्निष्यामि वधाहं सर्वरक्षसाम् ॥ ३ ॥
अहं वास्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम ।
विनिवर्त्य रणोत्साहं सुहृत्तं प्राश्रिको भव ॥ ४ ॥

खरमिति । सन्निपत्य त्वरया तत्समीपमागम्य ॥ १ ॥

विनिपातितं मयेति शेषः ॥ २ ॥

आलभे स्पृशामि यथा बध्निष्यामि तथा प्रयतिष्ये इति शेषः ।
सर्वरक्षसां वधाहं सर्वरक्षसां वध्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अहं वा समरे इति पाठे मृत्युरित्यस्यास्ये इति शेषः । रणोत्साहा-
दिति पाठे ततो मनो निवर्त्येत्यर्थः । प्राश्रिको मध्यस्थः उभययुद्धसा-
क्षीत्यर्थः ॥ ४ ॥

* संप्रामे इति वा पाठः ।

प्रहृष्टो वा हते रामे जनस्थानं प्रयास्यमि ।
 मयि वा निहते रामं संयुगाय प्रयास्यमि ॥ ५ ॥
 खरस्त्रिशरमा तेन मृत्युलोभात् प्रमादितः ।
 गच्छ युद्धेत्यभिज्ञातो राघवाभिरुस्रो यथो ॥ ६ ॥
 त्रिशिराम्नु रथेनैव वाजियुगेन भासता ।
 अभ्यद्रवद्गणे रामं त्रिशङ्क इव पर्वतः ॥ ७ ॥
 शरधाराममूहान् म महस्त्रिघ इतोत्सृजन् ।
 व्यसृजत् महर्षं * नादं जगद्भ्योऽप्युदुम्भे ॥ ८ ॥
 आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य राघवः ।
 धनुषा प्रतिजग्राह विद्युन्वन् मायकान् शितान् ॥ ९ ॥
 म मप्रहारस्तुमुलो रामत्रिशिरसोस्तदा ।
 सस्त्रभ्रूवातिवलिनीः सिंहकुञ्जरयोरिव ॥ १० ॥
 ततस्त्रिशिरसा वाणैर्ललाटे ताडितस्त्रिभिः ।
 अमपीं कुपितो रामः संरञ्च इदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

संयुगाय संयुगं कर्तुम् ॥ ५ ॥

मृत्युलोभात् मृत्युकृतमुद्धलाभात् मृत्युसमये रक्षःप्रकृतिविपर्ययात्
 तस्य भगवतात्वं ज्ञात्वा तद्वस्तुम् । रामाभिरुस्यैश्च । युद्धं युद्धं कुरुष्व ।
 अनुधातः खरश्चेति श्रेयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

* भेरवं इति वा पाठः ।

। महान् इति वा पाठः ।

अहो विक्रमपूरस्य राक्षसस्येदृशं बलम् ।
 पुष्पैरिव शरैर्याऽहं ललाटेऽस्मि परिचतः ॥ १२ ॥
 ममापि प्रतिगृह्णीष्व शरांश्चापगुणाच्चतान् ।
 एवमुक्तस्य संरक्ष्यः शरानाशीविषोपमान् ॥ १३ ॥
 त्रिशिरोवचमि क्रुद्धो निजघान चतुर्दश ।
 चतुर्भिस्तुरगानस्य शरैः मन्त्रतपर्वभिः ॥ १४ ॥
 न्यपातयत तेजस्वी चतुरस्रस्य वाजिनः ।
 अष्टभिः सायकैः सूतं रथोपस्थान्नप्रपातयत् ॥ १५ ॥
 रामश्चिच्छेद बाणेन ध्वजञ्चाम्य ममुच्छ्रितम् ।
 ततो हतरथात्तस्मादुत्पतन्तं निशाचरम् ॥ १६ ॥
 चिच्छेद रामसं बाणैर्हृदयेनाभवज्जङ्घः ।
 सायकैश्चाप्रमेयात्मा मामर्पात्तस्य रक्षमः ॥ १७ ॥
 शिरांस्यपातयन्तीणि वेगवद्भिस्त्रिभिः शरैः ।

जलाद्रस्येति । अनेन नादधैपरीत्येन मृत्युसान्निध्यं सूचितम् ॥ ८ ॥

॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

अहो इत्यादिव्यंगोक्तिः । पुष्पैरिव परिचत इत्यनेन लक्ष्मि न
विद्धेत्याशयः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तुरगान् वेगवतोऽश्वानित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

हतरथात् हतहयसारथिकाद्रथात् ॥ १६ ॥

जङ्घः व्यायुधपरिग्रह इति श्लेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

मधूम*शोणितोद्गारी रामवाणाभिपीडितः ॥ १८ ॥
 न्यपतत् पतितैः पूर्वं ममरस्थो निशाचरः ।
 हतशेषास्ततो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः ॥ १९ ॥
 द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याधतस्ता मृगा इव ।
 तान् खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितस्वरन् ।
 राममेवाभिदुद्राव राजस्यन्द्रममं यथा ॥ २० ॥

इत्याप रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे त्रिंशिरसः
 संचारवर्णनं नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

पूर्वं पतितैः शिरोभिरुपलक्षितः पश्चान्न्यपतत् । चतुर्दशसह-
 खाणि मम चित्तानवर्त्तिनामिति सेनेत्यागे खरो क्लेशतुर्दशसहखाणि
 हतानि खरत्रिशिरसावेवावशिष्टा इति पर्वसर्गान्ते उक्तेर्हतशेषान्निव-
 त्यति अत्रत्योक्तेस्वतुर्दशसहस्रं यथया अत्रेति ज्ञायते । हतशेषा इति तु
 खरोयमूलबलाभिप्रायं बाध्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥

● स भूमौ इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

निहतं दूपणं दृष्ट्वा रणे विगिरिषा रुह ।
खरस्याप्यभवत्तापो दृष्ट्वा राक्षस्य विक्रमम् ॥ १ ॥
स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमपि पलां महाबलः ।
हतमेकेन रामेण दूपणस्त्रिशिरा अपि ॥ २ ॥
तदूचत्सं हतभृषिष्ठं विमनाः प्रेत्य राक्षसः ।
आमसाद खरो रामं नमुचिर्शीघ्रं यथा ॥ ३ ॥
विक्रय्य बलमन्वापं नाराचान् रक्तभोजनान् ।
खरविलेप रामाय षड्भ्राताश्रीविषानिव ॥ ४ ॥
ज्यां विधुन्वत् सुघड्गणः शिलयास्त्राणि दर्शयन् ।
चचार समरे मार्गान् शनै रथगतः खरः ॥ ५ ॥
स सर्वांश्च दिशो लागैः प्रदिशथ महारथः ।

निहतमिति ॥ १ ॥

रक्षतामिदं राक्षसं सैन्यं हतं दृष्ट्वा च खरः ॥ २ ॥

हतभृषिष्ठम् अन्वावर्षेणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

शिलया धनुर्विद्याभ्यासेन मार्गांश्चरसन्धानक्षेपणादिप्रकारभेदान्

पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोऽपि सुमहद्दनुः ॥ ६ ॥
 स मायकैर्दुर्विषहैर्विस्फुलिङ्गैरिवाम्निभिः ।
 नभश्चकाराविवरं पर्जन्य इव दृष्टिभिः ॥ ७ ॥
 तद् बभूव शितैर्वाणैः खररामविमर्जितैः ।
 पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरमंकुलैः ॥ ८ ॥
 शरजालावृतः सूर्या न तदा स्म प्रकाशते ।
 अन्योऽन्यत्रधमंरम्भादुभयोः मंप्रयुध्यतोः ॥ ९ ॥
 ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णभिः ।
 आजघान रणे रामं तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १० ॥
 तं रथस्थं धनुष्याणि रान्तमं पर्यवस्थितम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥
 हन्तारं सर्वमन्यस्य पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
 परिश्रान्तं महामत्वं मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥
 तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
 दृष्ट्वा नोदिजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥

दर्शयन् रथस्थः खरः समरे चकार अनेकविधरथसञ्चरणैः ॥ ६ ॥

स रामः नभः आकाशमविवरं नीरन्तुं चकार ॥ ७ ॥

पर्याकाशं परिता विद्यमानमाकाशमनाकाशं बभूव ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

सर्वसेन्यस्य हन्तारं रामं खरः परिश्रान्तं मेने अनेनार्थं प्रहाराव-

ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः ।
 आमसादाय तं रामं पतङ्ग इव पावकम् ॥ १४ ॥
 ततोऽप्य मशरञ्चापं सुष्टिदेशे महात्मनः ।
 खरश्चिच्छेद रामज्य दर्शयन् हस्तनाघवम् ॥ १५ ॥
 स पुनस्त्वपरान् मत्त शरानादाय मर्मणि ।
 निजघान रणे क्रुद्धः शक्राग्निममप्रभान् ॥ १६ ॥
 ततः शरमहस्त्रेण राममप्रतिमौजसम् ।
 अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ १७ ॥
 ततस्तत् प्रहृतं बाणैः खरमुक्तेः सुपर्वभिः ।
 पपात कवचं भ्रूमौ रामस्यादित्यवर्चसम् ॥ १८ ॥
 स शरैरपितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः ।
 रराज समरे रामो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥
 ततो गम्भीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिवर्हणः ।
 चकारान्ताय स रिपोः मज्जमन्यन्महद्भुतः ॥ २० ॥

सर इति खरबोधः सूचितः अतएवानुपदं तेन रामधनुषश्छेदः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥

सुष्टिदेशे धनुर्ग्रहणप्रदेशोपरिदेशे ॥ १५ ॥

स खरमर्मणि कवचबन्धसन्धिषु ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रहृतं कवचं पपात ॥ १८ ॥

सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिमृष्टं महर्षिणा ।
 वरं तद्भुक्तुमद्यस्य खरं ममभिधावत । २१ ॥
 ततः कनकपुंखेसु शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 चिच्छेद रामः संक्रुद्धः खरस्य ममरे ध्वजम् । २२ ॥
 स दर्शनीयो बद्धधा विच्छिन्नः काञ्चनो ध्वजः ।
 जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाञ्जया । २३ ॥
 तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः ।
 विव्याध हृदि मर्मज्ञो मातङ्गमिव तोमरैः ॥ २४ ॥
 स रामो बद्धभिर्वाणैः खरकार्मुकनिःसृतैः ।
 विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशम् ॥ २५ ॥
 स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः संगृह्य परमाहवे ।
 सुमोच परमेष्वाप्तः पट शरानभिनक्षितान् ॥ २६ ॥
 शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्पयत् ।
 त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्रैश्च वक्षस्यभिजघान ह ॥ २७ ॥

शरैरर्पितः संक्षतः क्षतः ॥ १८ ॥ २० ॥

महर्षिणा अगस्त्येन अतिमृष्टं दत्तं वरं श्रेष्ठम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

देवतानामाञ्जया सूर्य इवेति कविकल्पितोपमा निकोपमेयम् ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

अभिनक्षितानभिनक्षितविषयान् ॥ २६ ॥

ततः पश्यान्महातेजा नाराचान् भास्करोपमान् ।
 जघान राक्षसं क्रुद्धस्त्रयोदश शिखाशितान् ॥ २८ ॥
 रथस्य युगमेकेन चतुर्भिः शबलान् हृद्यान् ।
 पष्ठेन च शिरः संख्ये चिच्छेद् खरमारथेः ॥ २९ ॥
 त्रिभिस्त्रिवेगुन् बलवान् द्वाभ्यामक्षं महाबलः ।
 हादशेन तु बाणेन खरस्य मकरं * धनुः ॥ ३० ॥
 कृत्वा अजिनिकाशेन राधवः प्रहसन्निव ।
 त्रयोदशेनेन्द्रमनो विभेद समरे खरम् ॥ ३१ ॥
 प्रभग्नधन्वा विरयो हतायो हतमारथिः ।
 गदापाणिरप्रत्य तस्यो भूमौ खरस्तदा ॥ ३२ ॥

तत् कम रामस्य महारथस्य
 समेत्य देवाश्च महर्षयश्च ।

तानेव विषयानाह । शिरस्येकेनेत्यादि ॥ २७ ॥
 भास्करोपमानित्यस्य गृहीत्वेति शेषः ॥ २८ ॥
 उपात्तत्रयोदशानां विनियोगमाह । रथस्येत्यादि ॥ २९ ॥
 त्रिवेगुर्नाम रथसंख्यस्य युगाधारदण्डः ॥ ३० ॥
 प्रहसन्निव लालयव विभेद खरं हृदीति शेषमाह कतकः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

* सशरम् इति वा पाठः ।

अपूजयन् प्राञ्जलयः प्रहृष्टा-
स्तदा विमानायगताः समेताः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे संग्राम-
वर्णनं नाम अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

महारथस्य पूज्यस्य तत् कर्म दृष्ट्वेति शेषः । अपूजयन्नमस्कारस्तु-
ष्यादिभिस्तमतेष्वन्नित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकानत्रिंशः सर्गः ।

खरन्त् विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम् ।
 मृदुपूर्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
 गजाश्रयमस्वाधि बले महति तिष्ठता ।
 कृतं ते दारुणं कर्म सर्वलोकजुष्टितम् ॥ २ ॥
 उद्देजनीयो भूतानां वृशंसः पापकर्मकृत् ।
 त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति ॥ ३ ॥
 कर्म लोकविरुद्धन्तु कुर्वाणं क्षणदाचरम् ।
 तीक्ष्णं सर्जनीो हन्ति मये दुष्टमिवागतम् ॥ ४ ॥

मृदुपूर्वं न्यायमवलम्ब्य मृदुक्तिपूर्वं परुषं परुषार्थकम् ॥ १ ॥
 त्वत्कृतान्यायेनायं तव नाश इत्याह,—गजेत्यादि । बले तिष्ठता
 बलविषयस्वामित्वेन तिष्ठता ईदृशेन यद्दारुणं कर्म कृतं भवति तत्सर्वं
 लोकनिन्द्यं भवति ॥ २ ॥

एवंविधकर्मकर्तुर्नृहं मुखमित्याह,—उद्देजनीय इति उद्देजक
 इत्यर्थः वृशंसो घातुकः क्रूरः एवं गणाक ईश्वरोऽपि न तिष्ठति न
 चिरं तिष्ठति ॥ ३ ॥

लोभात् पापानि कुर्वाणः कामाद्वा धो न ब्रूयते ।

हृष्टः * पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव ॥ ५ ॥

वसतो दण्डकारण्ये तापमान् धर्मेचारिणः ।

किन्नु हजा महाभागान् फलं प्राप्स्यसि राजस ॥ ६ ॥

न चिरं पापकर्माणः पूरा लोकजगुप्सिताः ।

ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्षमूना इव प्रभाः ॥ ७ ॥

अवश्यं लभन्ते कर्त्ता फलं पापस्य कर्मणः ।

तदेवाह—तस्यैवादि । सबजनी हन्ति अकृतपापकारोऽपि हन्ति स सर्ववध्य इति यावत् ॥ ४ ॥

अप्राप्तप्राप्तीच्छा कामः । प्राप्तधिकेच्छा लाभः । तस्य पापग्रान्तं स्वनाशरूपं परिपाकं पश्यति पापफलमनुभवतीत्यर्थः । करका वधोपलान्तान्तं करकात् सा ब्राह्मणी रक्तपुच्छिकेव रक्तपुच्छिकायाः करका विषं तन्निगरणमात्रेण तन्मृत्युरिति प्रसिद्धिः सा यथा स्वानर्थमपश्यन्ती तदभुंक्ते भोजनोत्तरं तन्नाशं लोकः पश्यति एव यः कर्मकरणकाले नाशकमिदमिति न ब्रूयते तत्र तत् कर्मप्राप्तमन्तं नाशं लोको हृष्टः सन् पश्यतीत्यर्थ इति कतकः ॥ ५ ॥

ततः किं तत्राह,—वसत इति । किं नु फलमग्रे प्राप्स्यसि तन्न विद्म इति शंभः ॥ ६ ॥

इदन्तु प्रत्यक्षमित्याह,—नेति । पापकर्माणं पूर्वपुण्येनैश्वर्यं प्राप्यापि न चिरं तिष्ठन्ति ॥ ७ ॥

* भ्रष्ट इति वा पाठः । आयुषो भ्रष्ट इत्यर्थः ।

घोरं पर्यागते काले द्रुमः पुष्पमिवार्त्तवत् ॥ ८ ॥
 न चिरात् प्राणते लोके पापानां कर्मणां फलम् ।
 मविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर । ॥ ९ ॥
 पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रियमिच्छताम् ।
 अहमामादितो राजा प्राणान् हन्तुं निशाचर ! ॥ १० ॥
 अद्य भित्वा मया मुक्ताः शराः काञ्चनभृषणाः ।
 विदार्यातिपतिष्यन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ११ ॥
 ये त्वद्या दण्डकारण्ये भक्षिता धर्मचारिणः ।
 तानद्य निहतः मंग्ये समैव्योऽनुगमिष्यसि ॥ १२ ॥
 अद्य त्वां निहतं बाणैः पश्यन्तु परमर्षयः ।

काले पापानुभवकाले घोरं दुःखरूपफलम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

घोरं कर्मणः फलं भवतीति श्लेषः । अतो हंतोरहं राजा दुष्ट-
 नियमहाधिकारी हं निशाचर रक्षसां प्राणान् हन्तुं आसादितो
 ऋषिभिरिति श्लेषः । त्वयेति वा । राज्ञेति पाठे राज्ञा दशरथेना-
 सादितो नियुक्त इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ १० ॥

अद्य मया मुक्ता बाणाः त्वदपुंभित्वा भूमिं विदार्यातिपतिष्यन्ति
 भुवमतिक्रम्य पतिष्यन्ति । पातानं गमिष्यन्ति इति यावत् ॥ ११ ॥

अत्र ऋष्यगुप्तमनं प्राणनाशभाषेण अतएव निरयस्यमिति व-
 द्यति । ॥ १२ ॥

निरयस्यमिति । ननु भगवता हतस्य ऋषिसमये भगवद्दर्शनवतः

निरयस्यं विमानस्था ये त्वया निहताः पुरा ॥ १३ ॥

प्रहरस्व यथाकामं कुरु यत्नं कुलाधम ! ।

अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा ॥ १४ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः संरक्तलोचनः ।

प्रत्युवाच ततो रामं प्रहमन् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १५ ॥

प्राकृतान् राक्षसान् हत्वा युद्धे दशरथात्मज ! ।

आत्मना कथमात्मानं अप्रशस्यं प्रशंससि ॥ १६ ॥

विक्रान्ता बलवन्तो वा ये भवन्ति नरर्षभाः ।

कथयन्ति न ते किञ्चित् तेजसा चातिगर्वितः ॥ १७ ॥

प्राकृतास्वकृतात्मानो लोके क्षत्रियपांसनाः ।

निरर्थकं विकल्पन्ते यथा राम ! विकल्पसे ॥ १८ ॥

कुलं व्यपदिशन् वीरः समरे कोऽभिधास्यति ।

मृत्युकाले तु संप्राप्ते स्वयमप्रस्तौ सत्रम् ॥ १९ ॥

कथं निरयस्यत्वमिति चेन्न व्यत्ययस्य ब्रह्मवधकर्मणः फलस्यावश्यं भोक्त-
व्यत्वेनादौ भगवदिच्छंयव निरयभोगपूर्वमुत्तमपदप्राप्तेः सत्त्वंनादा-
घात् ॥ १३ ॥

कुलाधम कुलेनाधम ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

गर्विता अपि न कथयन्तीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

व्यकृतात्मानः कल्पमचिन्ताः ॥ १८ ॥

क्षणं व्यपदिशन् कुलीनत्वं प्रकटयन् मृत्युकाले तदुत्सृज्युद्धकाले

सर्वथा तु लघुत्वं ते कत्यनेन विदर्शितम् ।
 सुवर्गप्रतिरूपेण तप्तेनैव कुशाग्निना । २० ॥
 न तु मामिह तिष्ठन्तं पश्यमित्वं गदाधरम् ।
 धराधरमिवाकम्प्यं पर्वतं धातुभिद्यितम् ॥ २१ ॥
 पर्याप्तोऽहं गदापाणिर्हन्तुं प्राणान् रणे तव ।
 त्रयाणामपिनोकानां पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥

संप्राप्तिं अप्रस्तव्यं अप्रस्ताव्यं घञभाव आर्घः । स्वस्तवरूपं वचनं कोऽ-
 भिधाम्यति न कोऽपीत्यर्थः । अहमासादितो राजति रामोत्तेरिद-
 मुक्तवान् ॥ १८ ॥

कत्यनेन प्राकृतेन ते त्वया सर्वथेवात्मनो लघुत्वं दर्शितम् । यथा
 सुवर्गप्रतिरूपेण स्वर्गतुल्यरूपेण पित्तकेन कुशाग्निना स्वर्गादिशोधना-
 ग्निना तप्तेन यथा स्वस्य कृष्णवर्णत्वरूपं लाघवं दर्शितं भवति तद्वत्ता-
 पात् पूर्वं हि तत्र स्वर्गताबुद्धिः सा तापे यथा नस्यति तथा त्वया
 स्वस्मिन् स्थिता प्राक् शरत्वंबुद्धिः कत्यनेनापहृतेत्यर्थः । तुष्ठाग्निर्नैति
 पाठान्तरम् ॥ २० ॥

अयमेव ते कत्यनं हंतुरित्याह, - नत्विति । गदाधरं मां यतो न
 पश्यसि सारतो न जानासि अतो त्रिकल्पसो इत्यन्वयः । धराधरमिति
 पर्वतविशेषगं तेन कुलाचलसादृश्यबोधनम् ॥ २१ ॥

स्वकं सारं दर्शयति,—पर्याप्त इति । गदापाणिरिति गदाहस्त
 इत्यर्थः । तव त्रयाणां लोकानां चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

कामं बद्धपि वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम् ।
 अस्मिं प्राप्नोति मविता युद्धविघ्नस्ततो भवेत् ॥ २३ ॥
 चतुर्दशमहस्ताणि राक्षसानां हतानि ते ।
 त्वदिनाशात् करोम्यद्य तेषामश्रुप्रमार्जनम् ॥ २४ ॥
 इत्युक्त्वा परमक्रुद्धः स गदां परमाङ्गदाम् * ।
 खरश्चिच्छेप रामाय प्रदीप्तामशनिं यया ॥ २५ ॥
 खरबाहुप्रसुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा ।
 भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वागान्तत्समीपतः ॥ २ ॥
 तामापतन्तीं महतीं † मृत्युपागोपमां गदाम् ।
 अन्तरीक्षगतां रामश्चिच्छेद बद्धधा शरैः ॥ २७ ॥

यद्यपि तद्विषये कामं बद्ध वक्तव्यमस्ति अथाप्यहं न वक्ष्यामि ।
 त्वदङ्गुत्वापत्तेः । हेत्वन्तरमप्याह, अस्मिमिति ॥ २३ ॥

यानि ते त्वया हतानि तेषां तत्सम्बन्धिस्त्रीपुत्रादीनाम् अश्रुमार्जनं
 करिष्यामि त्वदिनाशात् त्वन्मरणात् ॥ २४ ॥

परमा अङ्गदाः कनकवलयानि यस्यास्तां प्रमिद्धां हस्तस्थं गदां
 चिच्छेप ॥ २५ ॥

भस्म कृत्वा खज्वालयेति शेषः । तत्समीपतः रामसमीपतः ॥ २६ ॥ २७ ॥

* कनकाङ्किताम् इति वा पाठः ।

† ज्वलितां इति वा पाठः ।

सा विशीर्णा शरैर्भिन्ना पपात धरणीतले ।

गदा मन्त्रौषधबलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खररामयोः

संग्रामवर्णनं नाम एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

मन्त्रादिबलैर्विनिपातिता व्यालीव ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

भित्वा तु तां गदां बाणै राघवो धर्मवत्सलः ।
मथमानः खरं वाक्यं मंत्रञ्चमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
एतत् ते बलमर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम ! ।
शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वमुपगर्जसि ॥ २ ॥
एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितलं गता ।
अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्यघातिनी ॥ ३ ॥
यत् त्वयोक्तं विनष्टानामिदमश्रुप्रमाज्जनम् ।
राक्षसानां करोमीति मिथ्या तदपि ते वचः ॥ ४ ॥
नीचस्य चूडशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य राक्षस ! ।
प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५ ॥
अद्य ते भिन्नकण्ठस्य फेनबुद्बुददूषितम् ।

भित्वेति ॥ १ ॥

षष्ठावसरो भगवान् त्वयैव कथ्यन् कृतमित्याह,—एतदिति ।
शक्तिहीनतरः शक्त्या हीनतरः ॥ २ ॥

विदारितस्य मद्वाणैर्मही पास्यति शोणितम् ॥ ६ ॥
 पांसुरूपितमर्षाङ्गः स्रस्तन्यस्त्रभुजद्वयः ।
 स्वप्स्यसे गां समाश्लिष्य दुर्लभां प्रमदामिव ॥ ७ ॥
 प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वधि राक्षसपांमने ।
 भविष्यन्ति शरण्यानां शरण्या दण्डका दमे ॥ ८ ॥
 जनस्थाने हतस्थाने तव राक्षस ! मञ्जरैः ।
 निर्भया विचरिष्यन्ति सर्वतो मुनयो वने ॥ ९ ॥
 अद्य विप्रसरिष्यन्ति राक्षसो हतवान्धवाः ।
 बाष्पाद्देवदना दीना भयादन्यभयावहाः ॥ १० ॥
 अद्य शोकरसञ्जास्ता भविष्यन्ति निरर्थकाः ।
 अत्ररूपकुलाः पद्मयो यामां त्वं पतिरीदृशः ॥ ११ ॥

अभिधाने केवलं प्रगल्भस्य [प्रोढ़वाद्दत्तस्य] तवानया शत्रुवधा
 भवत्येवेत्ययं यः प्रत्ययो विश्वासस्तस्य स्तनाशेन घातिका ॥३॥४॥५॥६॥
 स्रस्त स्थानादतएव भूमौ न्यक्तं भुजद्वयं यन सः । गां भुवम् ॥ ७ ॥
 प्रवृद्धनिद्रे प्रवृद्धदीर्घनिद्रे शरण्याः स्रस्तवासभृताः शरण्यानां
 तपोमहिम्ना सर्वजनशरण्यानाम् [अशरण्यानामिति पाठे अगतीनामि-
 त्यर्थः] ॥ ८ ॥

हतस्थाने हतराक्षसवासे ॥ ९ ॥

विप्रसरिष्यन्ति मद्भयेन जनस्थानात् पलादिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

शोकरसञ्जाः शोकरस्यायकरसञ्जाः निरर्थकाः निःशेषतो नष्टोत्थः

दृशंसशील ! च्छ्रात्मन् ! नित्यं ब्राह्मणकण्टक ! ।
 लुत्कृते शङ्कितैरग्नौ सुनिभिः पाल्यते हविः ॥ १२ ॥
 तमेवमभिसंरब्धं ब्रूवाणं राघवं रणे ।
 खरो निर्भसंयामास रोषात् खरतरस्वरः ॥ १३ ॥
 दृढं खल्वलिप्तोऽमि भयेष्वपि च निर्भयः ।
 वाचावाच्यं ततो हि त्वं मृत्युवश्वो न ब्रूथसे ॥ १४ ॥
 कालपाशपरिचिन्ना भवन्ति पुरुषा हि ये ।
 कार्यार्कार्यं न जानन्ति ते निरस्तघडिन्द्रियाः ॥ १५ ॥

कामादिपुरुषार्थी यासां ताः अन्तरूपकुलास्त्वसदृशदुर्लभत्वादिगुणवत्
 कुलाः ईदृशः पापकर्मा ॥ ११ ॥

अन्येव विवरणं नृशंसेत्यादि । शङ्कितैस्त्वदृष्टेभ्यः यद्यपि भगवत
 ईदृशेषु च्छ्राद्धेवं वादाऽनुचितस्तथापि निरयस्थमिति खोक्तिं सत्वां
 कर्तुं मरणकाले क्रोधजनकतमोगुणोद्रेकस्य तामसगुणगतिसम्पादकस्यो-
 द्भवयेति बोध्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

ततो हि अलिप्तत्वादेव मृत्युवश्याऽपि वाचावाच्यं न जानीषे ॥ १४ ॥

परिचिन्ना बन्धः निरस्तघडिन्द्रियाः सान्तःकरणचक्षुरादिपञ्चेन्द्रियै-
 र्निस्ता विनाशितस्वातन्त्र्याः । मृत्युकाले स्फुरितभगवद्द्रव्यः स्नेहेण स्वा-
 विनयं क्षमापयति च । कालेति । अतस्त्वया मनुक्तयः क्षन्तया इति
 व्यङ्गमित्यन्ये । तेषां निरयस्थमिति भगवदुक्तेरसङ्कतिः स्पष्टैव ॥ १५ ॥

भुक्नुटिं सन्निसृध्य सन्निसृध्य ॥ १६ ॥

एवमुक्त्वा ततो रामं संरुध्य भ्रुकुटिं ततः ।
 स ददर्श महाशालमविदूरे निशाचरः ॥ १६ ॥
 रणे प्रहरणस्यार्थं सर्वतो ह्यवलोकयन् ।
 स तसुत्पाटयामास मन्दृष्टदशनच्छदम् ॥ १७ ॥
 तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां त्रिनर्दित्वा महाबलः ।
 राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥
 तमापतन्तं बाणौघैश्चिक्त्वा रामः प्रतापवान् ।
 रोषमाहारयत्तीव्रं निहन्तुं समरे खरम् ॥ १९ ॥
 जातस्वेदसतो रामो रोषरक्तान्तान्लोचनः ।
 निर्विभेद महस्मेण बाणानां समरे खरम् ॥ २० ॥
 तस्य बाणान्तराद्रक्तं बद्धं मुञ्चात् फेनिलम् ।
 गिरेः प्रस्त्रवणस्यैव धाराणाञ्च परिस्त्रवः * ॥ २१ ॥

प्रहरणमायुधं तदर्थं सर्वतः प्रस्त्रतमिति शेषः । तादृशशालमवलो-
 कयदित्यर्थः । दशनच्छदमभरं मन्दृष्टदशनच्छदं यथा भवति तथा । १७ ॥
 समुत्क्षिप्य आमयित्वा हतो मारितः ॥ १८ ॥ १९ ॥
 जातस्वेदो रोषादिति शेषः । न तु अमारिति । अयं रोषोऽपि
 भगवतारोपित एव नटवन्न तु वास्तवः । मानुषत्वस्थिरीकरणाद्येति

* तोयधारापरिस्त्रवः इति वा पाठः ।

विकलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे ।

मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद् द्रुतम् ॥ २२ ॥

तमापतन्तं संक्रुद्धं * कृतास्तो रुधिरान्नुतम् ।

अपासर्पाद्विपदं । किञ्चित्त्वरितविक्रमः ॥ २३ ॥

ततः पावकसंकाशं वधाय समरे शरम् ।

खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापरम् ॥ २४ ॥

बाध्यम् । रक्तवर्णेऽन्तर्भागेऽपाङ्गभागे लोचने यस्य सः । सहस्रगान-
नन्तेन ॥ २० ॥

बाणान्तराद् बाणक्षतविवरात् प्रसवणस्य प्रसवणाख्यस्य परिखवः
प्रवाहः ॥ २१ ॥

विकलः परवशः कृतो न तु मृत इत्यर्थः । तदेवाह मत्त इति । २२ ॥

आपतन्तम् । बाणक्षतपावकाशो यथा न भवति तथापथ्यापतन्तं
खरं दृष्ट्वात्यासक्तो धनुर्व्यापारो न स्यादिति स्वशरोरं तद्गुधिरपातभिया
च द्वित्रीणि पदानि त्वरितपदन्यासो बाणां सन्दधदेव पृथुतोपासर्पात् ।
अनेन महाबलत्वं खरस्योक्तम् । न ह्यन्यथा रामधनुश्चेदोऽनेन तद्बाण-
सहनं वा सुशक्यम् अतएवाग्ने तद्वधाय विशिष्य स्वशक्तिरूपवर्णव-
बाणग्रहणम् ॥ २३ ॥

* संप्रेत्य इति वा पाठः ।

† प्रतिपदं इति वा पाठः । तिर्यक् किञ्चिदपासर्पादित्यर्थः ।

स तद्दत्तं मघवता सुरराजेन धीमता ।
 सन्दधे च स धर्मात्मा सुमोच च खरं प्रति ॥ २५ ॥
 स त्रिसुक्तो महाबाणो निर्घातममनिःस्वनः ।
 रासेण धनुराद्रम्य खरत्वोरमि चापतत् ॥ २६ ॥
 स पपात खरो भूमौ दह्यमानः शराग्निता ।
 रुद्रेणैव विनिदग्धः श्वेतारण्ये यथान्धकः ॥ २७ ॥
 स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्दथा ।
 बल्लोवेन्द्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥ २८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवायारण्यैः सह सङ्गताः ।

ब्रह्मदण्डमिव ब्रह्मास्त्रमिषामोघम् ॥ २४ ॥

मघवता दत्तमगम्यद्वारा ॥ २५ ॥

धनुरायम्य विमुक्तः स खरस्यारम्यपतदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

श्वेतारण्ये यथान्धकः अन्धकासुरः श्वेतारण्ये रुद्रेण हत इति पुराण-
 १ सिद्धं रुद्रेण वेति इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । श्वेतारण्ये यथान्धक इति
 प्रचुरः पाठः । तत्र कावेरतीरवर्तिनि श्वेतारण्ये मार्कण्डेयचिरजीवि-
 त्वायान्तकर्महारो रुद्रेण हत इति तन्माहात्म्ये प्रसिद्धिः । कामे तत्तर-
 खण्डे श्वेतस्य राजर्षेः परमशिवस्य कालञ्जरे पर्वते तपस्यभिरतस्य मार-
 गायामगतस्यान्तकस्य शिशुनेन वामपादप्रहारेण संहारः कृत इति षट्-
 त्रिंशोऽध्याये उक्तम् ॥ २७ ॥

वक्ष्येण वृत्र इव फेनेन तदाच्छादितवक्ष्येण नमुचिरिव न मुष्किय

दुन्दुभींश्चाभिनिलन्तः पुष्पपर्षं भमन्ततः ॥ २९ ॥
 रामयोपरि मंहृष्टा ब्रह्मर्षुर्विस्मितास्तदा ।
 अर्धाधिकमुहूर्त्तं रामेण निशितैः शरैः ॥ ३० ॥
 चतुर्दशमहर्माणि रक्षसां कामरूपिणाम् ।
 खरदूषणमुख्यानां निहतानि महामृधे ॥ ३१ ॥
 अहो बत महत्कर्म रामस्य विदितात्मनः ।
 अहो वीर्यमहो दारुणं विष्णोरिव हि दृश्यते ॥ ३२ ॥
 इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्दवा यथागतम् ।
 ततो राजर्षयः सर्वे मङ्गताः परमर्षयः ॥ ३३ ॥
 सभाज्य मुदिता रामं सागस्त्या इदमब्रुवन् ।
 एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशामनः ॥ ३४ ॥
 शरभङ्गाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरन्दरः ।
 आनीतस्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः ॥ ३५ ॥

नाद्र्गेति ब्रह्मणा तस्मै वरदानादशनिहते बलो वा । वाशब्द इवार्थे ।
 एवञ्च अन्यकादिवधाय रुद्रेन्द्रातिरिक्तासाध्यत्वत् खरवधस्य रामाति-
 रिक्तासाध्यत्वं प्रकाशितं कविना ॥ २८ ॥ २९ ॥

अर्धाधिकमुहूर्त्तं किञ्चिद्दशघटिकात्रयेण ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

राजघयो नङ्गवाद्याः । परमर्षयो भृगुवाद्याः ॥ ३३ ॥

सभाज्य पूजयित्वा एतदर्थं रक्षसां वधायेतद्देशवासिनियोजनार्थं

एषां वधार्थं शत्रूणां रक्षसां पापकर्मणाम् ।
 तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज ! ॥ ३६ ॥
 स्वधर्मं प्रचरिष्यन्ति * दण्डकेषु महर्षयः ।
 एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणः सह मीतया ॥ ३७ ॥
 गिरिदुर्गादिनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमे सुखी ।
 ततो रामसु विजयी पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३८ ॥
 प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः ।
 तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम् ॥ ३९ ॥
 बभूव ह्यथा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे ।
 सुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रत्नोगणान् हतान् ॥ ४० ॥
 रामञ्चैवाव्ययं दृष्ट्वा त्ततोऽपि जनकात्मजा । ४१ ॥
 ततस्तु तं राक्षससंघमर्दनं
 मपूज्यमानं मुदितैर्महात्मभिः ।

क्षणं स्थित्वा रामं प्रस्थाप्य भवद्भिर्ब्रह्मलोकाय प्रस्थातव्यमित्युक्ता शर-
 भङ्गं प्रति इन्द्रो गत इत्याशयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवानां ऋषीणाञ्च निर्गमनसमये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

* सुखं धर्मं चरिष्यन्ति इति वा पाठः ।

पुनः परिष्वज्य सुदान्वितानना *

• बभूव हृष्टा जनकात्मजा तदा ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे खर-
विनाशनं नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

हृष्टातिशयात् पुनरालिङ्गनम् ! इदं युद्धं प्रायः शिशिरार्षे ॥४२॥

* शशिश्रभानना इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

खरमागस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः ।
प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
जनस्थानस्थिता राजन् ! राजमा बहवो हताः ।
खरश्च निहतः संख्ये कथञ्चिदहमागतः ॥ २ ॥
एवमुक्तो दशमीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ।
अकम्पनमुवाचेदं निर्दहन्निव तेजसा ॥ ३ ॥
केन भीमं * जनस्थानं हतं मम परासुना ।
कोहि ! सर्वेषु लोकेषु गतिं नाधिगमिष्यति ॥ ४ ॥

खरमाग इति । खरसंयामात् पलायितः शूर्पणखागमनात् पूर्वमेव लङ्कां प्रविश्येत्यर्थः । संपूर्णं दण्डकारण्यं जनस्थानपदवाच्यमते गोदावरीतीरादूतेऽपि जनस्थानादूत इत्युक्तः ॥ १ ॥

खरश्चेति चेन दृषणत्रिंशिरसाः संग्रहः । कथञ्चिदहमागतः केवलं प्रेक्षकतया स्थितत्वान्नामबागाविधयास्ततयेत्याशयः ॥ २ ॥ ३ ॥

* रम्यं इति वा पाठः ।

+ कोऽद्य इति वा पाठः ।

न हि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखम् ।
 प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन च विष्णुना ॥ ५ ॥
 कानस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम् ।
 मृत्युं मरणधर्मेण मंथोजयितुमुत्तमे ॥ ६ ॥
 वातस्य तरसा वेगं निहन्तुमहमुत्तमे ।
 दहेयं वा स्वयं क्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ॥ ७ ॥
 तथा क्रुद्धं दशग्रीवं कृताञ्जलिरकम्पनः ।
 भयात् सन्दिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम् ॥ ८ ॥
 दशग्रीवोभयं तस्मै प्रददौ रक्षसां वरः ।
 स त्रिसन्धोऽत्र वीद्वाक्यमसन्दिग्धमकम्पनः ॥ ९ ॥
 पुत्रो दशरथस्यास्ति सिंहसंहननो युवा ।
 रामो नाम महास्कन्धो वृत्तायतमहाभुजः ॥ १० ॥
 श्यामः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यवज्रविक्रमः ।
 हतस्तेन जतस्थाने खरश्च सहद्वेषणः ॥ ११ ॥

भीमं सर्वलोकभयदं जनस्थानम् । परासुनेति क्रोधात् समूर्धुण्येत्यर्थे
 प्रयुक्तं गतिं स्थितिम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥

निहन्तुं भङ्गम् आदित्यपावको उभावपि युगपदिति शेषः ॥ ७ ॥
 सन्दिग्धया सन्दिग्धाक्षरया । अभयमिति च्छेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥
 वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि स इति नोपशः ॥ १० ॥

अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।
 नागेन्द्र इव निःश्वस्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 स सुरेन्द्रेण संयुक्तो रामः सर्वाभरैः सह ।
 उपधातो जनस्थानं ब्रूहि कश्चिदकम्पन ! ॥ १३ ॥
 रावणस्य पुनर्वाक्यं निशम्य तदकम्पनः ।
 आचचक्षे बलं तस्य विक्रमञ्च महात्मनः ॥ १४ ॥
 रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
 दिव्यास्त्रगुणसम्पन्नः परं धर्मं गतो * युधि ॥ १५ ॥
 तस्यानुरूपो बलवान् रक्ताक्षो दुन्दुभिस्वनः ।
 कनीयान् लक्ष्मणो धाता राकाशशिनिभाननः ॥ १६ ॥

अतुल्यं केनापि तुलानर्हं बलं विक्रमश्च यस्य सः स दूषयः स्वरश्च
 हत इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

नागेन्द्रः सर्पश्रेष्ठः । १२ ॥

स रामः सर्वाभरसहितेन्द्रेण जनस्थानं कश्चिदुपागत इत्यन्वयः ॥
 ॥ १३ ॥ १४ ॥

परं धर्मम् अतिशयितं शौर्यम् ॥ १५ ॥

राकाशशिनिभानन इति राका पूर्णिमा । पूर्णो राका निशाकरे
 इत्यभरः । पूर्णनिशाकरवदन इत्यर्थः ॥ १६ ॥

* पुरन्दरसमः इति वा पाठः ।

स तेन सह संयुक्तः पावकेनानिलो यथा ।
 श्रीमान् राजवरस्तेन जनस्थानं निपातितः ॥ १० ॥
 नैव देवा महात्मानो नात्र कार्यी विचारणा ।
 शरा रामेण दूतसृष्ट्या रुक्मपुत्राः पतत्रिणः ॥ ११ ॥
 सर्पाः पद्मानना भूत्वा भक्षयन्ति स्म राजमान् ।
 येन येन च गच्छन्ति राजमा भक्षयिताः ॥ १२ ॥
 तेन तेन स्म पश्यन्ति राममेवाग्रतः स्थितम् ।
 इत्थं विनाशितं तेन जनस्थानं तवानघ ! ॥ २० ॥
 अकम्पनवचः श्रुत्वा राज्ञो वाक्यमब्रवीत् ।
 गमिष्यामि जनस्थानं रामं हन्तुं सलक्षणम् ॥ २१ ॥
 अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकम्पनः ।
 शृणु राजन् ! यथा वृत्तं रामस्य बलपौरुषम् ॥ २२ ॥

राजवरः राजराज इति यावत् ॥ १० ॥

महात्मानो देवानेवागता इति श्रेष्ठः । रामेण तु न तु लक्ष्मणेनापी-
 त्थर्थः । [सर्पा इति उत्प्रेक्ष्यम्] ॥ ११ ॥

भयात् पलायनाय येन मार्गेण गच्छन्ति राजसास्तेन तेन मार्गेणाग-
 त्यायतस्थितमेव रामं पश्यन्ति । अनेनानन्ताकारताप्रदर्शनेन रामस्या-
 परिच्छिन्नशक्तित्वं सूचितम् ॥ १२ ॥ २० ॥ २१ ॥

बल पराभिभवसामर्थ्यं पौरुषं महापुरुषकर्म वृत्तं चरितं यथा
 यादृशं तत्सर्वं शृणुष्वन्वर्थः ॥ २२ ॥

असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशाः ।
 आपगायासु पूर्णाया वेगं परिहरेच्छरैः ॥ २३ ॥
 सताराग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत् ।
 अमौ रामसु मीदन्तीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥
 भित्वा वेगां समुद्रस्य लोकानाञ्जावयेद्विभुः ।
 वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः ॥ २५ ॥
 मंहृत्य वा पुनर्लोकान् विक्रमेण महायशाः ।
 शक्तः स पुरुषव्याघ्रः स्वष्ट्रं पुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥
 न हि रामो दशग्रीव ! शक्तो जितुं रणे त्वया ।

कुपितः कुपितोऽन्तक इव संहारे प्रवृत्तो रामः पराक्रमेण ततो
 निवर्त्तयितुमसार्था ब्रह्मादिभिरपीति शेषः । परिहरेत् परावर्तयेत् ।
 अनेन कृष्णबलभद्रावतारस्यापि सूचनम् ॥ २३ ॥

नभोऽप्यवसादयेत् ताराग्रहितं कुर्यात् त्रिविक्रमावतार इव मही-
 मभ्युद्धरेत् यज्ञवराह इव शक्यर्थे एते लिङः ॥ २४ ॥

वेगां मर्त्यादाम् आञ्जावयेत् । प्रलयकाल इव समुद्रस्य वेगं विध-
 मेत् । समुद्रे सेतुबन्धनसामर्थ्ये दर्शितं वायुमित्युपलक्षणं भूतपक्ष-
 कस्य ॥ २५ ॥

मंहृत्य पुनः स्वष्ट्रं शक्तः अत्र पुनरपिशब्दाभ्यां सर्वदृष्टिसंहा-
 राणां तदधीनत्वमुक्तम् । अनेन जगत्स्थितिसंहारकर्तृत्वमस्य व्यङ्ग्यम् ।
 अकम्पनस्यापि भगवत्प्रसादादेवं ज्ञानम् ॥ २६ ॥

रत्नसां वापि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २७ ॥

न तं वध्यमहं मन्ये सर्वदेवासुरैरपि ।

अयं तस्य वधोपायस्तन्ममैकमनाः शृणु ॥ २८ ॥

भार्या तद्योत्तमा लोके सीता नाम सुमध्यमा ।

श्यामा समविभक्ताङ्गी स्त्रीरत्नं रत्नभृषिता ॥ २९ ॥

नैव देवी न गन्धर्वा नाप्सरान च पद्मिनी * ।

तुल्या सीमन्तिनी तस्या मानुषी तु कुतो भवेत् ॥ ३० ॥

तस्यापहर भार्या त्वं तं प्रमथ्य मद्भावने ।

सीतया रक्षितो रामो न चैव हि भविष्यति † ॥ ३१ ॥

अरोचयत तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ।

लोकान् समूहेन सङ्घितेनापीति शेषः ॥ २७ ॥

अपिना त्वयापि एतेनन्द्रजिज्ञासितेन्द्रादिसहायऽपि तस्य अथाऽसुकर
इति ध्वनितम् । ममेति मुखादिति शेषः ॥ २८ ॥

श्यामा यावनमध्यस्था ॥ २९ ॥

कुतो भवेत् तुल्यति शेषः ॥ ३० ॥

तं राम प्रमथ्य केनाप्युपायेनाच्चार्यति यावत् । तस्य भार्या अपहर
बलात्कारेण हर ॥ ३१ ॥

* नापि दानवी इति वा पाठः ।

† सीतया रक्षितः कामी रामो ह्यस्यति जीवितम् इति वा पाठः ।

चिन्तयित्वा महाबाहुरकम्पनमुवाच ह । ३२ ॥

बाढं काल्यं गमिष्यामि एकः सारथिना सह ।

आनेष्यामि च वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम् ॥ ३३ ॥

तदेवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः ।

रथेनादित्यवर्णेन दिशः सर्वाः प्रकाशयन् ॥ ३४ ॥

अरोचयत् । इष्टत्वेन ज्ञातवान् । चिन्तयित्वा रामस्य सीतया सहानवस्थानोपायम् ॥ ३२ ॥

काल्यं प्रातः मान्तमव्ययम् । हृष्ट इति अकम्पनवाक्यं श्रुत्वा ज्ञेतामृते श्रीरामोऽवतरिष्यतीति सनत्कुमारवाक्यस्मरणाद्भ्रष्टः तदेतदुत्तररामायणे स्पष्टम् । तत्र हि सनत्कुमारं प्रति विष्णुहस्तस्मृतानां का गतिरिति रावणेन पृष्टे तेन हतानां तल्लोकप्राप्तिरिति सनत्कुमारवचः श्रुत्वा । एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । त्वया सह विरोधेषुसु-
चिन्तयामास राघव । एतदर्थं महाबाहो रावणेन महात्मना, सत जनकराजस्य हृता राम महावने इत्युक्तमिति तीर्थः । उक्तमस्त्रीलाभो भविष्यतीति हृष्ट इत्यर्थं उचितः । श्रुतस्यापि तस्यार्थस्य तामसत्वेन विस्मरणात् । ते पद्ये तु न यथाश्रुतार्थं बह्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । किन्तु आरामस्य स्वमृत्योरवतारं श्रुत्वा त्वया सह मृत्युघातक-
विरोधेच्छुन्तां हृतवान् । तद्दियोगे तव मरणमिच्छाशयेनेति तयैरर्थ इत्यन्ये । वस्तुतस्त एतेषां श्लोकानां तद्दत्तां सर्गाणाञ्च प्रक्षिप्तत्वात् न ते प्रमाणाभूताः अतएव ते सर्गाः कतकादिभिस्तीर्थेन च न व्याख्याताः एतेन एतदर्थे महाबाहो रावणेन दुरात्मना । विद्यायापहृता सीता त्वयो

स रथो राक्षसेन्द्रस्य नक्षत्रपथगो महान् ।
 चञ्चूर्यमागः * शुशुभे जलदे चन्द्रमा इव ॥ ३५ ॥
 स दूरे चाश्रमं गत्वा ताटकेयमुपागमत् ।
 मारीचेनार्चितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥
 तं स्वयं पूजयित्वा तु आमनेनोदकेन च ।
 अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 कश्चित् सुकुशलं राजन् ! लोकानां राक्षसाधिप ! ।
 आशुक्ले नाधिजाने त्वं यतस्तूर्णमिहागतः ॥ ३८ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा मारीचेन स रावणः ।
 ततः पश्चाद्ददं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९ ॥

मरणकाङ्क्षेति तत्र पाठो दृश्यते । तत्र च त्वदुक्तार्थासंभाव इत्य
 पास्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

चञ्चूर्यमागः भ्रष्टं चरन् जलदसदृशं गगनं चन्द्रसदृशो रथः ॥ ३५ ॥
 मारीचाश्रमम् । पूर्वं रामनिरस्तस्य दुःखात्तपःप्रवृत्तैरेवमुक्तिः ।
 ताटकेयं ताटकापत्यम् ॥ ३६ ॥

अर्थोपहितया किं प्रयोजनमत्रागमनमिति प्रयोजनयुक्तया ॥ ३७ ॥
 कश्चित् सुकुशलमिति सामान्यप्रश्नः । लोकानां राक्षसलोकानाम् ।

* सन्चूर्यमागः इति वा पाठः ।

आरचो मे हतस्तात ! रामेणाक्लिष्टकारिणा ।
 जनस्थानमवध्यं तत् सर्वं बुधि निपातितम् ॥ ४० ॥
 तस्य मे कुरु माचिद्यं तन्व भार्यापहारणे ।
 राक्षसेन्द्रवचः श्रुत्वा मारीचो नाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 आख्याता केन सा भीता मित्तरूपेण शत्रुणा ।
 त्वया राक्षसमादृत ! को न नन्दति नन्दितः ॥ ४२ ॥
 सीतामिहानयस्वेति को ब्रवीति ब्रवीहि मे ।
 रक्षोलोकस्य सर्वस्य कः शृङ्गं च्छेत्तमिच्छति * ॥ ४३ ॥

आशङ्गे भयमिति शेषः । नाधिजाने क्षेममिति शेषः । यतश्चमेकाकी
 तूर्यामागतः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

आरक्षः समाजस्थानं जनस्थानाख्यं चारक्षोऽन्तपालः खरादिरि-
 त्थं इत्यन्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥

सा सीता केनाख्याता हर्षव्यत्वेन कथिता देन कथिता स मित्तरूप-
 स्ते शत्रुः । त्वया दानादिषा नन्दितो को न नन्दति । निन्दित इति पाठे
 निन्दितोऽवमानितः । कस्मां न नन्दति न भक्तुष्यति क्रुध्यतीति यावत् ।
 त्वया तिरस्कृतस्तावकमश्वर्यामपारुषाधः भन् त्वया सह छत्रिममिचभावं
 प्राप्तः सन्तवदृशीं बुद्धिमपारुषवात् प्रायः ॥ ४२ ॥

• रक्षोलोकस्य कः शृङ्गं च्छेत्तमिच्छति साम्प्रतम् ।

इति वा पाठः ।

प्रोत्साहयति यश्च त्वां स च शत्रुर्न मंगयः ।

आशीविषमुखाद्द्राम् उद्धृतं चेच्छति त्वया ॥ ४४ ॥

कर्मणानेन केनामिदं दुःखं प्रोत्साहितः ।

सुखसुप्तस्य ते राजन् । प्रहृतं केन मूर्धनि ॥ ४५ ॥

विशुद्धबंशाभिजनाग्रहस्त

स्तेजोमद्ः संस्रितदोर्विषाणः ।

उदीक्षितुं राघव ! नेह युक्तः

स मंयुगे राघवगन्धहस्ती ॥ ४६ ॥

असौ रणान्तःस्थितिमन्ध्रवालो

त्रिदग्धरक्षोमृगहा वृमिंहः ।

सीतामिहानयेति को ब्रवीति तं ब्रवीहि । ईडार्घः । प्रहृतमौ-
न्यम् ॥ ४३ ॥

स च शत्रुरसंगयमित्यत्र हेतुमाह,—आशीविषेत्यादि च । यस्मात्
त्वया प्रोत्साह्येनाशीविषमुखाद्द्राम् उद्धृतं चेच्छति ॥ ४४ ॥

केन शत्रुणानेन कर्मणा एतत् कर्मापदेशेन कापथं नाशमार्गमिति
यावत् । प्रहृतं वृथैव दुःखमत्पादितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

राघवरूपो गन्धहस्ती यस्य गन्धं समाध्रायान्ये गजाः पलायन्ते स ग-
न्धहस्तो मत्तगजः । उदीक्षितुमपि इह देशे काले न युक्तः किं पुनर्योद्ध-
मित्यर्थः । विशुद्धबंशेऽभिजनेऽभिजननमेवाग्रहस्तः शुद्धार्घ्यं यस्य । तेजः

सुप्तस्त्वया बोधयितुं न शक्यः

शराङ्गपूर्णा निशितामिदं द्रुः ॥ ४७ ॥

चापापहारे भुजवेगपङ्के

शरोर्मिमाले सुमहाह्वौघे ।

न रामपातालसुखेतिघोरे

प्रस्कन्दितुं राक्षसराज ! युक्तम् ॥ ४८ ॥

प्रसीद लङ्केश्वर ! राक्षसेन्द्र !

लङ्कां प्रमत्नो भव साधु गच्छ ।

त्वं स्वेषु दारेषु रमस्व नित्यं

रामः सभार्यो रमतां वनेषु ॥ ४९ ॥

एवमुक्तो दशग्रीवो मारीचेन स रावणः ।

प्रताप एव मदी यस्य सः । संस्थिता समीचीनावस्थानो दीघो बाहू एव
विघागे दन्तो यस्य ॥ ४६ ॥

रणान्तःस्थितिरूपा रणमध्यावस्थानरूपाः सन्धयो बालाश्च यस्य
विदग्धरक्षसां रणचतुराणां राक्षसमृगाणां हन्ता शररूपैरङ्गैः
पूर्णः ॥ ४७ ॥

चाप एवापहारः प्राणिप्राणापहारको ग्राहको यस्मिन् । भुजयोः
शरग्रहणसन्धानमोक्षविधयो वेग एव पत्रो यस्मिन् दुस्तरत्वात्तत्र । शरा
एवोर्मिमालास्तरङ्गा यस्मिन् सुमहानाहव एव औघो जलं यस्य तस्मिन्

न्यवर्त्तत पुरीं लङ्कां विवेश च गृहोत्तमम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षि रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावणस्य
लङ्कागमनं नाम एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

राम एव पातालं पातालप्रविष्टमहार्णवस्तस्य मुक्ते वड्ढवामुखरूपे प्रस्क-
न्दितुं पतितुम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ततः शूर्पणखा दृष्ट्वा महस्याग्निं चतुर्दश ।
हृतान्येकेन रामेण रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १ ॥
दूषणञ्च खरञ्चैव हृतं त्रिंशरसं रणे ।
दृष्ट्वा पुनर्महानादं ननाद जलदोषमा ॥ २ ॥
सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य कृतमन्यैः सुदुष्करम् ।
जगाम परमोद्दिग्ना लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३ ॥
सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम् ।
उपोपविष्टं सचित्रैरुद्भिर्निवासवम् ॥ ४ ॥
आसीनं सूर्य्यमंकाशे काञ्चने परमासने ।
रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलन्तमिव पात्रकम् ॥ ५ ॥
देवगन्धर्वभूतानामृषीणाञ्च महात्मनाम् ।
अजेयं समरे घोरं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ६ ॥

तत इति ॥ १ ॥

महानादाननाद शोकादिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

रुक्मवेदिं प्राप्तं हिरण्येयकचितां वेदिं प्राप्तं प्राज्यं भूर्य्याज्यहोमवन्तं
षडश्व ज्वलन्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

देवासुरविमर्देषु वच्चाशनिहृतव्रणम् ।
 ऐरावतविषाणायं रक्तकृष्टकिण्वक्षसम् ॥ ७ ॥
 विशदभुजं दशग्रीवं दशनीयपरिच्छद १ ।
 विशालवक्षसं वीरं राजलक्षणलक्षितम् ॥ ८ ॥
 नद्ध * वैदूर्यमकाशं तप्तकाञ्चनभूषणम् १ † ।
 सुभुजं गुरुकदशनं महास्यं पद्मतीपमम् ॥ ९ ॥
 त्रिष्णुचक्रनिपातैश्च शतशो देवसंयुगे ।
 अन्यैः शत्रुप्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितम् ॥ १० ॥
 आहताङ्गं समस्तैस्त्वं देवप्रहरणं स्तथा ।
 अचोभ्यानां मसुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥
 क्षेप्तारं पद्मताम्राणां सुराणाञ्च प्रमदनम् ।

विमर्दा युद्धम् । वच्चाशनिहृतव्रणांमत्यन्तं तदवध्यत्वमुक्तम् । शरा-
 वतदन्तार्यं रक्तकृष्टं विलोखनतेन जाता यः किण्वस्तदङ्कितवक्षसम् ॥ ७ ॥

परिच्छदः कृत्रचामरालङ्कारगादीनि ॥ ८ ॥

वैदूर्यं श्यामरक्तं श्याममित्यन्यं । स्वशरीरनद्धवैदूर्यकान्तिसदृश-
 शरीरकान्तावयथः । स्निग्धवदूर्थात् पाठा बद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥

* स्निग्ध इति वा पाठः ।

† कुण्डलम् इति वा पाठः ।

उच्छेत्तारञ्च धर्माणां परदारभिमर्षणम् ॥ १२ ॥

सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारं यज्ञविघ्नकरं मदा ।

पुरीं भोगवतीं गत्वा पराजित्य च वासुकिम् ॥ १३ ॥

तत्तकञ्च प्रियां भार्यां पराजित्य जह्यार यः ।

कैलासं पर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ॥ १४ ॥

विमानं पुष्पकं तस्य कामगं वै जह्यार यः ।

वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नन्दन वनम् ॥ १५ ॥

विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्यवान् ।

चन्द्रसूर्या महाभागौ उत्तिष्ठन्तो परन्तपौ ॥ १६ ॥

निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः ।

दशवर्षमहस्त्राणि तपस्तप्त्वा महावने । १७ ॥

पुरा स्वयम्भुवे धीरः शिरांस्युपजह्यार यः ।

देवदानवगन्धर्वपिशाचपतगोरगैः ॥ १८ ॥

अभयं यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते ।

मन्त्रैरभिष्टुतं पुण्ड्रमध्वरेषु द्विजातिभिः । १९ ॥

क्षोभणं क्षोभकर्त्तारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

परदारभिमर्षणं विलगोति । पुरीमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

नलिनीं चैत्ररथवनमथवर्त्तिनीं सरसीम् ॥ १५ ॥

उत्तिष्ठन्तावुदयन्तौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

हविर्धानेषु यः सोमसुपहन्ति महाबलः ।

प्राप्तयश्चहरं दुष्टं ब्रह्मघ्नं क्रूरकारिणम् ॥ २० ॥

ककशं निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतम् ।

रावणं सर्वभूतानां सर्वलोकभयाङ्करं ॥ २१ ॥

राक्षसी भ्रातरं क्रूरं सा ददर्श महाबलम् ।

तं दिव्यस्त्राभरणं दिव्यसान्धोपशोभितम् ॥ २२ ॥

आमने स्तूपविष्टन्तं काले कालमिबोद्धतम् ।

राक्षसेन्द्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनन्दनम् ॥ २३ ॥

उपगम्यान्नवीडाकं राक्षसी भयविह्वला ।

रावणं शत्रुहन्तारं सन्निभिः परिवारितम् ॥ २४ ॥

तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनं

प्रदर्शयित्वा भयलोभमोहिता ।

उपजहार उपहारत्वेन दत्तवान् ॥ १८ ॥

यस्य संग्रामे मृत्युतोऽभयं मनुष्यातिरिक्ततो मरणभयहीन इत्यर्थः ।
मन्त्रैः प्रातरनुवाकग्रावस्तोत्रादिभिरभियुतं सोमं हविर्धानेषु सोमाभि-
षवशालासु उपहन्ति नाशयति । प्राप्तान् दक्षिणाकालं प्राप्तान् यज्ञान्
हरति तम् ॥ १९ ॥ २० ॥

सर्वभूतानां रावणम् आक्रोशशब्दकारिणम् ॥ २२ ॥

काले प्रलयकाले पौलस्त्या राक्षसाः ॥ २३ ॥ २४ ॥

उपगम्यान्नवीदित्युक्तं तस्य विवरणम् । तस्मिन् । प्रदर्शयित्वा स्वकं

सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणी

महात्मना षडूर्पणखा विरूपिता ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे लङ्कायां

षडूर्पणखागमनं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

वेरूप्यमिति शेषः । भयं राक्षसवधेन रामजं लोभस्तत्सौन्दर्यात्तद्विष-
यस्ताभ्यां मोहिता अभीतं यथा भवति तथा सर्वलोकेषु चरति मच्छीषा
॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

ततः प्रूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् ।
अमात्यमध्ये मंक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरंकुशः ।
समुत्पन्नं भयं घोरं बोध्यं नावबुध्यसे ॥ २ ॥
सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ।
सुखं न बद्धमन्यन्ते प्रमशानामिमिव प्रजाः ॥ ३ ॥
स्वयं कार्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः ।
स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यैर्विनश्यति ॥ ४ ॥
अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ।

तत इति ॥ १ ॥

कामभोगेषु प्रमत्तः अतिशयप्रसक्तः निरंकुशः सन् बोध्यं नावबु-
ध्यसे इत्यन्वयः ॥ २ ॥

हेयोपादेयराजगणानाह रावणस्य गुणहीनत्वं वक्तुं सक्तमिति ।
ग्राम्यभोगः स्त्रादिभोगः तदेवाह, कामवृत्तमिति कामचेष्टापरं सुखं
भोगलोकपम् । प्रमशानामिमिव अस्पृश्यत्वेन सादृश्यम् ॥ ३ ॥

तैः कार्यै रननुष्ठितैः ॥ ४ ॥

वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमित्र द्विपाः ॥ ५ ॥
 ये न रक्षन्ति विषयमस्वाधीनं नराधिपाः ।
 ते न वृद्ध्या प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ॥ ६ ॥
 आत्मवद्विर्विगृह्य त्वं देवगन्धर्वदानवैः ।
 अयुक्तचारध्वपदः कथं राजा भविष्यसि ॥ ७ ॥
 त्वन्तु वाचस्पतयः शत्रुद्विहीनश्च राक्षसः ।
 ज्ञातव्यश्च न जाभीषे कथं राजा भविष्यसि ॥ ८ ॥
 येषां चारश्च कोणश्च नपश्च जघतां वरः ।
 अस्वाधीनाः रिन्द्राणां प्राक्तोस्ते जनैः ममाः ॥ ९ ॥
 यस्मात् पश्यन्ति दूरस्थान् मर्त्यान्निरधिपाः ।
 चारेण तस्माद्गुणैः राजानो दीर्घचक्षुषः ॥ १० ॥
 अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राक्तैः सर्ववैद्युतैः ।
 स्वजनञ्च जनस्थानं निहतं नावबुध्यसे ॥ ११ ॥

अयुक्तचारमनियोजितचारं दुर्दर्शमचित्ते काले प्रजाभ्यो दर्शन-
 दानरहितम् । अस्वाधीनं स्वप्नादिपरतन्त्रम् ॥ ५ ॥

विषयं देशम् अस्वार्धीनं स्वभिन्नाधीनं पूर्वं स्वाधीनं देशं पश्चा-
 परायत्तं ये न रक्षन्ति स्वाधीनीकरणेनेति शेषः । ते न प्रकाशन्ते
 सागरे ममा गिरय इव ॥ ६ ॥

आत्मवद्विर्विगृह्यतान्तर्वहिरिन्द्रियैः विगृह्य विरुध्य ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्राक्तैः राजव्यवहारानर्हदासीदासजनैः ॥ ९ ॥ १० ॥

चतुर्दशसहस्राणि रत्नमां भीमकर्मणाम् ।
 हतान्येकेन रामेण खरश्च महदूषणः ॥ १२ ॥
 ऋषीणामभयं दत्तं कृतज्ञेमाय दण्डकाः ।
 धर्षितञ्च जनस्यानं रामेणाक्रियकारिणा ॥ १३ ॥
 त्वं तु लब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च राक्षस ! ।
 विषये स्वे मसुत्पन्नं यद्भयं नावबुध्यसे ॥ १४ ॥
 तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ।
 व्यमने नाभिधावन्ति सर्वभूतानि पार्थिवम् ॥ १५ ॥
 अभिमानिनमग्राह्यात्मात्मसम्भावितं नरम् ।
 क्रोधनं व्यमने हन्ति स्वजनोऽपि नराधिपम् ॥ १६ ॥
 नानुतिष्ठति कार्याणि भयेषु न विभेति च ।
 क्षिप्रं राज्याच्च प्रतो दीनस्तु गैः सुन्यो भवेदिह ॥ १७ ॥
 शुष्ककाष्ठे भवेत् कार्यं लोष्ठैरपि च पांसुभिः ।

स्वजनं स्वस्य जना यस्मिन् तत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

कृतं क्षेमं येषु ते कृतक्षेमाः ॥ १३ ॥ १४ ॥

तीक्ष्णं स्वामात्यादिविषये तीक्ष्णप्रादिगुणविशिष्टं शठो गृहविषि-
 यकारी तादृशं राजानं सर्वभूतानि भृत्यामात्यादिसर्वप्रजा नाभिधा-
 वन्ति तद्वत्तणाय न प्रवर्तन्ते ॥ १५ ॥

अग्राह्यं स्वयिरनुपसर्षम् । आत्मसम्भावितम् आत्मना स्नेनेव
 सम्भावितं बद्धमानं प्राप्तम् अक्रोधनम् अस्थाने क्रोधवन्तम् ॥ १६ ॥

न तु स्थानात् परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः ॥ १८ ॥

उपभक्तं यथा वामः स्रजो वा मृदिता यथा ।

एवं राज्यात् परिभ्रष्टः समर्थोऽपि निरर्थकः ॥ १९ ॥

अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः ।

कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ २० ॥

नयनाभ्यां प्रसुप्तो वा जागर्त्ति नयच्छपा ।

व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१ ॥

त्वं तु रावण ! दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विर्वर्जितः ।

यस्य तेऽविदितश्चारै रक्षमां सुमहान् वधः ॥ २२ ॥

परावमन्ता विषयेषु मङ्गवा-

ञ्च देशकान्प्रविभागतत्त्ववित् ।

अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये

विपन्नराज्यो न चिराद्विपत्स्यसे ॥ २३ ॥

नानुतिष्ठति यस्य अमात्यादिस्वजनोऽपीत्याकर्षः । स राज्याच्छ्रुतो
भवेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वज्ञः स्वपरसर्वदत्तान्तज्ञः ॥ २० ॥

प्रसुप्तो वा प्रसुप्तोऽपि व्यक्तक्रोधप्रसादः फलदानेन ॥ २१ ॥

अविदितः येन त्वया न ज्ञात इत्यर्थः ॥ २२ ॥

परिधामवमन्ता केवलमवमन्तैव न तु तन्नाशविषयबुद्धिः । न चि-
रात् क्षिप्रं विपत्स्यसे आपदं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति स्वदोषान् परिकीर्त्तितान्सुधा

समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः ।

धनेन दर्पण बलेन चान्वितो

विचिन्तयामास चिरं स रावणः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे षट्दर्पणखा-
भर्त्सनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

धनेनाक्षयकोशेन दर्पणं राजत्वाद्द्वारेण बलेन प्राणबलेन चतुरङ्ग-
बलेन च चिन्तयामास । मारीचः कलहं निवारयति यथा कलहार्थं
प्रात्साहयति किमत्र कर्त्तव्यमिति विचारयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

ततः गृह्णीणखां दृष्ट्वा ब्रुवतीं परुषं वचः ।
अमात्यमध्ये संक्रुद्धः परिपप्रच्छ रावणः ॥ १ ॥
कथं रामः कथं वीर्य्यः किं रूपः किं पराक्रमः ।
किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्टश्च सुदृश्वरम् ॥ २ ॥
आयुधं किञ्च रामस्य येन ते राक्षसा हताः ।
खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा । ३ ॥
तत्त्वं ब्रूहि मनोज्ञाङ्गि ! केन त्वञ्च विरूपिता ।
इत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रेण राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ ४ ॥
ततो रामं यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ।
दीर्घबाहुर्विशालाक्षीरकृष्णाजिनावरः ॥ ५ ॥
कन्दर्पमरूपपथ रामो दशरथात्मजः ।
शक्रचापनिभं चापं विक्रय्य कनकाङ्गदम् ॥ ६ ॥
दीप्तान् क्षिपति नाराचान् सर्पानिव महाविषान् ।
नाददानं शरान् घोरान् विमुञ्चन्तं महाबलम् ॥ ७ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

किं रूप इत्यस्योत्तरं दीर्घबाहुर्जिह्वादि ॥ ५ ॥

न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यामि संयुगे ।
 हन्यमानन्तु तत् मैत्र्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः ॥ ८ ॥
 दन्द्रेणोत्तमं मम्यमाहतंलक्ष्मणवृष्टिभिः ।
 रत्नमां भीमवीर्याणां महस्त्राणि चतुर्दश ॥ ९ ॥
 निहतानि शरैस्त्रीक्ष्णैस्त्रिनैकेन पदातिना ।
 अर्धाधिकमुहूर्त्तंन खरश्च सहद्रुषणः ॥ १० ॥
 ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ॥ ११ ॥
 एका कयञ्चिन्मृगाहं परिभूय महात्मना ।
 स्त्रीवधं शङ्कमानेन रामेण विदितात्मना ॥ १२ ॥
 भ्राता चान्य महातेजा युगतस्तुल्यविक्रमः ।
 अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ १३ ॥
 अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान् बली ।
 रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिस्ररः ॥ १४ ॥
 रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णोन्दमदृशानना ।

कश्च राम इत्यस्योत्तरं दशरथात्मजः कनकाङ्कदं कनकवलयभूषितं
 चापम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

खरश्च सहद्रुषणो हत इत्यर्थः ॥ १० ॥

किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्ट इत्यस्योत्तरम् ऋषीणामित्यादि ॥ ११ ॥

पूर्वतनं खलत्तं गोपयन्तीत्याह, ---एकेति । परिभूय नासाकर्णक्षीणां
 क्षत्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

धर्मपत्नी प्रिया नित्यं भर्तुः प्रियहिते रता ॥ १५ ॥
 सा सुकेशी सुनाभोरुः सुरूपा च यशस्विनी ।
 देवतेषु वनस्यास्य राजते श्रीरिवापरा ॥ १६ ॥
 तप्तकाञ्चनवर्णाभा रक्ततुङ्गनखी शुभा ।
 सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ १७ ॥
 नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी ।
 तथारूपा मद्या नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ १८ ॥
 यस्य सीता भवेद्भार्या यच्च ह्यष्टा परिष्वजेत् ।
 अभिजीवेत् स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरन्दरात् ॥ १९ ॥
 सा सुशीला वपुःश्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 तमानुरूपा भार्या सा त्वञ्च तस्यास्तथा पतिः ॥ २० ॥
 तां तु विस्तीर्णजघनां पीनोत्तुङ्गपयोधराम् ।
 भार्यायै तु तवानेतुमुद्यताहं वराननाम् ॥ २१ ॥
 विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ! ।

रामस्य दक्षिणो वाङ्मरित्यनेन सर्वतत्कार्यधुरन्धरत्वम्, बहिष्कर-
 प्राण इत्यनेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वं सूच्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यस्य सीता भार्या यच्च ह्यष्टा परिष्वजेत् स एव सर्वेषु कालेषु च
 पुरन्दरादपि अभ्यधिकं जीवेत् । तस्या लक्ष्मणवतारत्वादिति व्यङ्ग्यम् ॥
 [अतिजीवेत् स सर्वेषु देवेष्विव पुरन्दर इति पाठे सर्वान् देवानतिक्रम्य
 जीवेदित्यर्थः] ॥ १९ ॥ २० ॥

तां तु दृष्ट्वाद्य वैदेहीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ २२ ॥
 मन्मथस्य शरणाञ्च त्वं विधेयो भविष्यसि ।
 यदि तव्यामभिप्रायो भार्यात्वे तत्र जायते ।
 शीघ्रमुद्भ्रियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः * ॥ २३ ॥
 रोचते यदि ते वाक्यं ममेतद्वाचसेश्वर ! ।
 क्रियतां निर्विशङ्केन वचनं मम रावण ! ॥ २४ ॥
 विज्ञायेषामशक्तिञ्च ह्ययतामबला बलात् ।
 सीता तवानवद्याङ्गी भार्यार्ये राक्षसेश्वर ! ॥ २५ ॥

तवानेतुमुद्यताहमिति श्वावचो रावणसन्तोषार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

भार्यात्वे भार्यात्वेन सम्पादने ॥ २३ ॥ २४ ॥

यथा रामादीनामशक्तिं तेषां राज्याद्यभावोपकाराच्च शक्तिञ्च
 विज्ञाय साता तत्र भार्यात्वे क्रियतां भार्यात्वे तद्व्यवहारे यथा विधयो
 भवति तथा क्रियतां यद्यतामित्यर्थः ॥ २५ ॥

* कुरु प्रियं तथा तेषां रक्षसां राक्षसेश्वर ! ।

वधात्तस्य दृशंसस्य रामस्य वनवासिनः ॥

तं शरैर्निशितैर्हत्वा लक्ष्मणञ्च महारथम् ।

हतनायां सुखं सीतां यथावदुपभोक्ष्यसे ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

निशम्य रामेण शरैरजिह्वगै-
 र्हतान् जनस्थानगतान्निशाचराम् ।
 खरञ्च दृष्ट्वा निहतञ्च दूषणं
 त्वमद्य कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीतापहारं
 शूर्पणखाप्रोत्साहनं नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अद्य कृत्यमेतत्कालोचितकृत्यं कर्तुं योग्यं तत् प्रतिपत्तुं निश्चित्य
 ज्ञात्वा प्रवर्तयितुमर्हसित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

ततः श्रृर्षणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ।
सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं ब्रुव्या जगाम ह ॥ १ ॥
तत् कार्यमनुगम्याथ यथावदुपलभ्य च ।
दोषाणाञ्च गुणानाञ्च सम्प्रधार्य बलावलम्बम् ॥ २ ॥
इति कर्त्तव्यमित्येव कृत्वा निश्चयमात्मनः ।
स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह ॥ ३ ॥

तत इति । श्रृर्षणं श्लोकात्तभाजनं नखविदूषण इति धातुः । श्रृर्षणं
श्लोकात्तभाजनेन यज्ञादिसत्क्रियां नखयति विदूषयति इति श्रृर्षणखेति
तीर्थः । श्रृर्षाकारनखवतीत्यथ संज्ञायां श्रृर्षणखा अन्यत्र श्रृर्षणखीति
परि । रोमहर्षणम् । श्रृर्षणखावाक्यस्य कामविकारजनकतया रोमाञ्च-
कारत्वम् । सचिवेभ्यस्तद्वाक्यस्य प्रतिपाद्यं कार्यं ब्रुव्या तत्सम्मतिपूर्वकं
तत् कर्त्तव्यत्वेन निर्धार्य तानभ्यनुज्ञाय दत्ताभ्यनुज्ञान् कृत्वा जगाम
मारीचाश्रममिति शेषः ॥ १ ॥

तत्कार्यं सीतापहाररूपम् अन्तश्चित्ते अन्तर्गम्योद्दिश्य दोषाणां
गुणानाञ्च स्वरूपं यथावदुपलभ्य सीतापहारे एतावन्तो गणा इति
निश्चित्य बलावलम्बं यथावत् सम्प्रधार्य इत्येव कर्त्तव्यमित्यात्मनः स्वस्य

यानशालां ततो गत्वा प्रच्छन्नं राक्षसाधिपः ।
 सूतं सञ्ज्ञादयामास रथः संयुज्यतामिति ॥ ४ ॥
 एवमुक्तः क्षणेनैव भारथिर्न घुञ्जिक्रमः ।
 रथं मंथोजयामास तस्याभिमतसुत्तमम् ॥ ५ ॥
 कामगं रथमास्थाय काञ्चनं रत्नभूषितम् ।
 पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ॥ ६ ॥
 मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः ।
 राक्षसाधिपतिः श्रीमान् ययौ नदनदीपतिम् ॥ ७ ॥
 स श्वेतबालव्यजनः श्वेतच्छत्रो दशाननः ।
 स्त्रिगर्ध्वैर्दूर्यसंकाशस्तप्तकाञ्चनभूषणः ॥ ८ ॥
 दशास्यो विंशतिभुजो दर्शनीयपरिच्छदः ।
 त्रिदशारिर्मुनीन्द्रघ्नो दशग्रीर्ष इवाङ्गिराट् ॥ ९ ॥
 कामगं रथमास्थाय गुग्गुभि रारक्षसाधिपः ।
 त्रिदृन्मण्डनवान् मेघः सत्रत्नाक इवाखरैः ॥ १० ॥

निश्चयं कृत्वा अकम्पनशर्पणवाभ्यामृक्तव्यात् सीताहरणमवश्यं कर्तव्यमिति
 निश्चित्य यानशालां जगाम ॥ २ ॥ ३ ॥

दृष्टे कर्मणि प्रवृत्ता लुब्धादिनिर्गोधशङ्कया प्रच्छन्नं गच्छम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

देवयानिभद्राः पिशाचाः वदनभग तत्सदृशैरित्यर्थः ॥ ६ ॥

नदनदीपतिः समद्रस्तं तोर्त्वा ययौ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

मशैलं सागरानूपं वीर्यवानवलीकथन् ।
 नानापुष्पकूलैर्वृक्षैरनुकीर्यं महस्रगः ॥ १ ॥
 शीतमङ्गलतोयाभिः पर्झनीभिः समन्ततः ।
 विश्वा नैराश्रमपदैर्वेदिमङ्गरत्नकृतम् ॥ २ ॥
 कदल्यटविमंशोभं नारिकेलोपशोभितम् ।
 मानैस्त्रालैस्त्रमानैश्च तरुभिर्य सुपुष्पितैः ॥ ३ ॥
 अत्यन्तनियताहारैः शोभितं परमपिभिः ।
 नागैः सुपर्णगन्धर्वैः किन्नरैश्च महस्रगः ॥ ४ ॥
 जितकामैश्च भिद्वैश्च चारुगैश्चोपशोभितम् ।
 अजोर्वखानसैर्माघैर्वाल्खिल्यैर्मरीचिपैः ॥ ५ ॥
 दिव्याभरणमाख्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम् ।
 क्रीडारतविधिज्ञाभिरप्सरोभिः महस्रगः ॥ ६ ॥

विद्युत्स्थाने व्याभरणानि । मेघस्थाने रावणः । बलाकास्थाने षष्ठम् ।

॥ १० ॥

शैलसहितसागरानूपं तत्कूलं तस्यैव बर्गनं नानापुष्परित्या-
 दिना ॥ ११ ॥ १२ ॥

कदल्यटवि- कदलीवनं तेन शोभावात् ॥ १३ ॥

अत्यन्तम् अतिप्रथमेन पर्णवातादिरूपा नियतआहारो येषां तैः ॥ १४ ॥

अजो ब्रह्मा तत्पुत्रवखानसैर्योनिजः प्रसिद्धः माघमाघसङ्घर्षः ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥

सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिरुपासितम् ।
 देवदानवमघैश्च चरितं त्वष्टृताशिभिः ॥ १७ ॥
 हंसक्रौञ्चजवाकीर्णं सारसैः संप्रणादितम् ।
 वैदूर्यप्रस्तरं स्निग्धं सान्द्रं सागरतेजसा ॥ १८ ॥
 पाण्डुराणि विशालानि दिव्यमान्ययुतानि च ।
 त्वर्यगीताभिजृष्टानि विमानानि समन्ततः ॥ १९ ॥
 तपसा जितलोकानां कामगान्यभिसंपतन् ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव ददर्श धनदानुजः ॥ २० ॥
 निर्यासरसमूलानां चन्दनानां महस्त्रशः ।
 वनानि पश्यन् मौम्यानि घ्राणदप्रिकराणि च ॥ २१ ॥
 अशुरुणाञ्च सुखानां वनान्युपवनानि च ।
 तङ्कोलानाञ्च जात्यानां फलानाञ्च सुगन्धिनाम् ॥ २२ ॥

अष्टताशिभिः अष्टतभोजनैः ॥ १७ ॥

जवा मगङ्काः वैदूर्यप्रस्तरं वैदूर्यसदृशश्यामप्रस्तरं सागरतेजसा
 सागरैर्मिवभवेन स्निग्धं सान्द्रं शीतलम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

अभिसम्पतन् गच्छन् सागर्वशाहिमानानि गन्धर्वाप्सरसश्च ददर्श ॥ २० ॥

निर्यासरूपरमयुक्तमूलानां चन्दनानामित्यर्थः । यद्वा निर्यासरसस्य
 मूलानाम् उपादानकारणानां गुग्गुलादिलक्षाणां चन्दनानाञ्च वनानि
 पश्यन् ॥ २१ ॥

पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च ।

सुकानाञ्च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः ॥ २३ ॥

शैलानि प्रवरांश्चैव * प्रवालनिचयांस्तथा ।

काञ्चनानि च शृङ्गाणि † राजतानि तथैव च ॥ २४ ॥

प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नान्यदूभृतानि च ।

धनधान्योपपन्नानि स्त्रीरत्नैरावृतानि च ॥ २५ ॥

हृत्पद्मरथगाढानि नगराणि विलोकयन् ।

तं समं सवेतः स्निग्धं मृदुमंस्पर्शमारुतम् ॥ २६ ॥

अनूपे सिन्धुराजस्य ददर्श त्रिदिवोपमम् ।

तत्रापश्यत् स मेघाभं न्यग्रोधं सुनिभिवृतम् ॥ २७ ॥

समन्ताद् यस्य ताः शाखाः शतयोजनमायताः ।

जात्यानामत्तमानां तक्कोलाः सुगन्धफला वृद्धविशेषास्तेषां वनानि
पश्यन् ॥ २२ ॥ २३ ॥

शैलानि शिलासमूहान् ॥ २४ ॥

प्रस्रवाणि निर्भराः ॥ २५ ॥

समं समभूतलं देशम् ॥ २६ ॥

तत्र समुद्रानूपे ॥ २७ ॥

यस्य दिव्यवटस्य । प्रसङ्गात्तन्नाष्टात्मरं कविराह यस्मिन्नि षड्भिः

* शंखानां प्रस्तरश्चैव इति वा पाठः ।

† शैलानि इति वा पाठः ।

यस्य हस्तिनमादाय महाकायञ्च कच्छपम् ॥ २८ ॥

भक्षार्थं गरुडः शाखामाजगाम महाबलः ।

तस्य तां महिमा शाखां भारेण पतगोत्तमः ॥ २९ ॥

सुपर्णः पर्णवङ्गलां बभञ्जाथ महाबलः ।

तत्र वैखानसा माषा वाल्खिल्या मरीचिपाः ॥ ३० ॥

आजा बभ्रुवर्धुं स्राशु मङ्गताः परमर्षयः ।

तेषां दयार्थं गरुडस्तां शाखां शतयोजनाम् । ३१ ॥

भग्नमादाय * वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ ।

एकपादेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषम् ॥ ३२ ॥

निषादविषयं हत्वा शाखया पतगोत्तमः ।

प्रहृषेमतुलं लेभे मोक्षयित्वा महासुनीन् । ३३ ॥

श्लोकैः । गरुडोऽम्बताहरणप्रस्तावे भक्षार्थं महाकायं गजं कच्छपश्चादाय
 क्वचित् स्थित्वा भक्षणाय यस्य शाखां जगाम । गत्वा च यस्य शाखां भारेण
 बभ्रु । तस्या भयशाखाया व्यधा वैखानसाद्या अनेके ऋषयः समागता
 बभ्रुवस्तेषां शाखापातेन नाशो माभूदिति तां शाखां तौ गजकच्छपौ च
 महाबलत्वादादान्यत्र जगाम । गच्छन्नेव तौ शाखां चैकपादेन धृत्वान्त-
 रिक्ष एव तदामिषं गजकच्छपरूपं भक्षयित्वा तथा शाखया प्रक्षिप्तया
 निषादविषयं निषाददेशं हत्वा मुनींश्च वधान् मोक्षयित्वा प्रहृषं
 लेभे ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

* जगामादाय हतिं वा पाठः ।

स तु तेन प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः ।
 अमृतानयनार्थं वै चकार मतिमान्मतिम् ॥ ३४ ॥
 अयोजानानि निर्मथ्य भित्वा रत्नगृहं वरम् ।
 महेन्द्रभवनाद् गुप्तमाजहारामृतं ततः ॥ ३५ ॥
 तं महर्षिगणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम् ।
 नाम्ना सुभद्रं न्ययोधं ददर्श धनदानुजः ॥ ३६ ॥
 तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः ।
 ददर्शाश्रममेकान्ते पुण्ड्रे रम्ये वनान्तरे ॥ ३७ ॥
 तत्र कृष्णाजिनधरं जटामण्डलधारिणम् ।
 ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ३८ ॥
 स रावणः समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा ।
 मारीचेनार्चितो राजा सर्वकामैरमानुषैः ॥ ३९ ॥
 तं स्वयं पूजयित्वा च भोजनेनोदकेन च ।
 अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥

स तेनैव हर्षेणामिषभक्षणनिघादनाशनमुनिरक्षणाजसन्तोषेण ॥ ३४ ॥
 अयोजानानि अयःप्रदङ्गुलनिर्मितजालानि रत्नमयगोहोपरि पक्षि-
 प्रवेशपरिहाराय बद्धानि बलान्निर्मथ्य क्त्वा रत्नमयगृहञ्च भित्वा गुप्त-
 ममृतं महेन्द्रभवनादाजहार ॥ ३५ ॥
 सुपर्णेन कृतं भद्रैकमहाशाखत्वरूपं लक्षणं यस्य तम् ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कश्चित्ते कुशलं राजन् ! लङ्कायां राक्षसेश्वर ! ।

केनार्थेन पुनस्त्वं वै तूर्णमेवमिहागतः ॥ ४१ ॥

एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः ।

ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
मारोचसमागमो नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

सर्वकामैरभिलषितसर्वभोग्यवस्तुभिरर्चिता बभूवेति शेषः ॥३६॥४०॥

पूजोत्तरं कुशलं पृच्छति कश्चिदिति ॥ ४१ ॥

इदम् अग्रिमसर्गवक्ष्यमाणम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

मारीच ! श्रूयतां तात ! वचनं मम भाषतः ।
आर्त्ताऽस्मि मम चार्त्तस्य भवान् हि परमा गतिः ॥ १ ॥
जानीषि त्वं जनस्थानं भ्राता यत्र खरो मम ।
दूषणय महाबाहूः स्वमा पूर्णगवा च मे । २ ॥
त्रिगिरास महाबाहू राक्षसः पिशिताशनः ।
अन्ये च बहवः पूरा लब्धनत्ता निशाचराः ॥ ३ ॥
वसन्ति मन्त्रियोगेन अधिवासश्च राक्षसाः ।
बाधमाना महारण्ये मुनीन् ये धर्मचारिणः ॥ ४ ॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।

मारीचेति । तातेत्युपलक्षणं कार्यं वदिष्यन्पूर्वं वृत्तं स्मार-
यति ॥ १ ॥

जानीषे इति । आत्रादयो मन्त्रियोगाञ्जनस्थानं प्राप्य वसन्तीति
त्वं जानीषे क्लेशान्वयः ॥ २ ॥

लब्धनत्ताः लब्धयुद्धोत्साहाः ॥ ३ ॥

अथ तत्र स्थित्वा क्रियमाणां वृत्तश्च जानीषे इत्याह,—अधिवास-
चेति । मुनीन् बाधमाना बाधहेतवे हेतौ शानघ् । अधिवासश्च

शूराणां लब्धवान्वाणां खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ ५ ॥
 ते त्विदानीं जनस्थाने वसमाना महाबलाः ।
 मंगताः परमायत्ता रामेण मह मंयुगे ॥ ६ ॥
 नानाप्रहरणोपेताः खरप्रमुखराक्षसाः ।
 तेन सञ्जातरोपेण रामेण रणमूर्धनि । ७ ॥
 अनुक्त्वा परुषं किञ्चिच्छरैर्व्यापारितं धनुः ।
 चतुर्दशसहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ॥ ८ ॥
 निहतानि शरैर्दीप्तेर्मानुषेण पदातिना ।
 खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः ॥ ९ ॥
 हत्वा त्रिशिरसञ्चापि निभंथा दण्डकाः कृताः ।

कुर्वन्ति मन्त्रियेणादिति शेषः । अग्निवास उपद्रव इति क्लृप्तकः । रति-
 वासमिति पाठे रतिवासं रत्या प्रीत्या वासो यत्र कर्मणि तथा ॥ ४ ॥ ५ ॥

चतुर्दशसहस्राणि यानि सन्ति ते त्विदानीमित्यन्वयः । वसमानाः
 वसन्तः रामेण संयुगे सङ्गताः तेन सह समरमकार्षुरित्यर्थः । परम-
 त्थमर्थमायत्ताः सन्नद्धाः ॥ ६ ॥ ७ ॥

किञ्चिदपि परुषमनुक्त्वा शरैः शरमोक्षणाव्यापारैर्व्यापारितं सञ्जात-
 व्यापारं कृतम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

अथ भगिनीविरूप्यं मिष्कारणं मन्यमानः क्रोधाद्ब्रूषयति रामं पित्रे-
 त्यादिना । क्षीणजीवितः निरपराधं स्त्रीविरूप्यकरणादेव तथात्वं
 मन्यते ॥ १० ॥

पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः ॥ १० ॥
 स हृन्ता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्त्रियपांसनः ।
 अशीलः कर्कशस्त्रीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेन्द्रियः ॥ ११ ॥
 त्यक्तधर्मा त्वधर्मात्मा भूतानामहिते रतः ।
 येन वैरं विनारण्ये सत्वमास्याय केवलम् ॥ १२ ॥
 कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता ।
 तस्य भार्या जनस्थानात् मीतां सुरसुतोपमा ॥ १३ ॥
 आनयिष्यामि विक्रम्य महायज्ञत्र मे भव ।
 त्वया ह्यहं महायेन पार्श्वस्थेन महाबल ! ॥ १४ ॥
 भ्रातृभिश्च सुरान् सर्वान्नाहमत्राभिचिन्तये ।
 तत्सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यमि राक्षस ! ॥ १५ ॥
 वीर्यं युद्धे च दर्पं च न ह्यस्ति सदृशस्तव ।
 उपायतो महाङ्गूरो महामाघाविशारदः ॥ १६ ॥
 एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर ! ।

अतएवाशीलोऽजितेन्द्रियश्च अस्थानि क्रोधात् ॥ ११ ॥

सत्वं बलमेव केवलमाश्रित्य न तु धर्मम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

भ्रातृभिः कुम्भकर्णादिभिः नाभिचिन्तय न शक्यामि ॥ १५ ॥

उपायतः उपायंस्वत्वर्थः । तत्रैव हतुर्गर्भं विशेषणं महामाये-
 त्यादि ॥ १६ ॥

शृणु तत् कर्म साहाय्ये यत् कार्यं वचनान्मम ॥ १७ ॥

सौवर्णस्त्रं मृगो भूत्वा चित्रो रजतविन्दुभिः ।

आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ १८ ॥

त्वां तु निःसंशयं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपिणम् ।

गृह्यतामिति भर्तारं लक्षणञ्चाभिधास्यति ॥ १९ ॥

ततस्तयोरपाये तु गृह्ये सीतां यथासुखम् ।

निराबाधो हरिष्यामि राज्ञश्चन्द्रप्रभामिव ॥ २० ॥

ततः पश्चात् सुखं रामे भार्य्याहरणकर्षिते ।

विस्मयः प्रहरिष्यामि कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥

तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः ।

शुष्कं समभवद्वक्तुं परिचक्षो बभूव च ॥ २२ ॥

ओष्ठौ परिलिङ्घन् शुष्को नेत्रैरनिमिषैरिव ।

मृतभृत इवार्तसु रावणं समुद्वेक्षत ॥ २३ ॥

मम साहाय्ये यत् कर्म त्वया कार्यं तत् कर्म प्रहसित्वन्वयः ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥

अपाये अश्रमे ॥ २० ॥

ततः सुखं क्लेशरहितं यथा भवति तथा विस्मयं यथा भवति तथा च प्रहरिष्यामि ॥ २१ ॥

रामकथां रामप्रसङ्गं श्रुत्वा मारीचस्त्रस्तो बभूव तेन चासेन च तस्य मुखं शुष्कमभवत् ॥ २२ ॥

स रावणस्त्वस्त्रविषण्वचेता
 महावने रामपराक्रमज्ञः ।
 कृताञ्जनिस्त्वस्त्रमुवाच वाक्यं
 हितञ्च तस्मै हितमात्मनश्च ॥ २४ ॥

इत्याप रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण
 मारोचसंवादो नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

चिन्तावशादनिमिषेरिव नेत्रैरुपलक्षित इति शेषः । मृतभृतेन
 मृतप्रायः ॥ २३ ॥

आत्मनो हितमित्यार्षो घट्टी ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ।
प्रत्युवाच महातेजा मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥
सुलभाः पुरुषा राजन् ! सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २ ॥
न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यं गुणोन्नतम् ।
अयुक्तचारस्यपत्नो महेन्द्रवक्ष्योपमम् ॥ ३ ॥
अपि स्वस्ति भवेत्सात ! सर्वेषामपि रक्षयाम् ।

तदिति ॥ १ ॥

प्रियवादिनः स्वामिहिताहितविचारमुपेक्ष्य राज्ञ आपातप्रियतया सन्तोषाय तत्कालमधुरवाक्यवक्ताः पुरुषाः सुलभाः । अपि तु अप्रियस्यापि तत्कालमप्रियतया प्रतीयमानस्यापि कालान्तरे पथ्यस्य वचसो वक्ता भ्रत्यस्तस्य च भोक्ताऽहितवत् प्रतिभासमानमपि इदं पथ्यमेवेति गृहीता राजा विवेकी दुर्लभः । अतो मयोच्यमानम् आपातत अप्रियमिव भासमानमपि उदर्कं परमहितं प्रदयिष्यति श्रेयः ॥ २ ॥

अनेधे हेतुरयुक्तचारत्वस्य अनियुक्तचारत्वस्य ॥ ३ ॥

अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्यात्सोकानराचमान् ॥ ४ ॥
 अपि ते जीवितान्नाथ नोत्पन्ना जनकात्मजा ।
 अपि सीतानिमित्तञ्च न भवेद् व्यसनं महत् ॥ ५ ॥
 अपि त्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तं निरङ्कुशम् ।
 न विनश्येत् पुरी लङ्का त्वया सह मराचसा ॥ ६ ॥
 त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्वितः ।
 आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः ॥ ७ ॥
 न च पित्रा परित्यक्तो नामर्यादः कथञ्चन ।
 न रुद्ध्यो न च दुःशीलो न च चत्त्रियपांसनः ॥ ८ ॥
 न च धर्मगुणैर्हीनः कौमल्यानन्दवर्द्धनः ।
 न च तीक्ष्णो हि भूतानां सर्वेषामहिते रतः ॥ ९ ॥

एतदबोधकृतञ्च तवानर्था भावीत्याह,—अपीति । रक्षसां स्वकी-
 त्वार्थम् । अपि स्वस्ति भवेदपि क्षेमं सम्पद्येतापि किं । तव दुर्बुद्धिनिर्द-
 त्येति श्लोघः । तथा संक्रुद्धो रामो लोकमराक्षसं न कुर्यादपि किम् ।
 एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पापमन्वितः सहकृतकर्त्तव्यार्थविचारः ॥ ७ ॥

एवं महात्रीर्यत्वं रामे प्रतिपाद्य रावणोक्तदृषयानि निराचष्टे-न
 च पित्रेत्यादि ॥ ६ ॥

तैक्ष्ण्यप्राभावे हेतुः सर्वभूतहिते रतत्वम् ॥ ९ ॥

वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम् ।
 करिष्यामीति धर्मात्मा ततः प्रव्रजितो वनम् ॥ १० ॥
 कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य च ।
 हित्वा राज्यञ्च भोगांश्च प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ११ ॥
 न रामः कर्कशस्तात ! नाविद्वान्नाजितेन्द्रियः ।
 अन्वृतं न श्रुतञ्चैव मैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
 रामो विश्रहवान् धर्मः माधुः सत्यपराक्रमः ।
 राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वामनः ॥ १३ ॥
 कथं तु तस्य वैदेहीं रक्षितां स्वेन तेजसा ।
 दृच्छसि प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४ ॥
 शरार्चिपमनाद्युष्यद्वापखड्गेन्धनं रणे ।
 रामाग्निं महमा दीप्तं न प्रविष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५ ॥

कैकेय्या वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा तं सत्यवादिनं करिष्यामीति वनं स्वय-
 मेव प्रव्रजितो न तु किञ्चित् पापात् पित्रा प्रवामित इत्यर्थः ॥ १० ॥
 कैकेय्याः प्रियस्य कामस्य मनोरथस्य पूर्णार्थम् ॥ ११ ॥
 अन्वृतं न श्रुतञ्चैव अन्वृतप्रसङ्गमपि न जानाति तेन तत्कथनं दूरा-
 पास्तमित्यर्थः । एवं वक्तुं रामं दुर्गुणं वक्तुम् ॥ १२ ॥ १३ ॥
 अथ सीतापहारस्याणक्यत्वमाह,—कथं लिति । स्वेन तेजसा
 पातिब्रह्मवैभवेन किञ्च तस्य रामस्य स्वेन तेजसा सहजप्रतापेनत्यर्थः ॥ १४ ॥

धनुर्व्यादितदीप्रास्यं शरार्चिषममर्षणम् ।
 चापबाणधरं तीक्ष्णं शत्रुसेनापहारिणम् ॥ १६ ॥
 राज्यं सुखञ्च मन्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः ।
 नात्यासादयितुं तात ! रामान्तकमिहार्हमि ॥ १७ ॥
 अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ।
 न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ १८ ॥
 तच्च सा नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी ।
 प्राग्भ्योऽपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥
 न सा धर्षयितुं शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया ।

शरार्चिषं शरज्वालम् । खड्गचापपदेन तद्धतशत्रवस्तद्रूपमित्यनेन
 यस्य ॥ १५ ॥

रामेऽन्तकरूपकोपपादकविशेषगान्याह, धनुरिति । धनुरेव व्या-
 दितं व्याप्तमिति यावत् दीपं ज्वालादीपमास्यं यस्य रामरूपान्तकस्य
 ज्वालादीपत्वमेव शरार्चिषमित्यनेनाक्तम् ॥ १६ ॥

अत्यासादयितुमत्यन्तं प्राप्तम् ॥ १७ ॥

अप्रमेयं हि तत्तेज इत्यनेनावाद्मनसगोचरत्वं ध्वनितं यस्य सेव्य-
 नेन तस्या अपि तत्त्वं सूचितम् ॥ १८ ॥

नरसिंहभ्येत्यनेन हिरण्यकशिपुप्रभृतिहन्ताऽयमेवेति सूचितम् ।
 नित्यमनुव्रतेत्यनेन तस्यास्तच्छक्तित्वं सूचितम् ॥ १९ ॥

दीप्तस्यैव ऊताशस्य शिखा मीता सुमध्यमा ॥ २० ॥

किमुद्यमं व्यर्थमिमं कृत्वा ते राक्षसाधिप ! ।

दृष्ट्येत्तु रणे तेन तदन्तं तव जीवितम् ॥ २१ ॥

जीवितञ्च सुखञ्चैव राज्यञ्चैव सुदुर्लभम् ।

स सर्वैः मच्चित्रैः सार्द्धं विभीषणपुरस्कृतैः ॥ २२ ॥

मन्त्रयित्वा मधर्मिष्ठं कृत्वा निश्चयमात्मनः ।

दोषाणाञ्च गुणानाञ्च सम्प्रधार्य्य बलाबलम् ॥ २३ ॥

आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्त्वतः ।

हितं हि तव निश्चित्य क्षमं त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥

अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे

समागमं कोमलराजसूनुना ।

न सेति रजस्तमःप्रधानेन त्वाद्दृष्टेनेत्यर्थः ॥ २० ॥

व्यर्थमिममुद्यमं कृत्वा ते न किमपि हितमित्यर्थः । तेन चेत्त्वं रणे
दृष्टस्तदा तदन्तं तद्दर्शनावसानं तव जीवितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

जीवितमिति । जीवितानुद्दिश्य स त्वं विभीषणपुरोगमैर्धर्मिष्ठै-
र्मन्त्रयित्वा अनन्तरं निश्चयं कृत्वा दोषगुणबलाबलनिर्धारणाविषयम्
आत्मनो रामस्य च दोषगुणबलाबलं सम्प्रधार्य्य विचार्य्य तदनन्तरं
स्वस्य रामस्य च बलं तत्त्वतो ज्ञात्वा निश्चित्य तव आत्मनो हितमिद-
मिति निश्चित्य यत्क्षमं तत् कर्तुमर्हस्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं
 क्षमञ्च युक्तञ्च निशाचराधिप ! ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
 मारीचसंवादे नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

सत्सचिवान्तर्गतस्य मम त्वेष निश्चय इत्याह,—अहं त्विति । इदं
 वक्ष्यमाणम् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

कदाचिदप्यहं वीर्यात् पर्यटनं पृथिवीमिमाम् ।
बलं नागमहस्रन्व धारयन् पर्वतोपमः ॥ १ ॥
नीलजीमतमङ्गाशस्त्रकाञ्चनकुण्डलः ।
भयं लोकस्य जनयन् किरीटी परिघायुधः ॥ २ ॥
व्यचरं दण्डकारण्यमृषिमांसानि भक्षयन् ।
विश्वामित्रोऽथ धर्मात्मा मद्द्विषस्तो महासुनिः ॥ ३ ॥
स्वयं गत्वा दशरथं नरेन्द्रमिदमब्रवीत् ।
अद्य रक्षतु मां रामः पर्वकाले समाहितः ॥ ४ ॥
मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं नरेश्वर ! ।
इत्येवमुक्तो धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ ५ ॥
प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महासुनिम् ।

अथ खानुभवसिद्धं रामबलमाह,—कदाचिदित्यादि । आहमपीति
सम्बन्धः ॥ १ ॥ २ ॥

मद्विषस्तः मत्तो विषस्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पर्वकाले यागकाले ॥ ४ ॥ ५ ॥

जनद्वादशवर्षोऽयमकृतास्तश्च राघवः ॥ ६ ॥
 कामं तु मम तस्मै न्य' मया सह गमिष्यति ।
 बलेन चतुरङ्गेण स्वयमेत्य निशाचरम् ॥ ७ ॥
 विधिष्यामि * मुनिश्रेष्ठ ! शत्रुं तत्र यथेष्टितम् ।
 एवमुक्तः स तु मुनी राजानमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 रामान्नान्यद् बलं लोके पर्याप्तं तस्य रक्षसः ।
 देवतानामपि भवान् समरेष्वभिपालकः ॥ ९ ॥
 आसीत्तत्र कृतं कर्म त्रिलोकविदितं वृष ! ।
 काममस्ति महत् मैत्र्यं तिष्ठत्विह परन्तप ! ॥ १० ॥
 बालोऽप्येष महातेजाः समर्थस्तत्र निग्रहे ।
 गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेऽस्तु परन्तप ! ॥ ११ ॥

पञ्चदशवर्षोऽपि तथा दशरथेनानुदिताऽप्यत्यन्तबालद्योतनाय अति-
 बालेनापीदृशं कृतं किमधुना वाच्यमिति रावणस्यात्यन्तभयाय मारी-
 चेन तथा दशरथेनोक्त इत्यूनद्वादशवर्षे इत्युक्तम् । जनघोड़शवर्षोऽय-
 मिति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

यद्यपि भवान् देवानामपि सहायकत्वासीत् । अन्यच्च तव स्वया
 कृतं कर्म त्रिलोकविदितं त्रिषु लोकेषु विदितं तथापि रामादन्यद् बलं

* विधिष्ये इति वा पाठः ।

† काममस्तु मम श्रीमान् पद्मपत्रनिभेक्ष्यः । इति वा पाठः ।

इत्येवमुक्त्वा स मुनिस्तमादाय वृषात्मजम् ।
 जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमम् ॥ १२ ॥
 तं तदा दण्डकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितम् ।
 बभूवोपस्थितो रामश्चित्रं * त्रिस्फारयन् धनुः ॥ १३ ॥
 अजातव्यञ्जनः श्रीमान् बालः श्यामः प्रुभेक्षणः ।
 एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया ॥ १४ ॥
 शोभयन् दण्डकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा ।
 अदृश्यत तदा रामो बालचन्द्र इवोदितः ॥ १५ ॥
 ततोऽहं मेघमङ्गाशस्तप्रकाञ्चनकुण्डलः ।
 बली दन्तवरो दर्पादाजगामाश्रमान्तरम् ॥ १६ ॥

तस्य रक्षसो न पर्याप्तमतः कामं तव व्रजं यदस्ति तदत्रैव तिष्ठतु तदुप-
 योगाभावात् । अत एव बालोऽपि यतस्तन्निग्रहसमर्थाऽतो देय एवेति
 शेषः ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

उपस्थितो रामः तद्रक्षणार्थं समीपं प्राप्तः सन् ॥ १३ ॥

अजातव्यञ्जनः भ्रम्रादिपुंस्त्वचिः प्रादुर्भावहीन इत्यर्थः । एक-
 वस्त्रधरः ब्रह्मचर्य्ये स्थितः शिखी काकपक्षधरः कनकमालयोपलक्षितः ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥

अजागामेत्युत्तमपुरुषः । अत्र पारोक्ष्यार्थकलिटा दैवपारवश्या-

* यज्ञम् इति वा पाठः ।

तेन दृष्टः प्रविष्टोऽहं सहस्रैवोद्यतायुधः ।
 मां तु दृष्ट्वा धनुः सज्यमसम्भ्रान्तश्चकार ह ॥ १७ ॥
 अब्रजानन्नहस्रोहाद् बालोऽयमिति राघवम् ।
 विश्वामित्रस्य तां वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १८ ॥
 तेन सुक्तस्ततो बाणः शितः शत्रुनिवर्हणः ।
 तेताहं ताडितः क्षिप्रः समुद्रे शतयोजने ॥ १९ ॥
 नेच्छता तात ! मां हन्तुं तदा वीरेण रक्षितः ।
 रामस्य शरवेगेन निरस्तो ध्रान्तचेतनः ॥ २० ॥
 पातितोऽहं तदा तेन गभीरे सागराक्षसि ।
 प्राप्य संज्ञां चिरात्तात ! लङ्कां प्रतिगतः पुरीम् ॥ २१ ॥
 एवमस्मि तदा सुक्तः यहायास्ते निपातिताः ।
 अकृतास्त्रिय रामेण बालेनाक्षिष्टकर्मणा ॥ २२ ॥
 तन्मया वार्य्यमायसु यदि रामेण विग्रहम् ।

देवाहमागते न तु तदागमनं मम प्रत्यक्षमिति ध्वनयति । यहा बज्र-
 कालिकत्वेन विस्मृतत्वाद्वा तत्त्वारोपः । आर्षो वा लिट् । आश्रमा-
 न्तरम् आश्रममर्थं दत्तवरो ब्रह्मदत्तदेवावध्यत्ववरः ॥ १६ ॥

प्रविष्टोऽहं तेन दृष्ट इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

शतयोजने तटात्तत्पर्यन्तदेशस्थिते समुद्रे क्षिप्रः ॥ १९ ॥

नेच्छता अनिच्छता एतच्च रक्षणं केवलं कृपाजन्यमिति मारीचा-
 शयः । भाविकास्यार्थमिति वस्तुतत्त्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥

करिष्यस्यापदं घोरं क्षिप्रं प्राप्य नशिष्यसि ॥ २३ ॥
 क्रीडारतिविधिञ्चानां समाजोत्सवदर्शनाम् ।
 रत्नमाञ्चैव सन्तापमनर्थञ्चाहुरिष्यसि ॥ २४ ॥
 हर्म्यप्रामादमम्बाधां नानारत्नविभूषिताम् ।
 द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लङ्कां विनष्टां मैथिलीकृते ॥ २५ ॥
 अकुर्वतोऽपि पापानि शुचयः पापमंत्रयात् ।
 परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागहृदे यथा ॥ २६ ॥
 दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गान् दिव्याभरणभूषितान् ।
 द्रक्ष्यस्यभिहतान् भूमौ तव दोषात्तु राक्षसान् ॥ २७ ॥
 हतदारान् सदारांश्च दश विद्रवतो दिशः ।
 हतशेषानशरणान् द्रक्ष्यसि त्वं निशाचरान् ॥ २८ ॥
 शरजालपरिच्छिन्नामग्निज्वालासमावृताम् ।
 प्रदग्धभवनां लङ्कां द्रक्ष्यसि त्वममंशयम् ॥ २९ ॥

ये मे सहाया अपरे गतास्ते निपातिता इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥
 अनर्थं मरणरूपम् आहुरिष्यसि यत्रात् सम्पादयिष्यसि ॥ २४ ॥ २५ ॥
 सङ्गदोषाद्भक्तकुलमात्रस्य नाशः प्राप्नोतीत्याह,—अकुर्वतोऽपीति ।
 परपापैः परेषां पापात्मनां पापैर्भिसिन्धैः नागहृदे सर्पयुक्तेहृदे सर्पनिय-
 हाय प्रविष्टेन राजप्रेरितधोवरादिना मरुदेन वा यथा प्रसङ्गान्मत्स्या
 नश्यन्ति तद्वत् ॥ २६ ॥ २७ ॥
 हतदारान् परिहृतदारान् स्वकृतदारानिति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

परदाराभिमर्षात्तु नान्यत् पापतरं महत् ।
 प्रमदानां सहस्राणि तत्र राजन् ! परिग्रहे ॥ ३० ॥
 भव स्वदारनिरतः स्वकुलं रक्ष रक्ष माम् ।
 मानं वृद्धिञ्च राज्यञ्च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥
 कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च ।
 यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ॥ ३२ ॥
 निवार्यमाणः सुचुदा मया भृशं
 प्रसङ्गं सीतां यदि धर्षयिष्यसि ।
 गमिष्यसि क्षीणबलः सवान्धवो
 यमक्षयं रामशरास्तजीवितः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
 भारोचसंवादो नाम अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तत्र परिग्रहेऽन्तःपुरे प्रमदानां सहस्राणि व्यतस्तास्तेव रमस्त ।
 गान्यत्र मनोधेहोत्थर्यः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

एवमस्मि तदा मुक्तः कथञ्चित्तेन संयुगे ।
इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृणुष्व यदुत्तरम् ॥ १ ॥
राक्षसाभ्यामहं द्वाभ्यां*मनिर्विणयस्तथा कृतः ।
सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावने ॥ २ ॥
दीपजिह्वो महादंष्ट्रस्तीक्ष्णशृङ्गो महाबलः ।
व्यचरन् दण्डकारण्यं मांसभक्षो महामृगः ॥ ३ ॥
अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रात्रयः ।
अत्यन्तघोरो व्यचरंस्त्वापसांस्तान् प्रध्वयेयन् ॥ ४ ॥

पुनः स्नानभवसिद्धं रामवृत्तमाह — एवमिति । तदा विश्वामित्र-
यज्ञरक्षणसमये तेन कथञ्चित्मुक्तोऽस्मि । इदानीं प्रोढावस्थायामपि
यद्वृत्तं मद्दिषयं यदुत्तरं यत् सर्वलाभोत्तरं तदतिरिक्त्वासाध्यं तच्छृणुष्व
प्रदक्षिणति यावत् ॥ १ ॥

पूर्वे तथाकृतः प्राणसङ्कटं प्रापितोऽप्यहमनिर्विणयः स्वप्राप्तदिव्य-
प्रवृत्तिविराग्यः ताभ्यां मृगरूपाभ्यां सहितोऽहमपि मृगरूपः सन् प्रविष्ट
इत्यन्वयः ॥ २ ॥

---

* समेताभ्याम् इति वा पाठः ।

निहत्य दण्डकारण्ये तापमान् धर्मचारिणः ।
 रुधिराणि पिबन्स्तेषां तन्नांसानि च भक्षयन् ॥ ५ ॥
 षड्विंशतिमाग्नः क्रूरस्त्रासयन् वनगोचरान् ।
 तदा रुधिरमत्तोऽहं व्यचरं दण्डकावनम् ॥ ६ ॥
 तदाहं दण्डकारण्ये व्यचरन् धर्मदूषकः ।
 आसादयं तदा रामं तापसं धर्ममाश्रितम् ॥ ७ ॥
 वैदेहीञ्च महाभागां लक्ष्मणाञ्च महारथम् ।
 तापसं नियताहारं सर्वभृतहिते रतम् ॥ ८ ॥
 सोऽहं वनगतं रामं परिभूय महाबलम् ।
 तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ९ ॥
 अभ्यधावं सुसंकुट्टु स्त्रीक्ष्णशृङ्गो मृगाकृतिः ।
 जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं प्रहारमनुस्मरन् ॥ १० ॥
 तेन त्यक्तास्त्वथो बाणाः शिताः शत्रुनिबर्हणाः ।
 विदुष्य सुमहच्चापं सुपर्णानिलतुल्यगाः * ॥ ११ ॥

तदेवाह,—दीप्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

वनगोचरान्दधीनन्यजीवांश्च ॥ ६ ॥

आसादयं प्राप्तवान्, तापसं धर्मं तापससम्बन्धिधर्ममाश्रितम् ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

* सुपर्णानिलनिस्वनाः इति वा पाठः ।

ते बाणा वज्रसंकाशाः सुघोरा रक्तभोजनाः ।
 आजग्मुः सहिताः सर्वे त्रयः सन्नतपर्वणः ॥ १२ ॥
 पराक्रमज्ञो रामस्य शठो दृष्टभयः पुरा ।
 समुत्क्रान्तस्ततो सुकृत्स्नात्रभौ राक्षसौ हृती ॥ १३ ॥
 शरेण मुक्तो रामस्य कथञ्चित् प्राप्य जीवितम् ।
 दह प्रव्राजितो युक्तस्तापमोऽहं समाहितः ॥ १४ ॥
 वृजे वृजे हि पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ।
 गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १५ ॥
 अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण ! ।
 रामभूतमिदं सर्वेभरणं प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥
 राममेव हि पश्यामि रक्षिते राक्षसेश्वर ! ।

अकृतप्रज्ञः अकृतविचारः तं प्रहारं पूर्वं रामदत्तप्रहारम् ॥ १० ॥ ११
 सन्नतपर्वणः अदीर्घत्वमाघम् ॥ १२ ॥
 शठो गूढवप्रियकारी दृष्टभयः रामादिति शेषः । समुत्क्रान्तः
 पलायितः ॥ १३ ॥
 प्रव्राजितः परिव्राजितः कृतसकलदुर्दत्तपरिव्यागः युक्तो योगाभ्यास-
 रतः अतएव तापसत्त्वपोनिष्ठः समाहितः स्थिरान्तःकरणः ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥

● समुद्भ्रान्तः इति वा पाठः ।

दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भ्रमामीव चेतनः ॥ १७ ॥
 रक्षारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ! ।
 रत्नानि च रथाश्चैव मंत्रासं जनयन्ति मे ॥ १८ ॥
 अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन ते क्षमम् ।
 बलिं वा नमुचिं वापि हन्याद्वि रघुनन्दनः ॥ १९ ॥
 रणे रामेण युध्यस्व क्षमां वा कुरु रावण ! * ।
 न ते रामकथा कार्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि ॥ २० ॥

रहिते रामरहितेऽपि वने उद्भ्रमामि भीतो भवामि इव चेतनः
 सुषुप्तौ नष्टचेतनोऽपि तद्दर्शनवशात्क्षमचेतन्यः प्रलपामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

रक्षारादीनीति । एवञ्च सान्नाद्दर्शने यस्मात्सः स वक्तुमशक्य इति
 भावः । तन्नामेकदेशसत्तावदपि नाम भयजनकं किं वक्तव्यं सम्पूर्ण-
 तन्नाम्नो भयजनकत्वमिति । स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्यति गीतास्त्रिका-
 र्पोऽत्र व्यग्रः ॥ १८ ॥ १९ ॥

तस्माद्दामेण रणे युध्यस्व एतदुचितं न तु तद्दारापहार उचितः
 सर्वकुलनाशकत्वात् युद्धे एकस्यैव नाशादिति भावः । मुख्यपक्षमाह,
 क्षमां वेति । यदि मां जीवन्तं द्रष्टुमिच्छसि तदा रामकथा न कार्या
 तत्कथाया रक्षस्तेजोपहारत्वाद्भयोरपि तेजोनाशे मरणादप्यधिका
 दुःखावस्थेति भावः ॥ २० ॥

* न क्षमं कुरु राक्षस ! इति वा पाठः ।

बहवः साधवो लोके युक्ताधर्ममनुष्ठिताः ।
 परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ २१ ॥
 सोऽहं तवापराधेन विनश्येयं निशाचर ! ।
 कुरु यत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वां नानुयामि वै ॥ २२ ॥
 रामश्च हि महातेजा महासत्वो महाबलः ।
 अपि राक्षसलोकस्य भवेदन्मकरोऽपि हि ॥ २३ ॥
 यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः ।
 अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
 अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ २४ ॥

साधवः अकृतपरापचाराः । युक्ता योगवन्तः । अनुष्ठिता इति-
 कर्त्तरि निष्ठा ॥ २१ ॥

परापराधेन तवापराधेनेत्यर्थः । विनश्येयं विनशिष्यामि । अतः
 हे राक्षस यत्ते क्षमं शयः क्षमा वा तत्त्वमेव कुरु । अहं तु त्वां नानु-
 यामि त्वद्बुद्धिं नानुगच्छामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तत्र हेतुमाह,—रामश्च हीति । तेजः पराक्रमः सत्त्वं बुद्धिबलं बलं
 शारीरं हि यतो महातेजस्त्वादिगुणै रामः प्रसिद्धोऽत ईदृशो रामः
 राक्षसलोकस्यान्तकरः हि निश्चयेन भवेदिति अपि संभाव्यते अतो
 नानुयामि त्वद्बुद्धिम् । सकलराक्षसकुलनाशभियेति भावः ॥ २३ ॥

खरादिनाशस्य तत्कृतान्यायमूलत्वात् तत्र क्षमैव युक्तेत्याह,—
 यदीति । सोताहननप्रयत्नदोषविरूपितशूर्पणखाहेतोरतिवृत्तसूक्ष्णमि-

इदं वचो बन्धुहितार्थिना मया
 यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे ।
 सवान्धवस्त्यज्यमि जीवितं रणे
 हतोऽद्य रामेण शरैरजिह्वगैः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
 मारोचसंवादो नाम एकीनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

स्थितेन रामेण यदि श्रूर्पणखावाक्यजनितरोषात् स्वयं योद्धुं गतो रामेण
 हतस्तदा को रामस्य व्यतिक्रमोऽन्यायस्तत्त्वमेव ब्रूहि ॥ २४ ॥

सिद्धान्तमाह,—इदमिति । यथोच्यमानं परमार्थत उच्यमानं यदि
 नाभिपत्स्यसे नाङ्गीकरिष्यसि तदा रणे हतः सवान्धवस्त्व' जीवितं
 त्यक्ष्यसि इति मया अद्यैव निश्चीयते ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे एकीनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

मारीचस्य तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तञ्च रावणः ।
उक्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् ॥ १ ॥
तं पथ्यहितवक्त्वारं मारीचं राचसाधिपः ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥ २ ॥
दुष्कुलैतदयुक्तार्थं मारीच ! मयि कथ्यते ।
वाक्यं निष्फलमत्यर्थं बीजमुत्तमिवोखरे ॥ ३ ॥
त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं भेत्तुं रामस्य संयुगे ।
मूर्खस्य पापशीलस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४ ॥

मारीचस्य मारीचेन क्षमं निवृत्तिसमर्थं युक्तं न्याय्यं काले । तच्च
वाक्यमुक्त उपदिष्टो रावणो मुमूर्षुरौषधमिव तदुक्तं न प्रतिज-
ग्राह ॥ १ ॥ २ ॥

शत्रोर्मानुषस्य स्तावकत्वात् क्रोधेनाह,—दुष्कुलेति । अयुक्तार्थं
राजहितप्रतिकूलत्वादयुक्तार्थं निष्फलं तमोगुणाक्रान्ते मम हृदये तस्या-
नवकाशात् ॥ ३ ॥

संयुगे पापशीलत्वादिगुणकस्य स्त्रीताटकाहन्तृत्वात् रामस्य
भार्याहरणविषये स्थितं मां तद्वाक्यैर्भेत्तुं निवर्त्तयितुं न शक्यमित्यर्थः ।
मामिति द्वितीया ह्यन्दसत्वात् ॥ ४ ॥

यत्स्यक्त्वा सुहृदो राज्यं मातरं पितरं तथा ।
 स्त्रीवाक्यं प्राकृतं श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५ ॥
 अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघातिनः ।
 प्राणैः प्रियतरा सीता हर्त्तव्या तव सन्निधौ ॥ ६ ॥
 एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच ! विद्यते ।
 न व्यावर्त्तयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७ ॥
 दोषं गुणं वा संप्रष्टस्त्वमेवं वक्तुमर्हसि ।
 अपायं वा उपायं वा काव्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ८ ॥
 संप्रष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता ।
 उद्यताञ्जलिना राज्ञे। य इच्छेद् भूतिमात्मनः ॥ ९ ॥

तत्र मूर्खत्वमुपपादयति,—य इति । प्राकृतमसारं स्त्री कैकेयी ।
 एकपदे जाक् ॥ ५ ॥

संयुगे खरहन्तुरित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अपि चाष्टोत्तरप्रलापस्तवासङ्गत इत्याह,—दोषगुणं वेति ।
 कास्यचित् सन्दिग्धस्य कार्यस्य निश्चये निश्चयसिद्ध्यर्थम् व्यचानुष्ठितै
 को गुणः को दोषः क उपायः कोऽपाय इति यदि पृष्टं स्यात्तदा एवं
 वक्तुमर्हसि गुणदोषादिकमित्यर्थः । मया तु निश्चिते कार्ये केवलं
 साहाय्ये नियुज्यसेऽतो न ते जल्पः सङ्गत इति भावः ॥ ८ ॥

पृष्टोत्तरमेव राजनि सचिवेन विनीतेन वाच्यमित्याह,—संप्रष्टेन
 विति । उद्यताञ्जलिनित्यनेन विनीतता दर्शिता ॥ ९ ॥

वाक्यमप्रतिकूलन्तु मृदुपूर्वं शुभं हितम् ।
 उपचारेण वक्तव्यो युक्तञ्च वसुधाधिपः ॥ १० ॥
 सावमर्दन्तु यद्वाक्यमथवा हितमुच्यते ।
 नाभिनन्देत तद्राजा मानार्थी मानवर्जितम् ॥ ११ ॥
 पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
 अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ १२ ॥
 औष्ण्यं तथा विक्रमञ्च सौम्यं दण्डं प्रसन्नताम् ।
 धारयन्ति महात्मानो राजानः क्षणदाचर ! ॥ १३ ॥
 तस्मात् सर्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च नित्यदा ।
 त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं मोक्षमाश्रितः ॥ १४ ॥
 अभ्यागतं तु दौरात्म्यात् परुषं वदसीदृशम् ।

उपचारेण राजनीत्युक्तमागेण युक्तम् ॥ १० ॥

सावमर्दन्तु राजशुष्ट्यावमर्दसहितम् । अथवा यद्यप्यर्थे यर्था
 हितं तथापि नाभिनन्देत । त्वं त्वशुष्ट एव ममाहितमवमर्दसहितं मान
 हीनं वदसीत्यनुचितमिति भावः ॥ ११ ॥

ततो वक्तुरनियमपीत्याह,—पश्चेति । के पश्चेत्यत्राह, अथेरिति ॥
 कानि रूपाणि तत्राह, क्रमेण । औष्ण्यमिति । औष्ण्यं तेजस्यः
 सौम्यं दयार्थचित्तत्वं दण्डं दुष्टनियग्रहम् । एवञ्च तादृशे वक्तरि तीक्ष्ण
 दण्डपात इत्याशयः ॥ १३ ॥

धर्मं राजधर्मम् ॥ १४ ॥

गुणदोषौ न पृच्छामि क्षमञ्चात्मनि राक्षस ! १५ ॥

मयोक्तमपि चैतावत् त्वां प्रत्यमितविक्रम ! ।

अस्मिन्सु म भवान् कृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

शृणु तत् कर्मसाहाय्ये यत् कार्यं वचनान्मम ।

सौवर्णस्त्र्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतविन्दुभिः ॥ १७ ॥

आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ।

प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

त्वां हि मायामयं दृष्ट्वा काञ्चनं जातविस्मया ।

आनयैनमिति चिप्रं रामं वक्ष्यति मैथिली ॥ १९ ॥

अपक्रान्ते च काकुत्स्थे दूरं गत्वाप्युदाहर ।

हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रामवाक्यानुरूपकम् ॥ २० ॥

तच्छ्रुत्वा रामपदवीं सीतया च प्रचोदितः ।

अभ्यागतमतिथिमित्यनेन पूज्यत्वातिशयं सूचयति । गुणदोषप्रश्ने किं मम हितमिति प्रश्ने वा ईदृशं वक्तुं युक्तं नचैतदेकमपि मया पृष्टमिति भावः ॥ १५ ॥

अपि अ अपि तु मया त्वां प्रति एतावदेवोक्तम् । किं तत्राह, अस्मिन् सीतापहाररूपे कृत्ये स भवान् मया नियुक्तः साहाय्यं कर्तुमर्हसीति ॥ १६ ॥

किं तन्मत्कार्थं साहाय्यं तत्राह,—शृण्वसि । साहाय्ये मम वचनान् यत् कार्यं तत् कर्म शृणु इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अनुगच्छति संभ्रान्तं सौमित्रिरपि सौहृदात् ॥ २१ ॥
 अपक्रान्ते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखम् ।
 आहरिष्यामि वैदेहीं महस्त्राजः शचीमिव ॥ २२ ॥
 एतं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस ! ।
 राज्यस्यार्द्धं प्रदास्यामि मारीच ! तत्र सुव्रत ! ॥ २३ ॥
 गच्छ सौम्य ! शिवं मार्गं कार्यस्यास्य विवृद्धये ।
 अहं त्वानुगमिष्यामि सरथो दण्डकावनम् ॥ २४ ॥
 प्राप्य भीतामयुद्धेन वञ्चयित्वा तु राघवम् ।
 लङ्कां प्रतिगमिष्यामि कृतकार्यैः सह त्वया ॥ २५ ॥
 नोचेत् करोषि मारीच ! हन्मि त्वामहमद्य वै ।
 एतत् कार्यमवश्यं मे बलादपि करिष्यामि ।
 राज्ञो विप्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते ॥ २६ ॥

आसाद्य तं जीवितमंशयस्ते

मृत्युर्भ्रुवो ह्यद्य मया विरुध्य ।

रामवाक्यानुरूपकं रामध्वनिसदृशध्वनियुक्तम् ॥२०॥२१॥२२॥२३॥
 शिवं मार्गं गच्छ साम्यो भूत्वा प्रस्थिता भवेत्पर्यः । किञ्च शिवं
 मनोहरं मार्गं मृगरूपं गच्छ प्राप्नुहि ॥ २४ ॥ २५ ॥

अथ राजत्वात् स्ववाक्वाकरणे दण्डमाह,—नोचेदिति । महचनानु-
 नुष्ठाने मरणमेवानुष्ठाने तु जीवनं मत्तो बद्धनादिप्राप्तिश्च । एवं
 प्रार्थनया अकरणे बलान् मद्बलहेतुकमरणभयाच्च करिष्यसेव ॥२६॥

एतद् यथावत् परिगण्य बुद्ध्या

यदत्र पथं कुरु तत्तथा त्वम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
मारीचसंवादे नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

रामात्यर्थायद्दये इव कदाचिज्जीवनं सम्भाष्यत एव महघनाकरणे
तु सर्वथाऽद्यमृत्युरेवेत्याह,—आसाद्येति । तं रामं संशयो न तु नाश-
निश्चयः । एतन्मदुक्तावचनम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

आज्ञप्तो रावणेनेत्यं प्रतिकूलञ्च राजवत् ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं निःशङ्को राक्षमाधिपम् ॥ १ ॥
केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा ।
सपुत्रस्य मराज्यस्य मामात्यस्य निशाचर ! ॥ २ ॥
कस्त्वया सुखिना राजन् ! नाभिनन्दति पापकृत् * ।
केनेदमुपदिष्टन्ते मृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३ ॥
शत्रवस्तव सुव्यक्तं हीनवीर्यां निशाचर ! ।
इच्छन्ति त्वां विनश्यन्तमुपरुद्धं बलीयमा ॥ ४ ॥

राजवद्वाजयोग्यं रावणेनाज्ञप्तः रामलक्ष्मणप्रतारणरूपं कार्यं
प्रतिकूलम् अन्यथा वधं करिष्यामीत्येवं प्रतिकूलवाक्यसहितं यथाज्ञप्तो
मृत्योर्निःशङ्को मारीचः परुषं शब्दतोऽर्थतश्च वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

विनाशः विनाशोपायः ॥ २ ॥

सुखिना त्वया सहावस्थानमिति श्रेयः । को नाभिनन्दति । केन
पापकृता उपायतः उपायव्याजेन ॥ ३ ॥

तथापदेष्टारस्त्वत्तो हीनवीर्यास्तव शत्रवः । ये त्वां त्वत्तो बलवत्त-
रेण शत्रुशोपरुद्धं विनश्यन्तं त्रष्टुमिच्छन्ति ॥ ४ ॥

* निन्दितः इति वा पाठः ।

केनेदमुपदिष्टन्ते जुष्टेणाहितबुद्धिना ।

यस्त्वामिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर ! ॥ ५ ॥

वध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण ! ।

ये त्वासुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्वेभ्यः ॥ ६ ॥

अमात्यैः कामदृप्तो हि राजा कापथमाश्रितः ।

नियान्न सर्वथा सद्भिः न निग्राह्यो निगृह्यसे ॥ ७ ॥

धर्ममर्थञ्च कामञ्च यशश्च जयतां वर ! ।

स्वामिप्रसादात् सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ! ॥ ८ ॥

विपर्यये तु तत्सर्वं व्यर्थं भवति रावण ! ।

व्यसनं स्वामिवैशुण्यात् प्राप्नुवन्तीतरे जनाः ॥ ९ ॥

राजमूलो हि धर्मश्च यशस्य जयतां वर ! ।

तस्मात्सर्वास्ववस्थासु रक्षितव्या नराधिपाः ॥ १० ॥

राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर ! ।

स्वकृतेन सनिर्मितविनाशापायेन ॥ ५ ॥

ये त्वामेवं कुपथमारूढं न निगृह्णन्ति न वारयन्ति अमात्यास्ते
वध्या वधयोग्याः कुतस्तथा न वध्यन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र नीतिशास्त्रमाह,—अमात्यैरिति ॥ ७ ॥

कुतस्त्रैरेवमनुष्ठेयं तत्राह, धर्ममिति ॥ ८ ॥

विपर्यये स्वामिवैशुण्ये तत्र न केवलं तेषामेव व्यसनप्राप्तिः किं तु
सर्वजनानां तदाह, इतरे जना इति व्यपीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

न चातिप्रतिकूलेन नाविनीतेन राक्षस ! ॥ ११ ॥
 ये तीक्ष्णमन्त्राः सचित्रा भुज्यन्ते सह तेन वै ।
 विषमेषु रथाः शीघ्रं मन्दमारथयो यथा ॥ १२ ॥
 बहवः साधवो लोके युक्तधर्ममनुष्ठिताः ।
 परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ १३ ॥
 स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण ! ।
 रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मृगा गोमायुना यथा ॥ १४ ॥
 अवश्यं विनश्यन्ति सर्वे रावण ! राक्षसाः ।
 येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेश्चरः ॥ १५ ॥
 तदिदं काकतालीयं धोरमासादितं मया ।

तीक्ष्णेन क्रूरदण्डेन प्रतिकूलेन स्वप्रकृतीनामिति शेषः ॥ ११ ॥

तीक्ष्णमन्त्रास्तीक्ष्णोपायप्रयोक्तारस्तेन तन्मन्त्रग्राहिणा राक्षसा सह भुज्यन्ते स्वसमतया स्याप्यन्ते । मन्दो मन्दबुद्धिः सारथिर्येषां ते रथा यथा विषमे सारथिभिः सह नश्यन्ति तथा ते राजानो मन्त्रिभिः सह नश्यन्ति ॥ १२ ॥

युक्तधर्ममनुष्ठिताः युक्तधर्मानुष्कारः साधवो नीतिमार्गनिष्ठाः सपरिच्छदाः सपरिजनाः ॥ १३ ॥

तीक्ष्णदण्डेन प्रजानां प्रतिकूलेन रक्ष्यमाणाः प्रजा न वर्धन्ते गोमायुना मृगघातकजीवेन रक्ष्यमाणा मृगा इव ॥ १४ ॥

कर्कशः क्रूरबुद्धिः कठिनश्च ॥ १५ ॥

अत्र त्वं * शोचनीयोऽमि ससैन्यो विनश्रिष्यसि ॥ १६ ॥

मां निहत्य तु रामोऽभावचिरात् त्वां वधिय्यति ।

अनेन कृतकृत्योऽस्मि म्रिये † चाप्यरिणा हतः ॥ १७ ॥

दर्शनादेव रामस्य हतं मामवधारय ।

आत्मानञ्च हतं विद्धि हत्वा सीतां सबान्धवम् ॥ १८ ॥

तदिदं त्वत्तो मरणरूपं घोरं काकतालीयमाकस्मिन्मं मयासादितं यद्यपि तथापि तत्प्रति न मया शोकः क्रियते जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति न्यायात् । तथापि त्वं ससैन्यो विनश्रिष्यसि यदत्रापि त्वं मया शोचनीयोऽसि ॥ १६ ॥

ननु मम मरणं कथं निश्चितं तत्राह,—मामिति । मां निहत्य रामस्त्वां सबान्धवमचिराद्दधिय्यति तस्मादुभयथापि मरणं निश्चितं त्वत्तो वा रामाद्वा तत्रानेन वधेन कृतकृत्योऽस्मि तत् मध्ये रणेऽरिणा हतो म्रिये राजतो बलान्मरणापेक्षया रणे शत्रुतो मृत्योः स्वर्गदत्त्वादाद्यमृत्योरपमृत्युत्वेन दुर्मरणत्वेन प्रास्त्रे उक्तेः राज्ञा मारितस्य शौचोदकदानाद्यभावश्रवणाद्रामतो मरणेन कृतकृत्योऽहमिति व्यङ्ग्यम् । ईदृशं ज्ञानञ्चास्य तपसा योगेन च शुद्धचित्तत्वादिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

आत्मानं रावणं सबान्धवमात्मानमित्यन्वयः ॥ १८ ॥

* किम् इति वा पाठः ।

† मध्ये यत् इति वा पाठः ।

आनयिष्यसि चेत् सीतामात्रमात् सहितो मया ।
 नैव त्वमपि नाहं वै नैव लङ्का न राक्षसाः ॥ १९ ॥
 निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणा
 न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर ! ।
 परेतकल्या हि गतायुषो नरा
 हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावण-
 मारोचसंवादो नाम एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

कदाचिद् यदि मया जीवता संहव सीतामानयिष्यसि तदा पश्चा-
 दपि सर्ववधो निश्चित इत्यर्थः ॥ १९ ॥
 न मृष्यसे प्रतिकूलबुद्ध्या न परिगृह्णासीत्यर्थः । परेतकल्याः मृत-
 प्रायाः ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

एवमुक्त्वा तु परुषं मारीचो रावणं ततः ।
गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्रात्रिञ्चरप्रभो ! ॥ २ ॥
दृष्टस्नाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा ।
मद्बधोद्यतशस्त्रेण निहतं जीवितञ्च मे ॥ २ ॥
न हि रामं पराक्रम्य जीवन् प्रतिनिवर्त्तते ।
वर्त्तते प्रतिरूपोऽसौ यमदण्डहतस्य ते ॥ ३ ॥
किन्तु कर्तुं मयाशक्यमेवं त्वयि दुरात्मनि ।
एष गच्छाम्यहं तात ! स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ! ॥ ४ ॥
प्रहृष्टस्त्वभवत् तेन वचनेन स राक्षसः ।

भयात् रावणादधुनेव हानिर्भविष्यतीति चासाद्रुच्छावेत्यब्रवीत् ॥ १ ॥
तथावदन्नेव निजदुःखमप्याह,—दृष्टस्नाहमिति । पुनः यदाद्य तेन
दृष्टो भविष्यामि तदोत्थमानविशेषणेन रामेण जीवितं निहतं नष्टमेव
चकारात्तव च जीवितं नष्टम् ॥ २ ॥
यमदण्डहतस्य तेऽसौ रामः प्रतिरूपो यमदण्डप्रतिरूपो वर्त्तते ॥ ३ ॥
अथाशक्यपरिहारमनर्थं शोचति किं त्विनि ॥ ४ ॥

मधूकनिभपार्श्वंश्च कञ्चकिकञ्जल्लसन्निभः ॥ १७ ॥
 वैदूर्यमङ्गाशखुरस्तमुजङ्गः सुसंहतः ।
 इन्द्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजितः ॥ १८ ॥
 मनोहरस्त्रिगधवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्दृतः ।
 चयेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः ॥ १९ ॥
 वनं प्रञ्जलयन् रम्यं रामाश्रमपदञ्च तत् ।
 मनोहरं दर्शनीयं हृषं कृत्वा स राक्षसः ॥ २० ॥
 प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ।
 विचरन् गच्छते शप्यं श्राद्धलानि समन्ततः ॥ २१ ॥
 रौप्यैर्विन्दुशतैश्चित्रो भूत्वा च प्रियदर्शनः ।
 विटपीनां किमल्लयान् भक्षयन् विचचार ह ॥ २२ ॥
 कदलीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः ।
 तमाश्रम मन्दगतिं सीतासन्दर्शनं ततः ॥ २३ ॥

सुसंहतः स्निग्धसन्धिवन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रव्यलयन् प्रदीपयन् ॥ २० ॥

श्राद्धलानि विचरन् भक्षयन् गच्छति गच्छति ॥ २१ ॥

विचित्रमिति क्रियाविशेषणम् । विटपीनामिति दीर्घ आर्षः कृन्दोऽ-
 नुरोधात् भङ्गादन्निति पाठे आर्षं अनुनासिकलोपः ॥ २२ ॥

राजीवचिचष्टः स विरराज महामृगः ।
 रामाश्रमपदाभ्यांश्च विचचार यथासुखम् ॥ २४ ॥
 पुनर्गत्वा निवृत्तश्च विचचार मृगोत्तमः ।
 गत्वा सुहृत्सं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्त्तते ॥ २५ ॥
 विक्रीडंश्च पुनर्भूमौ पुनरेव निषीदति ।
 आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति ॥ २६ ॥
 मृगयूथैरनुगतः पुनरेव निवर्त्तते ।
 सीतादर्शनमाकाङ्क्षन् राक्षसो मृगतां गतः ॥ २७ ॥
 परिभ्रमति चिचाराणि मण्डलानि विनिष्यतन् ।
 समुदीक्ष्य च सर्वे तं मृगा येऽन्ये वनेचराः ॥ २८ ॥
 उपगम्य समाप्राप्य विद्रवन्ति दिशो दश ।
 राक्षसः सोऽपि तान् वन्द्यान् मृगान् मृगवधे रतः ॥ २९ ॥
 प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन् ।

कदलीशृङ्गं कदलीवाटिकां कर्णिकाराम् तद्वनञ्च गत्वा त्यक्त्वा सीता-
 मन्दर्शनमपेक्षितस्ततः मन्दगतिं समाश्रयन् विचचार विरराज च ॥
 ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

मृगयूथानि गच्छति तत्पृष्ठतो गच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥
 विनिष्यतन् । प्रागल्भ्येन कुर्वन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥
 विद्रवन्ति अमृगत्वनिश्चयादिति शेषः ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेव ततः काले वैदेही शुभलोचना ॥ ३० ॥
 कुसुमापचये व्यथा पादपानत्यवर्त्तत ।
 कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च मदिरेक्षणा ॥ ३१ ॥
 कुसुमान्यपचिन्वन्ती चचार रुचिरानना ।
 अनर्हा वनवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् ॥ ३२ ॥
 मुक्तामणिविचित्राङ्गं ददर्श परमाङ्गना ।
 तं वै रुचिरदन्तोष्ठं रूप्यधातुतनूरुहम् ॥ ३३ ॥
 विस्मयोत्फुल्लनयना मस्तेहं समुदैक्षत ।
 स च तां रामदयितां पश्यन् मायामयो मृगः ॥ ३४ ॥

मृगवधे रतोऽपि भावस्य राक्षसस्य संच्छादनार्थं संस्पृशन्नपि मृगात्न
 भक्षयति ॥ ३० ॥

अपचयो ग्रहणम् । अत्राशोकचूतकुसुमानामपचयोक्त्या शिशि-
 रान्तकालोऽयम् । गन्धवान् सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुम इति सन्ता-
 पयति सौमित्रे क्रूरचैत्रवनानिल इति च पम्पातीरे रामोत्तेश्च किञ्चाप्ये
 द्वादशमासोत्तरं यद्येषा मां नाङ्गीकरोति तदैनां हन्मीति रावणप्रतिज्ञा ।
 ततो हनुमदर्शनकाले च तं प्रति सीतावाक्यं वर्त्तते दशममासो वै तु
 शेषौ अवङ्गमेति सङ्गच्छते । माघे शुक्लाष्टम्यां हरये हि मार्गशुक्ला-
 ष्टम्यां ततोर्वाग्रेव वा दशमसमाख्या तस्य वर्त्तमानत्वोत्तिारसङ्गतैव
 स्यात् । तच्छ्लेषदान्ते हनुमतस्तदर्शनात् ॥ ३१ ॥

अनर्हा वनवाससोत्तनेन नगरवासः सूचितः ॥ ३२ ॥

विचचार ततस्तत्र दीपयन्निव तद्वनम् ।
 अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा तं नानारत्नमयं मृगम् ।
 विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे द्विरण्य-
 मृगदृशनं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

रूप्यं रजतं धातवो गैरिकाद्यास्तत्सदृशरोमयुक्तम् ॥३३॥३४॥३५॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमानि त्रिचिन्वती ।
हेमराजतवर्याभ्यां पार्श्व्याभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥
प्रदृष्ट्वा पानवद्याङ्गी मृष्टृष्टाटकवर्णिनी ।
भर्तारमपि चक्रन्द लक्ष्मणञ्चैव सायुधम् ॥ २ ॥
आङ्गयाङ्गय च पुनस्तं मृगं साधु वीक्षते ।
आगच्छागच्छ शीघ्रं वै आर्य्यपुत्र ! सशानुज ॥ ३ ॥
तावाङ्गतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ।
वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा ददृशतुर्मृगम् ॥ ४ ॥
* शङ्कमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगम् ॥ ५ ॥
चरन्तो मृगयां हृष्टाः पापेनोपाधिना वने ।

सातमिति ॥ १ ॥

मृष्टृष्टाटकं शृङ्गं हेम तत्सदृशवर्णां चक्रन्द आङ्गाने क्रान्दिः चक्र-
न्देति रोदनार्थेन भाव्यशुभमिति सूचितं कविना ॥ २ ॥ ३ ॥

तावाङ्गतौ सीतयेति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

अनेन निहता राम ! राजानः पापरूपिणा ॥ ६ ॥
 अस्य मायाविदो माया मृगरूपमिदं कृतम् ।
 भानुमत् पुरुषव्याघ्र ! गन्धर्वपुरसन्निभम् ॥ ७ ॥
 मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव ! ।
 अगत्यां जगतीनाथ ! मायैषा हि न संशयः ॥ ८ ॥
 एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्यं शुचिस्मिता ।
 उवाच सीता संक्षुष्टा कृद्गना हृतचेतना ॥ ९ ॥
 आर्य्यपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः ।
 आनयैनं महाबाहो ! क्रीडार्थं नो भविष्यति ॥ १० ॥
 इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः ।
 मृगाश्चरन्ति संहिताश्रमराः स्रमरास्तथा ॥ ११ ॥
 अक्षाः प्रघतसंघासु वानराः किन्नरास्तथा ।

मृगयां चरन्तस्तां कुर्धन्तः उपाधिना मृगरूपच्छणेन ॥ ६ ॥
 अस्य मायाविदो माया सा श्रुता सा मृगरूपमिदं कृतम् । मायैव
 मृगरूपेण परिणतेत्यर्थः । भानुमत्प्रकाशयुतम् । गन्धर्वपुरवदापात-
 रमयीवम् ॥ ७ ॥
 नास्ति श्वमुपादानकमृगासंभवात् ॥ ८ ॥
 काकुत्स्थं कृद्गणं प्रतिवार्यं नायं राक्षसोऽपि तु चित्रमृगो नैतद्-
 यथाविपन्नस्त्वयो कार्यं इत्युत्तयेत्यर्थः । कृद्गना वक्षणेन हृतचेतना सेव ॥ ९ ॥
 नोऽस्माकम् अयोध्यागमनोत्तरं तत्र सख्यभिप्रायेण बहवश्चनम् ॥ १० ॥

विहरन्ति महाबाहो ! रूपश्रेष्ठा महाबलाः ॥ १२ ॥
 न चान्यः सदृशो राजन् ! दृष्टः पूर्वं मृगो मया ।
 तेजसा क्षमया दीप्त्वा यथायं मृगसत्तमः ॥ १३ ॥
 नानावर्णविचित्राङ्गो रत्नभूतो ममाग्रतः ।
 द्योतयन् वनमव्यग्रं द्योतते शशिसन्निभः ॥ १४ ॥
 अहो रूपमहो लक्ष्मीः स्वरसंपन्न शोभना ।
 मृगोद्भूतो विचित्राङ्गो हृदयं हरतीव मे ॥ १५ ॥
 यदि ग्रहणमर्धेति जीवन्नेव मृगस्तव ।
 आश्चर्य्यभूतं भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १६ ॥
 समाप्तवनवासानां राज्यस्थानञ्च नः पुनः ।
 अन्तःपुरे विभूषार्थां मृग एष भविष्यति ॥ १७ ॥
 भरतस्यार्य्यपुत्रस्य अश्रूणां मम च प्रभो ! ।

हृमरचमरौ कृष्णशुक्लपुच्छौ ॥ ११ ॥ १२ ॥

अन्यः सदृशः एतत्सदृशोऽन्य इत्यर्थः । तेजसा विचित्रगतिसामर्थ्येन । क्षमया सौम्यभावेन दीप्त्वा देहकान्त्या ॥ १३ ॥

शशिसन्निभत्वेनाङ्गादकत्वम् ॥ १४ ॥

स्वरसम्पत् ध्वनिसम्पद्धिः ॥ १५ ॥

तत्र ग्रहणं त्वत्कार्तृकग्रहणम् । जीवतेो ग्रहणमाश्चर्य्यभूतं भवति । यतोऽतो विस्मयं जनयिष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

मृगरूपमिदं दिव्यं * विस्मयं जनयिष्यति ॥ १८ ॥

जीवन्न यदि तेभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः ।

अजिनं नरशार्दूल ! रुचिरं तु भविष्यति ॥ १९ ॥

निहतस्यास्य सत्वस्य जाम्बूनदमयत्वचि ।

शष्यवृक्षां विनीतायां इच्छाम्बहमुपासितुम् ॥ २० ॥

कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणामसदृशं मतम् ।

वपुषा त्वस्य सत्वस्य विस्मयो जनितो मम ॥ २१ ॥

तेन काञ्चनरोम्णा तु मयिप्रवरशङ्किण्या ।

तरुणादित्यवर्णेन नचत्रपथवर्चसा ॥ २२ ॥

हृतोऽपि यदि ते ग्रहणं प्राप्नोति तदापि मे प्रयोजनमित्याह, अजि-
नमिति ॥ १९ ॥

शष्यवृक्षां बालवृक्षपरिकल्पिततापसासने विनीतायां प्रसारिताया-
मस्य जाम्बूनदमयत्वचि उपासितुं त्वत्समीपे स्थातुम् इच्छामि । यदा
भगवदुपासनां कर्तुमित्यर्थः ॥ २० ॥

इदं कामेन स्वप्रयोजनेच्छया पतिनियोजनरूपं रौद्रम् अतएव
स्त्रीणामसदृशं कैकेयीवदिति मम निर्णीतं तथापि अस्य सत्वस्य वपुषा
मम विस्मयो जनित इति जातकौतुकनिवृत्त्यर्थमनुचितमपि करोमीति
शेषः ॥ २१ ॥

* व्यक्तम् इति वा पाठः ।

बभ्रुव राघवस्यापि मनोविस्मयमागतम् ।

इति भीतावचः श्रुत्वा हृष्टा च मृगमद्भुतम् ॥ २३ ॥

लोभितस्तेन रूपेण भीतया च प्रचोदितः ।

उवाच राघवो हृष्टो धातरं लक्ष्मणं वचः ॥ २४ ॥

पश्य लक्ष्मण ! वेदेह्या सृष्टामुल्लसिता*मिमाम् ।

रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ २५ ॥

न वने नन्दनोद्देशे न चैत्ररथसंश्रये ।

कुतः पृथिव्यां सौमित्रे ! योऽस्य कश्चित् समो मृगः ॥ २६ ॥

काश्चनरूपेणेति पाठे रूपेण मृगेण । रूपं मृगेऽपि विश्लेषमिति
इत्यायुधः । नक्षत्रसदृशनानाबिन्दूपर्णाक्षितत्वात् तत्पथसदृशेन ॥ २२ ॥

राघवस्यापि सम्भावितासम्भाविववस्तुतत्त्वनिरूपणकुशलमतेरपि
मनोविस्मयमागतं प्राप्तं तदिव बभ्रुव भवितव्यतायाः प्राबल्यात् ॥ २३ ॥

तदेवाह, लोभित इति ॥ २४ ॥

रूपेण अलौकिकविचित्रस्वरूपेण श्रेष्ठः सर्वश्रेष्ठरूपेण हेतुना अथ
एष मृगो न भविष्यति न जीयिष्यति । जीवनमस्य न सम्भावितमि-
त्यर्थः प्रायेण मृगत्वमत्र न संभावितमित्यर्थ इति कतकः ॥ २५ ॥

नन्दन इत्युद्देशः कीर्तनं यस्य । तत्र वने चैत्ररथसंश्रये तदाख्ये
वनेऽपि न योऽस्य कश्चित् समो मृगः स पृथिव्यामस्ति इति कुतः संभा-
व्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

* सृष्टां मृगगताम् इति वा पाठः ।

प्रतिलोमानुलोभाश्च रुचिरा रोमराजयः ।
 शोभन्ते मृगमाश्रित्य चित्वाः कनकबिन्दुभिः ॥ २७ ॥
 पश्यास्य जृम्भनायस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् ।
 जिह्वां मुखान्निःसरन्तीं मेघादिव शतच्छ्रदाम् ॥ २८ ॥
 मसारगल्लकंसुखः शंखसुक्ताभिभोदरः ।
 कस्य नामानिरूप्योऽसौ न मनोन्लोभयेन् मृगः ॥ २९ ॥
 कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जाम्बूनदमयप्रभम् ।
 नानारत्नमयं दिव्यं न मनोविस्मयं व्रजेत् ॥ ३० ॥
 मांसहेतोरपि मृगान् विहारार्थञ्च धन्विनः ।
 भ्रन्ति लक्ष्मण्य ! राजानो मृगयायां महावने ॥ ३१ ॥
 धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने ।

तदेवाह,—प्रतिलोमेत्यादि । कनकबिन्दुभिः सङ्घिता रोमराजय
 इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

शतच्छ्रदा विद्युत् ॥ २८ ॥

मसारगल्लकंसुखः शङ्खसुक्ताभिभोदर इति पाठे मसार इन्द्रनील-
 क्तस्य गल्लकंसुखकस्तदाकारास्यसंपुष्ट इत्यर्थ इति तीर्थः । अतिरूप्य
 इदमित्यमिति निरूपयितुमशक्यः । पाठान्तरे यस्येत्यादि ॥२९॥३०॥

मांसहेतोरपि विहारार्थञ्च भ्रन्ति किं पुनरेवंविधत्वग्लानाभार्थमिति
 भावः ॥ ३१ ॥

महावने राजभिरिति श्लेषः । व्यवसायेन मृगवधोद्यमेन धनानि

धातवो विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३२ ॥

तत्सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम् ।

मनसा चिन्तितं सर्वं यथा शुक्रस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन् ।

तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राञ्जुरर्थ्यास्तु लक्षणम् ॥ ३४ ॥

एतस्य मृगरत्नस्य परार्थं काञ्चनत्वचि ।

उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा ॥ ३५ ॥

चोयन्ते संगृह्यन्ते । ननु वने कुतो धनं तत्राह,—धातव इति । मणि-
रत्नं सुवर्णञ्च येषु तादृशा धातवः वच्चादिमणिसुवर्णादियुक्तास्ताम्नादि-
धातव इति यावत् । [धनानि विचित्रमृगादिरूप धनानि मणि-
रत्नं सुवर्णञ्च तद्युक्ता धातवस्ताम्नादयस्व व्यवसायेन उद्योगेन महावने
विषीयन्ते राजभिरिति शेषः । वनं इत्युपलक्षणं यत्र कापि स्थितं
वस्तु संगृह्यत इति भावः ।] ॥ ३२ ॥

निचयवर्धनं कोशवर्धनं तद्वन्धुं धनं नृणां सारमतिप्रशस्तं भवति ।
शुक्रं ब्रह्म स पर्यगाच्छुक्रमकायमब्रह्ममिति श्रुतेः । एवञ्च शुक्रस्य ब्रह्म-
लोकां प्राप्तस्य तद्रूपमापन्नस्य मनसा चिन्तितं सर्वं संकल्पमात्रसिद्धं सर्वं
भोग्यवस्तु यथा सर्वस्मात् साररत्नं तद्वत् ॥ ३३ ॥

ननु तथापि विचार्य कर्त्तव्यं तत्राह,—अर्थीति । अर्थी अर्थापेक्षः
पुमान् येनार्थकृत्येन अर्थनिमित्तेन कर्त्तव्येन कर्मणा तत्सौन्दर्यादाश्चित्त-
हृदयोऽविचारयन्नेव व्रजति तत्सम्पादनार्थं तमेवाध्याः अर्थसम्पादन-
चतुराः अर्थशास्त्रज्ञा अर्थम् अर्थपदवाच्यमाहुः ॥ ३४ ॥

न कादली न प्रियकी न प्रवेणी न चाविकी ।
 भवेदेतस्य सदृशी स्वर्गनेनेति मे मतिः ॥ ३६ ॥
 एष चैव मृगः श्रीमान् यश्च दिव्यो नभश्चरः ।
 उभावेतौ मृगौ दिव्यौ ताराष्ट्रगमहीमृगौ ॥ ३७ ॥
 यदि वायं तथा यन्मां भवेद्ददसि लक्षणम् ! ।
 मायैषा राक्षसस्येति कर्त्तव्योऽस्य वधो मया ॥ ३८ ॥
 एतेन हि वृशसेन मारीचेनाकृतात्मना ।
 बने विचरता पूर्वं हिंसिता मुनिपुङ्गवाः ॥ ३९ ॥
 उत्थाय बहवो येन मृगयायां जनाधिपाः ।

अतोऽविचारितैवात्र प्रवृत्तिरित्याह,—एतस्येति । अत्र विचारो
 न कर्त्तव्य एतन्मूलेन महतोऽर्थस्य सिद्धिरिति गूढतात्पर्यम् ॥ ३५ ॥

अस्य परार्थत्वमेव दर्शयति,—नेति । कदल्या इयं त्वक् कादली
 मृदूचकवु रनीलाग्रोमा मृगविशेषः कदली । प्रियकी मृदूचमखण्डन-
 रोमयुक्ता मृगः प्रियकस्तस्येयं प्रियकी । प्रवेणी अजविशेषसम्बन्धिनी ।
 आविकी अवि त्वक् । प्रत्येकं नञुक्तिः सर्वथा सादृश्याभावबोधनाय
 अनेन एतदीयत्वचा ॥ ३६ ॥

यश्च नभश्चरो मृगः मृगाग्रो नक्षत्ररूपः तदेवाह,—ताराष्ट्र-
 गेति ॥ ३७ ॥

अथ लक्षणात्मतमङ्गीकृत्यापि प्रवृत्तिमित्याह,—यदि वेति । राक्षस-
 मायैषा न मृग इति यथा मां वदसि । यदि वा तथैवैष भवेत्तथाप्यस्य
 वधो मया कर्त्तव्य एव राक्षसवधस्य प्रतिज्ञातत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

निहताः परमेष्वासास्त्रस्माद्भ्यस्त्वय मृगः । ४० ।
 पुरस्तादिह वातापिः परिभूय तपस्विनः ।
 उदरस्थो द्विजान् हन्ति स्वगर्भोऽश्वतरीमिव ॥ ४१ ॥
 स कदाचिच्चिराल्लोके * आमसाद् महासुनिम् ।
 अगस्त्यं तेजसा युक्तं भक्ष्यस्तस्य बभूव ह । ४२ ।
 समुत्थाने च तद्रूपं कर्तुकामं समीक्ष्य तम् ।
 उत्स्रायित्वा तु भगवान् वातापिमिदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥
 त्वयाऽविगण्य वातापे ! परिभूताश्च तेजसा ।
 जीवल्लोके द्विजश्रेष्ठास्तस्मादसि जरां गतः । ४४ ॥

उत्थाय प्रादुर्भूय उत्स्रुत्य वा ॥ ४० ॥

पुरस्तात् पूर्वम् इह दण्डकारण्ये स्वगर्भोऽश्वतरीमिवेति । अश्वतरी
 स्वगर्भेण न्वियत इति प्रसिद्धः । अश्वतरी गर्दभादश्यायामुत्पद्येति
 तीर्थः । अश्वतरी कर्कटीति परे । वृश्चिक इति कतकः । अघ्राश-
 थ्याख्यैव ल्यायसी तस्या गर्भस्थोदरपाटनं विना न निःसरणमिति सर्व-
 जनप्रसिद्धेः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

समुत्थाने आद्धान्ते तद्रूपं राक्षसं रूपम् उत्स्रायित्वा इदमब्रवीत्वा ।

॥ ४३ ॥

अविगण्य अविचार्य पापं तस्माद्द्विजपरिभवजपापेन जरां जी-
 र्णताम् ॥ ४४ ॥

* लोभात् इति वा पाठः ।

एवन्मु न भवेद्द्रुक्षो वातापिरिव लक्ष्मण ! ।
 मद्दिधं बोऽतिमन्येत धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् ॥ ४५ ॥
 भवेद्भूतोऽयं वातापिरगस्त्येनेव मा गतः ।
 इह त्वं भव सन्नद्धोयन्वितो रक्ष मैथिलीम् ॥ ४६ ॥
 अस्यामायत्तमस्माकं यत् कृत्यं रघुनन्दन ! ।
 अहमेनं वधिष्यामि गृहीष्याम्यथवा मृगम् ॥ ४७ ॥
 यावद्गच्छामि सौमित्रे ! भृगमानयितुं द्रुतम् ।
 पश्य लक्ष्मण ! वैदेह्या मृगत्वचि गतां स्पृहाम् ॥ ४८ ॥
 त्वचा प्रधानथा ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ।

यो मारीचो मद्दिधमतिमन्येतातिक्रामेत् तद्रक्षोऽपि मारीचाख्यं
 वातापिरिव न भवेदेव न जीवेदेव ॥ ४५ ॥

उक्तमेवार्थं पुनराह;—दार्ढ्याय भवेदिति । मा मां गतः प्राप्नो
 मारीचोऽगस्त्येन वातापिरिव मया हतो भवेत् भविष्यतीत्यर्थः । सन्नद्धः
 घनुःश्वचादियुक्तः । यन्वितः यत्नवान् व्यापारान्तरहीनः ॥ ४६ ॥

अस्माकं यत्कृत्यमावश्यकं कर्त्तव्यं तदस्यामेतद्रक्षणविषये श्यायत्तं
 स्थितं तन्मुख्यकृत्ये त्वं सावधानस्तिष्ठ स्वकर्त्तव्यमाह,—अहमिति । अत्र
 पूर्वस्यैकवचनस्य चरणस्येण अयन्वितो यत्नशया हीनोऽतियत्नरहितः
 सोतां रक्ष । यदस्माकं कृत्यमवतारग्रहणप्रयोजनं तदस्यामायत्तम्
 अनयैव साधनीयमित्यपि सूचितम् ॥ ४७ ॥

यावद्गच्छामि गमिष्यामोत्यर्थः । आनयितुं आनेतुं तत्र हेतुः
 पश्येति ॥ ४८ ॥

अप्रमत्तेन ते भाव्यम् आश्रमस्थेन सीतया ॥ ४८ ॥

यावत् पृथमेकेन सायकेन निह्नन्म्यहम् ।

हत्वैतच्चर्म आदाय शीघ्रमेध्यामि लक्ष्मण ! ॥ ५० ॥

प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा

जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ! ।

भवाप्रमत्तः प्रतिशृङ्ख मैथिलीम्

प्रतिक्षणं सर्वत एव शङ्कितः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे राम-
लक्ष्मणसंवादो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

प्रधानया सर्वोत्तमया न भविष्यति न जीविष्यति । अनेन जीवते
ग्रहणमसुशक्यमिति दर्शितम् । ते त्वया सीतया सहति श्रेष्ठः । अनया
पेरिते कर्त्तव्ये चेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

यावदिति । तावदप्रमत्तेन भाव्यमित्यन्वयः ॥ ५० ॥

प्रदक्षिणेन समर्थेन । सर्वतः सर्वदिग्वर्तिरुत्तोसुरेभ्यः ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

पञ्चत्वारिंशः सर्गः ।

तथा तु तं समादिश्य धातरं रघुनन्दनः ।
दधारासिं * महातेजा जाम्बूनदमयत्सरम् ॥ १ ॥
ततस्त्रिविनतं चापमादाद्यात्मविभूषणम् ।
आवध्य च कलापौ द्वौ जगामोदयविक्रमः ॥ २ ॥
तं वन्यराजो राजेन्द्रमापतन्तं † निरीक्ष्य वै ।
बभूवान्तर्हितस्त्रासात् पुनः सन्दर्शनेऽभवत् ॥ ३ ॥
बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ।
तं स्म पश्यति रूपेण व्योतयन्तमिवाग्रतः ॥ ४ ॥

त्सरः खड्गमुष्टिः ॥ १ ॥

मध्ये स्थलत्रयं विनतं त्रिविनतम् । आत्मविभूषणं चापस्य बीरा-
ण्कारत्वात् । आत्मविभूषणमित्यनेनागस्यदत्तं वैष्णवमिति सूचितम् ।
कलापौ तूष्णीरे ॥ २ ॥

वन्यराजः वन्याणां मृगाणां राजा विचित्रमृगत्वात् पुनः सन्दर्शने
दृष्टिविषये ॥ ३ ॥

* ववन्धारासिं इति वा पाठः ।

† आब्रजन्तं इति वा पाठः ।

अवेत्यावेक्ष्य धावन्तं धनुष्याणिर्महावने ।
 अतिवृत्तमिवोत्पाता*ल्लोभयानं कदाचन ॥ ५ ॥
 शङ्कितं तु समुद्भ्रान्तमुत्पतन्तमिवास्वरम् ।
 दृश्यमानमदृश्यञ्च वनोद्देशेषु केपुचित् ॥ ६ ॥
 क्लिन्नाभ्रैरिव संवीतं शारद चन्द्रमण्डलम् ।
 मुहूर्त्तादेव ददृशे मुहुर्दूरात्प्रकाशते ॥ ७ ॥
 दर्शनादर्शनेनैव भोऽपाकर्षत राधवम् ।
 स दूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥ ८ ॥
 आसीत् क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः ।

रूपेण स्वरूपेणाग्रतो द्योतयन्तं द्योतमानमिव स्थितम् ॥ ४ ॥

अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं कदाचन लोभयानं हस्तप्राप्तमिव दृश्य-
मानम् ॥ ५ ॥

शङ्कितमिषुपातादिति शेषः । वनोद्देशेषु क्वचिद्दृश्यमानम् ॥ ६ ॥

क्लिन्नाभ्रसंवीतचन्द्रसादृश्योपपादकमुत्तरार्धम् ॥ ७ ॥

दर्शनादर्शनेति दन्दैकवद्भावः स मृगतां गतो मारीचोऽस्याश्रमस्य
दूरं गत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तेन दर्शनादर्शनेन विलोभ्य मोहयता मारीचेन मोहितो वद्वितः
विवशस्तत्त्वग्लोभपरवश इव सुतरां क्रायामाश्रित्वावतस्थे ॥ ९ ॥

* दूषोः इति वा पाठः ।

अथावतस्थे सुश्रान्तश्लाघामाश्रित्य शाहले ॥ ८ ॥
 स तसुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः ।
 मृगैः परिवृतोऽथान्यैरदूरात् प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥
 गृहीतुकामं दृष्ट्वा तं पुनरेवाभ्यधावत ।
 तत्क्षणादेव संचामात् पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ ११ ॥
 पुनरेव ततो दूराद् उत्तखण्डाद्दिनिःसृतः ।
 दृष्ट्वा रामो महातेजसं हन्तुं कृतनिश्चयः ॥ १२ ॥
 भूयस्तु शरमुद्धृत्य * कुपितस्तत्र राघवः ।
 सूत्र्यैरग्निप्रतीकाशं ज्वलन्तमरिमर्दनम् ॥ १३ ॥
 सन्धाय स दृढं चापे विक्रम्य बलवद् बली ।
 तमेव मृगमुद्दिश्य ज्वलन्तमिव पन्नगम् ॥ १४ ॥
 सुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् ।
 स भ्रशं मृगरूपस्य विनिर्मित्य शरोत्तमः ॥ १५ ॥

उन्मादयामास बज्रदरधावनेन चित्तविभ्रमं चकार ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

भूयः कुपित इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

ब्रह्मविनिर्मितमस्त्रं ब्रह्मास्त्रम् । ब्रह्मदत्तबाणञ्च मृगरूपसदृशरूपस्य
 मायाकृतरूपे यत्तयत् प्रविश्य स्थितस्य ॥ १५ ॥

* उत्कृष्य इति वा पाठः ।

मारीचस्यैव हृदयं विभेदाशनिसन्निभः ।

तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत् स ऋशातुरः ॥ १६ ॥

वनदद् भैरवं नादं धरण्यामल्पजीवितः ।

म्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्विमां तनुम् ॥ १७ ॥

स्मृत्वा तद्वचनं रत्नो दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् ।

दह प्रस्थापयेत् सीता तां गृह्ये रावणो हरित् ॥ १८ ॥

स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वनम् ।

मदृशं राघवस्यैव हा मीते लक्ष्मणेति च ॥ १९ ॥

तेन मर्मणि निर्विद्धः शरीणानुपमेन ह ।

सृगरूपं तु तत् त्यक्त्वा राक्षसं रूपमास्थितः ॥ २० ॥

मारीचस्यैव हृदयं न तु तत्कृतमायाम्गोकारमात्रस्य तालमात्र-
मुत्प्लुत्य शरवेगकृतवेधादिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तद्वचनं रावणवचनं दध्यौ ध्यानं कृतवान् केन मत्कृतेनोपायेन
सीता लक्ष्मणं प्रस्थापयेत् ताञ्च गृह्ये रावणो हरिदिति दध्यौ ॥ १८ ॥

प्राप्तकालमाज्ञाय रावणोक्तमुपायमिव युक्तं मत्वा ॥ १९ ॥

मर्मणि प्राणस्थाने रक्षस इदं राक्षसं रूपमास्थितः पूर्वेोक्तं शब्द-
चक्रे इत्यन्वयः ॥ २० ॥

* तद्वचनं इति वा पाठः ।

चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् * ।
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं भीमदर्शनम् ॥ २१ ॥
 रामो रुधिरसिक्ताङ्गं चेष्टमानं महीतले ।
 जगाम मनसा भीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् ॥ २२ ॥
 मारीचस्य तु मायया पूर्वाक्ता लक्ष्मणेन तु ।
 तत्तथाह्यभवच्चाद्य मारीचोऽयं मया हतः ॥ २३ ॥
 हा भीते ! लक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्य तु महास्वनम् ।
 ममार राक्षसः सोऽयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥ २४ ॥
 लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां गमिष्यति ।
 इति सञ्चिन्त्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः ॥ २५ ॥

सुमहाकायः महाशरीरम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

लक्ष्मणवच एवाह, मारीचस्य त्विति ॥ २३ ॥

सीता कथं भवेत् । किम् अध्ये नाटयित्वा लक्ष्मणं प्रेषयेत् उत
 धीरा भवेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

कामवस्थाम् अर्थादिति शेषः । हृष्टतनूरुहस्त्रासादिव रोमा
 क्षिततनुः ॥ वस्तुत एतन्मूलेन सर्वकार्यनिष्पत्तिरिति हर्षाद्रोमाक्षित-
 तनुः ॥ २५ ॥

* ततो विचित्रकेयूरः सर्वाभरणभूषितः ।

हेममाली महादंष्ट्रो राक्षसोऽभूत् शराहतः ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम् ।

राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च तत् स्वनम् ॥ २६ ॥

निहत्य पृषतं चान्यं मांसमादाय राघवः ।

त्वरमाणो जनस्थानं ससाराभिमुखं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे मारीच-
वधो नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

तत्र नटवद्भगवान् मनुष्यरूपत्वात् भयशोकादिमत्त्वं नाटयतीति ।
कविरपि सर्वलोकवेद्यं तथैवाह,— तत्र रामं भयमिति । तात्त्विकमर्थं
तु दृष्टतनूरुहः इति दृष्टपदेन प्रागेव ध्वनितवान् ॥ २६ ॥

पृषतं मृगं जनस्थानमभिमुखं जनस्थानवर्तिनिजाश्रमाभिमु-
खम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

आर्त्तस्वरन्तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ।

उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ १ ॥

न हि मे जीवितं स्थाने हृदयं वावतिष्ठते ।

क्रोशतः परमार्त्तस्य श्रुतः शब्दो मया भृशम् ॥ २ ॥

आक्रन्दमानं तु वने स्नातरं त्रातुमर्हसि ।

तं क्षिप्रमभिधाव त्वं स्नातरं शरणैषिणम् ॥ ३ ॥

रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम् ।

न जगाम तथोक्तस्तु भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ ४ ॥

तमुवाच ततस्तत्र क्षमिता * जनकात्मजा ।

अथ सीता रामविषयशोकनाटनेन लक्ष्मणमुदासयति,—आर्त्तिति ।

भर्तुः स्वरेण सदृशं स्वरं भर्तुः स्वर इत्येव ज्ञात्वित्यर्थः ॥ १ ॥

क्रोशतः रामस्य ॥ २ ॥ ३ ॥

आज्ञाय शासनम् अपमत्तेन ते भावमाश्रमस्थेन सीतदेतुक्त-
मनुचिन्त्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

● चक्षा कुपिता इति वा पाठः ।

सौमित्रे ! मित्ररूपेण भ्रातृस्त्वमसि शत्रुवत् ॥ ५ ॥

यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे ।

इच्छसि त्वं विनश्यन्तं रामं लक्ष्मण ! मत्कृते ॥ ६ ॥

लोभान्तु मत्कृते नूनं नानुगच्छसि राघवम् ।

व्यसनं ते प्रियं अन्ये स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते ॥ ७ ॥

तेन तिष्ठसि विश्रब्धं तमपश्यन् महाद्युतिम् ।

किं हि संशयमापन्ने तस्मिन्निह मया भवेत् ॥ ८ ॥

कर्तव्यमिह तिष्ठन्त्या यत्प्रधानस्त्वमागतः ।

एवं ब्रुवाणां वैदेहीं वाप्यशोकममन्विताम् ॥ ९ ॥

क्षुभिता क्षुभितेव शत्रुवच्छत्रुयोग्यवृत्तः ॥ ५ ॥

तदेवाह,— यस्त्वमिति । नाभिपद्यसे न प्राप्नो भवसि । मत्कृते मत्परिग्रहार्थम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

विश्रब्धं विश्रुतं यथा तथा । विश्रब्ध इति पाठान्तरम् । त्वद्रक्षणां विहाय कथं गच्छामोत्पत्राह,—किं हीति । यो रामः प्रधानं यस्य स यत्प्रधानस्त्वमिहागतस्तस्मिन् रामे संशयापन्ने सति मया तिष्ठन्त्या त्वद्रक्षणेन जीवन्त्या किं कर्तव्यं भवेत् । तदभावे मरणमेव श्रेयस्तद्येन केनापि भवतु रक्षसा वाटन्येन जन्तुना वा स्वता वृद्धिप्रवेशादिना वेति भावः । चत्राय ध्वनिः । राक्षससंहारप्रधानकार्यकरणायागतस्य तत्र त्वद्भ्रातुर्वा तस्मिन् कार्ये इह मदवस्थित्या संशयमापन्ने इह जीवन्त्या मया किं कार्यं भवेत् सर्वत्रोत्पत्तिस्थितिसंहारेषु तव भ्रातुरहमेव सहकारिणी प्रकृतश्च संहारोऽत्र मत्स्थित्या न निवर्त्तत इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

अत्रवीक्षन्नाणस्त्रां सीतां मृगवधूमिव ।
 पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसैः ॥ १० ॥
 अशक्यस्तत्र वैदेहि ! भर्ता जेतुं न संशयः ।
 देवि ! देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु पतत्रिषु ॥ ११ ॥
 राक्षसेषु पिशाचेषु किन्नरेषु मृगेषु च ।
 दानवेषु च घोरिषु न स विद्येत शोभने ! ॥ १२ ॥
 यो रामं प्रतिशुष्येत समरे वासवोपमम् ।
 अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १३ ॥
 न त्वामस्मिन् वने हातुमुत्सहे राघवं विना ।
 अनिवाय्यं बलं तस्य बलैर्बलवतामपि ॥ १४ ॥
 त्रिभिर्नाकैः समुदितैः श्वरैः सामरै रपि ।
 हृदयं निर्वृतं तेषु सन्तापस्त्यज्यानां तत्र ॥ १५ ॥
 आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रं हत्वा मृगोत्तमम् ।

एवं बोधिततत्त्वाऽपि मानुष्यनाटनेन लोकयवहारानुसार-
 क्षणाऽवददित्याह, अत्रवंदिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

न स विद्येत नखेरेवेत्यर्थः । न स विद्येत्युक्तं तत्र स कस्तत्राह,
 यो राममिति ॥ १३ ॥

बलवतामिन्द्रादेनामपि बलेस्तस्य बलमनिवाय्यमधुष्यम् ॥ १४ ॥

तत्र त्वया ॥ १५ ॥

स खरो व्यक्तं स्पष्टं तस्य रामस्य न भवति देवतः अशरीरदेवता-

न स तस्य स्वरो व्यक्तं न कसिदपि दैवतः * ॥ १६ ॥
 गन्धर्वनगरप्रख्या माया तस्य च रत्नमः ।
 न्यामभूतामि वैदेहि ! न्यस्ता मयि महात्मना ॥ १७ ॥
 रामेण त्वं वरारोहे ! न त्वां त्यक्मिहोत्सहे ।
 कृतवैराशु कन्याणि ! वयमेतैर्निशाचरैः ॥ १८ ॥
 खरस्य निधने * देवि ! जनस्थानवधं प्रति ।
 राक्षसा विविधा वाचो व्याहरन्ति * महावने ॥ १९ ॥

सख्यन्ती कश्चित् खर इत्यपि नेत्यर्थः । तदापि शङ्का युक्ता न त्वेवमपी-
 त्यर्थः ॥ १६ ॥

किं तर्हि गन्धर्वनगरप्रख्या तदन्मिथ्या तस्य रत्नसो मायेव वञ्चनार्थं
 तत्कृतौऽयं खर इत्यर्थः । त्वं न्यासरूपतया मयि निक्षिप्तासि अतस्त्वां
 त्यक्तुं नोत्सहे इत्युत्तरेनान्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

खरस्य निधने रामेण कृते सति जनस्थानवधं जनस्थानवर्तिस्वक-
 परिकररक्षोवधं प्रतिलक्ष्य कृतवैरा इत्यन्वयः । व्याहरन्ति अस्मद्-
 व्यामोहनार्थमतस्त्वां त्यक्तुं नोत्सहे ॥ १९ ॥

* मायया केनचित् कृतः इति वा पाठः ।

• निधनादेव इति वा पाठः ।

* विस्मजन्ति इति वा पाठः ।

हिंसाविहारा वैदेहि ! न चिन्तयितुमर्हसि ।
 लक्ष्मणेनैवसुक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ २० ॥
 अत्रवीत् परुषं वाक्यं लक्ष्मणं मत्प्रवादिनम् ।
 अनार्थ्यकरुणारम्भ ! वृशंस ! कुलपांसन ! ॥ २१ ॥
 अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ।
 रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे ॥ २२ ॥
 नैतच्चित्तं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण ! यद्भवेत् ।
 त्वद्विधेषु वृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २३ ॥
 सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोऽनुगच्छसि ।
 मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ॥ २४ ॥

हिंसैव साधुजनपीडेन विहारो येषां ते तथा इदं पूर्वान्वयि ।
 अतस्त्वं रामस्य क्रोधं न चिन्तयितुमर्हसि ॥ २० ॥

अनार्थ्यकरुणारम्भ अनर्थ्या कुत्सितया करुणया रामव्यसनेऽपि
 मद्दिषयया आरम्भो मद्रक्ष्णारम्भो यस्य तत्सम्बोधनम् ॥ २१ ॥

तेन रामव्यसनप्रियत्वेन । अत्र रामव्यसनं रामस्य प्रतिज्ञातार्थस्य
 सर्वरक्षोवधरूपस्य हानिस्तत्प्रियत्वेनेति गृह्यं सात्पर्यम् । अत एषा
 मद्दिषयया करुणा अनार्थ्या कुत्सिता प्रधानकार्यविरोधित्वादिति
 बोध्यम् ॥ २२ ॥

अथ पुनर्नटवदाह,—नैवेत्यादि । सपत्नेषु ज्ञातित्वात् ॥ २३ ॥

सुदुष्टः सतरां दुष्टहृदयः ॥ २४ ॥

तन्न सिध्यति सौमित्रे ! तत्रापि भरतस्य वा ।
 कयमिन्दीवरश्यामं रामं पद्मनिभेक्षणम् ॥ २५ ॥
 उपसंश्रित्य भर्त्सितं कामयेयं पृथग् जनम् ।
 समक्षं तत्र सौमित्रे ! प्राणांस्यद्भ्यामसंग्रहम् ॥ २६ ॥
 रामं विना क्षणमपि नैव जीवामि भृतले ।
 इत्युक्तः परुषं वाक्यं भीतया रोमहर्षणम् ॥ २७ ॥
 अत्रत्रील्लङ्घनः भीतां प्राञ्जलित्य जितेन्द्रियः ।
 उत्तरं नोसहे वक्तुं दैवतं भवती मम ॥ २८ ॥
 वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि ! ।
 स्वभास्वेषे नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते ॥ २९ ॥
 त्रिसुक्तधर्माद्यपन्नास्तीक्ष्णाभेदकरास्त्रियः ।
 न महे हीदृशं वाक्यं वैदहि ! जनकात्मजे ! ॥ ३० ॥
 श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तप्तनाराचमन्त्रिमम् ।
 उपश्लेषन्तु मे सर्वं साक्षिणो हि वनेचराः ॥ ३१ ॥

तन्न सिध्यति मत्परिग्रहरूपम् ॥ २५ ॥

उपसंश्रित्य उपभुज्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

अप्रतिरूपमत्यन्तानुचितम् ॥ २९ ॥

तं क्षणा क्रूराः भेदकराः । कृजो हे त्विति टः । सुतभ्रातृपित्राद-
रिति शेषः ॥ ३० ॥

वनेचरा देवा इति शेषः ॥ ३१ ॥

न्यायवादी यथावाक्यमुक्तोऽहं परुषं त्वया ।
 धिक्कामय विनश्यन्तीं यन्मामेवं विशङ्कसे ॥ ३२ ॥
 स्त्रीत्वादृष्टस्वभावेन गुरुवाक्ये व्यवस्थितः ।
 गच्छामि तत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने ! ॥ ३३ ॥
 रत्नं त्वां विशालाक्षि ! समग्रा वनदेवताः ।
 निमित्तानि हि घोरानि यानि प्रादुर्भवन्ति मे ।
 अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः ॥ ३४ ॥
 लक्ष्मणेनैवमुक्त्वा तु रुदन्ती जनकात्मजा ।

यत् परुषमुक्तस्तदुपशृण्वं विवृत योजना । यत् यस्मात् मामेवं
 वागोच्चरदुर्भाववन्तं विशङ्कसे तत् एव दोषादयं विनश्यन्तीमासन्न-
 विनाशां विपरीतमिति त्वां धिगित्यर्थः । अत्र नशेनाशेच्छार्थः
 तेन राक्षसकुलस्य नाशेच्छावतीं त्वां धिक् । यतो यदये मामेवं विश-
 ङ्कसे वदसि इति गूढम् । यदा विनश्यन्तीं शक्ततया प्रतिक्षणं परि-
 णामरूपेण विनश्यन्तीं त्वां धिक् । यन्मां त्वदस्पृष्टं त्वदाक्रमणायो-
 मेव विशङ्कसे त्वदाक्रान्तोऽसु किलैवं सम्भावनेति ॥ ३२ ॥

पुनर्वेधानुसारेणाह, स्त्रीत्वादृष्टस्वभावेन क्रौर्येण दुता त्वं गुरु-
 वाक्ये ज्येष्ठिनयोगे स्थितं मामेवं ब्रूषे इति श्रेष्ठः । अतो यत्र काकुत्स्थ-
 स्तत्र गच्छामि गमिष्ये ते स्वस्यन्तु सर्वत इति श्रेष्ठः ॥ ३३ ॥

यानि घोरानि निमित्तानि मे प्रादुर्भवन्ति तैस्त्वतीङ्गां शङ्कमानोऽहं
 रामेण सह पुनरागतस्त्वां पश्येयम् एतदपि सम्भवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

पिबामि वा विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि ऊताशनम् ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरिप्लुता ॥ ३५ ॥
 गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण ! ।
 आबन्धिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ॥ ३६ ॥

किमनेन सामान्यपुरुषप्रसङ्गः शक्य इति मन्यमाना । स्वदाष्टिं
 प्रकाशयति.—लक्ष्मणेनेति ॥ ३५ ॥

आबन्धिष्ये रज्जा कण्ठमिति श्रेयः । विषमे भृगुवादिविषमे
 स्थित्वा ततः प्रपातेनेति श्रेयः ॥ ३६ ॥

सर्वथा कर्त्तव्यमर्थमाह, प्रवेक्ष्यामि ऊताशनम् । अतएवात्र वा-
 शब्दानुक्तिः । अनेन साक्षाद्रावणगृहं न गमिष्यामि किंत्वहं स्वरूपे-
 णाग्नौ स्थित्वा माययैव तद्भस्त्रं गमिष्यामीति ध्वनितम् । तदुक्तं कूर्म-
 पुराणे,—

रामस्य सुभगां भार्यां रावणो राक्षसेश्वरः ।

सीतां विशालनयनां चक्रे कालनादितः ॥

गृहीत्वा मायया वर्षं चरन्तीं विजने वने ।

समाहर्तुं मनश्चक्रे तापसः किल कामिनीम् ॥

विज्ञाय सा च तद्भावं स्मृत्वा दाशरथिं पतिम् ॥

तद्भावं लङ्कायामिव हृदि कृतं तापसो भूत्वा हरिष्यामीति भाव-
 मित्यर्थः ।

जगाम शरणं वङ्गिभावस्यं शुचिस्मिता ।

प्रपद्ये पावकं देवं साक्षिणं विश्वतोमुखम् ॥

न त्वहं राघवादन्यं कदापि पुरुषं स्पृशे ॥ ३७ ॥

आत्मानं दीप्तवपुषं सर्वभृतहृदि स्थितम् ॥

इत्याद्यष्टश्लोकानुक्ता ।

इति वङ्गप्रयत्नं जम्बा रामपत्नी यशस्विनी ।

ध्यायन्ती मनसा तस्थौ राममुन्मीलितेक्षणा ॥

अथावसथ्याद्भगवान् हृद्यवाहो महेश्वरः ।

आविरासीत् सुदीप्तात्मा तेजसा निर्दहन्निव ॥

सृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया ।

सीतामादाय रामेष्टां पावकोऽन्तर्धीयत ॥

कृत्वा तु रावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः ।

समादायाभवत् सीतां शङ्काकुलितमानसः ॥

सा प्रत्ययाय भृतानां सीता मायामयी पुनः ।

विवेश पावकं दीप्तं ददाह ज्वलनेऽपि ताम् ॥

दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुग्रहीधितिः ।

रामायादर्शयत् सीतां पावकोऽसौ सुरप्रियः ॥

एतत्पतिव्रतानां वै माहात्म्यं कथितं मया ।

स्त्रीणां सर्वाधिश्रमनं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥

इति उत्तरखण्डे चतुस्त्रिंशोऽध्याये । अनेन स्त्रीणां जातिभ्रंशकरा-
पटि अभिप्रवेशो न दोषाय सर्वप्रायश्चित्तश्चेति ध्वनितम् । कदाप्यन्यं
पुरुषं न स्पृशे इत्यन्वयः । अत्र पत्यसान्निध्ये इति शेषः । तेन विराध-
स्पर्शेऽपि न हानिः तदा पतिसन्निधानात् । किञ्च साक्षाद्भगवतीस्पर्शं
रावणो विराधवत्तत्क्षणादेव स्मियेदेवं च सर्वराक्षसवधो न स्यादिति

इति लक्ष्मणमाश्रुत्य सीता शोकसमन्विता ।

पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ॥ ३८ ॥

तामात्तरूपां विमना रुदन्तीं

सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्राम् ।

आश्वासयामास न चैव भर्तुं-

सं धातरं किञ्चिदुवाच सीता ॥ ३९ ॥

ततस्तु भीतामभिवाद्य लक्ष्मणः

कृताञ्जलिः किञ्चिदभिप्रणम्य ।

मायासीतारचना । किञ्चाम् कार्यं हनुमत्पुच्छामिना लङ्कादाहः ।
अन्यथा रावणवशेन लोकपालामिना कथं तद्गणदाहः स्यात् । एत-
च्छक्तिप्रवेशेन तु तत् कार्यसामर्थ्यं तस्येति मन्तव्यम् । किं चैवं प्रति-
ज्ञाय रावणरूपं जगन्मतुः प्र तञ्जाभङ्गः स्यात् ॥ ३७ ॥

आश्रुत्य लक्ष्मणं प्रति प्रतिज्ञाय दुःखात् सकलकरणतापादिषु
उदरं प्रजघानेत्यनेन सर्वरक्षामरणं विना न मे उदरपूतिरिति
सूचितम् । अन्यथा शोकं वक्ष्यदातस्यैव स्त्रीषु प्रसिध्यासङ्गतिः
स्यात् ॥ ३८ ॥

विमनाः सौमित्रिस्तां रुदन्तींमात्तरूपामात्तस्त्वेव कृतरूपामालोक्य
लोकानुसारत आश्वासयामास । सा च तं न किञ्चिदुवाच । आश्र-
सनव्याजेन गमनविलम्बं करोति ति कोपनेति शेषः ॥ ३९ ॥

अभिवाद्य मनसति शेषः । किञ्चिदभिप्रणम्येति कायिकः स उक्तः ।

अवेक्षमाणो बह्वशः स मैथिलीं

जगाम रामस्य समीपमात्मवान् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे लक्ष्मण-
प्रयाणां नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

अथ किञ्चिदित्यनेन कोपः सूचितः । यद्यपि कोपेऽपि यथोचितव्यव-
हारत्यागो लक्ष्मणस्यानुचितस्तथापि प्रतिज्ञोत्तरं तथैव स्वच्छायां सन्दर्श्य
तस्या अग्निप्रवेशोद्यमेन क्रायानुभूया किञ्चित् प्राञ्जलित्वं किञ्चिदेव नमन-
मित्यनेन सूचितम् । कथमेनां रामेण विना त्यज्यामीति बह्वशो वेक्ष-
माणः अग्निं प्रविष्टा न वेति च बोद्धमाणः ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ५४ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

तथा परुषसुकुम्भ कुपितो राघवानुजः ।

स विकाङ्कन् भृशं रामं प्रतस्थे न चिरादिव ॥ १ ॥

तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः ।

अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपदृक् ॥ २ ॥

श्लक्ष्णकापायमंवीतः शिखी क्वची उपानही ।

वासि चामेऽवसज्याथ गुरुभे यष्टिकमण्डलू ॥ ३ ॥

न चिरादिव श्रीभ्रमेवेत्यर्थः । विकाङ्कन् विशेषेण काङ्क्षमायाः
तत्सविधगमनमिच्छन्नित्यर्थः । काङ्क्षिः शङ्कायामपि तेन रामं विरुद्धं
शङ्कमानः श्रीभ्रमितोऽनपसरणे कार्यनाशाद्रामोऽपि विरुद्धः स्यादिति
शङ्कमानः श्रीभ्रं जगामेति व्यञ्जम् । अतएव व्यवहितपूर्वसर्गान्ते मारी-
चस्य तथा शब्दोत्तरं सीताविषयां महतीं चिन्तामुक्त्वा ततः पुनरपि
मांसार्थमितरमृगवधप्रवृत्तिरुक्त्वा सा विलम्बाथैव ॥ १ ॥

तदा लक्ष्मणस्यापगमे अन्तरं रामलक्ष्मणयोरपसरणे नावकाशसा-
साद्य प्राप्य ॥ २ ॥

शिखी उपानहीति व्रीह्यादित्वादिनिः । अनेन चिदण्डिसन्यासि-
विशेषः सूचितः । तदुक्तं भारते—

रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुग्धः कुण्डी चिदण्डिभृत् ॥

परिव्राजकरूपेण वैदेहीमन्ववर्त्तत ।
 तामाममादातिबलो भ्रातृभ्यां रक्षितां वने ॥ ४ ॥
 रक्षितां सूर्यचन्द्राभ्यां मन्ध्यामिव महत्तमः ।
 तामपश्यत् ततो बालां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ ५ ॥
 रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद् भृशदारुणः ।
 तमुग्रं पापकर्माणं जनस्थानगता द्रुमाः ॥ ६ ॥
 ममीक्ष्य न प्रकल्पन्ते न प्रवाति च मारुतः ।
 शीघ्रस्तीताश्च तं दृष्ट्वा वीक्षन्तं रक्तलोचनम् ॥ ७ ॥
 स्तिमितं गन्तुमारिभे भयाद्गोदावरी नदी ।
 रामस्यावन्तरं प्रेषसुर्दशग्रीवस्तदन्तरे ॥ ८ ॥
 उपतस्ते च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः ।
 अभयो भयरूपेण भर्त्सारमनुशोचतीम् ॥ ९ ॥
 अभयवर्त्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः ।

इति तत्र ॥ १ इत्यनेन जटिलव्यावृत्तिः । कुण्डं कमण्डलुः । यष्टिस्त्रिद-
 षडात्मिका सैत्यस्राट्भ्यां परस्परभ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ग्रहवत् क्रान्तुवत् । तं संदृश्येत्यन्वयः ॥ ६ ॥
 शीघ्रस्तीताः शीघ्रप्रवाहापि नदी तं वीक्षन्तं वीक्षमाणं दृष्ट्वा तद्ग-
 यात् स्तिमितं मन्दं गन्तुमारिभे इत्यन्वयः ॥ ७ ॥
 अन्तरम् । अपकारयोग्यं किञ्च तदन्तरे उभयर्हितदेशकाले ॥ ८ ॥
 उपतस्ते दैवतिसमीपं प्रापेत्यर्थः । अनुशोचतीं तामिव ॥ ९ ॥

सहसा भयरूपेण तस्यैः कूप इवावृतः ॥ १० ॥
 अतिष्ठत् प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ।
 तिष्ठन् संप्रेक्ष्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः ॥ ११ ॥
 शुभां रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
 आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडिताम् ॥ १२ ॥
 स तां पद्मपलाशाचीं पीतकौशेयवामिनीम् ।
 अभ्यगच्छत् वैदेहीं दृष्टचेता * निशाचरः ॥ १३ ॥
 दृष्ट्वा कामशराविद्धो ब्रह्मघोषमुदीरयत् ।
 अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं रुद्धिते राक्षसाधिपः ॥ १४ ॥
 तामुत्तमां त्रिलोकानां पद्महीनामिव श्रियम् ।
 विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस हृदि ॥ १५ ॥
 रौप्यकाञ्चनवर्णाभिः पीतकौशेयवामिनिः ।
 कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव च विभ्रती ॥ १६ ॥

सपू
 चिदां चित्राख्यनक्षत्रम् । भयरूपेण परमशान्तया युक्ता तरेण ॥ १० ॥ ११ ॥
 बायैः शोकेन चाभिपीडिताम् । स्वयमसौ पतिः ॥ १२ ॥ १३ ॥
 दत्तवतीति शोकबायो । रामव्यसनशङ्कयेत्यापाततोऽर्थः । रणे १२ ॥ १३ ॥
 ब्रह्मघोषं ब्रह्मणत्वप्रत्यभिज्ञानाय वेदघोषमुदीरयत् कुर्वन् ॥ १४ ॥ १५ ॥
 रौप्यकाञ्चनमुत्तमकाञ्चनम् ॥ १६ ॥

* दृष्टचित्तः इति वा पाठः ।

दृष्ट

द्वीः श्रीः कीर्त्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानन ! ।
 भूतिर्वा त्वं वरारोहे ! रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥ १७ ॥
 सर्माः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव ।
 विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके ॥ १८ ॥
 विशालं जधनं पीनमूरु करिकरोपमौ ।
 एतावुपचितो वृत्तौ मंहतो मंप्रगल्भितौ ॥ १९ ॥
 पीनोन्नतमुखो कान्तो स्निग्धतालफलोपमौ ।
 मण्डिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ॥ २० ॥
 चारुस्मिते ! चारुदति ! चारुनेत्रे ! विलामिनि ! ।
 मनो हरमि मे रामे ! नदी कूलमिवात्मभा ॥ २१ ॥
 करान्तमितमध्यामि सुकेशी मंहतस्तनी ।

ऋगीरो श्रीरैश्वर्यप्रधाना भगवच्छक्तिः । लक्ष्मीः सौभाग्यप्र-
 धाना । भूतिरणिमादिसिद्धिः । रतिः कामपत्नी स्वैरचारिणीत्वं वने
 आगमनात् ॥ १७ ॥

प्रशशंसेत्यस्य प्रपञ्चः । समा इत्यादि । समा इति समसंस्थानाः
 शिखरिणः ॥ दकुडुमलवत् प्रशस्तायाः ॥ १८ ॥
 संप्रगल्भ ॥ १९ ॥ आलिङ्गनादौ सञ्जातप्रागल्भ्यौ । संप्रवल्गिताविति
 पाठे आलिङ्गनोद्यतावित्यर्थः ॥ १९ ॥
 मण्डिप्रवेको मण्डिश्रेष्ठः ॥ २० ॥
 नदी कर्ची कूलं स्वकूलम् ॥ २१ ॥

नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी ॥ २२ ॥
 न वंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ।
 रूपमग्रञ्च लोकेषु मौकुमार्य्यं वयस्य ते ॥ २३ ॥
 इह वामस्य कान्तारे चित्तमुन्माथयन्ति मे ।
 सा प्रतिक्राम भद्रन्ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥
 राक्षसानामयं वासो घोरारणां कामरूपिणाम् ।
 प्रासादायाणि रम्याणि नगरोपवनानि च ॥ २५ ॥
 सम्पन्नानि सुगन्धीनि युक्तान्याचरितुं त्वया ।
 वरं मान्यं वरं गन्धं वरं वस्त्रञ्च शोभने ! ॥ २६ ॥
 भर्तारञ्च वरं मन्ये त्वद्युक्तममितेक्षणे ! ।
 का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा शुचिस्मिते ! ॥ २७ ॥
 वस्तूनां वा वरारोहे ! देवतां प्रतिभासि मे ।
 नेहागच्छन्ति गन्धर्वा न देवा न च किन्नराः ॥ २८ ॥

करान्तेनाङ्गुष्ठप्रदेशिनीचक्रप्रमाणेन मितं मध्यं यस्यास्तथाभूते ॥२२॥

रूपं सकुमारता वयः कान्तारवास इति चत्वारि चित्तमुन्माथयन्ति
 विद्वतं कुर्वन्ति प्रतिक्राम निर्गच्छ । रामचन्द्राधिष्ठितस्थाने राक्षस-
 पराक्रमासंभवादेवं वचनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

आचरितुमुपभोक्तुं त्वद्युक्तं त्वत्संयुक्तमाल्यादि वरम् अन्यत्तु विफ-
 लमिति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

राक्षसानामयं वामः कथं तु त्वमिहागता ।
 इह शाखाशृगाः भिन्ना द्वीपिव्याघ्रशृगावृकाः ॥ २८ ॥
 अक्षास्तरक्षवः कङ्काः कथं तेभ्यो न विभ्यसे ।
 मदान्वितानां घोरराणां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३० ॥
 कथमेका महारण्ये न विभेषि वरानने ! ।
 कामि कस्य कुतश्च त्वं किन्निमित्तञ्च दण्डकान् ॥ ३१ ॥
 एका चरमि कन्याणि ! घोरान् राक्षससेवितान् ।
 इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन दुरात्मना ॥ ३२ ॥
 द्विजातिवेषेण हि तं दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
 सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३३ ॥
 उपानीयामनं पूर्वं पाद्येनाभिनिमन्त्र च ।
 अब्रवीत् मिद्धमित्येव तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३४ ॥

द्वीपिव्याघ्रौ सविन्दुनिर्विन्दु ॥ २८ ॥

तरक्षुशृगादनः । विभ्यसे विभेषि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

प्रशस्ता कृतप्रशंसा ॥ ३२ ॥

द्विजातिवेषेण तमागतं रावणं दृष्ट्वा द्विजातिवेषोऽयं रावण इति
 ज्ञात्वापि अतिथिसत्कारैः अतिथियोग्यसत्कारैः पाद्येनाभिनिमन्त्र
 सत्कृत्य ॥ ३३ ॥

तदा पाद्यदानोत्तरकाले सौम्यदर्शनं तं सिद्धं पकमन्नमित्यब्र-
 वीत् ॥ ३४ ॥

द्विजातिवेषेण ममीक्ष्य मैथिली
 ममागतं पात्रकुसुम्भधारिणम् ।
 अशक्यमुद्देशुसुपायदर्शनान्-
 न्यमन्त्रयद् ब्राह्मणवत्तथागतम् ॥ ३५ ॥
 इयं वृषी ब्राह्मणकाममाम्यताम्
 इदञ्च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति ।
 इदञ्च मिदं वनजातसुत्तमं
 त्वदर्थमव्ययमिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥
 निमन्त्रप्रमाणः प्रतिपूर्णभाषिणीं
 नरेन्द्रपत्नीं प्रममीक्ष्य मैथिलीम् ।
 प्रसङ्गं तस्या हरणे दृढं मनः
 समर्पयामाम वधाय रावणः ॥ ३७ ॥

पात्रं कमण्डलुः । कुसुम्भं तद्रक्तवस्त्रं तदुभयधारिणम् । उपायानां
 ब्राह्मणत्वप्रतिपत्त्यै रावणेन कृतानां काषायवस्त्रब्रह्मघोषदण्डादीनां दर्श-
 नात् उद्देशुमुपेक्षितुमशक्यमिति त्रिचार्थ्येति शेषः । तथागतं ब्राह्मण-
 वेषेणागतं रावणं ब्राह्मणवदेव न्यमन्त्रयत् । पाठान्तरं त्वत्राशक्त-
 ल्यितम् अयमेव रक्तसंहारोपाय इति दर्शनादित्यपि गूढमत्र ॥ ३५ ॥

निमन्त्रणप्रकारः । इयं वृषीत्यादि । वनजातं वन्यपदार्थजातं
 त्वदर्थमेव सिद्धं कृतं तदिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥

एवं निमन्त्रप्रमाणो रावणः आत्मवधाय स्वनाशाय तस्याः प्रसङ्ग

ततः सुवेषं मृगयागतं पतिं
 प्रतीक्षमाणा महलक्ष्मणं तदा ।
 निरीक्षमाणा हरितं ददर्श तं
 महद्वनं न व तु रामलक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावणस्य
 रामाश्रमप्रवेशो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

हरणे मनोदृढं निश्चितम् समर्पयामास सम्यग्वधाय कृतवानि-
 त्यर्थः ॥ ३७ ॥

सुवेषम् शोभनाकारं मृगयागतं मृगयां प्रति गतम् । हरितं
 श्यामम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तत्वारिंशः सर्गः ।

रावणेन तु वैदेही तदा पृष्टा जिह्वीर्षुणा ।
परिव्राजकरूपेण शशंभात्मानमात्मना ॥ १ ॥
ब्राह्मणस्यातिथिस्यैष अनुक्तो हि शपेत माम् ।
इति ध्यात्वा मुहूर्त्तं लुप्ता वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः ।
सीता नाम्नास्मि भद्रं ते रामस्य महिषी प्रिया ॥ ३ ॥
उषित्वा द्वादशममा इच्छाकृणां निवेमने ।
भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ४ ॥
तत्र त्रयोदशे वर्षे राजाऽमन्त्रयत प्रभुः ।
अभिषेचयितुं रामं समेतो राजमन्त्रिभिः ॥ ५ ॥

रावणेनत्विति । आत्मानं जिह्वीर्षुणा परिव्राजकरूपेण रावणेन
पृष्टा वैदेही आत्मना स्वयमेवात्मानं प्रशंस ॥ १ ॥

ननु पूजामात्रं कर्त्तव्यं किं प्रतिवचनेनेत्याह,—ब्राह्मणस्येति । एष
अनुक्त इत्यार्थी सन्धिः । अनुक्तः अनुक्तप्रतिवचनः ॥ २ ॥ ३ ॥

सर्वकामसमृद्धिनी । ब्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ४ ॥

राजमन्त्रिभिः राज्ञो राज्यनिर्वाहकैर्मन्त्रिभिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन् संभियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ।
 कैकेयी नाम भर्तारं ममार्या याचते वरम् ॥ ६ ॥
 परिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन वै ।
 मम प्रजाजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ॥ ७ ॥
 द्वावयाचत भर्तारं सत्यमन्धं वृषोत्तमम् ।
 नाद्य भोक्त्यै न च स्वप्स्ये न पास्ये च कदाचन ॥ ८ ॥
 एष मे जीवितस्यान्तो रामो यदभिषिच्यते ।
 इति त्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे म पार्थिवः ॥ ९ ॥
 अयाचतार्थे रन्वैर्यं च याचज्ञां चकार सा ।
 मम भर्ता महानेजा वयसा पञ्चविंशकः ॥ १० ॥

संभियमाणे सम्पाद्यमानसंभारे इत्यर्थः । भर्तारं दशरथं ममार्या
 मम पूज्या श्वश्रूः । यनार्थेति क्वचित् पाठः ॥ ६ ॥
 मे श्वशुरं सुकृतेन परिगृह्य वररूपेण सुकृतेन वशीकृत्य । यदा
 धर्मेण शापयित्वित्यर्थः । मम भर्तुः प्रजाजनं भरतस्याभिषेचनमिति ॥ ७ ॥
 द्वौ वरावयाचत ॥ ८ ॥ ९ ॥

अन्वैर्ये रनुगतार्थैः सप्रयोजनैरुपभोगक्षमैरर्थैरयाचत । सर्वाण्यु-
 त्तमवस्तूनि तुभ्यं दास्यामि रामाभिषेचने विघ्नं माकुर्विति याच्यमाना न
 याचज्ञां चकार नाङ्गीकृतवती । वयसा पञ्चविंशकः वननिर्गमनकाले
 इति शेषः । नन्विदमयुक्तम् ऊनघोडश्ववर्षोऽयमिति विश्वामित्रं प्रति
 दशरथोक्तेः । उषित्वा द्वादशसमा इति अत्रोक्तेष्वेति चेन्न । अल्पान्त-

अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ।

रामेति प्रथितो लोके सत्यवान् शीलवान् शुचिः ॥ ११ ॥

विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभृतहिते रतः ।

कामान्तश्च महाराजः पिता दशरथः स्वयम् ॥ १२ ॥

कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं रामं नाभ्यप्रेचयत् ।

अभिप्रेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् ॥ १३ ॥

कैकेयी मम भर्तारमित्यवाच दृढं वचः ।

तव पित्रा समाज्जप्तं ममेदं शृणु राघव ! ॥ १४ ॥

भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकण्टकम् ।

त्वया तु खलु वस्तव्यं नववर्षाणि पञ्च च ॥ १५ ॥

रत्वात् । अतितरुणावस्थायामपि राज्यं त्यक्तवानित्यर्थे तात्वर्थ्यास्थया
तथोक्तेः । यदाऽतिक्रान्तपञ्चविंशक इत्यर्थः । मम भर्ता नयसा महा-
तेजाः अतितरुण इत्यर्थः । पञ्चविंशकः सांख्यसिद्धं पञ्चविंशं तत्त्वं चैतन्यं
सोऽयमेव । एतच्चैतन्येनैव जगद्व्याप्तं न ततोऽधिकं किञ्चिदस्तीति सूच-
यितुं तथोक्तेरिति तत्त्वम् ॥ १० ॥

तथा मम जन्मना नवनववर्षसमयेऽतीतानीत्यर्थः । गण्यते इत्यार्ध-
मेकत्वं मम पञ्चतन्मात्रपञ्चमहाभूतपञ्चेन्द्रियाहंकारबुद्धिमनोरूपाणि
अष्टादश वर्षाणि पञ्चाणि जन्मनि कार्ये गण्यन्ते इति तन्मूलीभूता
प्रकृतिरहमिति सूचितम् ॥ ११ ॥

कामार्तः कैकेयीकामार्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

वने प्रव्रज काकुत्स्थ ! पितरं मोचयावृतात् ।
 तथेत्युवाच तां रामः कैकेयीमकुतोभयः ॥ १६ ॥
 चकार त्वद्वचः श्रुत्वा भर्ता मम दृढव्रतः ।
 दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् सत्य ब्रूयान्न चावृताम् ॥ १७ ॥
 एतद् ब्राह्मण ! रामस्य व्रतं धृतमनुत्तमम् ।
 तस्य भ्राता तु वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ १८ ॥
 रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेऽरिहा ।
 स भ्राता लक्ष्मणो नाम ब्रह्मचारी दृढव्रतः ॥ १९ ॥
 अन्वगच्छद्भृत्युष्याणिः प्रव्रजन्तं मया सह ।
 जटी तापसरूपेण मया सह सहानुजः ॥ २० ॥
 प्रविष्टो दण्डकारण्यं धर्मनित्यो दृढव्रतः ।
 ते वयं प्रच्युता राज्यात् कैकेय्यास्तु कृते त्वयः ॥ २१ ॥
 विचराम द्विजश्रेष्ठ ! वनं गम्भीरमोजसा ।
 समाश्रय सुहृत्तान् शुक्लं वस्तुमिह त्वया ॥ २२ ॥

अहृतान्मोचय तद्वत्तवरानुपालनेनेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥
 वैमात्रः शुभ्रादिषु विमात्रशब्दपाठेऽपि अर्थाऽऽण । असहोदरो
 भ्रातेत्यर्थः । विभिन्नाया मातुरपत्यं वैमात्रः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 कैकेय्याः कृते तन्नमित्तम् ॥ २१ ॥
 यदि वस्तुं शुक्लं तर्हि सुहृत्तं समाश्रय विश्रमं कुर्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

आगमिष्यति मे भर्ता बन्धमादाय पुष्कलम् ।
 ररून् गोधान् वराहांश्च हत्वादायामिपं बद्ध ॥ २३ ॥
 स त्वं नाम च गोत्रञ्च कुलमाचक्ष्व तत्त्वतः ।
 एकश्च दण्डकारण्ये किमर्थं चरमि द्विज ! ॥ २४ ॥
 एवं ब्रुवन्त्यां मीतायां रामपत्न्यां महाबलः ।
 प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो राक्षसाधिपः ॥ २५ ॥
 येन विनामिता लोकाः सदेवासुरमानुषाः ।
 अहं स रावणो नाम मीते ! रक्षोगणेश्वरः ॥ २६ ॥
 त्वां तु काञ्चनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवामिनीम् ।
 रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्निन्दिते ! ॥ २७ ॥
 बङ्गीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ।
 सर्वामामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ २८ ॥
 लङ्का नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी ।
 सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा गिरिमूर्धनि ॥ २९ ॥
 तत्र मीते ! मया मारुतं वनेषु विचरिष्यसि ।

हत्वा आदायेति छेदः । आदनमादस्तदर्थमित्यर्थः ॥ २३ ॥

गोत्रमार्धं कुलं प्रसिद्धवंशयुक्तम् । यद्वा गोत्रं पिढकुलं कुलं मातुः

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

दृष्ट्वा पूर्वं श्रुत्वा अद्य दृष्ट्वा चेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

न चास्य वनवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि ! ॥ ३० ॥

पञ्चदास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ।

सीते ! परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि ॥ ३१ ॥

वनेषु उपवनेषु ॥ ३० ॥

पञ्चेत्यादि । रत्नोद्योना तमोगुणप्रधानायां जातत्वात् उद्रिक्त-
तमसा भगवन्मायया ज्ञानाच्छादनादेवमुक्तिः । सर्वथा तत्त्वज्ञो रावणः
कथमेवं वदेदिति तु श्रद्धाजायमेव । तत्त्वज्ञचिह्नानुपलम्भात् । सीता-
रामौ सर्वेश्वरावित्येतन्मात्रज्ञानं रावणस्यास्त्येवेत्यपि श्रद्धाजायमेव ।
विष्णुपुराणादिविरोधात् । तथा चोक्तं विष्णुपुराणे - मैत्रेय उवाच ।

हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना ।

अत्रापि निहते भोगानघ्राप्यानसरैरपि ॥

न लयं तत्र तेनैव निहतः स कथं पुनः ।

संप्राप्तः प्रिशुपालत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वधर्मभृतां वर ।

कौतुहलपरिणेतत् पृथो मे वक्तुमर्हसि ॥

पराशर उवाच । दैत्येश्वरस्य तु वधायाखिललोकोत्पत्तिस्थिति-
विनाशकारिणाऽपूर्वतनुं गृह्यता नृसिंहरूपमाविष्कृतम् । तत्र हिरण्य-
कशिपोर्विष्णुरयमित्येवं न मनस्यभूत् । निरतिशयपुण्यजातसंभृतमेतत्
सत्त्वमिति रजोऽकेकप्रेरितैकाग्रमतिक्रद्वावनायोगात् ततोवाप्तवधहेतुको
निरतिशयमेवाखिलत्रैलोक्याधिक्यधारिणीं दशाननत्वे भोगसम्पद-
वाप । नातस्तस्मिन्ननादिनिघने परब्रह्मभूते भगवत्यनालम्बनीकृते मनस-

स्तत्र लयम् । दशाननत्वेऽप्यनङ्गपराधोनतया जानकीसमासक्तचेतसो
 दाशरथिरूपधारिणस्तद्रूपदर्शनमेवासीत् । नाथमच्युत इत्यासक्तिर्विपद्य-
 तोऽन्तःकरणस्य मानुषबुद्धिरेव केवलमभूत् । विपद्यत इति विपद्यतेऽ-
 पीत्यर्थः । तस्मिन्नपि समये विष्णुत्वबुद्धिर्नासीदिति भावः । पुनरच्युत-
 विनिपातनात्रफलमखिलभूमण्डलश्लाघ्यचेदिराजकुलजन्माव्याहृतं चैश्व-
 र्यं शिशुपालत्वे चावाप । तत्र त्वखिलान्येव भगवन्नामकारणानि व्यभ-
 वन् । नामानि गोविन्दादीनि कारणानि गवां रत्नगादीनीत्यर्थः ।
 ततश्च तत्कारणकृतानां, तेषामग्रे घागामेवाच्युतनाम्नामनवरतमनेकजन्म-
 संवर्द्धितविद्वेषानुबन्धिचित्तो विनिन्दन् सन्तर्जनादिषु चारणमकरोत्
 तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्ष्मण्युज्ज्वलपीतवस्त्रधार्यमलकिरीटकेयूर-
 कटकोपशोभितमदारपीवर-चतुर्बाहुशङ्खचक्रगदाधरमतिप्रौढवैराग्यभा-
 वादटनभोजनस्नानासनप्रयनादिष्ववस्थान्तरेषु नवापययावस्यात्मचेतसः
 ततस्तमेधानुक्रोशेषु चारयन्तमेव हृदये धारयन्नात्मवधाय भगवदस्त्रच-
 क्रांशुमालोज्ज्वलमक्षय्यतेजःस्वरूपं परमब्रह्मस्वरूपमपगतरागद्वेषादिदोषं
 भगवन्तस्म्यद्राक्षति । तावच्च भगवच्चक्रेणाशु व्यापादितः । तेन तत्-
 स्मरणदग्धाखिलाघसञ्चयो भगवतेवान्तमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ
 एतत्तवाभिहतं भगवानिह कीर्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनाप्यखिल-
 सुरासुरादिदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यक्भक्तिमन्तमिति । लोक-
 दृष्ट्या तु सीतासादृश्यात् सीतानुध्याहरणाच्चाततायित्वसंपन्था तद्वधे भग-
 वतः प्रवृत्तिः । एवञ्च ईदृशोक्तानां यद्वा तदा प्रकारेणान्यथायोजन-
 प्रयासस्तोर्थादीनां विफल एव । विष्णुपुराणोक्तरीत्यैव भागवते उक्तम्—

एते चांशुकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥

इति । एते इत्यनेन पूर्वोक्ता अवतारा ऋष्यादयश्च परामृष्यन्ते । पुंसः

परमेश्वरस्य तत्रावतारा अंशा ऋष्यादयः कलाः । यद्यपि कृष्णोऽप्यंश
एव । तत्रैव दशमे—

तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ।

इत्याद्युक्तेः ।

उज्ज्वारात्मनः केशो सितकृष्णो महामुने ।

इति विष्णुपुराणाद्युक्तेः । द्वितीये भागवतेऽप्येवमेव भारतेऽप्येव-
मेव । एतेन तत्रांशेनावतीर्णस्यैवादि दशममथ्येऽप्युक्त्याख्यानमप्यस्तम् ।
तथापि तत्तत्कारणकृतनाम्नां तत्र लाभार्थं बहूणां ज्ञानकार्यनाट-
नाच्च शङ्खचक्रादीनां प्रत्यक्षता दर्शनाच्च स्वयं भगवानियुक्तिः । नैता-
वता रामायवताराणां ततो न्यूनत्वमिति भ्रमः कार्यः । श्रीधरेऽपि
मन्व्याद्यवताराणां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वंऽपि यावदुपयोगमेव ज्ञान-
शक्त्याविष्कारः । अज्ञानाविष्कारश्च बहूशः । कृष्णोत्पत्त्याऽन्यः । यथा
अभिमन्युमरणे नाहं तत्र सन्निहित आसमतस्तस्य भरणमिति । यथा
द्रौपद्याः सभायां नयनकाले नाहं द्वास्त्रायां सन्निहितः किन्तु सौभ-
वधार्थं गतेऽन्ते भवतामयं क्लेश इति । सौभवधे च साधिकं मृतवसु
देवशरीरं दृष्ट्वा मोह इत्याद्यज्ञाननाशमन्यम् । रामायवतारेऽपि ज्ञाना-
विष्कारस्तत्र तत्र दर्शिता दर्शयिष्यते च । अवताराश्चैव विराज
एवांशाः भागवते प्रथमे तृतीयेऽध्याये -

जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।

संभृतं घोडशकलमादौ लोकमिष्टक्षया ॥

इत्यादिना वैराजं रूपमुक्त्वा ।

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् ।

यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ् नरादयः ॥

रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ।

प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ ३२ ॥

महागिरिमिवाकण्ठं महेन्द्रमदृशद्युतिम् ।

महोदधिमिवात्तोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ ३३ ॥

सर्वलक्षणसम्पन्नं न्यग्रोधपरिमण्डलम् ।

सत्यमन्त्रं महाभागमहं राममनुव्रता ॥ ३४ ॥

महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगांमिनम् ।

इत्युक्तेः । एतदुक्तं वैराजं निधानं कार्थावमाने प्रवेशस्थानं बीज-
मुद्रमकारणम् । अथयं स्वयं चिरस्थायि न केवलमवताराणामेव बीजं
किन्तु सर्वेषामित्याह, यस्येति । यद्यपि विराट् जीव एव तथापि
तदन्तर्यामिणस्तथापासनायैवमुक्तम् । सितकणकेशोद्धारिण च तेषां
मूर्धन्यत्वेन मुख्यत्वात्तदन् मुख्ययोः प्रधानयोर्मदृशंयोस्तत्त्वज्ञयोस्तद्दर्शयो-
वैकुण्ठस्थभूतलस्थयोर्विष्णुशेषयोरेवतार इति सूचितमतएवान्ते कृष्णं
प्रति देवदूतेन त्वां विना स्वर्गे न शोभतेऽतस्त्वमागच्छेति निवेदितमिति
स्पष्टं पुराणेषु । अत्र रामं प्रत्यपि तथैवोक्तम् । अंशत्वं चैवामौपा-
धिकं मायायाः सांशत्वादित्यलम् ॥ ३१ ॥

रावणेनेति । कुपिता कुपितेव ॥ ३२ ॥

पर्वतसमुद्गोपमाभ्यां धैर्यगाम्भीर्यं दर्शयते ॥ ३३ ॥

न्यग्रोधपरिमण्डलं तत्सदृशपरिणाहं तदत् सर्वाश्रयश्च राममुद्दि-
श्यानुसरणमेव व्रतं यस्याः सा ॥ ३४ ॥

वृमिहं मिहमङ्गाशमहं राममनुव्रता ॥ ३५ ॥
 पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं जितेन्द्रियम् ।
 पृथुकीर्त्तिं महावाङ्महं राममनुव्रता ॥ ३६ ॥
 त्वं पुनर्जम्बुकः मिहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् ।
 नाहं शक्या त्वया स्पृष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ३७ ॥
 पादपान् काञ्चनान्नूनं बहून् पश्यसि मन्दभाक् ! ।
 राघवस्य प्रियां भार्यां यस्वमिच्छसि राक्षस ! ॥ ३८ ॥
 क्षुधितस्य च मिहस्य मृगशत्वोस्तरस्विनः ।
 आशीविषस्य वदनाद्ग्रामादातुमिच्छसि ॥ ३९ ॥
 मन्दरं पत्रत्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ।
 कालकूटविषं पीत्वा स्वस्ति मां गन्तुमिच्छसि ॥ ४० ॥

सिंहस्य विक्रान्तं पदक्षेपस्तद्वत् पदनिक्षेपेण सगर्वगमनशौलम् ।
 सिंहसंकाशं पराक्रमे इति भावः । वृसिंहमित्यस्य द्विरण्यकशिपु-
 हन्तृत्वं व्यंग्यम् ॥ ३५ ॥

राजा चासौ वत्सः श्रेष्ठराजस्तम् । यद्वा दशरथपुत्रम् ॥ ३६ ॥
 यथा आदित्यप्रभा आदित्यात् पृथक्कृत्य केनापि स्पृष्टुमशक्या
 तथाहं शक्तिशक्तिमतोरवियोगादिति गूढम् ॥ ३७ ॥
 काञ्चनवृक्षदर्शनं मुमुर्षुक्षत्तयम् । मन्दं क्षीणमायुरादि भजति
 स मन्दभाक् ॥ ३८ ॥

अचि सूच्या प्रमृजमि जिह्वया लेदि च तुरम् ।
 राघवस्य प्रियां भार्यामधिगन्तं त्वमिच्छमि ॥ ४१ ॥
 अवमज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्तुमिच्छमि ।
 सूर्यचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हतुमिच्छमि ॥ ४२ ॥
 यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छमि ।
 अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रिणाहतुमिच्छमि ॥ ४३ ॥
 कन्याणवृत्तां यो भार्यां रामस्याहतुमिच्छमि ।
 अयोमुखानां गृहानां मध्ये * चरितुमिच्छमि ।
 रामस्य सदृशीं भार्यां योऽधिगन्तं त्वमिच्छमि ॥ ४४ ॥
 यदन्तरं सिंहशृगालयोर्वने
 यदन्तरं स्पन्दनिकासमुद्रयोः ॥ ४५ ॥
 सुराग्रप्रमौवीरकयोर्दन्तरं
 तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ।

क्षुधितस्य सिंहस्य सर्पस्य वदनादंष्ट्राग्रहृणोक्त्वासदृशी मदिक्षा
 श्चु सर्वत्र निदर्शनालङ्कारः ॥ ३६ ॥ ४० ॥
 लेदि लेदि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 स्पन्दनिका क्षुद्रनदी ॥ ४५ ॥

* अग्रे इति वा पाठः ।

यदन्तरं काञ्चनमीमलोहयो-
र्यदन्तरं चन्दनवारिपङ्कयोः ॥ ४६ ॥

यदन्तरं हस्तिविडालयोर्वने
तदन्तरं दाशरथेस्तत्रैव च ।
यदन्तरं वायमवेनतेययो-
र्यदन्तरं मङ्गमयूरयोरपि ।
यदन्तरं मारमृगयोर्वने
तदन्तरं दाशरथेस्तत्रैव च ॥ ४७ ॥

तस्मिन् महस्त्राक्षमप्रभावे
रामे स्थिते कामुकवागपाणौ ।
हतापि तेऽहं न जरां गमिष्ये
आज्यं * यथा मत्तिकयाऽवगीर्णम् ॥ ४८ ॥
इतीव तद्वाक्यमदृष्टभावा
सुदुष्टसुक्ता रजनीचरं तम् ।

सुराग्रममृतम् । मौवीरकमारनालं काञ्जिकम् । काञ्चनसीस
रूपलोहयोरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

हस्ती गजः । बिडालो मार्जारः मद्गुर्जलकाकः ॥ ४७ ॥

जरां जीर्णावस्थां सुखोदकां मत्तिकयावगीर्णं भुक्तमाज्यं यथा तां
नाशयति तद्वत् ॥ ४८ ॥

* वज्रं इति वा पाठः ।

गात्रप्रकम्पाद् व्यथिता बभूव
 वातोद्धृता सा कदलीव तन्वी ॥ ४६ ॥
 तां वेपमानामुपलक्ष्य मीतां
 स रावणो मृत्युसमप्रभावः ।
 कुलं बलं नाम च कर्म चात्मनः
 ममाचक्षे भयकारणार्थम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रावणं
 प्रति भर्त्सनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

इतीव इत्येवं सुदुष्टम् अत्यन्तदुःखजनकं तत्पूर्वोक्तं वाक्यम् । वातो-
 द्धता महावातप्रकम्पमाना ॥ ४६ ॥
 भयकारणार्थं भयोत्पादनार्थम् ॥ ५० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां संरञ्चः परुषं वचः ।
ललाटे भ्रुकुटं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥
भ्राता वैश्रवणस्याहं सापत्नो वरवर्णिनि ! ।
रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ २ ॥
यस्य देवाः मगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः ।
विद्रवन्ति सदा भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ॥ ३ ॥
येन वैश्रवणो भ्राता वैमात्रः कारणान्तरे ।
द्वन्द्वमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्जितः ॥ ४ ॥

एवमिति । परुषं क्रोधावेशेन वर्णानां चर्चणेनेवाच्चारणात् श्रुति-
कटु अक्षरमित्यर्थः । संरञ्चः क्रुद्धः ॥ १ ॥

सापत्नः शिवाद्यण् । सापत्ने इति पाठे साहसपत्नीयुञ्ज्वे प्रसिद्ध
इत्यर्थः । भ्रातेत्यत्र च साक्षादिति तदा पाठः । एतेन कुलप्राप्त्य-
मुक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

वैमात्रः प्राग्बद्ध द्वैमात्र इति पाठे द्वितीया माता द्विमाता तद-
पत्यमित्यर्थे मातुरुदित्युत्वाभाव आर्षः । अस्य द्विशब्दस्य द्विपूरणार्थ-
त्वेऽपि संख्यार्थत्वाभावान्नाक्तमित्यन्ये । कारणान्तरे निमित्तविशेषे ।
द्वन्द्वं द्वन्द्वयुद्धम् आसादितः प्रापितः ॥ ४ ॥

मङ्गयार्त्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ।
 कैलासं पवेतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ॥ ५ ॥
 यस्य तत् पुष्यकं नाम विमानं कामगं शुभम् ।
 वीर्यादावर्जितं भद्रे ! येन यामि विहायसम् ॥ ६ ॥
 मम मञ्जातरोपस्य सुखं दृष्ट्वैव भयिलि ! ।
 विद्ववन्ति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ॥ ७ ॥
 यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शङ्कितः ।
 तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात् संपद्यते दिवि ॥ ८ ॥
 निष्कम्पपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः ।
 भवन्ति यत्र तत्राहं तिष्ठामि च चरामि च ॥ ९ ॥
 मम पारे समुद्रस्य लङ्का नाम पुरी शुभा ।
 संपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्यथेन्द्रक्षामरावती ॥ १० ॥
 प्राकारेण परिचिप्ता पाण्डुरेण विराजिता ।
 हेमकक्ष्या पुरी रम्या वैदूर्यमयतोरणा ॥ ११ ॥

स्वमधिष्ठानं स्वं पुरीं लङ्कां कैलासाश्रयणं प्रबलाश्रयणवृद्ध्या ॥ ५ ॥
 येन पुष्यकेन । वीर्यादावर्जितम् आच्छिद्य गृह्णीतं मयेति श्लेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 तीव्रांशुरपि मम भयाच्छिशिरांशुः सम्पद्यते ॥ ८ ॥
 यत्र चरामि येन मार्गेण गच्छामीति यावत् । यत्र च तिष्ठामि
 तत्र भवन्तीत्यन्वयः ॥ ९ ॥
 समुद्रस्य पारे मम लङ्का नाम पुरीत्यन्वयः ॥ १० ॥

हस्त्यश्वरथसम्बाधा त्वय्यनादत्रिनादिता ।
 सर्वकामफलैर्दृष्टैः संकुलोद्यानभृषिता ॥ १२ ॥
 तत्र त्वं वम हे मीने ! राजपुत्रि ! मया सह ।
 न स्मरिष्यमि नारीणां मानुषीणां मनस्विनि ! ॥ १३ ॥
 भुञ्जाना मानुषान् भोगान् दिव्यांश्च वरवर्णिनि ! ।
 न स्मरिष्यमि रामस्य मानुषस्य गतायुषः ॥ १४ ॥
 स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ये दशरथो नृपः ।
 मन्दवीर्यस्ततो ज्येष्ठः सुतः प्रस्थापितो वनम् ॥ १५ ॥
 तेन किं भय्यराज्येन रामेण गतचेतसा ।
 करिष्यमि विगान्तात्त्रि ! तापमेन तपस्विना ॥ १६ ॥

प्राकारस्य पाण्डुरत्वं संधालेपाद्राजतत्वाद्वा हेमः कक्ष्या अवच्छेदा
 यस्यां सा । तैरुगं पुरदारम् ॥ १२ ॥ १२ ॥

मानुषीणां नारीणां न स्मरिष्यमि । श्रेष्ठे षष्ठी । मन्मथे दिव्य-
 नारीसमागमादिति भावः । युगपन्मानुषदिव्यभोगस्तत्रान्यत्र तुभयं
 युगपद्दुर्लभमिति भावः ॥ १३ ॥

गतायुषः एकादशसहस्रसंख्यया मितायुषः खरादिवधजक्रोधेन
 मया वधाद्वा तत्त्वम् ॥ १४ ॥

यो रामो मन्दवीर्य इति ज्ञात्वा ज्येष्ठेऽपि राज्ये प्रियं भरतं
 स्थापयित्वा वनं प्रस्थापितः ॥ १५ ॥

तेन गतचेतसा किं करिष्यसोत्यन्वयः । भय्यराज्यत्वाच्चैतोहीनत्वं

रक्ष राक्षसभर्त्तारं कामय स्वयमागतम् * ।
 न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥
 प्रत्याख्याय हि मां भीरु ! पश्चात्तापं गमिष्यसि ।
 चरणेनाभिहत्येव पुरुरवसमुर्दशी ॥ १८ ॥
 अङ्गुल्या न समो रामो मम युद्धे म मानुषः ।
 तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि ! ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा तु वैदेही क्रुद्धा मंरक्तलोचना ।
 अत्रवीत् परुषं वाक्यं रक्षिते राक्षसाधिपम् ॥ २० ॥
 कथं वैश्रवणं देवं सर्वदेवनमस्कृतम् ।

तापसेन तपस्विना तापसश्रेष्ठतपस्विना । यदा तापसेन शोच्यत्वेन तप-
 स्विना व्यग्ररेण ॥ १६ ॥

रक्ष रक्षणे रक्ष पालय ॥ १७ ॥

उर्वशी पुरुरवसं चरणेनाभिहत्य यथा पश्चात्तापं गतेति पुराणेषु
 प्रसिद्धं तथा पश्चात्तापं गमिष्यसि ॥ १८ ॥

अङ्गुल्या न समः अङ्गुलीबलेनापि तुल्यो न अग्नेन मयानीतां पुना-
 राम ध्यानविध्यतीति न शक्यमिति भावः । संप्राप्तं मामिति श्लेषः ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥

* कामात् स्वयमिहागतम् इति वा पाठः ।

धातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छामि ॥ २१ ॥

अत्रस्थं विनशियन्ति सर्वे रावण ! राक्षसाः ।

येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥

अपहृत्य शचीं भार्यां शक्यमिन्द्रस्य जीवितुम् ।

न हि रामस्य भार्यां मामानीय स्वस्तिमान् भवेत् * ।

जीवेच्चिरं वज्रधरस्य हस्तात्

शचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ।

रहिते रामरहिते आश्रमे स्थितेति शेषः । इदृश्वंशसोदृशं कृत्य-
मनुचितमिति मित्यैवान्यवंशं स्ववंशत्वेन कथयसीति खंग्यम् ॥ २१ ॥

एवंभूतराज्ञः प्रजानां सर्वधानाः । मम नयने सर्वजीवितच्छेद-
एवेति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अप्रतिरूपरूपाम् अनुपमसौन्दर्यां मोक्षः मृत्योरिति शेषः ।
अतिमलिनान्तःकरणात्वात् मोक्षोक्षानैकप्राप्यस्तव नास्त्येवेति भावः ॥ २४ ॥

अत्र सर्गो रावणोक्तो—

सप्तसप्तकवेत्ताहमष्टाष्टकविभूषितः ।

पञ्चपञ्चकतत्त्वज्ञो रावणोऽहं भजस्व माम् ॥

इति श्लोकः क्वचित् पठ्यते तमेवं व्याचक्षते । सप्तसप्तकं षडङ्ग-
सहितवेदोपवेदसहितचतुर्दशविद्यारूपं तद्वेत्ता । अष्टाष्टकविभूषितः ।
चतुःषष्टिकलाभूषितः । पञ्चपञ्चकतत्त्वज्ञः पञ्चविंशतितत्त्वज्ञः । पञ्च-

* अपनीयास्तिजीवितम् इति वा पाठः ।

न मादृशीं राक्षस ! धर्षयित्वा

पीतामृतस्यापि तत्रास्ति मोक्षः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जनकी
रावणसंवादा नाम अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

विंशतितत्त्वस्य रूपवेत्ता नित्यानित्यवस्तुविवेकवानिति यावत् । इति
कतन्ताद्यत्यात्यातत्वात् प्रक्षिप्त इति ज्ञायते । आद्यपादे अर्धासङ्गतिरपि
परपादपर्यालोचनया तृतीयपादेऽक्तज्ञानवत् ईदृशे कर्मणि प्रवृत्ति-
रप्यनुचितेति भाति ।

इति श्रीरामाभिर्गामे श्रीरामोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

भीताया वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ।
 हस्ते हस्तं समाहन्य चकार सुमहद्वपुः ॥ १ ॥
 ममैश्वर्यानि पुनर्वाकां वभाषे वाक्यकोविदः ।
 नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ ॥ २ ॥
 उद्वहेयं भुजाभ्यान्तु मेदिनीमन्वरे स्थितः ।
 अपिबेयं समुद्रञ्च सृत्यं हन्यां रणे स्थितः ॥ ३ ॥
 अर्कं कन्ध्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिन्द्यां हि महीतलम् ।

हस्ते हस्तं समाहन्य समाह्वयेत्यर्थः । विनिष्पीड्येति यावत् । महि-
 षादयस्त्रियैव हतास्तथा कदाचिदेषा हरणसमये क्रौर्यं कुर्यादिति
 शङ्कया क्रूरस्वीयमहद्रूपङ्गीकारः । यद्वा कपटेनापि शान्तस्वभावयति-
 वेधधारणात्तद्देवस्वाभाव्येन हरणे स्वस्य प्रतिबद्धतां दृष्ट्वा स्वरूपग्रहणम् ।
 मम रावणस्यापि अयं वेधः क्रौर्यप्रतिबन्धक इत्यतश्च हस्ते हस्ताघात
 इत्यतश्च बाध्यम् ॥ १ ॥

न श्रुतौ अयं वक्ष्यमाणाविति शेषः ॥ २ ॥
 तानेवाह,— उद्वहेयमित्यादि । अपिबेयमिति ॥ ३ ॥
 कामेन चित्तजेन रूपेण च उन्मत्ते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कामरूपेण उन्मत्ते ! पश्य मां कामरूपिणम् * ॥ ४ ॥

एवमुक्तवतस्तस्य रावणस्य शिखिप्रभे ।

क्रुद्धस्य हरिपर्यन्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ ५ ॥

सद्यः सौम्यं परित्यज्य तीक्ष्णरूपं स रावणः ।

स्वं रूपं कालरूपामं भेजे वैश्रवणानुजः ॥ ६ ॥

संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकाञ्चनभूषणः ।

क्रोधेन महताविष्टो नीलजीमूतसन्निभः ॥ ७ ॥

दशास्यो विंशतिभुजो बभूव चणदाचरः ।

स परिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत् ॥ ८ ॥

प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ।

* रक्ताम्बरधरस्तस्यौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ९ ॥

हरिपर्यन्ते श्यामप्रान्ते ॥ ५ ॥

सौम्यं भिक्षुरूपं तीक्ष्णरूपं प्रशस्ततीक्ष्णरूपं मृत्युतुल्यरूपं भेजे ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥

परिव्राजकच्छद्म कपटपरिव्राजकरूपम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

* कामरूपिणमुन्मत्ते पश्य मां कामदं पतिम् । इति वा पाठः ।

• संरक्तनयनः क्रोधात् जीमूतनिचयप्रभः ।

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

स तामसितकेशां तां भास्करस्य प्रभामिव ।
 वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणाऽब्रवीत् ॥ १० ॥
 त्रिभु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारामच्छसि ।
 मामाश्रय वरारोह ! तवाहं सदृशः पतिः ॥ ११ ॥
 मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः पतिस्तव ।
 न व चाहं क्वाचङ्गद्रे ! कारय्ये तव विप्रियम् ॥ १२ ॥
 त्यज्यतां मानुषां भावा मयि भावः प्रणायताम् ।
 राज्याच्चतमसिद्धाय रामं परिमितायुषम् ॥ १३ ॥
 कशुणं रनुरक्तासि मूढे ! पण्डितमानिन ! ।
 यः स्त्रिया वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनम् ॥ १४ ॥
 आसन्नं व्यालानुचारते वन वसति दुःमातः ।
 इत्युक्त्वा मथिलीं वाक्यं प्रियाहं प्रियवादिनीम् ॥ १५ ॥
 अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः ।
 जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव ॥ १६ ॥

भास्करस्य प्रभामिव तस्या अपि पर्यन्ते श्यामरूपतायाः क्वान्दीग्ये
 उक्तिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

मानुषो भावः मनुष्यरामविषयको भावः खेहवन्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रियवादिनीं रावणादन्यत्रेति प्रेषः ॥ १५ ॥

काममोहितो जग्राहेत्यन्तानौचित्ये दृष्टान्तः बुधः खे रोहिणी-

वामेन मीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ।
 ऊर्वास्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १७ ॥
 तं दृष्ट्वा गिरिशङ्काभं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् ।
 प्राद्रवन् वृत्यसंकाशं भयार्त्ता वनदेवताः ॥ १८ ॥
 स च मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः ।
 प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ॥ १९ ॥
 ततस्तां परुषैर्वाक्यैरभितर्ज्य महास्वनः ।
 अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोहयत्तदा ॥ २० ॥
 सा गृह्णीतातिचुक्रोश रावणेन यथास्विनी ।
 रामेति मीता दुःखार्त्ता रामं दूरगतं वने ॥ २१ ॥

भिव । खे व्याकाशं शून्ये च रोहिण्येयो बुधा रोहिणीं स्वमातरं यदि
 कामाद् गृह्णीयात् तदा तत्सदृशमिदं घोरं यद्यथाज्ञो च कल्पनमित्य-
 तिशयोक्तिरत्र व्यंग्या । सीतया सद्यो मरणपर्यवसायि प्रापदानन्तु
 समूलनाशस्य वेदवत्यंशेन प्रतिज्ञातस्य निर्वाहाय ऋषीणां देवाना-
 मग्रे रामप्रतिज्ञातस्य च निर्वाहाय ॥ १ ॥

वामेनेति । अननुरक्ततया प्रापदानभिया स्ववामाङ्गासनत्वनिवा-
 रणायैवं ग्रहणमित्याहुः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

परुषैः इतः परं रामप्रत्याशा व्याज्यैर्वमदिभिः । अङ्कन हस्ता-
 न्तरेरित्यर्थः ॥ २० ॥

अतिचुक्रोशेत्यादि तच्छायाया अपि मनुष्यभावनाद्यम् ॥ २१ ॥

तामकामां * स कामार्त्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव ।
 विचेष्टमानामादाय उत्पपाताथ रावणः ॥ २२ ॥
 ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायमा ।
 भ्रशं चुक्रोश मत्तेव भ्रान्तचित्ता यथातुरा ॥ २३ ॥
 हा लक्ष्मण ! महाबाहो ! गुरुचित्तप्रसादक ! ।
 ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा कामरूपिणा ॥ २४ ॥
 जीवितं सुखमर्थञ्च धर्महेतोः परित्यजन् ।
 ह्रियमाणामधर्मेण मां राघव ! न पश्यसि ॥ २५ ॥
 ननु नामाविनीतानां विनेतासि परन्तप ! ।
 कथमेवंविधं पापं न त्वं शाधि हि रावणम् ॥ २६ ॥
 न तु सद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ।

धकामां विरागिणीं विचेष्टमानां तत आत्मानं मोचयितुम् ॥ २२ ॥
 मत्तेव अतिदुःखवशादुन्मत्तेव तथा भ्रान्तचित्ता आतुरा शोका-
 तुरा यथा क्रोशति तथा चुक्रोश । अत्रैवयथाभ्यां सर्वचेष्टानां नाश्वत्वं
 सूचितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

ननु नामेति प्रसिद्धौ विनेता शिक्षकः न शाधि प्राप्तकालं शासनं
 न करोषि हिर्वाक्यालङ्कारे शोकातुरत्वाद्वाधिकपदं न दोषाय ॥ २६ ॥
 स्वयमेव तत्र हेतुमुद्भवति,—नत्विति । अविनीतस्य पुरुषस्याविन-

* रामकामाम् इति वा पाठः ।

कालोप्यङ्गीभवत्यत्र सखानामिव पक्तये ॥ २७ ॥
 त्वं कर्म कृतवानेतत् कालोपहतचेतनः ।
 जीवितान्तकरं धोरं रामाद्व्यमनमाप्नुहि ॥ २८ ॥
 हृदीदानीं सकामा तु कैकेयी वान्धवैः सह ।
 द्वियेयं धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ २९ ॥
 आमन्त्रये जनस्थानं कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ।
 क्षिप्रं रामाय शंसध्वं भीतां हरति रावणः * ॥ ३० ॥
 हंसमारमसंघुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम् ।
 क्षिप्रं रामाय शंसध्वं भीतां हरति रावणः ॥ ३१ ॥
 दैवतानि च यान्यस्मिन् वने विविधपादपे ।
 नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हताम् ॥ ३२ ॥

यरूपकर्मणः फलं सद्यो न दृश्यते यतस्तत्र कालोप्यङ्गीभवति सह-
 कारिकारणं भवति पक्तिः पाकः ॥ २७ ॥

अधुना स्तेष्टं शापमाह,—त्वमिति । व्यसनं पुत्रपौत्रादिन्पु-
 रूपम् ॥ २८ ॥

सकामावु जातेति प्रियः । यत इत्यादिः ॥ २९ ॥

* मान्यवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रसन्नवर्णं गिरिम् ।

क्षिप्रं रामाय शंसस्व भीतां हरति रावणः ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

यानि कानिचिदप्यत्र सत्वानि विविधानि च * ।
 सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानि वै ॥ ३३ ॥
 द्वियंमाणां प्रियां भर्तुः प्राग्भ्योऽपि गरीयसीभू ।
 विवशा ते हृता सीता रावणेनेति शंसते ॥ ३४ ॥
 विदित्वा तु महाबाहुरमुत्रापि महाबलः ।
 आनेय्यति पराक्रम्य वैवस्वतहृतामपि ॥ ३५ ॥
 सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिना ।
 वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शाथतलोचना ॥ ३६ ॥
 सा तमुद्गीच्य सुश्रोणी रावणस्य वशं गता ।
 समाक्रन्दद्द्वयपरा दुःखोपहृताया * गिरा ॥ ३७ ॥
 जटायो ! पश्य मामार्य्य ! द्वियमाणामनायवत् ।
 अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणां पापकर्मणा ॥ ३८ ॥

• हरतीति शंसध्वमिति सम्बन्धः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ते सीतेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

अमुत्रापि परलोकेऽपि गतां वैवस्वतहृतामपि सां विदित्वा पराक्रम्य
 पराक्रमं कृत्वा आनेय्यत्येव अतो गृध्रं शंसतेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

गृध्रं जटायुषम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

* निवसन्त्युत इति वा पाठः ।

* शब्दोपहृताया इति वा पाठः ।

नैष वारयितुं शक्यस्त्वया क्रूरो निशाचरः ।
 सत्त्ववान् जितकाशी च मायुधयैव दुर्मतिः ॥ ३९ ॥
 रामाय तु यथातत्त्वं जटाघो ! हरणं मम ।
 लक्ष्मणाय च तत् सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता-
 हरणं नाम एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

तुभ्यमिति पाठे त्वयेत्यर्थे व्यर्थं तत् न शक्य इत्यत्र हेतुः सत्त्व-
 वानित्यादि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाग्रः सर्गः ।

तं शब्दमवसुप्रसू जटायुरथ गुञ्जवे ।
निरैत्तद्रावणं त्तिप्रं वैदेहीञ्च यशस्विनीम् ॥ १ ॥
ततः पर्वतशृङ्गाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ।
वनस्पतिगतः श्रीमान् व्याजहार गुभां गिरम् ॥ २ ॥
दशग्रीव ! स्थितो धर्मं पुराणे मत्यसंश्रवः ।
धातस्त्वं निन्दितं कर्म कर्तुं नार्हसि साम्प्रतम् ॥ ३ ॥
जटायुर्नाम नाम्नाहं गृध्रराजो महाबलः ।
राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ॥ ४ ॥
लोकानाञ्च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः ।

तं शब्दं जटायो पश्य मामिति शब्दं अवसुप्रः भोजनोत्तरं दिवेषु
गाढसुप्तोऽपि शुश्रुवे । ततस्तेन शब्देन प्रबुद्धो रावणं निरैत्तत ॥१॥२॥

दशग्रीवेति संबुद्धिः । अहं सत्यसंश्रवः सत्यप्रतिज्ञः सीतारक्षणे
अहं सहाय इत्युक्तत्वादिति भावः । नाम्ना जटायुरिति प्रसिद्धोऽतो
मत्समक्षमीदृशं कर्म कर्तुं नार्हसि । आतरिति सामप्रयोगः । यद्येवं
न त्यक्षसि तदा सत्यप्रतिज्ञत्वात् मया सह युद्धं भावीति दण्डप्रयोगश्च
द्योग्यः ॥ ३ ॥

राजेति सर्वस्य लोकस्य राजत्वेन तवापि राजेति भ्रान्तिम् ॥ ४ ॥

तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ ५ ॥
 सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छामि ।
 कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान् परामृशेत् ॥ ६ ॥
 रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल ! ।
 निवर्त्तय गतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ॥ ७ ॥
 न तत्प्रमाचरेद्वीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ।
 यथात्मनस्तयान्येषां दारा रक्ष्या विमर्शनात् ॥ ८ ॥
 अयं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेणनागतस् ।
 न व्यवस्यन्ति राजानो धर्मं पीनस्यनन्दन ! ॥ ९ ॥
 राजा धर्मस्य कामस्य द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ।

धर्मपत्नीत्यनेनैतद्भरणे महापापं सूचितम् ॥ ५ ॥

कथं राजेति । भवानिति शेषः । धर्मं प्रजापालनरूपे ॥ ६ ॥

राजदारा इति तद्भरणस्य गुरुत्वममत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

यस्य पुरुषस्य परः स्वतरः प्राणो यत् कर्म विगर्हयेत् न तत् समा-
 चरेत् स्वदारवत् परदारस्य विमर्शनात् परस्पर्शाद्रक्ष्याः ॥ ८ ॥

शास्त्रेणनागतं शास्त्रेणवगतं परमसूच्यात्वाच्छास्त्रेणानवगतमपि
 अयं वा राजानमनुसृत्य व्यवस्यन्ति शास्त्रेऽस्फुटमपि राज्ञो व्याचरणं
 दृष्ट्वा प्रजा व्याचरन्ति तस्माद्वाञ्छेऽधर्मं प्रवृत्तिरनुचितेति तात्पर्यम् ।
 न व्यवस्यन्ति राजान इति पाठे शास्त्रेणनागतं तत्राप्रतिपादितं धर्मं
 राजानो न व्यवस्यन्ति नेच्छन्तीत्यर्थः । तस्माच्छास्त्रानुसारिधर्मं एव
 मतिं कुर्यादित्याशयः ॥ ९ ॥

धर्मः गुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

पापस्वभावयपलः कथं त्वं रक्षसां वर ! ।

ऐश्वर्यमभिसंप्राप्तो विमानमिव दुष्कृती ॥ ११ ॥

कामस्वभावो यः सोऽसौ न शक्यस्तं प्रमाजितुः ।

न हि दुष्टात्मनामाय्येमावसल्यालये चिरम् ॥ १२ ॥

विप्रये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः ।

नापरार्थ्यति धर्मात्मा कथं तस्यापरार्थ्यसि ॥ १३ ॥

यदि गूर्पणस्वाहेतोर्जनस्यानगतः खरः ।

अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्रियकर्मणा ॥ १४ ॥

तथा राजा द्रव्याणामुत्तमवस्तुनामुत्तमो निधिः● तथा धर्मश्च कामश्चेति पाठे प्रजानामिति राजेति च प्रथमः । द्रव्याणामिति प्राग्व-
देय । यतो धनादिकं राजमूलम् अतो राजा प्रजानां धर्मादिरूप इत्यर्थः । शुभं कामम् ॥ १० ॥

एवंभूतराजधर्महीने त्वयि कथमेश्वर्याशम इत्याह, पापेति ।
दुष्कृती स्वायोग्यं देवयानमिव ॥ ११ ॥

ननु ऐश्वर्येण पुण्यमपि मथ्यनुमीयतां तत्राह,—कामेति । यः
पुमान् कामस्वभावो भवति सोऽसौ तं स्वभावं प्रमाजितुं न शक्यः ।
तन्मार्जनं हि धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः धर्मेण स्यान्न च स तस्मि-
न्नस्तीत्याह,—नहीति । यस्मादुष्टात्मनामालये आर्यं पूज्यं पुण्यं चिरं
चिरकालेनापि नावसति ॥ १२ ॥

यदा रामः यस्माद्राम इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अत्र ब्रूहि यथा तत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ।
 यच्च त्वं लोकनाथस्य हृत्वा भार्यां गमिष्यसि ॥ १५ ॥
 क्षिप्रं विस्तृज वैदेहीं मा त्वा घोरैण चक्षुषा ।
 दहेद्दहनकल्पेन दृत्रमिन्द्राग्रनिर्यथा ॥ १६ ॥
 सर्पमाशीविषं बध्वा वस्त्वान्तेनावबध्यसे ।
 ग्रीवायां प्रतिमुक्तञ्च कालपाशं न पश्यसि ॥ १७ ॥
 स भारः सौम्य ! भर्त्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ।
 तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥ १८ ॥
 यत् कृत्वा न भवेद्भूर्मा न कीर्त्तिर्न यशो भ्रुवम् ।
 शरीरस्य भवेत् खेदः कसत् कर्म समाचरेत् ॥ १९ ॥
 षष्टिवपसहस्राणि जातस्य मम रावण ! ।

अन्पराधाऽसिद्धः खरादिवधादित्याशंक्वाह,—यदीति । अन्प-
 राधे हेतुः । पूर्वमतवृत्तः अतिक्रान्तोचितवृत्तः ॥ १७ ॥

गमिष्यमीत्यत्र काकुः । न जीवन् गमिष्यसीत्यर्थः ॥ १५ ॥

त्वा त्वां घोरैण चक्षुषा मा दहेद्भ्राम इति श्लेषः । इन्द्राग्रनिरिन्द्र-
 प्रयुक्तं वक्ष्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भारः भारवद्रथम् । अनामयं रोगानुत्पादकम् ॥ १८ ॥

यत् कर्म कृत्वा धर्मः कीर्त्तिः पारलौकिकी पुण्यातिशयजा बला-
 दैश्वर्यातिशयजं यशस्तन्न भवेत् नोत्पद्येत् । पूर्वार्जितञ्च धर्मादि न
 भवेन्नश्येत् किञ्च येन शरीरस्य खेदः तत् कर्म कश्चिद्भिन्नः समाचरेत्
 कोऽपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुतिष्ठतः ॥ २० ॥
 वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी ।
 न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ॥ २१ ॥
 न शक्नुवं बलाद्भुतुं वैदेहीं मम पश्यतः ।
 हेतुभिर्न्यायसयुक्तैर्भ्रुवां वेदश्रुतीमिव ॥ २२ ॥
 युद्धस्व यदि गुरोऽसि मुहूर्त्तं तिष्ठ रावण ! ।
 शयिष्यसि हतो भूमौ यथा पूर्वं खरस्तथा ॥ २३ ॥
 अमकत् संयुगे येन निहता दैत्यदानवाः ।
 न चिराच्चीरवामास्त्वां रामो युधि वधिष्यति ॥ २४ ॥

षष्ठ्यवर्षसहस्राणि गतानेत्यर्थः । राज्यं पाञ्चराज्यमित्यर्थः । पितृ-
 पैतामहं पितृपितामहेभ्य आगतमित्यर्थः ॥ २० ॥

मे वैदेहीं दण्डरथमित्त्वान्मम सुधां वैदेहीमादाय न कुशलो
 गमिष्यस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

मम पश्यतः मां पश्यन्तमनादित्येत्यर्थः । न्यायसंयुक्तैर्भ्रुविक्रायुक्त-
 तर्काभासयुक्तेर्हेतुभिर्हेत्वाभासैर्भ्रुवां सनातनीं धर्मवृत्तपरां वेदश्रुतिं
 क्रान्दसो दार्धः । तच्छास्त्रार्थता यथा पूर्वापरमीमांसान्यायविदोऽप्ये-
 हर्तुमन्यथाकर्तुं न शक्नोति तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

मुहूर्त्तं रामागमनपर्यन्तम् ॥ २३ ॥

संयुगे रामेणेति श्लेषः । न वधिष्यति अपितु वधिष्यतीत्यर्थः ।
 अनेन रामस्येश्वरत्वं व्यङ्ग्यम् ॥ २४ ॥

किन्तु शक्यं मया कर्तुं गतौ दूरं वृषात्मजौ ।
 त्विप्रं त्वं नश्यसे नीच ! तयोर्भीतो न संशयः ॥ २५ ॥
 नहि मे जीवमानस्य नदिव्यसि प्रुभामिमाम् ।
 सीतलं कमलपत्राक्षीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २६ ॥
 अत्रस्थं तु मया कार्यं प्रियं तस्य महात्मनः ।
 जीवितेनापि रामस्य तथा दशरथस्य च ॥ २७ ॥
 तिष्ठ तिष्ठ दशग्रीव ! सुहृत्तं पश्य रावण ! ।
 वृन्तादिव फलं त्वां तु पातयेयं रथोत्तमात् ॥ २८ ॥
 युद्धातिथ्यं प्रदास्यामि यथाप्राणं निशाचर ! ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जटायु-
 तर्जनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

नश्यसे पलायसि न संशय इत्यन्वयः ॥ २५ ॥
 जीवमानस्य जीवतः नदिव्यसि नेष्यसि ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 यथाप्राणं यथाबलमित्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

इत्युक्तः क्रोधताम्राक्षसप्रकाञ्चनकुण्डलः ।
राक्षसेन्द्रोऽभिदुदात्र पतगेन्द्रममर्षणः ॥ १ ॥
ससंप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन् महासृष्टे ।
बभूव वातोद्भूतयोर्मघयोर्गगने यथा ॥ २ ॥
तद्बभूवादभुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा ।
सपक्षयोर्मान्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ ३ ॥
ततो नालीकनाराक्षेस्तीक्ष्णायैश्च विकीर्णभिः ।
अभ्यवर्षन् महाघोरैर्गृध्रराजं महाबलम् ॥ ४ ॥
स तानि शरजालानि गृध्रः पत्ररथेश्वरः ।
जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणि संयुगे ॥ ५ ॥

इतीति ॥ १ ॥

वातोद्भूतयोर्वातप्रवर्तितयोः ॥ २ ॥

माल्यवतोः द्वौ माल्यवनौ । एको दण्डकारण्येऽपरो मेरुपार्श्वे
सपक्षयोः पक्षसहितयोः । यद्वा ययर्थोक्तौ कल्पनेयं यदि द्वौ माल्य-
वनौ सपक्षौ युध्येयातां तदा तत्सदृशमिदमिति तेनानुपमत्वं फलति
॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ।
 चकार बद्धधा गात्रे व्रणान् पतगसत्तमः ॥ ६ ॥
 अथ क्रोधाद्दशग्रीवो जग्राह दशमार्गगान् ।
 मृत्युदण्डनिभान् घोरान् शत्रोर्निधनकाङ्क्षया ॥ ७ ॥
 स तैर्वागैर्महावीर्यैः पूर्यैः सुकैरजिह्वगैः ।
 त्रिभेदं निशितैस्त्रीन्त्रणैर्गृध्रं घोरैः शिल्पीसुसैः ॥ ८ ॥
 स राजमरथे पश्यन् जानकीं बाष्पलोचनाम् ।
 अचिन्तयित्वा बाणांस्तान् राजसं ममभिद्रवत् ॥ ९ ॥
 ततोऽस्य मशरं चापं सुक्तामणिविभूषितम् ।
 चरणाभ्यां महातेजा बभञ्ज पतगोत्तमः ॥ १० ॥
 ततोऽन्यद्भुनुरादाय रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि शतशोऽथ महस्त्रशः ॥ ११ ॥
 शरैरावारितस्तस्य संयुगे पतगेश्वरः ।
 कुन्दायमभिसंप्राप्तः पक्षिवच्च बभौ तदा ॥ १२ ॥
 स तानि शरजानानि पक्षाभ्यां तु विधूय ह ।

प्रतिजग्राह सेहे रावणास्त्राणि रावणस्त्रिप्राणीति शरजालविशे-
 षणम् । अस्यतेरौणादिकस्त्रान् रावणास्तानीति पाठस्तु सुगम एव ॥ ५ ॥

तस्य रावणस्य गात्रे इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

पूर्यैः मुक्तैः आकर्ण्यपूर्याकृष्टधनुर्मुक्तैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जाम्ब महद्भुतः ॥ १२ ॥
 तच्चाग्निमदृशं दीप्तं रावणस्य शरावरम् ।
 पक्ष्वाभ्याञ्च महातेजा व्यधुनोत्पतगेय्यरः ॥ १४ ॥
 काञ्चनोरश्वदान् दिव्यान् पिशाचवदनान् खरान् ।
 तांश्यास्य जवसम्पन्नान् जघान ममरे बली ॥ १५ ॥
 अथ त्रिवेणुसम्पन्नं कामगं पावकाचिषम् ।
 सर्णिभोपानचित्राङ्गं बभञ्ज च महारयम् ॥ १६ ॥
 पूणचन्द्रप्रतीकाशं च्छत्रञ्च व्यजनैः सह ।
 पातयामास वेगेन ग्राहिभी राक्षसैः सह ॥ १७ ॥
 सारथ्यश्यास्य वेगेन तुण्डेन च महच्छिरः ।
 पुनर्युपाहनञ्छीमान् पक्षिराजो महाबलः ॥ १८ ॥
 स भग्नधन्वा विरथो हताथो हतमारयिः ।
 अङ्गेनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥ १९ ॥

आवारितः आ समन्ताद् व्याप्तः कुलायं वासस्थानं संप्राप्तेः यः पक्षी
 तद्बहुबभौ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तत्प्रसिद्धम् । शरावरं कवचं व्यधुनोत्पातयामास । शरासनमिति
 पाठे शरप्रक्षेपकारणम् । तच्च द्वितीयं धनुश्च बभञ्जेत्यन्वयः । व्याधु-
 नोत्कम्पयति स्म रावणमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

त्रिवेणुशुगन्धरः ॥ १६ ॥

ग्राहिभिश्चत्रादिधारकैः ॥ १७ ॥ १८ ॥

दृष्ट्वा निपातितं भृशौ रावणं भग्नवाहनम् ।
 साधु साध्विति भृतानि गृध्रराजमपूजयन् ॥ २० ॥
 परिश्रान्तं तु तं दृष्ट्वा जरया पत्तियूथपम् ।
 उत्पपात पुनर्हृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः ॥ २१ ॥
 तं प्रहृष्टं निधायाङ्गे रावणं जनकात्मजाम् ।
 गच्छन्तं खड्गशेषञ्च प्रनष्टहतमाधनम् ॥ २२ ॥
 गृध्रराजः समुत्पत्य रावणं ममभिद्रवत् ।
 तमावार्य्य महातेजा जटायुरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 वज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्य्या रामस्य रावण ! ।
 अल्पबुद्धे ! हरस्येनां वधाय खलु रक्षसाम् ॥ २४ ॥
 समित्त्रबन्धः मामात्यः सबलः सपरिच्छदः ।
 विषपानं पिबस्येतत् पिपासित द्रवोदकम् ॥ २५ ॥
 अनुबन्धमजानन्तः कर्मणांमविचक्षणाः ।

अङ्गुलि कटिभागेन ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रनष्टानि स्वत एव नष्टानि हृतानि गृध्रेण नाशितानि साधनानि
 युद्धसाधनानि यस्य तम् ॥ २२ ॥

समावार्य्य सन्निरुध्य ॥ २३ ॥

वक्षतुल्यः स्पर्शा येषां तादृशा बाणा यस्य ॥ २४ ॥

सबलः सचतुरङ्गबलः परिच्छदः दासीदासादि । निदर्शनाच्च । तत्-
 सिद्धितो नाशियसीति तात्पर्य्यम् ॥ २५ ॥

शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनश्यिष्यसि ॥ २६ ॥
 बद्धस्त्रं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ।
 वधस्थं बद्धिंशं गृह्य मामिषं जलजो यथा ॥ २७ ॥
 न हि जातु दुराधर्षो काबुत्स्यौ तव रावण ! ।
 धर्षणञ्चाश्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवो ॥ २८ ॥
 यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितम् ।
 तस्कराचरितो मार्गो नैव वीरनिषेवितः ॥ २९ ॥
 युध्यस्व यदि गूढरोऽसि मुहूर्त्तं तिष्ठ रावण ! ।
 शयिष्यसि हतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तया ॥ ३० ॥
 परेतकाले पुरुषो यत् कर्म प्रतिपद्यते ।
 विनाशायात्मनोऽधर्म्यं प्रतिपन्नोऽसि कर्म तत् ॥ ३१ ॥
 पापानुबन्धो वै यस्य कर्मणः कोऽनु तत् पुमान् ।

अनुबन्धं फलम् ॥ २६ ॥

तस्य ततः कालपाशान् मोक्ष्यसे इत्यर्थः । बद्धिंशं मत्स्यवेधनं
जलजो मत्स्यः ॥ २७ ॥

अस्याश्रमस्य तव धर्षणं त्वत्कृतमभिभवं न हि क्षमिष्येते ॥ २८ ॥

यथा यादृशं त्वया कृतं कर्म तत्तस्कराचरितो मार्गः न वीर-
सेवितः ॥ २९ ॥ ३० ॥

परेतकाले मृत्युकाले । अधर्म्ये तज्जनकम् । प्रतिपन्नोऽसि प्रा-
प्तोऽसि ॥ ३१ ॥

कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षमः ।

निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् ॥ ३३ ॥

तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विददार ममंततः ।

अधिरूढो गजारोहो यथाभ्यादूदुष्टवारणम् ॥ ३४ ॥

विददार नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे ममर्षयन् ।

केशांश्चेत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ॥ ३५ ॥

स तदा गृध्रराजेन क्रिश्यमानो मुहुर्मुहुः ।

अमर्षस्फुरितोष्ठः सन् प्राकम्पत च रक्षमः ॥ ३६ ॥

यस्य कर्मणः कर्तुः पापानुबन्धः पापफलसम्बन्ध व्यापश्यकः
शास्त्रदृष्टः केऽनुपमानं वै निश्चयेन तत् कर्म कुर्वीत । लोकाधिपति-
रपि इन्द्रादिरपि समर्थाऽपि पापफलं कर्म न कुर्वीत । स्वयंभूर्भगवा-
नपि पापपुण्यतत्फलतर्धकारिस्त्रिष्टापि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्नोति
नेदृशं कर्म कुर्वीत । तादृशमैश्वर्यमतेन त्वया क्रियमाणं कर्माचिरा-
देव फलदं भविष्यतीति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

पृष्ठे पश्चाद्भागे ॥ ३३ ॥

दुष्टवारणमधिरूढो गजारोहो हस्तिपशो गजविषयं यथा स्यात्
यादृश्यापारो भवेत् गजक्षतकरण्यापारो भवेत् तथा । विररादेति
पाठेऽपि क्षतानि चकारेत्येवार्थः ॥ ३४ ॥

अस्य विददार एनं विददारित्यर्थः । तादृशक्रियाणां नाहुल्यात्
पुनरुक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्गेन रावणः ।
 तलेनाभिजघानार्त्ता जटायुं क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
 जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः ।
 वामबाहून् दश तदा व्यपाहरदरिन्दमः ॥ ३८ ॥
 संच्छिन्नबाहोः सद्यो वै बाहवः सहसाभवन् ।
 विषज्वालावलीयुक्ता वल्मीकादिव पन्नगाः ॥ ३९ ॥
 ततः क्रोधाद्दशग्रीवः सीतामुत्सृज्य वीर्यवान् ।
 सुष्टिभ्यां चरणाभ्याञ्च गृध्रराजमपोथयत् ॥ ४० ॥
 ततो मुहुर्त्तं संग्रामो बभूवातुलवीर्ययोः ।
 राक्षसानाञ्च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च ॥ ४१ ॥
 तस्य व्यायच्छ्रमानस्य रामस्यार्थं स रावणः ।
 पक्षौ पादौ च पाश्र्वौ च खड्गमुद्धृत्य सोऽच्छिनत् ॥ ४२ ॥
 स च्छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा ।
 निपपात महागृध्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥ ४३ ॥

तं तलप्रहारमतिक्रम्य सोऽत्वा व्यपाहरत् युगपदशपि तुण्डेन धृत्वा
 बोद्धितवान् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

संच्छिन्नबाहोः कर्त्तितबाहोरपि तस्य बाहवः पुनः सहसा सम-
 भवन् वल्मीकात् पन्नगा इव ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

व्यायच्छ्रमानस्य व्यायामं पराक्रमं कुर्वाणस्य ॥ ४२ ॥

तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ।

अभ्यधावत वैदेही स्वबन्धुमिव दुःखिता ॥ ४४ ॥

तं नीलजीमूतनिकाशकल्पं

स पाण्डुरोरस्कमुदारवीर्यम् ।

ददर्श लङ्काधिपतिः पृथिव्यां

जटायुषं शान्तमिवाग्निदावम् ॥ ४५ ॥

ततस्तु तं पत्ररथं महीतले

निपातितं रावणवैगमर्दितम् ।

पुनश्च संगृह्य शशिप्रभानना

रुरोद सीता जनकात्मजा तदा ॥ ४६ ॥

इत्याष रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे गृध्र-

वधो नाम एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

अल्पजीवितः घटीमात्रावस्थानोचितप्राणः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अग्निदावं दावाभिं परनिपात आर्घः ॥ ४५ ॥

संगृह्य बाहुभ्यामालिङ्ग ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके •

आरण्यकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

सा तु ताराधिपमुखी रात्रयेन निरीक्ष्य तम् * ।
गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥ १ ॥
निमित्तं लक्षणं स्वप्नं शकुनिस्वरदर्शनम् ।
अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां परिटृश्यते ॥ २ ॥
न नूनं राम ! जानासि महदुच्यमनमात्मनः ।
धावन्ति नूनं काकुत्स्थ ! मदर्शं मृगपत्तियः ॥ ३ ॥

सा त्विति ॥ १ ॥

नराणां सुखदुःखेषु निमित्तं सूचनम् । वामरक्षिणाङ्गस्पन्दनादिरूपं
चिह्नम् । तथा जलादर्शादावात्मनोऽंशरसो दर्शनञ्च लक्षणं । स्वप्नं स्वप्ने
यः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं प्रपश्यति स एतं हन्तीत्यादिसप्तप्राधायोपदिष्टं
तथा शकुनीनां वामरक्षिणागमनविशेषदर्शनं तथा तेषां स्वराणां दर्शन-
मनुभवः । एतत् सर्वं यथायोगं परिटृश्यते * सर्वेषु । लक्षणज्ञानमिति
पाठे अङ्गस्फुरणादिज्ञानमित्यर्थः । शकुनिग्रहणं मृगाद्युपलक्षणम् ॥२॥

• तथाप्यजीवितं भूभौ स्फुरन्तं राक्षसाधिपः ।

ददर्श गृध्रं पतितं समीपे राघवाश्रमात् ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः ।

अयं हि कृपया राम ! मां त्रातुमिह सङ्गतः ।
 श्रेते विनिहतो भूमौ ममाभागाद्विहङ्गमः ॥ ४ ॥
 चाहि मामद्य काकुत्स्थ ! लक्ष्मणेति वराङ्गना ।
 सुमंत्रस्ता समाक्रन्दच्छृण्वतां तु यथान्तिके ॥ ५ ॥
 तां क्लिष्टमाख्याभरणां विलपन्तीमनाथवत् ।
 अभ्यधावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥
 तां लतामिव चेष्टन्तीमालिङ्गन्तीं महाद्रुमान् ।
 मुञ्च मुञ्चेति बद्धशः प्राप तां राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥
 क्रोशन्तीं रामरामेति रामेण रहितां वने ।
 जीवितान्ताय केशेषु जयाहान्तकसन्निभः ॥ ८ ॥

किं तत्राह, न नूनमिति । मदर्थं मदपहारसूचनप्रयोजनमुद्दिश्य
 मृगपक्षिणोश्चभसूचनमार्गेण धावन्ति । त्वं तु तैः सूचितमपि स्वस्य
 महद्व्यसनं न जानासि । नूनं जानीयाच्चेन्नेपेक्षेया इति तात्पर्यमिति
 लोकाभिनयेन रामोपालम्भः ॥ ३ ॥ ४ ॥

यथान्तिके निकटस्थितानां प्रदृश्यतां श्रवणं भवेत्तथा समाक्रन्दत् ।
 नतूच्चैः शीघ्रं रामागमनं माभूदिति तात्पर्येण ॥ ५ ॥

क्लिष्टानि परिमृदितानि माख्याभरणानि यस्यास्ताम् ॥ ६ ॥

चेष्टन्तीं लतामिव वृक्षानालिङ्गन्तीम् । मामुञ्च मुञ्चेति बद्धशो
 वृक्षान् वदन्तीमिति शेषः । मोचय मोचयेत्यर्था वा । प्राप इतस्ततो
 धावन्तीं समीपगत आसीत् ॥ ७ ॥

प्रधर्षितायां वैदेह्यां बभ्रुव सचराचरम् ।
 जगत् सर्वममर्थ्यादं तमसान्धेन संवृतम् ॥ ९ ॥
 न धाति मारुतस्तत्र निष्प्रभोऽभृद्दिवाकरः ।
 दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां देवो दिव्येन चक्षुषा ॥ १० ॥
 कृतं कार्यमिति श्रीमान् व्याजहार पितामहः ।
 प्रहृष्टा व्यथितायामन् सर्वे ते परमर्षयः ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दण्डकारणवासिनः ।
 रावणस्य विनाशञ्च प्राप्तं बुध्वा यदृच्छया ॥ १२ ॥
 स तु तां रामरामेति रुदतीं लक्ष्मणेति च ।
 जगामादाय चाकाशं रावणो राजसेश्वरः ॥ १३ ॥

जीवितान्ताय अनेन परस्त्रीकेशस्पर्शा यस्य कस्यापि जीविताप-
 ह्वादीति बोधितम् ॥ ८ ॥

अमर्थ्यादं त्यक्तस्वस्वप्रकृतिकं जलमुष्णमग्निः शीत इत्येवमादि ।
 अन्धेन तमसा बाह्येनाभ्यन्तरेण च ॥ ९ ॥

मर्थ्यादात्यागमेवाह,—न वातीति । देवो ब्रह्मापि ब्रह्मलोकस्य
 एव दिव्येन चक्षुषा सीतां परामृष्टां रक्षसा केशेषु गृहीतां दृष्ट्वा ॥ १० ॥

श्रीमान् निम्नलसकलेश्वर्यावान् पितामहः । कृतं यदर्थमवतीर्णो
 देवानां तत् कार्यं कृतं सिद्धमित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥

प्रहर्षव्यथयोर्हेतुमाह,—दृष्ट्वाति । तत्कालं नाटितदेन्याया हरणं
 दृष्ट्वा सन्धायामोहितत्वाद् व्यथिताः यदृच्छया आयासं विनैव सपरि-

तप्ताभरणवर्णाङ्गी पीतकौशेयवासिनी ।
 रराज राजपुत्री तु विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १४ ॥
 उद्धृतेन च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रावणः ।
 अधिकं परिबभ्राज गिरिर्दीप्त इवाम्बिना ॥ १५ ॥
 तस्याः परमकल्याण्यस्ताम्राणि सुरभीणि च ।
 पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यन्त रावणम् ॥ १६ ॥
 तस्याः कौशेयमुद्धृतमाकाशे कनकप्रभम् ।
 बभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्रमिवातपे ॥ १७ ॥
 तस्यास्तद्विमलं वक्रमाकाशे रावणाङ्गम् ।

वारस्य रावणस्य नाशं प्राप्तं बुध्वा हृष्टा इत्यर्थः । तावसन्धिरच ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥

तप्ताभरणवर्णाङ्गी तप्तकाञ्चनसदृशवर्णयुक्ताङ्गी । सौदामनी विद्यु-
 दिति । सदाशो बजरत्नादिमत्तात्तद्भवा विद्युदतिप्रकाशमाना भवति
 तदत् सोतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

चाम्बिना दीप्तो गिरिरिवेत्यनेनासन्नभस्मता सूचिता । असङ्गाया
 अपि विच्छेत्तेस्तस्या रावणविनाशसन्निध्यद्योतनाय कविः रावणेन
 तस्या आसत्तिं वर्णयति ॥ १५ ॥

पद्मपत्राणि रावणमभ्यकीर्यन्त रावणाङ्गे पतितान्यभ्रवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

आतपे इत्यनेन ईषत्तप इत्यर्थकेन सन्ध्याकालं ज्ञेयं । तत्र काले
 आदित्यरागेण तत्किरणेन युक्तमभ्रमिव तत्करयुतं वासो बभौ ॥ १७ ॥

न रराज विना रामं विनालमिव पङ्कजम् ॥ १८ ॥

बभूव जलदं नीलं भित्वा चन्द्र इवोदितः ।

सुललाटं सुकेशान्तं पद्मगर्भाभमन्नयम् ॥ १९ ॥

शुक्लैः सुविमलैर्दनैः प्रभावद्भिरङ्कतम् ।

तत्याः सुनयनं वक्रमाकाशे रावणाङ्गम् ॥ २० ॥

रुदितं व्यपमृष्टास्त्रं चन्द्रवत् प्रियदर्शनम् ।

सुनामं चारुताम्रीष्ठमाकाशे हाटकप्रभम् ॥ २१ ॥

राचसेन्द्रसमाधूतं तस्यास्तद्वदनं शुभम् ।

शुशुभे न विना रामं दिवाचन्द्र इवोदितः ॥ २२ ॥

सा हेमवर्णा नीलाङ्गं मैथिली राचसाधिपम् ।

शुशुभे काञ्चनी काञ्ची नीलं गजमिवाश्रिता ॥ २३ ॥

विनालमिव पङ्कजं शोकशुष्कत्वात् ॥ १८ ॥

नीलं जलदं भित्वा तन्मध्ये उदितश्चन्द्र इव बभौ । तत्कान्ति-
धूसरो हि सततं उदेति । वक्त्रं विशिनष्टि सुललाटमिति पद्मगर्भव-
दाभा यस्य तत् ॥ १९ ॥

रावणाङ्गं न वभाविति शेषः ॥ २० ॥

रुदितं रोदनवत् । अश्रं व्याधत् । अतएवापमृष्टारुम् अथमार्जि-
वाश्रुकम् ॥ २१ ॥

दिवोदितश्चन्द्रवदपगतशोभम् ॥ २२ ॥

शुशुभे शोभयति स्म नीलं गजमाश्रिता काञ्चनी काञ्चीव ॥ २३ ॥

सा पद्मपीता हेमाभा रावणं जनकात्मजा ।
 विद्युद्हनमिवाविश्य शुशुभे तप्तभूषणा ॥ २४ ॥
 तस्या भूषणघोषेण वैदेह्या राक्षसेश्वरः ।
 बभूव विमलो नीलः सघोष इव तोयदः ॥ २५ ॥
 उत्तमाङ्गच्युता तस्याः पुष्पवृष्टिः समन्ततः ।
 सीताया ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले ॥ २७ ॥
 सा तु रावणवेगेन पुष्पवृष्टिः समन्ततः ।
 समाधूता दशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्त्तत ॥ २७ ॥
 अश्रुवर्त्तत पुष्पाणां धारा वैश्रवणानुजम् ।
 नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोत्तमम् ॥ २८ ॥

पद्मपीता पद्मकेसरवत् पीतवृद्धेहा तप्तभूषणा तप्तकाञ्चनभूषणा ॥२४॥
 अश्रुवत् सचपलो नील इति पाठे चपला विद्युत्तया सहितो घोष-
 वान् मेघ इवाभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

उत्तमाङ्ग इति । मातृत्वया सम्पादितोऽस्मन्मनोरथ इति हर्षाद्देवैः
 क्रियमाणा पुष्पवृष्टिस्तदुत्तमःङ्गाच्युता तत्काले भूमौ पपातेति
 कतकः । वस्तुतो रावणसन्निधौ देवानां तथा वीर्यासम्भवात् उत्तमाङ्गे
 घृतपुष्पाणां तद्देगेन ततश्च्युत्योत्तमाङ्गच्युतेत्युक्तम् । अतएवापि भूमौ
 पुष्पयुतं मार्गं दृष्ट्वा रामो वक्ष्यति ।

अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानि ह लक्ष्मण ! ।

अपि गङ्गानि वैदेह्या मया दत्तानि ज्ञानने ॥ इति ॥ २६ ॥

चरणानूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितम् ।
 विद्युन्मण्डलमंकाशं पपात धरणीतले * ॥ २६ ॥
 तरुप्रवालरक्ता मा नीलाङ्गं राक्षसेश्वरम् ।
 प्राशोभयत वैदेही गजं कक्ष्येव काञ्चनी ॥ ३० ॥
 तां महोक्तामिवाकाशे दीप्यमानां स्वतेजसा ।
 जहाराकाशमाश्रित्य मीतां वैश्रवणानुजः ॥ ३१ ॥
 तस्यास्ताव्यग्निवर्णानि भूषणानि महीतले ।
 मघोपाप्यवशीर्यन्त † क्षीणास्तारा इवास्वरात् ॥ ३२ ॥
 तस्या स्तनान्तराद्भ्रष्टे हारस्ताराधिपद्युतिः ।
 वैदेह्या निपतन् भाति गङ्गेव गगनस्थता ॥ ३३ ॥

रावणगमनवेगजनितवायुना समाधूतापि पुनर्दृश्यावमेवाभ्यवर्तन्त
 अभितो अर्वाच्ये अनवरतं जायमानत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 तरुप्रवालरक्तवर्णा रक्तकिसलयवर्णीत्यर्थः । क्रोधातिशयादेवं
 वर्णोऽस्याः । कक्ष्या गजाच्छादिनी ॥ ३० ॥

तां सीतामित्यन्वयः । अत्र प्रकरणे बारंबारं वैश्रवणानुजत्वोक्त्या
 इन्द्रशक्रियाया अत्यनौचित्यप्रदर्शनेन शीघ्रफलदत्वं सूचयति ॥ ३१ ॥
 क्षीणाः क्षीणपृष्ठास्तारास्तारारूपावस्थिताः पुण्यकृत इत्यर्थः ॥
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

* मधुरस्वरम् इति वा पाठः ।

† अवकीर्यन्त इति वा पाठः ।

उत्पातवाताभिहता नानाद्विजगणायुताः ।
 मा भैरिति विधूताग्रा व्याजङ्गुरिव पादपाः ॥ ३४ ॥
 नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः ।
 सखीमिव गतोत्साहां शोचन्तीव स्म मेथिलीम् ॥ ३५ ॥
 समन्तादभिसंपत्य भिंहव्याघ्रमृगद्विजाः ।
 अन्वधात्रंस्तदा रोपात् मीतां च्छायान्तुगामिनः ॥ ३६ ॥
 जलप्रपातामसुखाः शृङ्गैरुच्छ्रितवाह्ववः ।
 मीतायां द्वियमाणायां विक्रोशन्तीव पर्वताः ॥ ३७ ॥
 द्वियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः ।
 प्रविध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत् पाण्डुरमण्डलः ॥ ३८ ॥
 नास्ति धर्मः कुतः मत्वं नाजत्रं नादृशंसता ।
 यत्र रामस्य वैदेहीं मीतां हरति रावणः ॥ ३९ ॥

उत्पातवातः ऊर्ध्वातः द्विजगणैः पक्षिगणैर्युक्ताः व्याजङ्गुरिव
 उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३४ ॥

प्रस्ता मीनप्रभतिजलेचरा यासां ताः सखीमिव मेथिलीं गतेत्-
 माहाम् । गतेच्छ्वासा इति पाठे रावणवासाच्छुष्कजलतया गतप्राणा
 इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

रोषाद्भावगविषयात् ॥ ३६ ॥

जलप्रपातरूपाण्यस्त्राणि मुञ्चे मेमां ते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति भूतानि सर्वाणि गणशः पर्यदेवघ्नम् ।
 विव्रस्तका दीनमुखा रुद्रदुर्गपोतकाः ॥ ४० ॥
 उद्दीव्योद्दीव्य नयनैर्भयादिव विल्लक्षणैः * ।
 सुप्रवेपितगात्राश्च बभ्रुवुर्धनदेवताः ॥ ४१ ॥
 विक्रोशन्तीं दृढं भीतां दृष्ट्वा दुःखं तथागताम् ।
 तां तु लक्षणरामेति क्रोशन्तीं मधुरस्मराय् ॥ ४२ ॥
 अवेद्यमाणां बह्वृशो वैदेहीं धरणीतलम् ।
 म तामाकुलकेशान्तां विप्रमृष्टविशेषकाम् ।
 जहारात्मविनाशाय दशग्रीवो मनस्विनीम् ॥ ४३ ॥

आर्जवमजैक्ष्णं अलक्ष्णंमता दया यत्र यस्मादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

गणशः संघशः विव्रस्तकाः स्वार्थे कः । मृगपोतकाः मृगवा-

लकाः ॥ ४० ॥

विलक्षणैर्विगतलक्षणैर्विगतशोभैरिति यावत् ॥ ४१ ॥

विक्रोशन्तीमित्यर्थे पूर्वान्वयि । ॥ ४२ ॥

धरणीतलमवेक्ष्यमाणां रामलक्षणगागमनकाङ्क्षया वस्तुतस्तदनुगमना
 काङ्क्षयेति तत्त्वं विप्रमृष्टो विलुलितो विशेषकस्तिलको यस्यान्ताम्
 ३ ॥

* अश्रुपाताविलेक्षणाः इति वा पाठः ।

ततस्तु मा चारुदती शुचिस्मिता
 विनाकृता बन्धुजनेन मैथिली ।
 अपश्यती राघवलक्ष्मणावभौ
 विवर्णवक्त्रा भयभारपीडिता ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणं वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सोता
 हरणं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

भयभारपीडिता संव विवर्णवक्त्रे त्वर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामेयि रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

खमुत्पतन्तं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा ।
दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्त्तिनी । १ ॥
रोषरोदनताम्राक्षी भीमाक्षं राक्षसाधिपम् ।
रुदती करुणं सीता ह्रियमाणा तमत्रवीत् ॥ २ ॥
न व्यपत्रपसे नीच ! कर्मणानेन रात्रण ! ।
ज्ञात्वा विरहितां यो मां चोरयित्वा पन्नायसे ॥ ३ ॥
त्वयैव नूनं दुष्टात्मन् ! भीरुणा हर्तुमिच्छता ।
ममापवाहितो भर्ता मृगरूपेण मायया ॥ ४ ॥
यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽप्ययं विनिपातितः ।
युधराजः पुराणोऽसौ अशुरस्य सखा मम ॥ ५ ॥

अथ सीतया क्रियमाणपारुष्य एव तां हरति स्मेत्याह, —खमिति ।
वर्त्तिनीत्यसुष्यपिणिनिरार्थः ॥ १ ॥
रोषरोदनाभ्यां हेतुभ्यां ताम्राक्षी ॥ २ ॥
विरहितां रामलक्ष्मणाभ्यामिति श्लेषः । अनेन कर्मणा चौर्येण ॥३॥
अपवाहितः अन्यत्र नायितः । मायया मृगरूपेण मारीचेनेति
श्लेषः ॥ ४ ॥

परमं खलु ते वीर्यं दृश्यते राक्षसाधम ! ।

विश्राय्यनामधेयं हि युद्धे नास्मि जिता त्वया ॥ ६ ॥

ईदृशं गर्हितं कर्म कथं कृत्वा न लज्जसे ।

स्त्रियाश्चाहरणं नीच ! रहिते च परस्य च ॥ ७ ॥

कथयिष्यन्ति लोकेषु पुरुषाः कर्म कुम्भितम् ।

सदृशं समधर्मिष्ठं तव शौण्डीर्यमानिनः ॥ ८ ॥

धिक्ते शौर्यञ्च सत्त्वञ्च यत्त्वया कथितं तदा ।

कुलाक्रोशकरं लोके धिक्ते चारित्रमीदृशम् ॥ ९ ॥

किं शक्यं कर्तुमेवं हि यज्जवेनैव धावसि ।

सुहृन्तमपि तिष्ठ त्वं न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ १० ॥

पुराणो वृद्ध अतएवास्य निपातनं न तु त्वदीर्यहेतुकमिति भावः

॥ ५ ॥

परमं खल्विति व्यंग्योक्तिः ॥ ६ ॥

स्त्रिया हरणमेव गर्हितम् । राक्षसादिविवाहानां शास्त्रे गर्हितत्वात्
तत्रापि परस्य विवाहितायाः तत्रापि रहिते पतिरहिते काले देष्टे
चेत्यतिनिश्चयं ते कर्मसि भाषः ॥ ७ ॥

शौण्डीर्यमानिनः शूरमानिनः । तादृशस्येदृशी लोके निन्दा मर-
णादप्यधिकेति भावः ॥ ८ ॥

सत्त्वं शारीरं बलं तदा अपहरणपूर्वकाले । कुलाक्रोशः कुल-
निन्दा । चारित्रमाचारः ॥ ९ ॥

हि यतः एवं रूपेण हृत्वा धावसि । अतः किं कर्तुं शक्यम् ।

न हि चक्षुःपथं प्राप्य तथोः पार्थिवपुत्रथोः ।
 मसैन्योऽपि ममर्थस्त्वं सुहृत्तमपि जीवितुम् ॥ ११ ॥
 न त्वं तथोः शरस्पर्शं मोढुं शक्नुः कथञ्चन ।
 वने प्रज्वलितस्यैव स्पर्शमग्निर्विहङ्गमः ॥ १२ ॥
 साधु कृत्वात्मनः पथ्यं साधु मां मुञ्च रावण । ।
 मत्प्रधर्षणसंक्रुद्धो भ्राता मह पतिर्मम ॥ १३ ॥
 विधास्यति विनाशाय त्वं मां यदि न मुञ्चसि ।
 येन त्वं व्यवसायेन बलान्मां हर्तुमिच्छसि ॥ १४ ॥
 व्यवसायस्तु ते नीच ! भविष्यति निरर्थकः ।
 न ह्यहं तमपश्यन्ती भर्तारं विबुधोपमम् ॥ १५ ॥
 उत्सहे शत्रुवशगा प्राणान् धारयितुं चिरम् ।

मुहूर्त्तमपि तिष्ठ त्वं यदि शूर इति शेषः । अवस्थितौ किं स्यात्तदाह,—
 नेति ॥ १० ॥

तदेवोपपादयति, नहीति ॥ ११ ॥ १२ ॥

साधु आत्मनः पथ्यं कृत्वा विचार्यत्यर्थः । साधु कुर्वात्मन इति
 पाठान्तरम् । साधु मां मुञ्च शीघ्रं मां मुञ्च यावन्मे भर्ता नायाती-
 त्यर्थः ॥ १३ ॥

विनाशाय विधास्यति यत्नमिति शेषः । येन व्यवसायेन स्त्रीभोग-
 व्यवसायेन ॥ १४ ॥

तन्नैरर्थक्यमेवाह, नहीति ॥ १५ ॥

न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वा समवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥
 मृत्युकाले यथा मर्त्या विपरीतानि सेवते ।
 मुमूर्षूणां तु सर्वेषां यत् पथ्यं तन्न रोचते ॥ १७ ॥
 पश्चाभीह हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम् ।
 यथा चास्मिन् भयस्थाने न त्रिभेषि निशाचर ! ॥ १८ ॥
 व्यक्तं हिरण्मयांस्त्वं हि मंपश्यसि महोरुहान् ।
 नदीं त्रैतरणीं घोरां रुधिरौघत्रिवाहिनीम् ॥ १९ ॥
 खड्गपत्रवनञ्चैव भीमं पश्यामि रावण ! ।
 तप्तकाञ्चनपुष्पाञ्च वैदूर्यप्रवरच्छदाम् ॥ २० ॥
 द्रक्ष्यसे शास्त्रालीं तीक्ष्णामायसैः कण्टकैश्चिताम् ।
 न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यालीकं भङ्गात्मनः ॥ २१ ॥
 धारितुं शक्यमि चिरं विषं पीत्वैव निर्धरण ! ।
 बद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्निवारेण रावण ! ॥ २२ ॥
 क्व गतो लप्स्यसे शर्म मम भर्तुर्मीहात्मनः ।

श्रेयस्तत्कालमुखावहं पथ्यं वा परिणाममुखावहं वा न समवेक्ष्यसे
 न विचारयसि । यथा मर्त्या मृत्युकाले विपरीतानि सेवते तथा त्वम-
 योति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

हिरण्मयवृद्धदर्शनं मृत्युचिह्नं त्रैतर्यादियातनास्थानं पश्यसीति
 वर्त्तमानसामीप्ये लट् ॥ १९ ॥ २० ॥

शास्त्राली यातनावृद्धः । धारितुं धर्तुं जीवितमिति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

निमेषान्तरमात्रेण विना भ्रातरमाह्वये ॥ २३ ॥
 राक्षसा निहता येन महस्त्राणि चतुर्दश ।
 कथं न राघवो वीरः सर्वस्त्रकुशलो बली ॥ २४ ॥
 न त्वां हन्याच्छरेस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणाम् ।
 एतच्चान्यच्च परुषं वैदेही रावणाङ्गमा ।
 भयशोकसमाविष्टा करुणं विनन्नाप ह ॥ २५ ॥
 तदा भ्रशान्तीं वज्रं चैव भाषिणीं
 विलापपूर्वं करुणञ्च भामिनीम् ।
 जहार पापसंरुगीं विचेष्टतीं
 वृषात्मजामागतगात्रवेपथुः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता-
 ह्वरणं नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

मम भर्तुः अपराधं ह्रस्वेति शेषः । भ्रातरं विना एकाकिनेति
 यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

आगतगात्रवेपथुः भारविशयात् ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

द्वियमाणा तु वैदेही कञ्चिन्नायमपश्यती ।
ददर्श गिरिष्टङ्गस्यान् पञ्चवानरपुङ्गवान् ॥ १ ॥
तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् ।
उत्तरीयं वरारोह्यं शुभान्याभरणानि च ॥ २ ॥
सुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति भामिनी ।
वस्तुमुत्सृज्य तन्मध्ये निक्षिप्तं सहभूषणम् ॥ ३ ॥
संघमात्तु दशग्रीवस्तत् कर्म च न बुद्धवान् ।
पिङ्गाक्षास्तां विशालाक्षीं नेत्रैरनिभिषैरिव ॥ ४ ॥
विक्रोशन्तीं तदा सीतां ददृशुर्वानरोत्तमाः ।
स च पम्पामतिक्रम्य लङ्कामभिसुखः पुरीम् ॥ ५ ॥

अपश्यती अपश्यन्ती ॥ १ ॥ २ ॥

यदि रामाय शंसेयुरिति दैवगत्या दृष्टाय रामाय शंसेयुरिति
प्रत्याशयेति शेषः । वस्तुतोऽयं यदि शब्दे वेदाः प्रमाणं यदि स्युरिति
षत् । वस्तुमुत्तरीयमुत्सृज्य तन्मध्ये वानरमध्ये सहभूषणं भूषणसहितं
कार्योत्पन्नादि च निक्षिप्तं तयेति शेषः ॥ ३ ॥

जगाम मैथिलीं गृह्य रुदतीं राक्षसेश्वरः ।
 तां जहार सुमंद्दष्टो रावणो मृत्युमात्मनः ॥ ६ ॥
 उत्सङ्गेनैव भुजगीं तीक्ष्णदंष्ट्रां महाविषाम् ।
 वनानि सरितः शैलान् सरांसि च विहायसा ॥ ७ ॥
 स क्षिप्रं समतीयाय शरश्चापादिव च्युतः ।
 तिमिनक्रनिकेतं तु वरुणालयमक्षयम् ॥ ८ ॥
 सरितां शरणं गत्वा समतीयाय सागरम् ।
 मंथमात् परिष्टत्तोर्मी रुद्धुमीनमहोरगः ॥ ९ ॥
 वैदेह्यां द्वियमागायां बभूव वरुणालयः ।
 अन्तरिक्षगता वाचः ससृजुश्चारणासादा ॥ १० ॥

तत् कर्म च तत् कर्म तु वस्त्रभूषणप्रदोपकर्म तु । सम्भ्रमात् समय-
 हरणजनितचित्तक्षोभात् । अतिभारेण शिरसामधोमुखतया च । १४॥१॥
 सुसंद्दष्टः मृत्योस्तत्त्वेनाज्ञानात् । केचित्तु लब्धं रामहस्तान्मृत्यु-
 द्वारमिति संद्दष्टः । विना चोत्कटं पापं पुण्यक्षयाभावेन न मृत्युः सन्नि-
 हितः स्यादिति तमोपगारतः सन् मातर्यपि विरुद्धशब्दव्यवहारं कृत-
 वानिति वदन्ति । तेषामेतत् सर्गान्ते वक्ष्यमाणं बभूव मोहान् मुदित
 इत्यसकृतं स्यात् । तथा आत्मानं बुद्धिवैकल्यात् कृतकृत्यममन्यत इत्यु-
 त्तरसर्गादिस्थं चासकृतं स्यात् ॥ ६ ॥

विहायसा आकाशमार्गेण क्षिप्रं समतीयायेत्यन्वयः ॥ ७ ॥
 तिमिर्मत्स्वविशेषः ॥ ८ ॥

एतदन्तो दशग्रीव इति सिद्धासादाब्रुवन् ।
 स तु सीतां विचैष्टन्तीमङ्गेनादाय रावणः ॥ ११ ॥
 प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्युमात्मनः ।
 सोऽभिमग्य पुरीं लङ्कां सुविभक्तमहापथाम् ॥ १२ ॥
 संरूढकक्ष्यां बज्रलां स्वमन्तःपुरमाविशत् ।
 तत्र तामसितापाङ्गीं शोकमोहसमन्विताम् ॥ १३ ॥
 निदधे रावणः सीतां मयोमायामिवासुरीम् ।
 अन्नवीच दशग्रीवः पिशाचीर्घोरदर्शनाः ॥ १४ ॥
 यथा नैनं पुमान् स्त्री वा सीतां पश्यत्यसंमतः ।
 सुक्तामणिसुवर्णानि वस्त्राण्यभरणानि च ॥ १५ ॥

संभ्रमाञ्जगन्मात्रपहारदर्शनजदोभात् परितृप्तिर्मिः स्वभावप्रा-
 मोर्मिप्रवृत्तिरहितः रुद्धाः रुद्धप्रचारा मीनादयो यस्मिन् ॥ ९ ॥ १० ॥
 एतदन्तः सीताहरणकर्मवसानः सिद्धाः सिद्धाश्च ॥ ११ ॥
 रूपिणीमात्मनो मृत्युमित्यन्वयः ॥ १२ ॥
 संरूढकक्ष्यां बज्रजनाकीर्णद्वारां बज्रलां विपुलाञ्च । संरूढकक्ष्या-
 बज्रलमिति पाठे तादृशबज्रतरदारवदित्यन्तःपुरविशेषणम् ॥ १३ ॥
 मायामिवासुरीमित्यनेन मायारूपैवैषा सीता या लङ्कामागतिति
 ध्वनितम् । मृत्युमाता तु अग्निं प्रविष्टेति पूर्वमेवध्वनितमतएव राव-
 वहनीयैषा जाता मायात्वादेव रावणस्य तदज्ञानं । पिशाचीः राक्ष-
 रित्यर्थः इति तीर्थः ॥ १४ ॥

यद्यदिच्छेत्तदैवास्या देयं मच्छन्दतो यथा ।
 या च वक्ष्यति वैदेहीं वचनं किञ्चिदप्रियम् ॥ १६ ॥
 अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानान्न तस्या जीवितं प्रियम् ।
 तथोक्त्वा राक्षसीस्तास्तु राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १७ ॥
 निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात् किं कृत्यमिति चिन्तयन् ।
 ददर्शाष्टौ महावीर्यान् राक्षसान् पिशिताशनान् ॥ १८ ॥
 स तान् दृष्ट्वा महावीर्यां वरदानेन मोहितः ।
 उवाच तानिदं वाक्यं प्रशस्य बलवीर्यतः ॥ १९ ॥
 नानाप्रहरणाः क्षिप्रमितो गच्छन् सत्वरः ।
 जनस्थानं हतस्थानं भूतपूर्वं खरालयम् ॥ २० ॥
 तत्रोद्यतां जनस्थाने शून्ये निहतराक्षसे ।
 पौरुषं बलमाश्रित्य तामसुत्सृज्य दूरतः ॥ २१ ॥

असम्मतः व्यसन्दनञ्जातः पुमान् तथाभूता स्त्री वा न पश्यति तथा
 रक्षतेति श्लेषः ॥ १५ ॥

मच्छन्दतो मदाज्ञया यद्यदस्तु यदा इच्छेत्तदैव यथास्या इष्टं भवति
 तथैव तत्पूर्वं देयम् । मच्छन्दत इत्यस्य महश्रप्राप्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थ इति
 कतकः । अस्या अप्रियञ्च न वाच्यमित्याह, या चेति । तस्या जीवितं
 तदस्य प्रियं तां मारयामीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

वरदानेन पैतामहेन मोहितः रामशतादापि न मे भीरिति चिन्त-
 यानः । मोहकृतैषा चिन्ता । तान् बलवीर्यतः प्रशस्येत्यन्वयः ॥ १९ ॥

बद्धमैत्र्यं महावीर्यं जनस्थाने निवेशितम् ।
 सदूपणखरं युद्धे निहतं राममायकैः ॥ २२ ॥
 ततः क्रोधो ममापूर्वो धैर्यस्योपरि वर्धते ।
 वैरञ्च सुमहज्जातं रामं प्रति सुदारुणम् ॥ २३ ॥
 निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरं महारिपोः ।
 न हि लप्स्याम्यहं निद्रामहत्वा संयुगे रिपुम् ॥ २४ ॥
 तं त्विदानीमहं हत्वा खरदूपणघातिनम् ।
 रामं शर्मोपलप्स्यामि धनं लब्ध्वैव निर्धनः ॥ २५ ॥
 जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भिराममाश्रिता ।
 प्रवृत्तिरुपनेतव्या किं करोतीति तत्त्वतः ॥ २६ ॥
 अप्रमादाच्च गन्तव्यं सर्वैरेव निशाचरैः ।
 कर्त्तव्यञ्च मदा यत्नो राघवस्य वधं प्रति ॥ २७ ॥
 युष्माकं तु बलं ज्ञातं बद्धशो रणमूर्धनि ।
 अतश्चास्मिन् जनस्थाने मया यूयं निवेशिताः ॥ २८ ॥

हतस्थानं रामेणेति शून्यं कृतमित्यर्थः पूर्वं खरालयत्वं भुक्तं प्राप्तम् ।
 ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

धैर्यस्योपरि क्रोधः धैर्योपमर्दकः क्रोध इत्यर्थः । ततः खरादिवघा
 म्भतु भीत्या नापि वृथा क्रोध इत्यर्थः ॥ २३ ॥

निर्यातयितुं प्रत्युपकारेणापनेतुम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

प्रवृत्तिर्वार्ता उपनेतव्या मम प्रापणीया ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा
 महार्थमष्टावभिवाद्य रावणम् ।
 विहाय लङ्कां सहिताः प्रतस्थिरे
 यतो जनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः ॥ २९ ॥
 ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः
 सुसंप्रहृष्टः परिगृह्य मैथिलीम् ।
 प्रसज्य रामेण च वैरमुत्तमं
 बभूव मोहान्मुदितः स रावणः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जनस्थाने
 राक्षसप्रेषनं नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

महार्थं महानर्थोऽभिधेयं यस्य तत् । यतः यद्विप्रि जनस्थानं तद्वि-
 प्रीत्यर्थः । अलक्ष्यदर्शना अन्तर्धानविद्यया ॥ २९ ॥

उपलभ्य प्राप्य स्पृष्ट्वा च परिगृह्य स्वगृहे स्थापयित्वा परिग्रहत्वेन
 विभाव्य च प्रसज्य संपाद्य मोहान्मुदितः खरहन्तुर्वधो मम सुकारः स्त्री-
 विद्योगेनातिखिन्नस्येति हर्षितः ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

सन्दिश्य राक्षसान् घोरान् रावणोऽष्टौ महाबलान् ।
आत्मानं बुद्धि वैक्लव्यात् कृतकृत्यममन्यत ॥ १ ॥
सच्चिन्तयानो वैदेहीं कामबाणैः प्रपीडितः ।
प्रविवेशु गृहं रभ्यं सीतां द्रष्टुमभित्वरन् ॥ २ ॥
स प्रविश्य तु तद्देशं रावणो राक्षसाधिपः ।
अपश्यद्राक्षसीमध्ये सीतां दुःखपरायणाम् ॥ ३ ॥
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभारावपीडिताम् ।
वायुवेगैरिवाक्रान्तां मञ्जन्तीं नावमर्णवे ॥ ४ ॥
मृगयूथपरिमृष्टां मृगींश्चभिरिवावृताम् ।
अधोगतमुखीं सीतां तामभ्येत्य निशाचरः ॥ ५ ॥
तां तु शोकवशाद्दीनामवशां राक्षसाधिपः ।

बुद्धिवैक्लव्याद् बुद्धिवैपरीत्यात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

शोको वायुस्थाने अश्रु चार्णवजलस्थाने अनेनाश्रुवेगातिशय उक्तः

॥ ४ ॥

अधोगतमवततं मुखं यस्याः ॥ ५ ॥

स बलाद्दर्शयामास गृहं देवगृहोपमम् ॥ ६ ॥
 हर्म्यप्रासादसम्बाधं स्त्रीसहस्रनिषेवितम् ।
 नानापचिगणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितम् ॥ ७ ॥
 दान्तकैस्तापनीयैश्च स्फाटिकैराजतैस्तथा ।
 वज्रवैदूर्यचित्रैश्च सभ्रैर्दृष्टिमनोरमैः ॥ ८ ॥
 दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषं तप्तकाञ्चनभूषणम् ।
 सोपानं काञ्चनं चितमारुरोह तया सह ॥ ९ ॥
 दान्तका राजताश्चैव गवाक्षाः प्रियदर्शनाः ।
 हेमजालावृताश्चासन् तत्र प्रासादपङ्क्तयः ॥ १० ॥
 सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि सर्वशः ।
 दशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शयत मैथिलीम् ॥ ११ ॥
 दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानापुष्पसमावृताः ।
 रावणो दर्शयामास भीतां शोकपरायणाम् ॥ १२ ॥
 दर्शयित्वा तु वैदेहीं क्लृप्तं तद्भवनोत्तमम् ।

अविच्छन्तीमपि तद्दर्शनं बलाद्दर्शयामासेत्वन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 दान्तकैर्गजदन्तकृतैः तपनीयं स्वर्णं सभ्रैर्युतमिति श्रेष्ठः ॥ ८ ॥
 तथा सोतथा ॥ ९ ॥
 हेममयजालकैरावृताः ॥ १० ॥
 सुधया मणिभिश्च विचित्राणि भूमिभागानीत्यर्थं क्लीवत्वम् ॥ ११ ॥
 दीर्घिका वाप्यः ॥ १२ ॥

उवाच वाक्यं पापात्मा सीतां लोभितुमिच्छया ॥ १३ ॥
 दश राक्षसकोव्यश्च द्वाविंशतिरथापराः ।
 वर्जयित्वा जनान् वृद्धान् बालान्श्च रजनीचरान् ॥ १४ ॥
 तेषां प्रभुरहं सीते ! सर्वेषां भीमकर्मणाम् ।
 सहस्रमेकमेकस्य मम कार्य्यपुरःसरम् ॥ १५ ॥
 यदिदं राज्यतन्त्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जीवितञ्च विशालाक्षि ! त्वं मे प्राणैर्गरीयसी ॥ १६ ॥
 बङ्गीनामुत्तमस्त्रीणां मम योऽमौ परिग्रहः ।
 तासां त्वमीश्वरी सीते ! मम भार्या भव प्रिये ! ॥ १७ ॥
 साधु किं तेऽन्यथा बुद्ध्या रोचयस्व वचो मम ।
 भजस्व माभितप्तस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

लोभितुं सामनियद्वाभ्यां प्रलोभयितुम् ॥ १३ ॥
 दशति द्वाविंशत्कौटिसंख्याः ॥ १४ ॥
 तेषामपि एकस्यैकस्यैकमेकं सहस्रं मम कार्य्यं प्रयोजने साधकतया
 पुरःसरमस्तीति शेषः ॥ १५ ॥
 मे मम यदिदमुक्तरूपं राज्यतन्त्रं राजपरिक्करन्तत्त्वयि प्रतिष्ठितं
 त्वदधोनमित्यर्थः ॥ १६ ॥
 बङ्गीनामुत्तमस्त्रीणामन्तःपुरसधारिणीनां यो मम परिग्रहः भार्याः
 नित्यपुंलिङ्गः परिग्रहशब्दे भार्यावाचो । मम भार्या सती तासां
 त्वमीश्वरी स्वामिनी भव ॥ १७ ॥

परिन्दिता समुद्रेण लङ्केयं शतयोजना ।
 नेयं धर्षयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९ ॥
 न देवेषु न यत्तेषु गन्धर्वपूरुगेषु च ।
 अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्यममो भवेत् ॥ २० ॥
 राज्यभ्रष्टेन दीनेन तापसेन गतायुषा ।
 किं करिष्यसि रामेण मामुषेयाल्पतेजसा ॥ २१ ॥
 भजस्व सीते ! मामेव भर्ताहं मदृशस्व च ।
 यौवनं त्वभ्रुवं भीरु ! रमस्वेह मया सह ॥ २२ ॥
 दर्शने माकृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने ।
 कास्य शक्तिरिहागन्तुमपि सीते ! मनोरथैः ॥ २३ ॥
 न शक्यो वायुराकाशे पाशैर्बद्धुं महाजवः ।
 दीप्यमानस्य वाप्यग्नेर्ग्रहीतुं विमलाः शिखाः ॥ २४ ॥
 चयाणामपि लोकानां न तं पश्यामि शोभने ! ।

साधु हितं मम वचो रोषयस्तेत्यन्वयः । अन्यथा बुद्ध्या ते तप किं
 न किमपि फलमित्यर्थः । मा मां भजस्व अर्चितप्रस्य कामाभितप्रस्य ॥ १९ ॥
 शतयोजना भूमेरिति शेषः । अशक्यधर्षयत्वे पूर्वाधि हेतुः । एवञ्च
 रामस्याजागमनमसम्भावितमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 अस्व रामस्य ॥ २३ ॥
 यथावायुर्बद्धमशक्यः । यथा चाग्निशिखाग्रहीतुमशक्यास्तथेहागन्तु-
 मशक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

विक्रमेण नयेद् यस्त्वां महद्वाङ्परिपालिताम् ॥ २५ ॥

लङ्कायाः सुमहद्राज्यमिदं त्वमतुपालय ।

त्वत्प्रेष्या मद्विधास्यैव देवाश्चापि चराचरम् ॥ २६ ॥

अभिषेकजलक्लिन्ना तुष्टा च रमयस्व माम् ।

दुष्कृतं यत् पुरा कर्म वनवासेन तद्गतम् ॥ २७ ॥

यच्च ते सुकृतं कर्म तस्येह फलमाप्नुहि ।

इह सर्वाणि माल्यानि दिव्यगन्धानि मैथिलि ! ॥ २८ ॥

भूषणानि च सुख्यानि तानि सेव मया सह ।

पुष्पकं नाम सुश्रोणि ! भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे ॥ २९ ॥

विमानं सूर्य्यसंकाशं तरसा निर्जितं रणे ।

विशालं रमणीयञ्च तद्विमानं मनोजवम् ॥ ३० ॥

तत्र सीते मया सार्धं विहरस्व यथासुखम् ।

वदनं पद्मसंकाशं विमलं चारुदर्शनम् ॥ ३१ ॥

मद्विधास्त्वप्येष्या भविष्यन्ति । मां चेदङ्गीकरिष्यसि तदा सेवकवत्
त्वदाज्ञावशो भविष्यामि । तथाभूते मयि राज्ञसा देवाश्च महद्वा-
स्त्वद्वशाः सम्पन्ना एव । किं विशेषेण सर्वे चराचरं त्वत्प्रेष्यं भवति
तदेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अभिषेकः अमनिर्दिष्टद्वारा भोगाय स्वानं तदुदकेन क्लिन्नाङ्गा अमा-
पनयनात्तुष्टा च मां रमयस्व । यत् पूर्वं सञ्चितं क्लिञ्चिदुष्कृतमालीत्
तद्वनवासेन तद्गतदुःखेन गतं क्षीयम् ॥ २७ ॥

शोकार्त्तन्तु वरारोहे ! न भ्राजति वरानने ! ।
 एवं वदति तस्मिन् मा वस्तान्तेन वराङ्गना ॥ ३२ ॥
 पिधुयेन्दुनिभं सीता मन्दमश्रूण्यवर्त्तयत् ।
 ध्यायन्तीं तामिवास्वस्थां सीतां चिन्ताहृतप्रभाम् ॥ ३३ ॥
 उवाच वचनं वीरो रावणो रजनीचरः ।
 अलं व्रीडेन वैदेहि ! धर्मलोपकृतेन ते ॥ ३४ ॥
 आर्षोऽयं देवि ! निव्यन्दो यस्त्वामभि भविष्यति ।
 एतौ पादौ मया स्निग्धौ शिरोभिः परिपीडितौ ॥ ३५ ॥
 प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोऽहमस्मि ते ।

इह लङ्कायां मदङ्गीकारादिति शेषः ॥ २८, २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

शोकेन अस्वस्थामिव चिन्तया हृतप्रभामिव ध्यायन्तीमिव तामु-
 वाचेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

तूष्णीमवस्थानाद् व्रीडया तूष्णीं स्थितेति मन्यमान आह,—अल-
 मिति । धर्मलोपः स्वभर्तृत्यागपराङ्गीकाररूपस्तत्कृतेन व्रीडेन लज्जया
 व्यलं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥

कुतस्तत्राह, आर्ष इति । हे देवि त्वामभि त्वामुद्दिश्य मया क्रिय-
 माणो निव्यन्दः स्नेहबन्धः प्रार्थनारूपः यस्वाग्रे भविष्यति सोऽयमार्षो
 ऋषिदृष्ट एव । क्षत्रियस्यामुचितत्वेन वेदोक्त एव । बलात्कारेण
 राक्षस इति विवाहेषु स्मृत्या गणनात् । एवमुक्तिरपि तमोगुणप्राधा-
 न्येनैव । कन्याया बलात्कारेण ग्रहणस्यैव राक्षसविवाहपदार्थत्वादिति
 बोध्यम् । पुनः प्रसादवति एतानिति ॥ ३५ ॥

नेमाः शून्या मया वाचः शुष्यमाणेन भाषिताः ॥ ३६ ॥
 न चापि रावणः काञ्चिन्मूर्धा स्त्रीं प्रणमेत ह ।
 एवमुक्त्वा दशग्रीवो मैथिलीं जनकात्मजाम् ।
 कृतान्तवशमापन्नो ममेयमिति मन्यते ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता-
 प्रसादनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

इमा दासोऽहमित्यन्ताः शुष्यमाणेन कामग्रीडितेन मया भाषिता
 उक्त्वा वाचः शून्या यथा न भवन्ति तथा कुर्विति शेषः ॥ ३६ ॥
 एवंविधं प्रसादनं न काप्यभूदित्याह, न चापीति । मन्यतेऽमंस्त ।
 अथ रसाभावः ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

पटपञ्चाशः सर्गः ।

सा तथोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककर्षिता ।
दृश्यामन्तरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत ॥ २ ॥
राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः ।
सत्यमन्धः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः ॥ २ ॥
रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विद्युतः ।
दीर्घबाहुर्विशालाक्षो दैवतं स पतिर्मम ॥ ३ ॥
इच्छाकूणां कुले जातः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्मै प्राणान् वधिष्यति ॥ ४ ॥
प्रत्यक्षं यद्यज्ञं तस्य त्वया वै धर्षिता बलात् ।

निर्भया स्त्रियो बलादुपभोगे मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यप्सरसो
रावणं प्रति श्रापं चित्ते विज्ञाय निर्भया । बलात्कारे योगवशा-
ददृश्यात्स्पृश्या च भविष्यामीति धिया निर्भया वा । दृश्यामन्तरतः कृत्वा
साक्षात् पापात्मकपरपुरुषसम्भाषणजदोषपरिहारायेति शेषः ॥ १ ॥

धर्मसेतुरिवेत्यत्र धर्मेति एषकूपदं लुप्तघलीकम् । धर्मस्याचलः
सेतुरिव मर्यादाप्रतिष्ठापकः परिज्ञातः प्रसिद्धः ॥ २ ॥ २ ॥

स कस्तत्राह,—य इति ॥ ४ ॥

शयिता त्वं हतः मंखे जनस्थाने यथा खरः ॥ ५ ॥
 य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः ।
 राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पन्नगा यथा ॥ ६ ॥
 तस्य ज्याविप्रसृक्तास्ते शराः काञ्चनभूषणाः ।
 शरीरं विधमिष्यन्ति गङ्गाकूलमिवोर्मयः ॥ ७ ॥
 असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवधोऽसि रावण ! ।
 उत्पाद्य सुमहद्वैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥
 म ते जीवितशेषस्य राघवोऽन्तकरो बली ।
 पशोर्धूपगतस्यैव जीवितं तत्र दुर्लभम् ॥ ९ ॥
 यदि पश्येत् म रामस्त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा ।
 रत्नस्वमद्य निर्दग्धो यथा रुद्रेण मन्मथः * ॥ १० ॥
 यश्चन्द्रं नभसो भूमौ पातयेन्नाशयेत वा ।

शयिता शयनकर्त्ता मृतीभूरिति शेषः । इडार्घः ॥ ५ ॥
 प्रोक्तास्त्वया मत्पुर इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 तस्य रामस्य वैरं क्रोधमुत्पाद्य तत्सन्निधिं प्राप्तस्ततो जीवन्न
 मोक्ष्यसे तस्य मनुष्यत्वादिति भावः ॥ ८ ॥
 तदेवाह, अन्तकरः नाशकरः ॥ ९ ॥
 रुद्रे इति रावणसम्बोधनम् । निर्दग्धो भवेदिति शेषः ॥ १० ॥

* गच्छेः सद्यः पराभवम् इति वा पाठः ।

सागरं शोषयेद्वापि स सीतां मोचयेद्विह ॥ ११ ॥
 गतासुखं गतश्रीको गतमत्नो गतेन्द्रियः ।
 लङ्का वैधव्यसंयुक्ता त्वत्कृतेन भविष्यति ॥ १२ ॥
 न ते पापमिदं कर्म सुखोदकं भविष्यति ।
 याहं नीता विनाभावं पतिपार्श्वान्वया बलात् ॥ १३ ॥
 स हि देवरसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः ।
 निर्भयो वीर्यमाश्रित्य गूढ्ये वसति दण्डके ॥ १४ ॥
 म ते वीर्यं बलं दर्पसुत्सेकश्च यथाविधम् ।
 व्यपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण सयुगे ॥ १५ ॥
 यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः ।
 तदा कार्यं प्रमाद्यन्ति नराः कालवशं गताः ॥ १६ ॥

यो रामः पातयेदित्यादि शक्यार्थं लिङ् । यच्च तव शतयोजन-
 समुद्रमध्या लङ्कागम्येति बुद्धिः सा वृथैवेत्याह, सागरं शोषयेद्वापि ।
 वाशब्द एवार्थः । स इह स्थिता सीतां मोचयेदेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वत्कृतेन त्वत्कृतापराधेन ॥ १२ ॥

पतिपार्श्वान्विनाभावं पतिपार्श्ववियोगम् ॥ १३ ॥

देवरसंयुक्ते लङ्कासंयुतः स खरादिहन्ता । दैवतसंयुक्त इति पाठे
 दैवानुकूल्यवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

वीर्यं पराक्रमः बलं शरीरं दर्पं मदम् उत्सेकं चमर्थादत्वम् ॥ १५ ॥

कार्यं प्रमाद्यन्ति उचिते कार्ये वैपरीत्यं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

मां प्रष्टुष्य म ते कालः प्राप्नोऽयं राक्षसाधम ! ।
 आत्मनो राक्षसानाञ्च वधायान्तःपुरस्य च ॥ १७ ॥
 न शक्या यज्ञमध्यस्था वेदिः स्रग्भाण्डमण्डिता ।
 द्विजातिमन्त्रसंपूता चण्डालेनावमर्दितुम् ॥ १८ ॥
 तथाहं धर्मनित्यस्य धमपत्नी दृढव्रता ।
 त्वया स्पृष्टुं न शक्याहं राक्षसाधम ! पापिना ॥ १९ ॥
 क्रीडन्ती राजहंसेन पद्मखण्डेषु नित्यशः ।
 हंभी मा दृगमध्यस्थं कथं दृच्छेत् मद्गुहम् ॥ २० ॥
 इदं शरीरं निःसंज्ञं बन्ध वा घातयस्व वा ।
 नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस ! ॥ २१ ॥
 न तु शस्त्रास्यपक्रोशं एषिव्यां दातुमात्मनः ।
 एवमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधात् सुपरुषं वचः ॥ २२ ॥

मां प्रष्टुष्य स्थितस्येति शेषः । म ते काल इति नाशकाल इत्यर्थः ।
 स्वमरणेन वेद्यथनेवान्तःपुरवचः ॥ १७ ॥

यज्ञमध्यस्था यज्ञशालामध्यस्था सुगादियज्ञोपकरणमण्डिता वेदि-
 चण्डालेनावमर्दितुं स्पृष्टुं न शक्या तथा त्वयाहमिति योजना ॥ १८ ॥ १९ ॥

पद्मखण्डानि पद्मसमूहाः दृगमध्यस्थं जलनील्यादिदृशमध्यस्थं दृश्यते
 पश्येत् । मद्गुहं जलवायमम् ॥ २० ॥

एवं निर्भयात्को लोकानुसारेण पतिव्रताचितं हेतुमाह, इदमिति ।
 निःसंज्ञं सते जडम् ॥ २१ ॥

रावणं जानकी तत्र पुनर्नवाच किञ्चन ।
 सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम् ॥ २३ ॥
 प्रत्युवाच ततः सीतां भयमन्दर्शनं वचः ।
 शृणु मैथिलि ! महाक्यं मासान् द्वादश भामिनि ! ॥ २४ ॥
 कालेनानेन नाभ्येषि यदि मां चारुहामिनि ।
 ततस्त्वां प्रातराशार्थं सूटाश्चेत्स्यन्ति लेशशः ॥ २५ ॥
 इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणः शतरावणः ।
 राक्षसीश्च ततः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विरूपा घोरदर्शनाः ।
 दर्पमस्यापनेष्यन्तु मांसशोणितभोजनाः ॥ २७ ॥
 वचनादेव तास्सस्य विरूपा घोरदर्शनाः ।

अपक्रोशं सीता चसती जानेति निन्दाम् । सुपरुषं सुतरां परुषम् ।
 अनेन प्रवन्देन रजस्तमोयुतानामीश्वरालाभो दर्शितः ॥ २२ ॥ ३३ ॥
 भयमन्दर्शनं भयोत्यादकं द्वादश प्रतीचे इति शेषः । यत्तु पाद्मे,—
 दशमासात् परं सीते यदि मां न भजिष्यसि ।
 तदा हन्मीद्युक्तं तत्तु पुनः सीतासविधगमनकालिकं वच इति न वि-
 रोधः ॥ २४ ॥

नाभ्येषि स्वारस्येनेति शेषः ॥ २५ ॥
 शत्रून् रावथति क्रोशयतीति शत्रुरावणः ॥ २६ ॥
 अपनेष्यंतु अपनयन्तु ॥ २७ ॥

कृतप्राञ्जलयो भूत्वा मैथिलीं पथ्यवारयन् ॥ २८ ॥
 स ताः प्रोवाच राजामौ रावणो घोरदर्शनः ।
 प्रचल्य चरणोत्कर्षैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ २९ ॥
 अशोकवनिकामधे मैथिली नीयतामिति ।
 तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परिवारिता ॥ ३० ॥
 तत्रैनां तर्जनैर्घोरैः पुनः मांत्वेषु मैथिलीम् ।
 आनयध्वं वशं सर्वा वन्यां गजवध्मिव ॥ ३१ ॥
 इति प्रतिममादिष्टा राक्षस्यो रावणेन ताः ।
 अशोकवनिकां जग्मर्मैथिलीं परिगृह्य तु ॥ ३२ ॥
 सर्वकामफलैर्दृष्टैर्नानापुष्पफलैर्दृताम् ।
 सर्वकालमदैश्यापि द्विजैः समुपसेविताम् ॥ ३३ ॥
 सा तु शोकपरीताङ्गी मैथिली जनकात्मजा ।
 राक्षसीवशमापन्ना व्याघ्रीणां हरिणी यथा ॥ १४ ॥

कृतप्राञ्जलयो रावणं प्रतीति शेषः ॥ २८ ॥

चरणोत्कर्षैः पदात्क्षेपैः मेदिनीं दारयन्निव । प्रचल्य द्विजाणि
पदानि चलित्वा ॥ २९ ॥

नीयतामिति प्रोवाचेत्यन्वयः । परिवारिता क्षणमप्यवियुक्ता
रक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सर्वे कामाः फलान्ति येभ्यस्तादृशैर्दृष्टैः कल्पलक्षैरित्यर्थः । सर्व-
कालमदैः सर्वकालं मदयुक्तैर्द्विजैः पक्षिभिः ॥ ३३ ॥ १४ ॥

शोकेन महता चस्ता मैथिली जनकात्मजा ।
 न शर्म लभते भीरुः पाशवद्भा मृगी यथा ॥ ३५ ॥
 न विन्दते तत्र तु शर्म मैथिली
 विरूपनेत्राभिरतीवर्जिता ।
 पतिं स्मरन्ती दयितं सलक्षणं
 विचेतनाभृद्भयशोकपीडिता ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सीता
 रावणसंवादे नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

शोकेन चस्ता सेव इतरजनप्रतारणाय नटवस्त्रोक्तरीत्यनुसरण-
 मनयोर्लोकौ यथा वास्तवमन्यत तथैव कविरपि वर्णयति तत्प्रतारणा
 यैवेति मन्तव्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

प्रवेशितायां सीतायां लङ्कां प्रति पितामहः ।
 तदा प्रोवाच देवेन्द्रं परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १ ॥
 तैलोक्यस्य हितार्थाय रत्नमामहिताय च ।
 लङ्कां प्रवेशिता सीता रावणेन दुरात्मना ॥ २ ॥
 पतिव्रता महाभागा नित्यञ्चैव सुखेधिता ।
 अपश्यन्ती च भर्तारं पश्यन्ती राक्षभीजनम् ॥ ३ ॥
 राक्षभीभिः परिवृता भवं दर्शनलालसा ।
 निविष्टा हि पुरी लङ्का तीरे नदनदीपतेः ॥ ४ ॥
 कथं ज्ञास्यति तां रामस्तत्रस्थां तामनिन्दिताम् ।
 दुःखं सञ्चिन्तयन्ती सा बह्वशः परिदुर्लभा ॥ ५ ॥
 प्राणयात्रामकुर्वाणा प्राणांस्त्यक्त्यत्यमंशयम् ।
 स भूयः संशयो जातः सीतायाः प्राणमंचये ॥ ६ ॥
 स त्वं शीघ्रमितो गत्वा सीतां पश्य प्रभुभाननाम् ।
 प्रविश्य नगरीं लङ्कां प्रयच्छ हविरुत्तमम् ॥ ७ ॥
 एवमुक्तोऽथ देवेन्द्रः पुरीं रावणपालिताम् ।
 आगच्छन्निद्रया सार्द्धं भगवान् पाकशासनः ॥ ८ ॥
 निद्रां चोवाच गच्छ त्वं राक्षमान् संप्रमोहय ।
 सा तथोक्ता मघवता देवी परमहर्षिता ॥ ९ ॥
 देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं प्रामोहयत राक्षमान् ।
 एतस्मिन्नन्तरे देवः सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ १० ॥

आमसाद् वनस्थां तां वचनं चेदमब्रवीत् ।
 देवराजोऽस्मि भद्रं ते इह चास्मि शुचिस्मिते ॥ ११ ॥
 अहं त्वां कार्यसिद्धयर्थं राघवस्य महात्मनः ।
 साहाय्यं कल्पयिष्यामि मां प्रुचो जनकात्मजे ॥ १२ ॥
 मत्प्रमादात् ममुद्रं म तरिष्यति बलैः मह ।
 मद्यैवेह च राजस्यो मायया मोहिताः प्रुभे ॥ १३ ॥
 तस्मादन्नमिदं मीते ! हविथान्नमहं स्वयम् ।
 म त्वां संगृह्णामि वेदेहि ! आगतः मह निद्रया ॥ १४ ॥
 एतदक्यमि मद्रुस्तान्न त्वां बाधिष्यति प्रुभे ! ।
 जुधा तृषा च रम्भोरु ! वर्षाणामयुतैरपि ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रमुवाच परिशङ्कता ।
 कथं जानामि देवेन्द्रं त्वामिहस्थं शचीपतिम् ॥ १६ ॥
 देवनिङ्गानि दृष्टानि रामलक्ष्मणमन्निधौ ।
 तानि दर्शय देवेन्द्र ! यदि त्वं देवराट् स्वयम् ॥ १७ ॥
 मीताया वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे शचीपतिः ।
 पृथिवीं नास्मृशत् पद्भ्यामनिमेषेक्षणां च ॥ १८ ॥
 अजरोऽम्बरधारी च न स्नानकुसुमस्तथा ।
 तं ज्ञात्वा लक्ष्णैः मीता वामवं परिहर्षिता ॥ १९ ॥
 उवाच वाक्कां रुदती भगवद्राघवं प्रति ।
 सह भ्रात्रा महाबाहुर्दिष्ट्या मे श्रुतिमागतः ॥ २० ॥

यथा मे श्वशुरो राजा यथा च मिथिलाधिपः ।
 तथा त्वामद्य पश्यामि मनायो मे पतिस्त्वया ॥ २१ ॥
 तवाज्ञया च देवेन्द्र ! पयोभृतमित्रं हविः ।
 अशिव्यामि त्वया दत्तं रघूणां कुलवर्धनम् ॥ २२ ॥
 इन्द्रहस्ताद् गृहीत्वा तत् पायमं मा गुरुचिन्मिता ।
 न्यवेदयत भर्ता मा लक्ष्मणाय च मैथिली ॥ २३ ॥
 यदि जीवति मे भर्तामह भ्रात्रा महाबलः ।
 ददमस्तु तयोर्भक्त्या तदाभ्रात् पायमं स्वयम् ॥ २४ ॥

इतीव तत् प्राग्य हविर्वरानना
 जहौ क्षुधादःखमसुङ्गवञ्च तम् ।
 इन्द्रात् प्रवृत्तिसुपलभ्य जानकी
 काकुत्स्थयोः प्रीतमना बभूव ॥ २५ ॥
 स चापि शक्रस्त्रिदिवालयं तदा
 प्रीतो ययौ राघवकार्यमिद्धये ।
 आमंभ्य सीतां मततो महात्मा
 जगाम निद्रामहितः स्वमालयम् ॥ २६ ॥

केषुचित् पुस्तकेषु स्वर्गाधिक्यमुपजातम् ।

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

राक्षसं मृगरूपेण चरन्तं कामरूपिणम् ।
 निहत्य रामो मारीचं तूर्णं पथि न्यवर्त्तत ॥ १ ॥
 तस्य संत्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीशू ।
 क्रूरस्वनोऽय गोमायुर्विननादात्मा घृष्टतः ॥ २ ॥
 स तस्य स्वरमाज्ञाय दारुणं रोमहृत्पिणम् ।
 शङ्कयामास गोमायोः स्वरस्य परिमर्शितः ॥ २ ॥
 अशुभं वत मन्येऽहं गोमायुर्जायते राक्षसः ।
 स्वस्ति स्यादपि वेदेऽद्या राक्षसर्भक्षणां विना ॥ ४ ॥
 मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमानक्षय मामक्षम् ।
 विक्रुष्टं मृगरूपेण लक्ष्मणः शरसुधाद् यदि ॥ ५ ॥

अथ कवी रामवृत्तान्तसाह, राक्षसमिति ॥ १ ॥

यदा पथि निवृत्तस्तदा तस्य मैथिलीं द्रष्टुकामस्य तां द्रष्टुं संत्वर-
 माणस्य तस्यैव स्थितस्य घृष्टतो गोमायुः शिवा गनादेव्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥
 यथा भाव्यशुभं तथा वाशत इत्यर्थः । वेदेऽद्या वेदेऽद्ये राक्षसे-
 र्भक्षणां विना तत्कर्टकभक्षणाभावरूपं स्वस्ति स्यादित्यर्थः । अर्थापः
 कामप्रवेदने ॥ ४ ॥

स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा ताञ्च हित्वाथ मैथिलीम् ।
 तथैव प्रहितः क्षिप्रं मत्सकाशमिहैष्यति ॥ ३ ॥
 राक्षसैः सहितैर्नूनं मीताया रूषितो वधः ।
 काञ्चनश्च मृगो भूत्वा व्यपनीयाग्रमात्तु मान् ॥ ७ ॥
 दूरं नीत्वाय मारीचो राक्षसोऽभूच्छराहतः ।
 हा लक्ष्मण ! हतोऽस्मीति यद्वाक्यं व्याजहार ह ॥ ५ ॥
 अपि खल्वि भवेद्दृढाभ्यां रहिताभ्यां मया वने ।
 जनस्थाननिमित्तं हि कृतवैरोऽस्मि राक्षसैः ॥ ६ ॥
 निमित्तानि च धीराणि दृश्यन्तेऽद्य बह्वनि च ।

मारीचेन सामकं स्वरं विज्ञाय सामकस्वरध्वनिं ज्ञात्वा आलक्ष्य
 मदपकारोपायमवधार्य यन्मृगरूपेण तेनाकुष्टं हा सीते लक्ष्मणेति च
 तद्यदि लक्ष्मणः प्रदणुयात् तदा तं स्वरं श्रुत्वा मदीयस्वरत्वेन ज्ञात्वा
 मैथिलैव प्रहितः तां हित्वैष्यति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सहितैरीषितः कर्तुमिष्टः नूनं निश्चयेन तत्रैवानुकूलतर्कमाह,—
 काञ्चन इत्यादि । यतः काञ्चनमृगो भूत्वा मां व्यपनीयाग्रघ्य दूरं नीत्वा
 राक्षसोऽभूत् । नतु चर्मप्रयोजनमृग एव स्थितः इति वाक्यं व्याजहार
 च यत्सस्मात्तस्या वध इषित इत्यन्वयः । कायलिङ्गालङ्कारः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ चिन्तां नाटयति,—अपीति । स्वस्व्यभवने हेतुर्जनस्थानेति ।
 जनस्थानं स्थानविशेषः । जनानां लोकानां राक्षसेभ्यो भयनिवृत्त्या इह
 स्थाननिमित्तस्यैतदर्थः ॥ ६ ॥

दत्येवं चिन्तयन् रामः श्रुत्वा गोमायुनिःस्वनम् ॥ १० ॥

निवर्त्तमानस्त्वरितो जगामाश्रममात्मवान् ।

आत्मनश्चापनयनं मृगरूपेण रक्षमा ॥ ११ ॥

आजगाम जनस्थानं राघवः परिशुद्धितः ।

तं दीनमानसं दीनमासेदुर्मृगपक्षिणः ॥ १२ ॥

सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरान्ध्रं मष्टजुः स्वरान् ।

तानि दृष्ट्वा निमित्तानि महाघोरानि राघवः ॥ १३ ॥

ततो लक्ष्मणमाद्यान्तं ददर्श विगतप्रभम् ।

ततोऽविदूरे रामेण समीयाय स लक्ष्मणः ॥ १४ ॥

विषण्णः मन विषण्णेन दुःखितो दुःखभागिना ।

म जगर्ह्यथ तं भ्राता दृष्ट्वा लक्ष्मणमागतम् ॥ १५ ॥

हेत्वन्तरमपि निमित्तानीति ॥ १० ॥

मृगरूपेणात्मनेापनयनं दृरमाकर्षणं दृष्ट्वा परिशुद्धितो जनस्थानं खरादिवासभूतमाजगाम । अनेन ततोऽपि परतो मारीचव्यसनेन गत इति सूचितम् ॥ ११ ॥

दीनमानसं दीनमानसत्वं नाटयति । दीनं शरीरेणापि स्नानम् आसेदुः विपरोतार्थसूचकत्वेन प्रापुः ॥ १२ ॥

तदेवाह, सव्यमप्रदक्षिणम् ॥ १३ ॥

अविदूरे समीपे समीयाय सङ्गतेऽभूत् ॥ १४ ॥

समगुण्यकः सन्मिलित्वा स रामो लक्ष्मणस्य भ्राता सीतां विहायागतं

विहाय मीतां विजने वने राक्षसेविते ।
 गृहीत्वा च करं सव्यं लक्ष्मणं रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
 उवाच मधुरोदकमिदं परुषमार्त्तवत् ।
 ऋषो लक्ष्मण ! गर्शन्ते कृतं यत् तु विहाय ताम् ॥ १७ ॥
 मीतामिच्छागतः शौच्य ! क्वचित् स्वस्ति भवेदिति ।
 न सेऽस्ति संप्रथो वीर ! मर्त्या जनकात्मजा ॥ १८ ॥
 विनष्टा अपहृता वापि रात्रभैर्वनचारिभिः ।
 अत्र प्राप्तिं भूमिं यथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ १९ ॥
 अत्र तत्त्वतः ! सीतायाः सामग्र्यं प्राप्तुमिच्छे ।
 सीतायाः सुखमवाप्तुं सुताया जनकस्य वै ॥ २० ॥
 यथा वै मृगसंघात्य गोमायुष्यैव भैरवम् ।
 वाशन्ते शकुनाद्यापि प्रदीप्तामभितो दिशम् ॥ २१ ॥

लक्ष्मणं दृष्ट्वा लक्ष्मणं घट्यर्थे द्वितीया । लक्ष्मणस्य सव्यं करं गृहीत्वा
 जगर्हे ॥ १५ ॥ १६ ॥

गर्हणामाह, उवाचेति । मधुरोदकं शब्दतो माधुर्यात्तरम् ।
 अर्थतः परुषमिदं वक्ष्यमाणम् आर्त्तवदार्त्तार्हमुवाच । यदा मधुरोदकं
 तात्पर्यतो मधुरमापाततः परुषं ते कृतं त्वया कृतम् ॥ १७ ॥

क्वचित् स्वस्ति भवेत् । कल्याणं न सम्भाव्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

विनष्टा अपहृता यथा प्रादुर्भवन्ति विनष्टेत्यादि निश्चितम् ॥ १९ ॥

अद्यापि वा प्रश्ने । सामग्र्यं क्षेमम् अनपहरणरूपम् ॥ २० ॥

अपि स्वस्ति भवेत्तस्या राजपुत्र्या महाबल ! ।

इदं हि रचोमृगमन्निकाशं

प्रलभ्य मां दूरमनुप्रयातम् ।

हतं कथञ्चिन्नाहताग्रमेण

म राक्षसोऽभृन् म्रियमाण एव ॥ २२ ॥

मजथ से दीनमिहाप्रहृष्टं

चक्षुष मयं कुरुते विकारम् ।

अमंगलं लक्ष्मण ! नास्ति मीता

हता हृता वा पथि वर्त्तते वा ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामलक्ष्मण
समागमो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

वाशंते नदन्ति पदीषा सूर्याधिष्ठिता ॥ २१ ॥

मृगसन्निकाशं मृगवत् प्रतिभासमानम् । म्रियमाण एव न ततः
पूर्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

सद्यं वामं वास्तवमर्थमाह, पथि वर्त्तते वा ङ्गिथमाणा वर्त्तते वे-
त्यर्थः । इदं वस्तुतत्त्वमुक्तम् ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

विहाय भीतां विजने वने राक्षसेविते ।
 गृहीत्वा च करं सव्यं लक्ष्मणं रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
 उवाच मधुरोदर्कमिदं परुषमार्त्तवत् ।
 हृषो लक्ष्मण ! गर्हन्ती कृतं सत् तु विहाय ताम् ॥ १७ ॥
 भीतामिच्छागतः शौच ! कश्चित् स्वस्ति भवेदिति ।
 न सेर्षस्त्रिभंगशो वीर ! सर्वथा जनकात्मजा ॥ १८ ॥
 विनष्टा भजिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः ।
 अस्त्राणांभित भूमिष्ठं यथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ १९ ॥
 अस्मि जगत्तन ! सीतायाः सामग्र्यं प्राप्नुयामहे ।
 सीतायाः पुरुषव्याघ्र ! सुताया जनकस्य वै ॥ २० ॥
 यथा वै मृगसंघासु गोमायुष्यैव भैरवम् ।
 वागन्ते शकुनाद्यापि प्रदीप्तामभितो दिशम् ॥ २१ ॥

लक्ष्मणं दृष्ट्वा लक्ष्मणं घृष्टार्थे द्वितीया । लक्ष्मणस्य सव्यं करं गृहीत्वा
 जगर्हे ॥ १५ ॥ १६ ॥

गर्हणामाह, उवाचेति । मधुरोदकं शब्दतो माधुर्योत्तरम्
 अर्थतः परुषमिदं वक्ष्यमाणम् आर्त्तवदार्त्तार्हमुवाच । यदा मधुरोदकं
 तात्पर्यतो मधुरमापाततः परुषं ते कृतं त्वया कृतम् ॥ १७ ॥

कश्चित् स्वस्ति भवेत् । कल्याणं न सम्भाव्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥
 विनष्टा अपहृता यथा प्रादुर्भवन्ति विनष्टेत्यादि निश्चितम् ॥ १९ ॥
 अथापि वा प्रश्ने । सामग्र्यं क्षेमम् अनपहरणरूपम् ॥ २० ॥

अपि स्वस्ति भवेत्तस्या राजपुत्र्या महाबल ।

इदं हि रत्नोमृगसन्निकाशं

प्रलभ्य मां दूरमनुप्रयातम् ।

इतं कथञ्चिन्नाहताश्रमेण

स राक्षसोऽभून् स्वियमाण एव ॥ २२ ॥

मज्ज्य मे दीनमिहाप्रहृष्टं

चतुश्च मय्यं कुरुते विकारम् ।

असंशयं लक्ष्मण ! नास्ति सीता

इता सृता वा पथि वर्त्तते वा ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामलक्ष्मण

समागमौ नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

वाशंते नदन्ति प्रदीप्ता सूर्याधिष्ठिता ॥ २१ ॥

मृगसन्निकाशं मृगवत् प्रतिभासमानम् । स्वियमाण एव न ततः
पूर्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

सद्यं वामं वास्तवमर्थमाह, पथि वर्त्तते वा क्रियमाणा वर्त्तते वे-
त्यर्थः । इदं वस्तुतत्त्वमुक्तम् ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

म दृष्ट्वा लक्ष्मणं दीनं गूढं दशरथात्मजः ।
पर्यष्टच्छत धर्मात्मा वैदेहीमागतं विना ॥ १ ॥
प्रस्यितं दण्डकारण्यं यामामनुजगाम ह ।
क मा लक्ष्मण ! वैदेही यां हित्वा त्वमिहागतः ॥ २ ॥
राज्यभ्रष्टस्य दीनस्य दण्डकान् परिधावतः ।
क मा दुःखमहाया मे वैदेही तनुमथ्यमा ॥ ३ ॥
यां विना नोत्सहे वीर ! मुहूर्त्तमपि जीवितुम् ।
क मा प्राणमहाया मे सीता सुरसुतोपमा ॥ ४ ॥
पतित्वममराणां हि पृथिव्याद्यापि लक्ष्मण ! ।
विना तां तपनीयाभां नेच्छेयं जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
क्वचिज्जीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम ।
क्वचित् प्रव्राजनं वीर ! न मे मिथ्या भविष्यति ॥ ६ ॥

पुनस्तदेव विस्तरं ग्राह, स इति । शून्यं सन्ताषादिहोनचित्तं वैदेहीं
विनागतं तां त्यक्त्वागतम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्राणसहाया तां विनासहायाः प्राणाः कथं स्थास्यन्तीति भावः ॥४॥
यमराणां पतित्वमिन्द्रत्वम् ॥ ५ ॥

मे प्रव्राजनं चतुर्दशसमावनप्रव्राजनव्रतधारणं तु सीताजीवने मम

मीतानिमित्तं मौमित्ते ! मृते मयि गते त्वयि ।
 क्वचित् सकामा कैकेयी मुखिता मा भविष्यति ॥ ७ ॥
 तां पुत्रराज्यमिद्वार्यां मृतपुत्रा तपस्विनी ।
 उपस्थास्यति कौशल्या क्वचित् मौम्येन कैकेयीः ॥ ८ ॥
 यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः ।
 संवृत्ता यदि वृत्ता मा प्राणांस्यच्छामि लक्ष्मण ! ॥ ९ ॥
 यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते ।
 पुरः प्रहृमिता मीता विनमिष्यामि लक्ष्मण ! ॥ १० ॥
 ब्रूहि लक्ष्मण ' वैदेही यदि जीवति वा न वा ।
 त्वयि प्रमत्ते रक्षोभिर्भक्षिता वा तपस्विनी ॥ ११ ॥
 सुकुमारी च बाना च नित्यञ्चादुःखभागिनी ।
 महियोगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः ॥ १२ ॥

जीवन्नात्र मिथ्या भविष्यति । तदभावे मर्थ एव भम मरणे तद्धानिरिति
 भावः ॥ ६ ॥

मीतानिमित्तं तद्विनाशानिमित्तं मयि मृतं त्वयि चेकाकिन्यशोषां
 गते इत्यर्थः ; सकामा पृथगमनोरथा ॥ ७ ॥

मौम्येन विनयेन ॥ ८ ॥

संवृत्ता सद्वृत्ता यदि वृत्ता मृतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रहृमिता प्रहंसितमुखी ॥ १० ॥

प्रमत्तेऽनुचितकारिणि ॥ ११ ॥ १२ ॥

सर्वथा रचमा तेन जिह्वेन सुदुरात्मना ।
 वदता लक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापि जनितं भयम् ॥ १३ ॥
 श्रुतश्च मन्ये वैदेह्या म स्वरः सदृशो मम ।
 व्रसाया प्रेषितस्त्वञ्च द्रष्टुं * मां शीघ्रमागतः ॥ १४ ॥
 सर्वथा तु कृतं कष्टं भीतामुत्सृजता वने ।
 प्रतिकर्तुं वृशंसानां रक्षसां दत्तमन्तरम् ॥ १५ ॥
 दुःखिताः खरघातेन राक्षसाः पिशितामनाः ।
 तैः सीता निहता घोरैर्भविष्यति न शंसयः ॥ १६ ॥
 अहोऽस्मि व्यमने मग्नः सर्वथा रिपुनाशन ।
 किं त्विदानीं करिष्यामि शङ्के प्राप्तव्यमीदृशम् ॥ १७ ॥
 इति सीतां वगारोह्यां चिन्तयन्नेव राघवः ।
 आजगाम जनस्थानं त्वरया सह लक्ष्मणः ॥ १८ ॥

तवापि ज्ञातमद्वलबोर्थादिमतेऽपि । १३ ॥

मम सदृशः मम स्वरेण सदृशः दृष्ट्वा त्वमसागतस्तस्मात् सस्वरस्तया
 श्रुत इति शङ्के ॥ १४ ॥

प्रतिकर्तुं मत्कृतापकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुं तदपेक्षायां रक्षसामन्त-
 रमवकाशो दत्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥

किं त्विदानीं करिष्यामीति शङ्के ईदृशं दुःखं प्राप्तव्यमवश्यमनु-
 भवितव्यमिति शङ्के इति धैर्यावलम्बनम् उत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥

* चात्सुम् इति वा पाठः ।

दिगर्हमाणोऽनुजमात्तरूपं
 क्षुधाश्रमेणैव पिपामया च ।
 विनिश्चयन् शुष्कमुखो विपलः
 प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य गूढन्यम् ॥ १९ ॥
 स्वमाश्रमं स प्रविगाह्य वीरो
 विहारदेशाननुसृत्य कांक्षित् ।
 एतत्तदित्येव निवासभूमौ
 प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे आश्रमे राम-
 लक्ष्मणयोः पुनरागमनं नाम अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥

जनस्थानं तद्वर्तिस्वाश्रमम् ॥ १८ ॥

विगर्हमाण इत्यादिवक्ष्यमाणसर्गार्धसंग्रहः । श्रमेण वज्रदशधावज-
 जन श्रमाच्चैवेति प्रायः पाठः । प्रतिश्रयमाश्रमसमीपदेशं गृह्यं सीतया
 ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयं प्रेक्ष्यानन्तरं स्वाश्रमं प्रविगाह्य तमपि शून्यं वीक्ष्य ततः
 सीतायाः कांक्षित्विहारदेशाननुसृत्य तेषु तां विचिंत्य तानपि शून्यान्
 निरीक्ष्य एतत् क्रीडाविशेषस्थानं तत्रत्य क्रीडाविशेषञ्च कृत्वा हृष्ट-
 रोमा शोकेन व्यथितश्च बभूव ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

अथाश्रमादुपावृत्तमन्तरा रघुनन्दनः ।
परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखादिदं वचः ॥ १ ॥
तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीम् ।
यदा या तत्र विश्वाभादने विरहिता मया ॥ २ ॥
दृष्ट्वैवाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण ! ।
शङ्कमानं महत्पापं यत् सत्यं व्यथितं मनः ॥ ३ ॥
स्फुरते नयनं मय्यं बाहुश्च हृदयञ्च मे ।
दृष्ट्वा लक्ष्मण ! दूरे त्वां तया विरहितं पथि ॥ ४ ॥

अथ विस्तरेण मार्गमध्यकृतां कथामाह, अथेति । उपावृत्तं सीता-
वचनात् स्वसमीपं प्राप्तम् अन्तरा मध्ये मार्गम् ॥ १ ॥

यदा यस्मात्तत्र विश्वाभात् सा वने मया स्नेन विरहिता कृताऽत-
स्तामपास्य किमर्थं त्वमागतः ॥ २ ॥

महत्पापं सीताहरणादिरूपं शङ्कमानं यन्मे मनोव्यथितमासीत्
मारीचवधकाले मन्त्रव्यसदृशशब्दस्य तेन करणात्तन्मैथिलीं त्यज्या-
भ्यागतं त्वां दृष्ट्वैव सत्यमिति जाने । एकलत्वेन सर्वस्य सम्भावयितुं
शक्यत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्लक्ष्मणः प्रुभन्तक्षणः ।

भृत्यो दुःखममाविष्टो दुःखितं राममब्रवीत् ॥ ५ ॥

न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वाहमिहागतः ।

प्रचोदितस्तथैवोर्गैस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ६ ॥

आर्य्येणैव पराक्रुष्टं लक्ष्मणेति सुविस्वरम् * ।

परिचाहीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥

मा तमात्तंस्वरं श्रुत्वा तत्र स्नेहेन मैथिली ।

गच्छ गच्छेति मामाह रुदन्ती भयविक्रवा । ८ ॥

प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति वज्रशस्तया ।

प्रत्यक्त्वा मैथिलीवाक्यमिदं तत्प्रत्ययान्वितम् ॥ ९ ॥

यस्य सत्यत्वसम्भावनायां शरीरनिमित्तानि तत्कालानुभूयमानान्याह, स्फुरते इति । स्फुरति सत्यं वामं बाऊरपि वाम एव । हृदयश्च वामभाग एव ॥ ४ ॥

पूर्वं सीतावचनाद्दुःखितः अलक्ष्यं कृतमिति रामवचनाद् भृत्या दुःखितः ॥ ५ ॥

कामकारेण स्नेह्या प्रचोदितः उग्रैर्दुःश्रवैर्वचोभिरिति शेषः ॥ ६ ॥

लक्ष्मणेति सुतरां विस्वरं परिचाहीति च आर्य्येणैव त्वयेव यत्परिक्रुष्टं तन्मैथिल्याः श्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

* हा सीते लक्ष्मणेति च इति वा पाठः ।

न तत् पश्याम्यहं रक्षो यदस्य भयमावहेत् ।
 निर्वृत्ता भव नास्म्येतत् केनाप्येतदुदाहृतम् ॥ १० ॥
 विगर्हितस्त नीचञ्च कथमार्याऽभिधास्यति ।
 ताहीति वचनं शीते ! यस्त्रायेत्तिदगानपि ॥ ११ ॥
 किं निमित्तन्तु केनापि भ्रातुरानंब्य मे स्वरम् ।
 विश्वस्यं व्याहृतं वाक्यं लक्षणं ! चाह मामिति ॥ १२ ॥
 राजप्रेषितं वाक्यं तामात्ताहीति गोभने ! ।
 न भयत्प्रा व्यथा कार्या कुनारीजनसेविता ॥ १३ ॥
 अत्रं विज्ञापतां गत्तं * स्वस्था भव निरुत्सुका ।
 न चास्ति त्रिषु लोकेषु पुमान् यो राघवं रणे ॥ १४ ॥

तत्रागान्वितं तस्या अपि प्रत्ययेन विश्वसनीयत्वेनान्वितं तत्त्वेन
 योऽर्थमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं प्रत्यक्ता प्रतिवचनत्वेनोक्ता ॥ ८ ॥

श्रेते तत्तनाह, नेति । एतत् कातरवचनं नास्य रामस्य केनापि
 रक्षसाऽनेनो वादाहृतम् ॥ १० ॥

तद्वचनवाभागे हेतुः विगर्हितमिति । क्षत्रियस्य निन्दितमतएव
 नोचं कुम्भितम् । यो देवानपि चायेत् देवत्राणेऽपि यः समर्थः स कथ-
 मं दृष्ट्वा वाक्यं ब्रूयात् ॥ ११ ॥

किन्निमित्तं गुत्सितं किञ्चिन्निमित्तमाश्रित्य केनापि रक्षसेरितं
 ॥ १२ ॥ १३ ॥

* अत्रं विज्ञापमानंब्य इति वा पाठः ।

जातो वा जायमानो वा संयुगे यः पराजयेत् ।

अजियो राघवो युद्धे दैवैः शक्रपुरोगमैः ॥ १५ ॥

एवमुक्त्वा तु वैदेही परिमोहितचेतना ।

उवाचाश्रुणि सुञ्जन्ती दारुणं मामिदं वचः ॥ १६ ॥

शात्रो मयि तत्रात्यर्थं पाप एव जिदेभितः ।

विजष्टे भ्रातरि प्राप्तुं * न च त्वं मामवाप्स्यसे ॥ १७ ॥

भक्त्यात्पूरयेत् त्वं रामं समनुगच्छसि ।

कोशन्तं हि ययात्यर्थं तेनमभ्यवपद्यसे ॥ १८ ॥

रिपुः प्रच्छन्नचारी त्वं मदर्थमनुगच्छसि ।

राघवस्त्वान्तरं प्रेषुसुस्तथैवं नाभिययसे ॥ १९ ॥

एवमुक्त्वस्तु वैदेह्या मंत्रब्धो रक्तनोचनः ।

क्रोधात् प्रस्फुरमाणोऽथ आश्रमादभिनिर्गतः ॥ २० ॥

विक्रवतां गन्तमनं वैजयमालं व्यालं मास्त्वित्यर्थः । पुमान् विद्य-
मान इति शेषः । यः पराजयेदित्यपकर्षः ॥ १४ ॥

जायमान इत्यनेन जनिष्यमाण इत्यर्थकेन भाविनोऽपि वारणम्
व्यतः संयुगे इत्यस्य न पौनरुक्त्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भावा मयोक्त्यादिश्याख्यातप्रायं विनष्टे भ्रातरि मां प्राप्तुम् अत्यर्थ-
पारूप्य एव भावस्तव हृदि मदिष्ये निवेष्टितो देवेनेति शेषः । नच
मामवाप्स्यसे तत्राशे ममापि नाशात् ॥ १७ ॥

* विनाशं भ्रातरि प्राप्ते इति वा पाठः ।

एवं ब्रुवाणं मौमिचिं रामः सन्तापमोहितः ।
 अत्रवीद्दुष्कृतं मौम्य ! तां विना त्वमिहागतः ॥ २१ ॥
 जानन्नपि समर्थं मां रक्षसामपवारणे ।
 अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निर्गतो भवान् ॥ २२ ॥
 न हि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यदसि मैथिलीम् ।
 क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा स्त्रिया यत्त्वमिहागतः ॥ २३ ॥
 सर्वथा त्वपनीतं ते मीतया यत् प्रचोदितः ।
 क्रोधस्य वशमागम्य नाकरोः शासनं मम ॥ २४ ॥
 अमौ हि राक्षसः शैते शरेणाभिहतो मया ।
 मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५ ॥

संकेतात् पापरूपं संकेतं कृत्वेत्यर्थः । नाभिपद्यसे नाभ्यवपद्यसे
 क्रोशन्तं क्रोशतस्तस्य त्राणाय न गच्छसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

दुष्कृतमकृत्यं कृतमिति शेषः ॥ २१ ॥

त्वद्रक्षार्थमिति चेन्नेत्याह,—जानन्नपीति । अनेन मैथिल्याः क्रोध-
 वाक्येन किं भवानाश्रमाद्निर्गतः ॥ २२ ॥

यन्मैथिलीं त्यक्त्वा इहागतोऽसि तेन ते न परितुष्यामि । यच्च
 क्रुद्धाया स्त्रियाः परुषं श्रुत्वा त्वमिहागतोऽसि तेन ते न तुष्यामि । क्रुद्ध-
 स्त्रीणां वाक्ये मर्यादालेशस्याप्यभावादिति भावः ॥ २३ ॥

व्यपनीतमपनयोऽनीति रिति यावत् कृतेति शेषः । यत्तया प्रचो-
 दितः सन् क्रोधवशं प्राप्य मम शासनं नाकरोः ॥ २४ ॥

विक्रय्य चापं परिधाय सायकं
 मलीलबाणेन च ताडितो मया ।
 मार्गीं तनुं त्यज्य च विक्रवस्वरो
 बभूव केयूरधरः म राक्षसः ॥ २६ ॥
 शराहतेनैव तदार्तया गिरा
 स्वरं ममालंब्य सुदूरसुश्रवम् ।
 उदाहृतं तद्वचनं सुदारुणं
 त्वमागतो येन विहाय मैथिलीम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षं रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे राम-
 लक्ष्मणसंवादेो नाम एकीनषष्टितमः सर्गः ॥ ५८ ॥

अधुना स्वतन्त्रान्तमाह, असाविति । बुद्धिस्थित्यैवं निर्देशः । अप-
 वाहितः दृशमाकृष्टः ॥ २५ ॥

परिधाय सन्धाय मलीलबाणेन नातिविक्रय्य मुक्तेन मार्गीं मृग-
 सम्बन्धिनीम् ॥ २६ ॥

सुदूरेऽपि सुश्रवः सुश्रवणं यस्य तं स्वरं मम मतस्वरसदृशं ब्यालंब्य
 तद्वचनमुपाहृतम् उक्तम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे एकीनषष्टितमः सर्गः ॥ ५८ ॥

पष्टितमः सर्गः ।

भृशमाग्रजमानन्व तन्याधो वामलोचनम् ।
प्रास्फुरच्चास्वलद्रामो वेपथुश्चास्य जायते ॥ १ ॥
उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽणुभानि मुहुर्मुहुः ।
अपि क्षेमं तु भीताया इति वै व्याजहार ह * ॥ २ ॥
त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः ।
भ्रून्व्यमात्रमथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥
उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन् रघुनन्दनः ।
तत्र तत्रोदजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ४ ॥
ददर्श पर्णशालाञ्च सीतया रहितां तदा ।
श्रिया विरहितां ध्वसां हेमन्ते परिग्रीमिव ॥ ५ ॥

व्याजमानस्य व्याश्रममागच्छतः व्यधःप्रास्फुरत् स्वयमस्वलद्वेषुः
कम्पसास्याजायत ॥ १ ॥

अपि क्षेममिति तु व्याजहारेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

उद्भ्रमन्निवस्ततो व्रजन् विक्षिपन् हस्तादीन् क्षिपन् । तत्र तत्र
सीता भविष्यतीत्याशयाऽभिवीक्ष्य ॥ ४ ॥ ५ ॥

* व्याजहार पुनः पुनः इति वा पाठः ।

रुदन्तमिव वृक्षेऽथ स्नानपुष्पमृगद्विजम् ।
 श्रिया विहीनं विध्वंसं संत्यक्तं वनदैवतैः ॥ ६ ॥
 विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धवृक्षीकटम् ।
 दृष्ट्वा गूढन्योटजस्थानं विललाप पुनः पुनः ॥ ७ ॥
 हता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति ।
 निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ॥ ८ ॥
 गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः ।
 अथवा पद्मिनीं घाता जलार्थं वा नदीं गता ॥ ९ ॥
 यत्नान् मृगयमाणस्तु नाससाद् वने प्रियाम् ।
 शोकरक्तेक्षयः श्रीमानुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ १० ॥

रुदन्तमित्यादेराश्रमो विशेष्यः । वनं नीयमयीभावेन क्षयेरपि
 सन्निहितवैपरीत्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

नष्टा अदर्शनं गता स्वयोगशक्त्या पुनरन्वयदर्शना जातेति तात्प-
 र्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

नदीं गतेत्यादिसन्तर्कं तत्र तत्र यत्नान् मृगयमाणोऽपि नाससाद्
 उन्मत्त इवेत्यमिवशब्दे मृगयमाणः प्रधावन् वन्मामेत्यादौ सर्वत्र
 सम्बन्धः । एतत् सर्वं लोकाव्यवहारनटनं भगवतस्त्विस्वरूपस्य लोके
 सर्वतो भार्या प्रियतमेति बोधयितुम् । अतश्च मातापितृविबोधिनेताव-
 ष्टोक्ताकारणं । तदुक्तं भगवते स मनुजो जभवार्चितांश्चिरञ्छ्वेदोष्णं
 इत्यादिना विप्रिष्टं राममुपक्रम्य ।-----

वृत्ताद् वृत्तं प्रधावन् स गिरींश्चापि नदीनदम् ।

बभ्राम विलपन् रामः * शोकपङ्काग्नौ वसुतः ॥ ११ ॥

अस्ति कच्चित्तया दृष्टा सा कदम्बवनप्रिया ।

कदम्ब ! यदि जानीषी शंस मीतां गुग्गुमाननाम् ॥ १२ ॥

रक्षोघमेन वृकवद्विपिनेऽसमन्तं

वेदंहराजदुःखितर्यपयापितायाम् ।

भ्रात्रा वने कृपणवत् प्रियया वियुक्तः

स्त्रीसङ्किनां गतिर्मिति प्रथयंश्चचार ॥ इति ।

नन्दं यशो रघुपतेः सुरयाचञ्जयात्

लीलातनोरार्धकसाम्प्रविमुक्तघासः ।

रक्षोवधोजलधिवन्धनमस्त्वपूगे-

र्यक्तस्य शत्रुघ्नने कपयः सहायाः ॥

इति च यद्यथा सुग्रीवाद्याश्रयणवदिदमपि लीलेवेति न तत्तस्य स्तुति-
रिति तदर्थः । लीलाप्रयाजनञ्च तच्छ्रवणं न लोकोद्धारः । एतन्नवमे
एकादशाध्यायस्य पक्षे । तथा पक्षमेऽपि ।

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिच्छाणं

रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ।

कुतोऽन्यथा स्याद् भ्रमतः स्व ध्यात्मन्

सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥

इति ॥ १० ॥

• विपिने दीनः इति वा पाठः ।

स्निग्धपल्लवमंकाशां पीतकौशेयवासिनीम् ।

शंभन्व यदि मा दृष्टा बिल्व ! विल्वोपमस्तनी ॥ १३ ॥

अथ यार्जुन ! शंभ त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम् ।

जनकस्य सुता तन्वी यदि जीवति वा न वा ॥ १४ ॥

ककुभः ककुभोरून् तां व्यक्तं जानाति मैथिलीम् ।

लतापल्लवपुष्पाख्यो भाति ह्येष वनस्पतिः ॥ १५ ॥

भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्यसि ।

एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६ ॥

नदीनदं नदीसम्बन्धिनदं जातविकवचनम् । नारा इति लोकप्र-
सिद्धम् । नदाः पश्चिमप्रवाहा इति कतकः । पश्चिमप्रवाहाया ध्यपि
नर्मदाया नदत्व्यवहाराभावाच्चिन्त्यं तत ॥ ११ ॥

उन्मत्त इवेत्युक्तं विवृणाति । अस्ति कश्चिदिति प्रश्ने कदम्बप्रिय
त्वात् सर्वथा त्वया दृष्टेत्यर्थः । यदीति वेदा यदि प्रमाणमिति वत् ॥ १२ ॥

स्निग्धपल्लवमंकाशां तदत् कोमलाङ्गीम् ॥ १३ ॥

यार्जुनः करवीरः । करवीरः करालश्च करवीरी तथार्जुन इति
निघंटुः ॥ १४ ॥

ककुभो मरुवकः ककुभस्य बहिस्त्वचोऽपि झङ्गणत्वात् तदत् झङ्गणोरून्
तस्य ज्ञाट्वोपपादकं लतेत्यादि । तत्सम्बन्धं विना कथमियती सम्प-
दस्येति भावः ॥ १५ ॥

उप समीपे गातः क्रियमाणह्यहारा इत्यर्थः । तथा द्रुमवरो ह्यसि

अशोक ! शोकापनुद ! शोकोपहतचेतनम् ।
 त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियामन्दर्शनेन माम् ॥ १७ ॥
 यदि ताल ! त्वया दृष्टा पकतालोपमस्नी ।
 कथयस्व वरारोहां कारुष्यं यदि ते मधि ॥ १८ ॥
 यदि दृष्टा त्वया जम्बो ! जाम्बूनदममप्रभा ।
 प्रियां यदि विजानामि निःशकं कथयस्व मे ॥ १९ ॥
 अहो त्वं कर्णिकाराद्य पुष्यितः शोभसे भ्रमम् ।
 कर्णिकारप्रियां साध्वीं शंस दृष्ट्वा यदि प्रिया ॥ २० ॥
 चूतनीपमहाशालान् पनमान् कुररांस्तथा ।
 दाडिमानपि तान् गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशाः ॥ २१ ॥
 बकुलानथ पुन्नागान् चन्दनान् * केतकांस्तथा ।
 पृच्छन् रामो वने भ्रान्त उन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ २२ ॥

इति स्तौति तत उत्तरमणञ्चान्यं प्रत्याह, एष इति । तत्प्रियत्वात् तत्
 क्षेयत्वसम्भावना ॥ १६ ॥

त्वन्नामानम् अशोकं कुर्वित्यर्थः । शोकापनुदत्वादेतत् करणयो-
 ग्यता ॥ १७ ॥ १८ ॥

निःशकं मरणादिकथनेऽपि शङ्का न कार्य्येति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

रामः पप्रच्छेति शेषः ॥ २१ ॥

* सम्यकान् इति वा पाठः ।

अथवा मृगशावाचीं मृग ! जानामि मैथिलीम् ।
 मृगविप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहिता भवेत् ॥ २३ ॥
 गज! सा गजनासोरुर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् ।
 तां मन्ये विदितां तुभ्यमाख्याहि वरवारण ! ॥ २४ ॥
 शार्दूल ! यदि सा दृष्टा प्रिया चन्द्रनिभानना ।
 मैथिली मम विस्मयः कथयस्व न ते भयम् ॥ २५ ॥
 किं धावामि प्रिये ! नूनं दृष्टामि कमलेक्षणे ! ।
 वृक्षे राच्छाद्य चात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २६ ॥
 तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे ! न तेऽस्ति करुणा मयि ।

उन्नत इव मानुषयवहारनटनवशात् वक्तुतो नोन्नत इत्यर्थः ।
 उन्मादस्यापि विरहे औचित्याद्भावस्यासु गणितत्वाच्च ॥ २२ ॥

मृगीभिः सहिता भवेदित्यादौ सम्भावनायां लिङ् । सम्भावनाबीजं
 मृगविप्रेक्षणीत्वम् ॥ २३ ॥

गजस्य वेत्तृत्वसम्भावनाबीजं गजनासोरुत्वं यद्दोषत्वात् दूर-
 दर्शित्वम् ॥ २४ ॥

न ते भयं त्वया भक्षिता चेदपि तथा कथनेऽपि तव मत्तो न भय-
 मित्यर्थः ॥ २५ ॥

अतिविरहवशात् सर्वतस्तद्भवभावस्यां नाटयति, किमिति ॥ २६ ॥

नात्यर्थं हास्यशीलासि नात्यन्तं परिहासशीलासि । किमथ-
 मिति इतः परमदर्शने मृतिर्मे प्रसङ्गेति भावः ॥ २७ ॥

नात्यर्थं ह्यास्यशीलासि किमर्थं मासुपेक्षसे ॥ २७ ॥
 पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि ! ।
 धावन्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति मौहृदम् ॥ २८ ॥
 नैव मा नूनमथवा हिंमिता चारुहामिनी ।
 कृच्छ्रं प्राप्तं हि मां ननं यथापेक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥
 व्यक्तं मा भक्षिता बान्धा राक्षसैः पिशिताशनैः ।
 विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ॥ ३० ॥
 नूनं तच्छुभदन्तोष्ठं सुतामं गृभकुण्डलम् ।
 पूर्णचन्द्रनिभं यस्तं सुखं निष्प्रभतां गतम् ॥ ३१ ॥
 मा हि चन्द्रनवर्णाभा श्रीवा श्रेष्ठेयकोचिता * ।
 कोमला विलपन्त्यासु कान्ताया भक्षिता गृभुभा ॥ ३२ ॥

प'तवस्येण सूचितासि । धावन्ती दृष्टासि 'व तस्मात्तिष्ठ ॥ २७ ॥
 पुनर्वीधावस्था । ननं मा नैव या दृष्टा । तर्हि मा केववाह ।
 अथवा हिंमिता रक्षाभिस्तत्र हेतुः यथा एवं प्रकारेण कृच्छ्रं नूनं मां
 प्राप्तं सापेक्षितुमर्हति नापेक्षते तस्मान्नेव संव्यर्थः । उपेक्षितुमिति पाठे
 काकुः ॥ २९ ॥

उक्तमेव स्पष्टयति व्यक्तमिति ॥ ३० ॥

निष्प्रभतां गतं रक्षाभिर्ग्रीसादिति शेषः ॥ ३१ ॥

* श्रीभिता इति वा पाठः ।

नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहू पल्लवकोमलौ ।
 भक्षितौ वैपमानाग्रौ महस्ताभरणाङ्गदौ ॥ ३३ ॥
 मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै ।
 सार्थनेव परित्यक्ता भक्षिता वज्रबान्धवा ॥ ३४ ॥
 हा लक्ष्मण ! महाबाहो ! पश्यमे त्वं प्रियां क्वचित् ।
 हा प्रिये ! क्वगता भद्रे ! हा मीतिति पुनः पुनः ॥ ३५ ॥
 इत्येवं विलपन् रामः परिधावदनादनभृ ।
 क्वचिद्दुःश्रमते वेगात् क्वचिद्विभ्रमते बलात् ॥ ३६ ॥
 क्वचिन्मत्त दशाभाति कान्तान्येपणतत्परः ।
 स वनानि नदीः शैलान् गिरिप्रम्वदणानि च ।
 काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिर्मस्थितः ॥ ३७ ॥

तदा स गत्वा विपुलं महद्दनं
 परीत्य सर्वं त्वय मेधिलीं प्रति ।

सर्वत्रोत्प्रेक्षा यैवेयं ग्रीवाभृद्यणस् ॥ ३२ ॥
 विक्षिप्यमाणो इतस्ततः क्षिप्यमाणौ ॥ ३३ ॥
 रक्षसां भक्षणाय सा बाला मया स्वविरहिता कृता वज्रबान्धवापि
 या सार्थने परित्यक्ता हीना स्त्री सेव भक्षिता रक्षोभिरिति शेषः ॥ ३४ ॥
 पश्यसे पश्यसि हा मीतिति इकारलोप चार्थः ॥ ३५ ॥
 परिधावन् उद्भ्रमते उत्पतति विभ्रमते बाधावत् ॥ ३६ ॥
 अपरिसंस्थितः । क्वचिदपि स्थितिमलभमानो भ्रमति ॥ ३७ ॥

अनिष्ठिताशः स चकार मार्गणे

पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामविरह-
वर्णनं नाम षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अनिष्ठिताशः अनिष्टताशः मार्गणे अन्वेषणे पुनः परमं परिश्रमं
चकार । अर्धो वा एष आत्मन इति श्रुतेः तस्याः प्रियात्वम् । एतत्
सर्वं लोकव्यवहारनटनमित्युक्तमेव न त्वेतावता भगवति तमारजसाः
संभावेनेति दिक् ॥३८॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

दृष्ट्वाश्रमपदं गूढं रामो दशरथात्मजः ।
रहितं पर्णशालाञ्च प्रविद्धान्यासनानि च ॥ १ ॥
अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं मन्त्रिरीक्ष्य च सर्वशः ।
उवाच रामः प्राक्रुश्य प्रगृह्य रुचिरो भुजौ ॥ २ ॥
क्व नु लक्ष्मण ! वैदेही कं वा देशमितो गता ।
केनाहता वा भौमिते ! भक्षिता केन वा प्रिया ॥ ३ ॥
वृक्षेणात्रार्थं यदि मां मीते ! हभितुमिच्छसि ।
असंते हमितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितम् ॥ ४ ॥
यैः परिक्रीडसे मीते ! विश्वस्तैर्मृगपोतकैः ।
एते हीनास्त्वया भौम्बे ! ध्यायन्त्यस्त्राविलेक्षणाः ॥ ५ ॥
मीतया रहितोऽहं वै न हि जीवामि लक्ष्मण ! ।

प्रविद्धानि इतस्ततः प्रक्षिप्तानि ॥ १ ॥
प्राक्रुश्य हा इति शब्दं कृत्वा बाहू प्रगृह्य उत्क्षिप्य ॥ २ ॥
तदेव वचनं क्वेति ॥ ३ ॥
वृक्षेणाद्यादि पुनः प्रलापः आचार्यं आच्छाद्य ॥ ४ ॥

मृतं शोकेन महता भीताहरणजेन माम् ॥ ६ ॥
 परलोके महाराजो नूनं द्रुच्यति मे पिता ।
 कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः ॥ ७ ॥
 अपूरयित्वा तं कालं मत्सकाशमिहागतः ।
 कामदृत्तमनार्थं मां सृष्ट्वावादिनमेव च ॥ ८ ॥
 धिक्कामिति परे लोके व्यक्तं वच्यति मे पिता ।
 विवर्णं शोकमन्तप्रं दीनं भग्नमनोरथम् ॥ ९ ॥
 मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्त्तिनं रामवाचुःश्रुम् ।
 क्व गच्छसि वरागोहे ! मामोत्सृज्य सुसधमे ! ॥ १० ॥
 त्वया विरहितस्याहं त्यक्त्ये जीवितमात्मनः ।
 इतीव विलपन् रामः भीतादृशं नन्दान्तमः ॥ ११ ॥
 न ददृशं मुदुःखार्त्ता राधवो जनकात्मजान् ।

विश्वस्तेस्त्रिकालसहस्रासेन विश्वाम गतेः श्रुयन्ति त्वामिति
 शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

मरणोऽपि परलोके सम धिक्कार एव प्राप्नोतीत्याह, कथामिति ।
 संश्रुत्य प्रतिज्ञाय । अभियोजितः नियुक्तः । ७ ॥ ८ ॥

पुनः सीतामुद्दिश्य प्रलपति, विवर्णमिति ॥ ९ ॥

अन्वजुं क्लृण्वीलं मामोत्सृज्य क्व गच्छसि । दृष्ट्वा वाह, मा मा उत्-
 सृज्य त्यज ॥ १० ॥ ११ ॥

अनामादयमानं तं मीतां शोकपरायणम् ॥ १२ ॥

पङ्कमामाद्य विपुलं मीदन्तमित्र कुञ्जरम् ।

मन्मथो राममत्यथमुवाच हितकाम्यया ॥ १३ ॥

सा विषादं महावृद्धं कुरु यत्नं मया सह ।

दूरे संशयं शीघ्रं बद्धकन्दरशोभितम् ॥ १४ ॥

प्रियं काननमधारा वनीन्मत्ता च भैथिली ।

मा न्न वा प्राविष्टा स्यान्नग्निनीं वा सुपुष्पिताम् ॥ १५ ॥

मौरितं वापि मंप्राप्ता मीनवञ्जनभेविताम् ।

पित्तामधितुकामा वा लीना स्यात् कानने क्वचित् ॥ १६ ॥

जिज्ञासमाना वैदेही त्वां माञ्च पुरुषर्षभ ।

तस्या ह्यन्वेषणे श्रीमन् । क्षिप्रमेव यतावहे ॥ १७ ॥

सीतासनामादयमानसंप्राप्तवानं रामं लक्ष्मण उवाचेत्यन्वयः

॥ १२ ॥ १३ ॥

विषादं सा कुर्वति शोषः । कुरु यत्नमन्वेषण इति शोषः ॥ १४ ॥

प्रियः काननमधारो यस्याः सा वनीन्मत्ता वनस्य पुष्पितत्वदर्शना
दनुमत्ता हर्षवती ॥ १५ ॥

वञ्जुलो बेटसः सम्भावनायां लिङ् । सर्वत्र वित्रासयितुकामा
व्यस्मान् ॥ १६ ॥

* इदञ्च हि वनं इति वा पाठः ।

वनं सर्वं विचिसृजो यत्र सा जनकात्मजा ।
 मन्यसे यदि काकुत्स्थ ! माम्म शोके मनः कृथाः ॥ १८ ॥
 एवमुक्तः स सौहार्दाङ्गद्वग्नेन समाहितः ।
 सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे ॥ १९ ॥
 तौ वनानि गिरिंश्चैव मरितश्च सरांसि च ।
 निखिलेन विचिन्वन्तौ भीतां दशरथात्मजौ ॥ २० ॥
 तस्य शैलस्य मानूनि शिलाश्च * शिखराणि च ।
 निखिलेन विचिन्वन्तौ नैव तामभिजग्मतुः ॥ २१ ॥
 विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 नेह पश्यामि सौमित्रे ! वैदेहीं परंते शुभाम् ॥ २२ ॥
 ततो दुःखाभिसन्तप्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
 विचरन् दण्डकारण्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २३ ॥

जिज्ञासुमाना व्यावयोरन्वेषणसामर्थ्यम् । यतावहे यत्र कुर्वः ॥ १० ॥
 यत्र सा व्यतीति शेषः ॥ १८ ॥
 विचेतुमन्वेष्टुम् ॥ १९ ॥ २० ॥ : १ ॥ २२ ॥
 नेह पश्यामि वैदेहीमित्युत्तेऽपि पुनर्विलापपरिहाराय लक्ष्मणोऽव-
 ददित्याह, तत इति ॥ २३ ॥

* शुद्धाश्च इति वा पाठः ।

प्राप्स्यमे त्वं महाप्राज्ञ ! मैथिनीं जनकात्मजा ॥
 यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं बध्वा महीममाम् ॥ २४ ॥
 एवमुक्तु वीरेण लक्ष्मणेन स राघवाः ।
 उवाच दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः ॥ २५ ॥
 वनं सुवित्तं सर्वं पद्मिन्यः पुल्लपङ्कजाः ।
 गिरियायं महाप्राज्ञ ! बह्मकन्दरनिर्भरः ।
 न हि पश्यामि वैदेहीं प्रागेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ २६ ॥
 एवम श्लिषन् रामः मीताहरणकर्तृमतः ।
 दीनः शोकसंमाविष्टो सुहृत्तं विह्वलोऽभवत् ॥ २७ ॥
 स विह्वलितमर्वाङ्गो गतवृद्धिचित्तनः ।
 विषमादातुरो दीनो निःश्वस्याशीतमायतम् ॥ २८ ॥
 बह्वशः स तु निश्वस्य रामो राजीवलोचनः ।
 हा प्रियेति विचक्रोश बह्वशो बाष्पगद्गदः ॥ २९ ॥

दण्डकारण्यं विचरन् त्वं सीतां प्राप्स्यसि । तत्र दृष्टान्तो यथा
 विष्णुरिति ॥ २४ ॥ : ५ ॥
 अस्तु लक्ष्मणैवं कृतं करणेन किमित्याह रामः । वनमिति ॥ २६ ॥
 विह्वलः परवशः ॥ २७ ॥
 गतवृद्धिर्ज्ञानशून्य इव विचेतनश्चेष्टारहित इव । अशीतम् उष्णं
 आयतं देर्घम् ॥ २८ ॥
 हा प्रिये इतीति शकारलोप आर्षः ॥ २९ ॥

तं भावयामाम ततो लक्षणः प्रियवान्धवः ।

बह्वप्रकारं शोकार्तः प्रश्रितः प्रश्रिताञ्जलिः ॥ ३० ॥

अनादृश्यं तु तदास्यं तन्मणोऽपुटयत् ।

अप-यंभा प्रिश्नां नीतां पाक्रीशत् स पुनः पुनः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाङ्म कोय आरण्यकाण्डे राम-

लक्ष्मणसंवादे नाम एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

प्रश्रिता प्रियशपितः प्रश्रिताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति आरामाभिगमे श्रीरामायणे रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विपद्युतमः सर्गः ।

भीतामपश्यन् धर्माद्या शोकोपहतचेतनः ।
 त्रिल्लवाय महाबाहू रामः कमललोचनः ॥ १ ॥
 पश्यन्निय च तां भीतामपश्यन् मन्नायादितः ।
 उवाच राघवो वाक्यं त्रिलापाश्रयदुःखम् ॥ २ ॥
 त्वमशोकस्य शाखाभिः पुष्पप्रियतथा प्रिये ! ।
 आवृणोषि शरीरन्ते मम शोकविबद्धनी ॥ ३ ॥
 कदलीकाण्डमदृशो कदल्या मन्वता भौ ।
 ऊरु पश्याम ते द्वेष ! नाभि शक्ता निर्गृह्यतुम् ॥ ४ ॥
 कर्णिकारयनं भद्रे ! हसन्ती द्वि ! सेवसे ।

एवं प्रियावियोगदःसह इति वाघयनं पुनः शोचति । सीता-
 मिति शोकोपहतचेतनः शोकेन सीतां दृश्यामेवोपाश्रयस्व मे इव ॥ १ ॥
 अपश्यन्नपि मन्नायस्यत्वात् पश्यन्नियं त्रिलापाश्रयदुःखं दुर्घटं मदद-
 कण्ठत्वात् ॥ २ ॥

ते स्वस्य सीतायाः ॥ ३ ॥

कदलीस्कन्धेति पाठेऽपि स्कन्धः काण्डं निर्गृह्यतुं शक्ता नासि च्यात्सा-
 नमिति श्लेषः ॥ ४ ॥

अलं ते परिहासेन ममबाधावहेन वै ॥ ५ ॥
 विशेषेणाश्रमस्थानि हासोऽयं न प्रशब्दते ।
 अवगच्छामि ते शीलं परिहासप्रियं प्रिये ॥ ६ ॥
 प्रागच्छ त्वं विशालाक्षि ' गृह्योऽयमुटजस्तव ।
 सुव्यक्तं राक्षसैः सीता भक्षिता वा हतापि वा ॥ ७ ॥
 न हि सा विलपन्तं मामुपसप्रैति लक्षण ! ।
 एतानि मृगयूथानि साश्रुनेत्राणि लक्षण ! ॥ ८ ॥
 शंसन्ती हि वदेही भक्षिता रजनीचरः ।
 हा ममाय्य ! कथातामि हा साध्वि ! वरवर्णिनि ! ॥ ९ ॥
 हा सकामाद्य ककेयी द्वि ! मस्य भविष्यति ।
 सीतया सह निर्यातो विना सीतामुपागतः ॥ १० ॥
 कथं नाम प्रवेक्ष्यामि गृह्यमन्नःपुरं पुनः ।
 निर्वीर्य्यं इति लोका मा निदयश्चेति वक्ष्यति ॥ ११ ॥
 कातरत्वं प्रकाशं हि सीतापनयनेन मे ।

ततो वनान्तरं गच्छतीति अभद्राह, कर्णिकारेति ॥ ५ ॥ ६ ॥
 पुनर्भ्रमनिवृत्त्याह, सुव्यक्तमिति ॥ ७ ॥
 उपसप्रैति हासरसंनोपेक्षत इत्यर्थः । भक्षितां शंसन्तीव तत्र बीजं
 साश्रुनेत्राणांति ॥ ८ ॥ ९ ॥
 विना सीतामुपागत इति सकामा भविष्यति त्वया भक्षितयेति
 शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥

निवृत्तवनवासश्च जनकं मिथिलाधिपम् ॥ १२ ॥
 कुशलं परिष्टच्छलं कथं शक्ये निरीक्षितुम् ।
 विदेह्वराजो नूनं मां दृष्ट्वा विरहितं तथा ॥ १३ ॥
 सुताविनाशसन्तप्तो * मोहस्य वशमेव्यति ।
 तात ! एव कृतार्थः स तत्रैव वसतादिति ॥ १४ ॥
 अथवा न गमिष्यामि पुरीं भरतपालिताम् ।
 स्वर्गाऽपि हि तथा हीनः गृह्ये एवमतो मम ॥ १५ ॥
 तन्नासुत्पृष्ट्य हि वने गच्छाद्योध्यां पुरीं प्रभात् ।
 न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथञ्चन ॥ १६ ॥
 गाढमाश्लिष्य भरतो वाच्यो मद्वचनान्वया ।
 अनुज्ञातोऽमि रामेण पालयेति वसुन्धराम् ॥ १७ ॥
 अस्वा च मम कैकेयो सुमित्रा च त्वया मिभो ! ।
 कीशल्या च यथान्यायमभिवाद्या ममाज्ञया ॥ १८ ॥

कातरत्वमश्रुत्वं सं तापनयनेन सीतानाशेन ॥ १२ ॥

तथा सं तथा विरहितं हीनम् ॥ १३ ॥

तात एव कृतार्थः स तत्रैव वसतादिति अर्थमधिकम् । कतकपाठे
 तातो दशरथ एव कृतार्थः । वसतादिति लाट् व्यत्ययेन । दतस्तत्रैव
 स्वर्गे एव वसति न तु जीवन्ती कोशल्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

* दुहितृस्नेहमन्तःप्राः इति वा पाठः ।

रक्षणीया प्रयत्नेन भवता सूक्तचारिणा * ।
 सीतायाश्च विनाशोऽयं मम वामित्रसूदन ! ।
 विस्मरेण जनन्या मे विनिवेद्यस्त्वया भवेत् ॥ १६ ॥
 इति विलपति राधवे तु दोने
 वनमुपगम्य तथा विना मुकेष्या ।
 भयविकलमुखस्य लक्ष्मणोऽपि
 व्यथितमना भ्रममातुरो बभूव ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे रामविला
 पनं नाम द्विप्रष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

पक्षान्तरमादत्ते अथवेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 भयविकलमुखः भयंन विवर्गमुरगः । २० ॥

* युक्तचारिणा इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिराम श्रीरामाये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे त्रिप्रष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

..

भ राजपुत्रः प्रियया विहीनः
शोकैर्न * मोहेन च पीड्यमानः ।
विषादयन् भ्रातरमार्त्तारूपो
भूद्यो विषादं प्रविवेग तीव्रम् ॥ १ ॥
अ लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं
शोकैर्निगम्यो विपुले तु रामः ।
उवाच तर्का व्यसनानुरूप-
मुष्णं विनिःश्वस्य रुदन् मशोकम् ॥ २ ॥
न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी
मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुन्धरायाम् ।

शोक इष्टवियोगजलत्तविशेषः । तत्रान्यं चित्तवैकल्यं मोहः ॥१॥

शोकवशाभिपन्नं परिभूतं विपुलेति राम इति पाठेऽतिशयिते
शोके इत्यर्थः । व्यसनानुरूपं लोकस्या दुःखप्रसङ्गे उचितम् ॥ १ ॥

शोकमनुप्रवृत्तः शोकः शोकानुशोकः सः परम्यरायास्तृतीयार्थे

---

* कामेन इति वा पाठः ।

शोकानुशोको हि परंपराया
 मामेति भिन्दन् हृदयं मनश्च ॥ ३ ॥
 पूर्वं मया नूनमभीष्टानि
 पापानि कर्माण्यमकृतं कृतानि ।
 तत्राद्यमद्यापतितो विपाको
 दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ॥ ४ ॥
 राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः
 पितृन्निनाशो जननीवियोगः ।
 सर्वाणि मे लक्ष्मण ! शोकवेग-
 मापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥ ५ ॥
 सर्वन्तु दुःखं मम लक्ष्मणैदं
 शान्तं शरीरे वनमेत्य गूढन्यम् ।

पक्षी । परम्परयाविच्छेदेन हि यतो मां हृदयं तदधिष्ठानमात्मानं
 मनश्च भिन्दन्नेति प्राप्नोति ॥ ३ ॥

उक्तमेव विस्तरैणाह,—पूर्वमिति । अभीष्टानि चिकीर्षाविष-
 यन्थं प्राप्तानि तत्र तेषां मध्ये केवाञ्चित् विपाकः फलपरिपाकोऽद्यमद्या-
 पतितः प्राप्तः दुःखेन दुःखं दुःखपरम्परामित्यर्थः ॥ ४ ॥

तामेवाह, राज्यैति । एतानि प्रविचिन्तितानि शोकवेगमिदानीन्तनः
 मापूरयन्ति ॥ ५ ॥

सीतावियोगात् पुनरभ्युदीर्गं
 काष्ठैरिवाग्निः सहस्रोपदीप्तः ॥ ६ ॥
 सा नूनमार्या मम राक्षसेन
 ह्यभ्याहता * खं समुपेत्य भीरुः ।
 अघ्रस्वरं सुस्वरविप्रलापा
 भयेन विक्रन्दितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥
 तौ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य
 मदोचितावृत्तमचन्दनस्य ।
 वृत्तो स्तनी शोणितपङ्कदिग्धौ
 नूनं प्रियाया मम नाभिपातः ॥ ८ ॥
 तत्क्षणसुखकम्पदुप्रलापं
 तस्या सुखं कुञ्चितकेशभारम् ।

वनमेत्य प्राप्य शरीरे क्लेशमनुभूयापि सीतासन्निधानात् सव
 शान्तम् अथ सीतावियोगात् पुनरुदीर्गं वृद्धिं प्राप्तं प्रियावियोग एव
 दुःसह इति भावः ॥ ६ ॥

सा राक्षसेन नूनमभ्याहता । तदा खमाकाशं समुपेत्य प्राप्य
 अघ्रं विक्रन्दितवती अपि सम्भाव्यत एवमित्यन्वयः ॥ ७ ॥

लोहितस्य चन्दनस्य हरिचन्दनस्य । लोहितं हरिचन्दनमिति

* बाला हता इति वा पाठः ।

रक्षोवशं नूनमुपागताया
 न भ्राजते राज्जमुखे यथेन्द्रः ॥ ९ ॥
 तां हारपाशस्य मदोचितान्ताम्
 ग्रीवां प्रियाया मम सत्रतायाः ।
 रक्षांमि नूनं परिपीतवन्ती*
 शून्ये हि भिव्या रुधिराशनानि ॥ १० ॥
 मया विहीना विजने वने मा
 रक्षोभिरावृत्य विक्रयमाणा ।
 नूनं विनादं कुररीव दीना
 मा सुक्तवत्यायतकान्तनेत्रा ॥ ११ ॥
 अस्मिन् मया सार्धमुदारशीला
 शिन्नातले पृथमुपोपविष्टा ।

काशात् । शोणितपद्मिभ्यो भद्रगाय राक्षसेर्विशसनदिति भावः ।
 मम नाभिपातः । शरीरस्याभिपातो न जायत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ९ ॥

हारपाशो हाररूपा माता तस्या उचितान्ताम् उचितेऽन्तः प्रान्त-
 भागे वस्यान्ता तां कम्बुवुल्यां ग्रीवांमव्यर्थः । परिपीतवन्तीति पाठे
 रुधिरमिति शब्दः । भविव्यन्ति जातानीति वा शून्ये विजने । १० । ११ ॥

उपोपविष्टा समीपावस्थिता निःशब्दं स्मितं ईषत् सशब्दे
 हासः ॥ १२ ॥

* परिपीडयन्ति इति वा पाठः ।

कान्तस्मिता लक्ष्मण ! जातह्यमा
 त्वामाह भीता बद्धवाक्काजातम् ॥ १२ ॥
 गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा
 प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ।
 अथत्र गच्छेदिति चिन्तयामि
 नैकाकिनी याति हि मा कदाचित् ॥ १३ ॥
 पद्मानना पद्मपलाशनेत्रा
 पद्मानवानेतुमभिप्रयाता ।
 तदप्ययुक्तं न हि मा कदाचित्
 मया विना गच्छति पङ्कजानि ॥ १४ ॥
 कामं त्विदं पुष्पितवृक्षखण्डं
 नानाविधैः पञ्चगणैरुपेतम् ।
 धनं प्रयातानु तदप्ययुक्तं
 एकाकिनी मातिविभेति भीरुः ॥ १५ ॥
 आदित्य ! भो ! लोककृताकृतञ्च ।
 लोकस्य सत्यावृतकर्मसाक्षिन ।

मम प्रियाया नित्यकालं प्रियव्यन्वयः । अत्र गोदावरीयामियं चिन्ता
 यसङ्गतेत्याह, नैकाकिनीति ॥ १३ ॥

एवमयोऽपि गच्छति पङ्कजानि आनेतुमिति श्रेयः ॥ १४ ॥

मम प्रिया सा क्व गता हता वा
 शंसस्व मे शोकहतस्य सर्वम् ॥ १६ ॥
 लोकेषु सर्वेषु न चास्ति किञ्चित्
 यत्ते न नित्यं विदितं भवेत्तत् ।
 शंसस्व वायो ! कुलपालिनीं तां
 मृता हता वा पथि वर्त्तते वा ॥ १७ ॥
 दतीव तं शोकविधेयदेहं
 रामं विभ्रजं विलपन्तमेव ।
 उवाच सोमि त्वरदीनसत्त्वो
 न्याय्ये स्थितः कान्तयुतञ्च वाक्यम् ॥ १८ ॥
 शोकं विस्मृज्याद्य एतिं भजस्व
 सोत्साहता चास्तु विमार्गणे स्याः ।
 उक्त्वाहवन्तो हि नरा न लोके
 मीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥ १९ ॥

अतिविभेति अत्यन्तं भीता भवति ॥ १५ ॥

लोककृताकृतश्रेत्यादिना तादृशसूक्ष्मज्ञानवतस्तज्ज्ञानं सर्वथास्तीति
 भावः ॥ १६ ॥

यत्ते नित्यं विदितं न भवेत्तदस्तु सर्वेषु लोकेषु नैवास्ति अतः सापि
 तव विदितैवेति तां शंसस्वैत्यन्वयः । कुलपालिनीमित्यनेन तस्या मह-
 त्त्वात् तज्ज्ञानं मम नेति वक्तुमशक्यमिति सूचितम् ॥ १७ ॥

इतीव भौमिचिमुदग्रपौरुष
 वृवन्तमार्त्तं रघुवंशमत्तमः ।
 न चिन्तयामास हृतिं विमुक्तवान्
 पुनश्च दुःख महदप्युपागमत् ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वान्मोकोर्ये आरण्यकाण्डे राम
 लक्ष्मणसंवादे नाम त्रिप्रष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

इतीवातीवशब्दो पश्यथि । प्रोक्तनिर्घयदेश तस्मिन् । काव्युत्
 कालाचितम् ॥ २५ ॥ १८ ॥

न चिन्तयामास लक्ष्मणाक्तं शुकमिति न विचारयामास । किन्तु
 धैर्ये त्यक्तवान्वातएव पुनर्दुःखपापत् ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीगमोर्धे रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे त्रिप्रष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

म दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ।
श्रीघ्नं लक्ष्मण ! जानीहि गत्वा गोदावरीं नदीम् ॥ १ ॥
अपि गोदावरीं मीता पद्मान्यानयितुं गता ।
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः पुनरेव हि ॥ २ ॥

एवं शोककारणं चारुद्वारा श्रवणेन रावणस्य मनुष्यत्वबुद्धिदार्ढ्यं
पूर्वकं स्ववध्यत्वमम्पादनयेति बोध्यम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

स्त्रीपुंसलानुषङ्गात्मा देहे नाम्य विजायते ।
किन्तु निर्दोषचेतन्यं मुखनित्यां स्वकां तनुम् ॥
प्रकाशयति मेवेयं जनिर्विषोर्न चापरा ।
तथाप्यमरमोहार्थं परेष्वाच्च क्वचित् क्वचित् ॥
दुःखाज्ञानश्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः ।
कृत्रणादि कृत्राज्ञानं स्वतन्त्राचिन्त्यसद्गुणं ॥
मोक्षाभावाय तेषान्तु दर्शयन्तानजो हरिः ।
कृष्णो ह्यत्यक्तदेहेऽपि त्यक्तदेहस्य देहवत् ॥
लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् ॥

इति । एतेन रावणस्येश्वरत्वबुद्धिप्रतिवन्धेन मोक्षाभावेऽपि शोकफल
मित्युक्तम् । एवं रावणद्वारा सीताहरणमपि तत्पुण्यातिशयनाश्रित

नदीं गोदावरीं रम्यां जगाम लघुविक्रमः ।
 तां लक्ष्मणस्तोर्थवतीं विचित्रा राममब्रवीत् ॥ ३ ॥
 नदीं पश्चात् तीर्थेषु क्रोगतो न षट्शोति मे ।
 कं नु मा देगमापन्ना वै देही क्लेशनाशिनी ॥ ४ ॥
 न हि तं वेद्मि वै राम ! यत् मा तनुमधमा ।
 लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः मन्तापमोहितः ॥ ५ ॥
 रामः ममभिचक्राम स्वयं गोदावरीं नदीम् ।
 म तामुपस्थितो रामः क प्रीतेत्येवमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 भूतानि राक्षसेन्द्रेण वधार्हणं ह्यतामपि ।

तदथतामस्यादनाय । तथा च केदारखण्डे उक्ताख्यायिका - महता तपसा
 ॥ भवलो रावणस्तदधिकतपोबलं विना जेतुमशक्यो देवाश्च स्वयं तद-
 धिकं तपःकर्तुमक्षमा अतस्तेषां कार्यमत्यन्तानुचितमीतानुरागमोहानु-
 दितसंपादनेन रावणस्य तपोवीर्यभ्रंशं संपाद्य कर्तव्यमिति लक्ष्मणा सह
 विचार्य तदर्थं विष्णुः सीतया ब्रह्मविद्यया सह्रावतीर्णं इति ॥ १ ॥ २ ॥

लघुविक्रमः अलम्बितपादन्यासः तीर्थवतीम् अवनारवतीं पुरा-
 दकवतीञ्च ॥ ३ ॥

न षट्शोति मे वाक्यमिति शेषः ॥ क्लेशनाशिनी सति दर्शनं इति
 भावः ॥ ७ ॥

तं देगम् ॥ ५ ॥

तां गोदावरीम् ॥ ६ ॥

न तां शशंसुरामाय तथा गोदावरी नदी ॥ ७ ॥
 ततः प्रचोदिता भूतेः शंस चास्मै प्रियामिति ।
 नच मा वदत् भीता वृष्टा रामेण शोचता ॥ ८ ॥
 रामेणस्य च तदृपं कर्मोपि च दुःखात्मनः ।
 ध्यात्वा मयात्तु वेदहीं मा नदी न शशंस ह ॥ ९ ॥
 निराशस्त तथा नद्या भीताया दर्शने कृतः ।
 उवाच रामः सोनिर्वां भीतादर्शनकर्णितः ॥ १० ॥
 एषा गोदावरी मया ' किं तन्न प्रतिभायते ।
 किन्तु 'त्वत्प्रण' 'वृष्ट्यामि ममेव जनकं वचः ॥ ११ ॥
 मातरत्रैः वेदिया विना तामहमप्रियम् ।
 या मे राज्यविहीनस्य वने वन्द्येन जीवतः ॥ १२ ॥
 सर्वं व्यपनयच्छोकं वेदही क्वतु मा गता ।

भूतानि उक्तस्वपेण पृथग्प्रमानानि राक्षसेन्द्रेण हृतां ज्ञात्वापि
 रक्षोभयाद्गोदाया न शशंसुः । तथा गोदावरी च न शशंसेत्यर्थः ॥७॥
 तथाभूतेरस्मै भीता शंसति प्रचोदितापि गोदावरी पृष्टापि
 नावदत् ॥ ८ ॥

तच्च हेतुः शवणस्मृति ॥ ९ ॥

नद्या सीतामशंसन्त्या रामः सीतादर्शने निराशः कृतः इयं गोदा
 वरी दिव्यदेवता न व्रते अतस्तदर्शनं दुर्लभमिति निराशोऽभूत् ॥ १० ॥
 तदुवाच शशंसति ॥ ११ ॥ १० ॥ १३ ॥

जातिवर्गविहीनस्य वैदेहीमण्यपश्यतः ॥ १३ ॥
 मन्वे दीर्घा भविष्यन्ति रात्रयो मम जायतः ।
 मन्दाकिनीं जनस्थानमिमं प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १४ ॥
 सर्वाण्यनुचरिष्यामि * यदि भीता हि कभ्यते ।
 एतं महामृगा वीर ! मामीक्षन्ते पुनः पुनः ॥ १५ ॥
 वक्तुकामा इव हि मे इङ्गितान्युपलक्षये ।
 तांस्तु दृष्ट्वा नगर्याधो राघवः प्रत्यवाच ह ॥ १६ ॥
 क्व सीतेति निरीक्षन् तं चाप्यमरुद्गथा गिरा + ।
 एवमुक्त्वा नरेन्द्रेण ते मृगाः महमोक्षिताः ॥ १७ ॥
 दक्षिणाभिमुखः सर्वं दर्शयन्तो नभःस्थानम् ।

मन्दाकिनीं काचिन्नदीं प्रस्रवणस्तदाग्नेयां गिरिः ॥ १४ ॥
 सर्वाण्यनुचरिष्यामि अन्वचरवत मेविष्यामि ॥ १५ ॥
 एषामिङ्गितानि तथापलक्षये यथा वक्तुकामा इवमेत्यर्थः ॥ १६ ॥
 निरीक्षन् मृगचेष्टाज्ञानाथ स्वप्नदृष्टिं कुर्वन् । एवमुक्त्वा एवं
 पृष्टाः ॥ १७ ॥
 नभःस्थलं दर्शयन्तः उन्मुखतयाकाशावलीकनेङ्गितेनेत्यर्थः । द्विय-
 माणा सीता यां दिशमभ्यपद्यत ॥ १८ ॥

* मंहृष्टो विचरिष्यामि इति वा पाठः ।

! दृष्ट्वा इति वा पाठः ।

मैथिली ह्रियमाणा सा दिशं यामभ्यपद्यत ॥ १८ ॥
 तेन मार्गेण गच्छन्तो निरीक्षन्ते नराधिपम् ।
 येन मार्गञ्च भूमिञ्च निरीक्षन्ते स्म ते मृगाः ॥ १९ ॥
 पुनर्नदन्तो गच्छन्ति * लक्ष्मणेनोपलक्षिताः ।
 तेषां वचनसर्वस्वं लक्षयामास चेङ्कितम् ॥ २० ॥
 उवाच लक्ष्मणो धीमान् ज्येष्ठं भ्रातरमार्त्तवत् ।
 क भीतेति त्वया पृष्टा यदि मे महमोत्थिताः ॥ २१ ॥
 दर्शयन्ति क्षितिञ्चैव दक्षिणाञ्च दिशं मृगाः ।
 साधु गच्छावहे देव ' दिशमेताञ्च नैर्च्छतीम् ॥ २२ ॥
 यदि तस्यागमः कश्चिदार्या वा साय लक्ष्यते ।
 चाढमित्येव काकुत्स्थः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ २३ ॥

तेन मार्गेण दिग्मार्गेण गच्छन्तो धावन्तो नराधिपं रामं निरी-
 क्षन्ते । एवमङ्कितं लक्ष्मणाऽपश्यदित्याह, येनेति । येन हेतुना मार्ग-
 माकाशमार्गं पुनर्भूमौ गमनाय भूमिञ्च निरीक्षन्ते ॥ १९ ॥

पुनश्च मार्गं दर्शयितुमिच्छन्तो लक्ष्मणेनोपलक्षितास्तेषामिङ्कितं
 लक्ष्मणो लक्षयामासेत्यर्थः । आकाशमार्गेण गत्वा दक्षिणदिशि दूरे
 स्थापिता सोता दक्षिणदिशि गच्छतेत्येवं तदिङ्कितम् । तेषाञ्च वचनसर्व-
 सभृतं स्वयं लक्षयामास ततो ज्ञात्वा भ्रातरमप्युवाचेत्यर्थः । आर्त्तवत्
 आर्त्तार्हम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

* पुनश्च मार्गमिच्छन्तः इति वा पाठः ।

लक्ष्मणानुगतः श्रीमान् वीचमागो वसुन्धराम् ।
 एवं सम्भाषमाणो तो अन्येऽन्ये स्नातरावुभौ ॥ २४ ॥
 वसुन्धरायां पतितपुष्पमार्गमपश्यताम् ।
 पुष्पवृष्टिं निपतितां दृष्ट्वा रामो महीतले ॥ २५ ॥
 उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखितं वचः ।
 अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण ! ॥ २६ ॥
 अपिनद्भानि वैदेह्या मया दत्तानि कानने ।
 मन्ये सूर्य्यश्च वायुश्च मेदिनी च यशस्विनी ॥ २७ ॥
 अभिरक्षन्ति पुष्पाणि प्रकुर्वन्तो मम प्रियम् ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं पुरुपर्धभम् ॥ २८ ॥
 उवाच रामो धमात्मा गिरिं प्रस्त्रवणाकुलम् * ।
 कश्चित् चितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ २९ ॥

लक्ष्मणागमः तस्या आगम इत्यर्थः । आर्षा दीधः । ज्ञापकं वस्तु
 दृश्येतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पतितपुष्पमार्गे पतितपुष्पशृतं मार्गम् ॥ २५ ॥

अभिजानामि प्रत्यभिजानामि ॥ २६ ॥

अपिनद्भानि केषापाणे बद्धानि । अस्नानत्वेन रविः । अपनयनेन
 वायुः । धारणेन वसुन्धरा । मत्प्रियं सीताज्ञापनरूपं प्रकुर्वन्तो रक्ष-
 न्तीति मन्ये ॥ २७ ॥ २८ ॥

* प्रस्त्रवणाभिधम् इति वा पाठः ।

रामा रभ्ये वनोद्देशे मया विरहिता लया ।
 क्रुद्धोऽववीक्षिरिं तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३० ॥
 तां हेमवर्णां हेमाङ्गीं मीतां दर्शय पर्वत ! ।
 यावत् मानूनि सर्वाणि न ते दिध्नंमयाम्यहम् ॥ ३१ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण पर्वतो मंथिलीं प्रति ।
 दर्शयन्नैव तां मीतां * नादर्शयत राघवे ॥ ३२ ॥
 ततो दाशरथी राम उवाच च शिन्नोक्षयम् ।
 मम बाणाग्निनिर्दग्धा भस्मीभूता भविष्यमि ॥ ३३ ॥
 असेव्यः भवेत्स्यैव निष्कृण्णद्रुमपल्लवः ।
 इमा वा भरितश्चाद्य गोपयिष्यामि लक्ष्मण ! ॥ ३४ ॥
 यदि नाख्याति मे मीतामद्य चन्द्रनिभाननाम् ।
 एवं प्ररूपितो रामो दिधन्नन्नैव चक्षुषा ॥ ३५ ॥

मया विरहिता कश्चिदस्य वनोद्देशे सर्वाङ्गसुन्दरी दृष्टा ॥ २९ ॥
 क्रुद्धस्तदधिष्ठातृदेवताद्देशेन क्रोधः ॥ ३० ॥
 हेमाङ्गीमित्यनेन लावण्यमुक्तम् ॥ ३१ ॥
 दर्शयन्नैव वक्ष्यमाणलिङ्गद्वारा नादर्शयद्वा ग्राहिल्येन साक्षादिति
 शेषः । राघवे तद्विषये ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 दिधन्नन्नैव नतु वास्तवीदिधन्नोति भावः ॥ ३५ ॥

* शंमन्नैव ततः मीताम् इति वा पाठः ।

ददृशं भूमौ निष्क्रान्तं राजसभ्यं परं महत् ।
 वस्त्राया रामकाङ्क्षिण्याः प्रघ्रायन्त्या इतस्ततः ॥ ३६ ॥
 रामसेनानुसृष्टाया वैदृच्याय पदानि तु ।
 मममीक्ष्य परिक्रान्तं भीताया राजसभ्यं च ॥ ३७ ॥
 भग्नं धत्तश्च तृणी च विकीर्णं वज्रधा रथम् ।
 संभ्रान्तहृदयो रामः शशंभुं भ्रातरं प्रियम् ॥ ३८ ॥
 पश्य लक्ष्मण ! वैदृच्या कीर्णाः कनकविन्दवः ।
 भृषणानां हि सौमित्रे ! मण्ड्यानि विविधानि च ॥ ३९ ॥
 तत्रविन्दनिकाशं च चित्रैः क्षतप्रविन्दुभिः ।
 व्यावृतं पश्य सौमित्रे ! सर्वतो धरणीतलम् ॥ ४० ॥
 मन्ये लक्ष्मण ! वैदृही राजसभैः कामरूपिभिः ।
 भित्वा भित्वा विभक्ता वा * भक्षिता वा विष्यति ॥ ४१ ॥

निष्क्रान्तं प्रवृत्तविक्षिप्तं महदव्यायतविक्षृतम् ॥ ३६ ॥

अनुसृष्टाया अनुग्रहमानायाः जटायुवृद्धसमर्थे भीतां राजसेन
 भूमौ विष्टज्य पुनर्यहगादेवमुक्तिः । परिक्रान्तं परिवृतं एतत् सर्वं
 ममीक्ष्य भ्रातरं शशसेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कनकविन्दवः भृषणावयवोभृतस्वर्गशकलानि ॥ ३९ ॥

* विभक्ताङ्गः इति वा पाठः ।

तस्या निमित्तं भीताया दधोत्रिवदमानयोः ।
 बभूव थुङ्गं मोमिवे । धोरं राजमघोरिह ॥ ४८ ॥
 सुक्तामण्डितं चेटं समगीयं विभ्रमितम् ।
 धरण्यां पतितं मौम् । कस्य भयं महदनुः ॥ ४९ ॥
 राजमानामिटं तत्र । सुराणामथवापि वा ।
 तरुणादित्यसंकाशं वैदृथ्यगुलिकाचितम् ॥ ४४ ॥
 विशीर्षं पतितं भूमौ कण्ठं कस्य काञ्चनम् ।
 कृतं शतशलाकत्रादित्यमान्योपशोभितम् ॥ ४५ ॥
 भयदण्डमितं मौम् । भूमौ कः निपातितम् ।
 काञ्चनोरश्वदाश्लेसे पिशाचवदनाः स्वराः ॥ ४६ ॥
 भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रणे ।
 दीपपावकसंकाशो द्युतिमान् समरध्वजः ॥ ४७ ॥

भूधणानामिति पूर्वान्वयिः । तत्रविन्दुनिकाशेस्तपनीयविन्दुसदृशो
 द्युतजविन्दुभिः रुधिरविन्दुभिः ॥ ४ ॥

मन्त्रे इति । इमं रुधिरविन्दुवः सतीतिमित्तं मुन्दोपसुन्दवद्-
 युद्धमानया रत्नमोर्विति विकल्पालङ्कारः श्लोकद्वयेनाक्तः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥

वैदृथ्यगुलिकाचितं वैदृथ्यमण्यलंकृतम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

काञ्चनोरश्वदाः काञ्चनमथतनुत्राणाः ॥ ४६ ॥

समरे स्वामिप्रकाशकौध्वजा यत्र स समरध्वज इति रथविशेषार्थं

अपविद्धश्च भग्नश्च कस्य मांशामिको रथः ।
 रथाक्षमात्रा विशिखाभपनीर्वाभ्रुषणाः ॥ ४८ ॥
 क्षत्रिणे निहता चाणाः प्रकीर्णा घोरदशैनाः ।
 शरावैः शरैः पर्यान्निधन्तो पश्य लक्षणम् ॥ ४९ ॥
 प्रतोदाभीषुहन्तोऽयं कश्च वा शरार्थहृतः ।
 पदवी पुरुषस्यैषा व्यक्तं कस्यापि रत्नम् ॥ ५० ॥
 वैशं शतगुणं पश्य मम तेजीवितान्तकञ्च ।
 लघोरद्भुदर्थैः शोभन् रत्नैः कामरूपिभिः ॥ ५१ ॥
 हता मृता वा वैदेही भजिता वा तर्पास्वनी ।
 न धर्मस्त्रायते सीता ह्रियमाणां महावने ॥ ५२ ॥
 भजिताया हि वैदेह्यां हतायामपि लक्षणम् ।

तादृशो रथः अपविद्धः पण्डित्य पातितो मद्रथैर्युत्तरेणान्वयः । केचित्तु
 अजापविद्धः धस्तः रथां भग्न इत्यन्यवसाहः ॥ ४७ ॥

रथाक्षमात्राः चतुःशताङ्गुलदीर्घाः विशिखाः फलभागा इत्यर्थः । ४८
 निहताः परंशु शोभन् । शरावैः शरैः ॥ ५० ॥

प्रतोदः तोत्रं अभोधवः प्रयहाः । ५० ॥

कस्यापि रान्तमपुण्यश्लेषा पदवी पदमङ्गारमार्गः । अतो मम तैः
 शान्तैः सह एतन्निसित्तजं वैशं पूर्ववैराद्भुतगुणं सत् तेषां जीवितान्तकं
 जीवितस्यान्तकं अन्तरूपं सम्यङ् पश्य ॥ ५१ ॥

एवं रक्षाभिः सीताविपत्तिं निश्चित्य धर्मं निन्दति नेति । यतः

के हि लोके प्रियं कर्तुं शक्ताः भौम्ये ! ममेश्वराः ॥ ५३ ॥
 कर्त्तारमपि लोकानां पुत्रं करुणवेदिनम् ।
 अज्ञानादवमन्येरन् सर्वभूतानि लक्ष्मण ! ॥ ५४ ॥
 मृदु लोकाहिते युक्तं दानं करुणवेदिनम् ।
 निर्बीर्ये इति मन्यन्ते वृत्तं मां तिरशेषराः ॥ ५५ ॥
 मां प्राप्य हि गुणो गौणः संवृत्तः पश्य लक्ष्मण !
 अद्यैव सर्वभूतानां रत्नमामभवाय च ॥ ५६ ॥

मांतां घर्मा न चायते । एवञ्च भक्तिवाथां कृताया वा वैदेह्यां के हि
 लोके मम प्रियं कर्तुं शक्ताः न केऽपि । भर्तारमप्ये तेषामाकहितकरता
 इति भावः ॥ ५३ ॥ ५३ ॥

अथ पाण्डुमेवावलम्बितुं तन्वै घतया काङ्क्षिन्नाकस्थितिमाह, कर्त्तार
 मिति । सर्वलोकस्यात्यन्तस्थितिर्मां हारकर्त्तारमपि । अत्यादिप्रसिद्धयत्नं
 त्रिपुरसंहारादिविषयकाल्यन्तशोर्ध्वान्तं ममेश्वरमपि करुणवेदिनं करुणं
 यथा तथा वेदितुं शक्यमस्य तं दयादृष्ट्या । यथोच्यते मज्जानात् तद्वैभवा-
 ज्ञानादवमन्येरन् किमयं कुपितोऽपि क्रियति इति न गणयन्ती
 त्यर्थः ॥ ५४ ॥

यदेवमते मृदुमिति । लोकाहिते पाण्डुरौल्यसम्पादने युक्तं युक्तं
 चित्तम् । अतएव मृदुस्यभावे दानं नानाप्रकारेण दुर्विषयप्रवृत्ति-
 रहितेन्द्रियवर्गे मां । तिरशेषरा इन्द्राद्या निर्बीर्ये मन्यन्ते यतः सीता-
 चरणं न कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

संहृत्यैव शशिज्योत्स्वां महान् सूर्य्यं द्वोदितः ।

संहृत्यैव गुणान् सर्वान् मम तेजः प्रकाशते ॥ ५७ ॥

नैव यत्ता न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।

किन्नरा वा मनुष्या वा भुखं प्राप्स्यन्ति लक्ष्मण । ५८ ॥

ममास्त्रबाणमम्यर्णाकाशं पश्य लक्ष्मण ।

अस्मयातं करिष्यामि ह्यद्य त्रैलोक्यचारिणाम् ॥ ५९ ॥

सन्निरुद्धग्रहगणमाचारितनिशाकरम् ।

विप्रनष्टानलमरुद्भास्करद्यतिसंवृतम् ॥ ६० ॥

विनिर्मथितशैलाग्रं प्रुख्यमाणजन्माश्रयम् ।

तस्मात् पौरुषमेवावलम्बनीयमित्याह गुणोऽपि सार्धवारिणीं प्राप्य
दोषोऽनिष्टसाधनं हत इति हतांतं त्यक्त्वा पौरुषमवलम्बे । पश्य अथ
मम तेज एव प्रकाशते । सर्वभूतानामभवाय नाशाय शशिज्योत्स्वां
संहृत्यैव प्रलयकालादिना महासूर्य्यं इव । शशिज्योत्स्वात्सुत्यान् माम-
कान् गुणान् संहृत्यैव रविवत्तेजा मदीयं प्रकाशते पश्यत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
तदेव प्रपञ्चयति, नैवेति ॥ ५८ ॥

पश्य । अचिरादेवेति शंघः । त्रैलोक्यचारिणामसंघातं बाणावर-
णात् क्रियाराहित्यं यथा भवति तथा करिष्यामि ॥ ५९ ॥

सन्निरुद्धप्रचारो ग्रहगणो यत्र तत्रैलाक्यं विप्रनष्टा अनलादि-
द्युतयो यत्र तत्र तत् संवृतं तममा संवृतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

ध्वस्तदमन्ततागुल्मं विप्रनाशितभागरम् । ६१ ॥
 त्वं लोकायन्तं करिष्यामि संयुक्तं कालकर्मणा ।
 न तां कुशन्निनीं भीतां प्रदास्यन्ति ममेश्वराः ॥ ६२ ॥
 अस्मिन् सुहृत्तं मोमिवे । मम द्रक्ष्यन्ति विक्रमम् ।
 वाकाशसुत्पतियन्ति सवभूतानि लक्ष्मण ! * ॥ ६३ ॥
 ममाकुलममर्थ्यादं जगत्पश्याद्य लक्ष्मण ! ।
 आकर्ण्युर्गुरुरपुभिर्जीवलोकदुरावरैः ॥ ६४ ॥
 करिष्ये भयिणीहेतोरपिशाचमराक्षसम् ।
 मम रोषप्रवृत्तानां विशिखानां बलं सुराः ॥ ६५ ॥
 द्रक्ष्यन्त्यद्य त्रिसुक्तानाममर्षाद्दूरगामिनाम् ।
 नैव देवा न देतेषां न पिशाचा न राक्षसाः ॥ ६६ ॥

कालकर्मणा कालमार्थ्यं कर्म नाशस्तेन कालधर्मगेति पाठेऽपि तद्रूपेण
 कालधर्मगत्यर्थः तत्पुरुषेऽनिजार्धः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥
 अमर्षादं त्यक्तस्वप्रकृत्यवस्थानं जीवलोकेन दुरावरैः दुर्निवारैः ।
 दुरावरप्रणयः खलन्तः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

* मम चापशुणो नमुक्तेर्वाणजालैर्निरन्तरम् ।
 मदितं मम नाराचैर्ध्वस्तध्रान्तमृगद्विजम् ॥

इत्यतिरिक्तं केचित् पठन्ति ।

भविष्यन्ति मम क्रोधात् त्रैलोक्येऽपि प्रणाशिते ।
 देवदानवयक्षाणां लोका ये रक्षामामपि ॥ ६० ॥
 बद्धधा निपतियन्ति वाणोधैः शकलीकृताः ।
 निमैर्यादानिमान् लोकान् करिष्ये मम मायकैः ॥ ६१ ॥
 हृतां मृतां वा मौमिन् न दास्यन्ति ममेश्वराः ।
 यथारूपां हि वेदेहीं न दास्यन्ति यदि प्रियाम् ॥ ६२ ॥
 नाशयामि जगत् सर्वं त्रैलोक्यं मचराचरम् ।
 यावद्दृशनमस्या वै तापयामि च मायकैः ॥ ७० ॥
 इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षः स्फुरमानोऽष्टमंशुटः ।
 वल्कलाग्निमावध्य जटाभारमवन्धयत् ॥ ७१ ॥
 तस्य क्रुद्धस्य रामस्य तथाभूतस्य धीमतः ।
 त्रिपुरं जघ्नपः पूर्वं क्रुद्धस्यैव बभौ तनुः ॥ ७२ ॥
 लक्ष्मणादथ चादाय रामो निष्पीड्य कामुकम् ।
 शरमादाय मन्दीप्तं घोरमाशीं शोषमम् ॥ ७३ ॥
 मन्दधे धनुषि श्रीमान् रामः परपुरञ्चयः ।
 युगान्ताग्निरिव क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥

देवादयो न भविष्यन्ति । प्रत्येकं सर्वं नाशयन्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६८ ॥
 यथारूपां यथापूर्वस्वभावाम् । अत्र न दास्यन्तीति पौनरुक्त्यं
 क्रोधातिशयान्न दोषाय ॥ ६६ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

यथा जरा यथा मृत्युर्दया कालो यथाविधिः ।

नित्यं न प्रतिहन्त्यन्ते सर्वभूतैषु लक्ष्मण ! ।

तथाहं क्रोधमंशुको न निवार्याऽस्मत्प्रमंशयस् ॥ ७५ ॥

पुरेव चारुदतीर्मानन्दितां

दिशन्ति भीतां यदि नाद्य मैथिलीम् ।

निष्पीय दृष्टमृष्टिबन्धेन गृहीत्वा ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

यथा जरादनादिनयालोस्तथाहमस्मात् कर्मणः केनापि वारयित्
मणकः । विधिर्देवस् । विधिर्विधाने देवोऽपि इति कौणः ॥ ७५ ॥

पुरेवेति अत्र पुरेत्वावर्गते पुरेव परंरूपसदृशरूपवतीं पुरा न
दिशन्ति न दास्यन्ति त्वर्थः । परिवर्त्तयामि नाशयामि नन्वेवविधः
क्रोधः कथमस्य किमर्थं सति चेच्छुणु । मनुष्यदंष्ट्रधारणेन तद्व्यवहार-
नटनमेवेत् । किञ्च इदृशदुःखकाले अथ क्रोधाभावे रावणो मनुष्य-
बुद्धिं कुर्यात् । तथाच तद्वधाणकः स्यादित्येतदर्थश्च सः । मृत्युं
मरणधर्मण योजयामि इत्यादिवचोऽपि रावणवचोवदेव आरो-
पितक्रोधमुलकत्वात् अतएव शरैर्विधमिध्यामीत्युक्तः । लक्ष्मणस्तु
तत्त्वज्ञोऽपि तददेवातत्त्वञ्च इव तन्मायामाहितो वा प्रलयकालिकरोद्र-
शक्त्यावेशं संभाव्यानुनयति स्म । किञ्चास्य क्रोधस्यारोपितत्वाभावे अद्य
सेताया अलाभे सर्वे जगत् परिवर्त्तनं प्रतिज्ञाय कथं लक्ष्मणप्रार्थनायापि
तामन्यथेत् अन्यथा केकेथ्ये क्रतां वनवासप्रतिज्ञां कथं कौशल्या-
वचसा न त्यक्तवान् तस्मात् सा यथार्था इयं तु आरोपितेत्येव सारम् ।

मद्देवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं

जगत् सर्गान्नं परिवर्त्तयाम्यहम् ॥ ७६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे पौरुषप्रक-
टनं नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अनेन व्यवहारेण कौशादिकाले कृताया अशुक्ताया र्षिपि प्रतिज्ञाया
अपानने अत्यन्तदोषाभाव इत्यपि सूचितम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीगमाभिर्गमि श्रीगमोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चपष्टितमः सर्गः ।

तप्यमानं तदा रामं भीताहरणकर्णितम् ।
लोकानामभवे युक्तं सांवत्तकमिवानलम् ॥ १ ॥
वीज्यमाणं धनुः सज्जं निःशसन्तं पुनः पुनः ।
दग्धुकामं जगत् सर्वं युगान्ते च यथा हरम् ॥ २ ॥
अदृष्टपूर्वं संकुद्धं दृष्ट्वा रामं स लक्ष्मणः ।
अववीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं सुखेन परिगुप्यता ॥ ३ ॥
पुरा भूत्वा सृद्दन्तिः सर्वभूतहिते रतः ।
न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं ज्ञातुमर्हसि ॥ ४ ॥
चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्य्य गतिर्वायौ भुवि चमा ।
एतच्च ज्ञियतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥ ५ ॥

अभवे नाशे युक्तमुद्युक्तम् । सांवत्तकं पलयकालिकम् ॥ १ ॥

हरं कालाभिरुद्धम् ॥ २ ॥

अदृष्टपूर्वे पूर्वमेवं कदाप्यदृष्टसंहारणत्रयविशं संकुद्धं रामं दृष्ट्वा
रामसत्रवीदिति रामपदद्वयसम्बन्धः । मुखपरिशीघो लोकविनाश
भयेन ॥ ३ ॥

प्रकृतिं सर्वभूतहितत्वरूपाम् ॥ ४ ॥

एकस्य नापराधेन लोकान हन्तुं त्वमर्हसि ।
 ननु जानामि कस्यायं भग्नः सांग्रामिको रथः ॥ ६ ॥
 केन वा कस्य वा हेतोः सायुधः सपरिच्छदः ।
 खुर*नेमिजतयायं सिको रुधिरचिन्दुभिः ॥ ७ ॥
 दृशो निर्वृत्तमंग्रामः सुघोरः पार्थिवात्मज ।
 एकस्य तु विमर्दायं न द्वयोर्वदतां वर । ॥ ८ ॥
 न हि वृत्तं हि पश्यामि वलस्य महतः पदम् ।
 नैकस्य तु कृते लोकान विनाशयितुमर्हसि ॥ ९ ॥

एतच्च उक्तचतुष्टयञ्च अमुक्तम यथास त्वयि नियतमित्यर्थः । ॥ ६ ॥
 एकस्यापराध इति कथं जायते तत्राह, नन्विति । ननु जाना-
 म्येक एवापराध इति कृतस्तत्राह । कस्यचिदेव न केषाञ्चिदित्यर्थः ।
 सायुधपरिकर्मा भय इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

स केन भयः केन हेतुनेत्येतच्च न जानामीति शेषः । खुरनेमिजत-
 त्वादिविशिष्टेऽयं दृशो निर्वृत्तमंग्रामो दृश्यते इति शेषः । एवंभूते
 हेतुभिरयं विमर्दः संग्राम एकस्य रथिकस्य केनचित् महत् न तु रथि-
 कयोस्ति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तदेवाह नहीति । वृत्तं भुवि कृतचिह्नम् । अत एकस्य कृते लोक-
 नाशो न युक्तः ॥ ९ ॥

* रथ इति वा पाठः ।

युक्तदण्डा हि मृदवः प्रशान्ता वसुधाधिपाः ।
 सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः ॥ १० ॥
 कोऽनु दारप्रणाशन्ते साधु मन्येत राघव ! ।
 सरितः मागराः शैला देवगन्धर्वदानवाः ॥ ११ ॥
 नालं ते विप्रियं कर्तुं दीक्षितस्यैव साधवः ।
 येन राजन् ! हता भीता तमन्वेपितुमर्हामि ॥ १२ ॥
 महितीयो धनुष्याणिः महायैः परमर्षिभिः ।
 समुद्रं वा विचेख्यामः पर्वतांश्च वनानि च ॥ १३ ॥
 गृहाश्च विविधा घोरान् पद्मिन्यो विविधान्तथा * ।
 देवगन्धर्वलोकांश्च विचेख्यामः सभाहृताः ॥ १४ ॥
 यावन्नाधिगमिष्यामस्तत्र भार्यापहारिणम् ।

युक्तदण्डा यथापराधदण्डाः । मृदवाऽकठिनाः ॥ १० ॥
 किञ्च यदि त्वहारप्रणाशो लोककर्तृको लोकानुमते वा स्याद् युक्तं
 तत्राशनं नैवमस्तीत्याह, कोन्विति ॥ ११ ॥
 सरितादयस्ते विप्रियं कर्तुं नालं न समर्थाः न स्पृहावन्तो वा
 दीक्षितस्य यजमानस्य साधुषो ज्ञानसम्पन्ना ऋत्विगादयो यथा विप्रियं
 शशादि दातुं व्यंग्यं वा कर्म कर्तुमसमर्थास्तद्वत् ॥ १२ ॥
 महितीयः अहं द्वितीयः सहायो यस्य सः समुद्रादिस्थाश्रमेषु विच-
 यनाथे परमर्षिभिः महायैरित्युक्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

* नन्दिनीः पार्व्वतीस्तथा इति वा पाठः ।

न चेत् माम्ना प्रदास्यन्ति पत्नीं ते त्रिदशेश्वराः ।

कोशलेन्द्र ! ततः पश्चात् प्राप्तकालं * करिष्यमि ॥ १५ ॥

शीलेन माम्ना विनयेन भीता

नयेन न प्राप्स्यमि चेन्नरेन्द्र ! ।

ततः मसुत्माद्य हेमपुंगव-

महेन्द्रवज्रप्रतिमैः शरौघैः ॥ १ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

प्रबोधनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

यदि अस्मदिच्छयनेनाशक्यातव्याप्तिः स्यात् । ततः परं देवाः
सर्वज्ञा यदि ते पत्नीं पत्नीवार्त्तां न दास्यन्ति । ततः पश्चात् प्राप्तकालं
चतुर्थीपापयं दग्धं तेषु करिष्यमि ॥ १५ ॥

शूलं मुचरिञ्चं माम् साशुवादः विनयः प्रथयः नया नीतिः ॥ १६ ॥

* वाणमोक्षम् इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिगमे श्रीरामोये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

पटप्रथितमः सर्गः ।

तं तथा शोकमन्तप्रं विन्वपन्तमनायवत् ।
मोहेन महता युक्तं परिद्यूनमचेतमम् ॥ १ ॥
ततः मौमिविराश्यास्य मुहूर्त्तादिव लक्ष्मणः ।
रामं मखोधयामास चरणौ चाभिपीडयन् ॥ २ ॥
महता तपसा चापि महता चापि कर्मणा ।
राजा दशरथेनाभीक्ष्ण्योऽमृतमिवामरैः ॥ ३ ॥
तत्र चैव गुणैर्बद्धस्वद्वियोगान्महीपतिः ।
राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथा श्रुतम् ॥ ४ ॥
यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुत्स्थ ! न सहिष्यसे ।
प्राकृतशान्पमत्वय इतरः कः सहिष्यति ॥ ५ ॥

एवं क्रोधमुपशम्य सहजप्रकृतिप्राप्तये बोधयति लक्ष्मणो रामम् ।
तमिति । परिद्यूनं क्षीणम् अचेतसम् अस्वस्थचित्तमिव ॥ १ ॥
मुहूर्त्तादिव मुहूर्त्तादेव ॥ २ ॥
बोधनप्रकारो महतेत्यादि । तपसा पुत्रकामनया कृतेन त्रतादिना
कर्मणा ऋष्यश्रुतज्ञानयनपूर्वकमहायागेन ॥ ३ ॥
भरतस्य मुग्धादिति शेषः । यथा यथावच्छतम् ॥ ४ ॥

आश्वमिहि नरश्रेष्ठ । प्राणिनः कस्य नापदः ।
 मंसृशंत्यग्निवद्वाजन । क्षणेन व्यपयान्ति च * ॥ ६ ॥
 लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नहपात्मजः ।
 गतः शक्राण मालोक्यमनयस्ते ममसृशत् ॥ ७ ॥
 महर्षि र्था वमिष्ठसु यः पितुर्नः पुरोहितः ।
 अज्ञा पुत्रगतं जज्ञे तथेवास्य पुनर्हृतम् ॥ ८ ॥

इतरः क इति । यद् यदा चरति श्रेष्ठस्तत्तदेवतरो जन इत्युक्तेः ।
 मत्यावतारस्त्विह मर्त्याणि क्षणमिति भागवतोक्तरीत्या लोकानि क्षणाद्य
 मपि त्वदवतारादिति भावः ॥ ५ ॥

आश्वमिहाति । नह वै शारीरस्य मतः प्रियाप्रिययोः परहितमि-
 स्तीति श्रुतेः ॥ ६ ॥

तदेव विलुणाति । लोकेति । यद्य औपाधिकदस्वमस्वस्या लोकस्य
 शारीरिणः स्वभाव एव तदेवाह । ययातिरिति । अनयोऽनयमनं दस्ते
 तच्च स्वर्गाद् भ्रंशरूपं ममसृशदित्यनेन अचिरस्थितिकस्पर्शमाचार्य-
 केन पुनरविलम्बनेन दौहित्रप्रयुक्तसंख्योत्तरकालिकदस्वमिलनिरूप्यस्य
 सूचिता ॥ ७ ॥

यो महर्षिः यः पुनर्नः पितुः पुरोहितस्तस्य पुत्रगतं जज्ञे अज्ञा
 गकाज्ञा च पुनर्विश्वामित्तेण हतम् । पूर्वं सुखान्तर्कालिकदस्वानन्तरं

* दुःखितो हि भवान लोकान्मेजमा यदि धत्स्यसे ।

आर्त्ताः प्रजा नरव्याघ्र ! क तु याम्यन्ति निर्दृतिम् ॥

इत्यतिरिक्तं कौपत्युत्तंति ।

याचियं जगतो माता सर्वलोकनमस्कृता ।
 अस्यास्य चननं भृमेदृश्यते कोमलेयुर ' ॥ ८ ॥
 यो धर्मो जगतां नेत्रो यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 आदित्यचन्द्रा ग्रहणमभ्युपेतो महाबलौ ॥ १० ॥
 समहान्यपि भूतानि देवाश्च पुरुपर्षभ ।
 न देवस्य प्रसुञ्चन्ति सर्वभूतानि देहिनः ॥ ११ ॥
 शक्रादिष्वपि देवेषु वर्त्तमानो नयानयो ।
 श्रूयते नरशार्दूल ! न त्वं व्यथितुमर्हसि ॥ १२ ॥
 मृतायामपि वेदेच्छां नष्टायामपि राघव ! ।
 शोचितुं नर्हिसे वीर ! यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ १३ ॥
 त्वहिधा नहि शोचन्ति मततं सर्वदर्शनाः ।

मृतं योग्यतयाक्ताच्च सुखानन्तरं दुःखमुक्तं एवञ्च महतामप्यवश्यं जाय-
 मानं ईदृशं सुखं दुःखं च न हर्षणार्थं भवाद्दृशस्याचिताविति भावः ॥ ८ ॥

चननं भृकम्पजं दुःखमित्यर्थः ॥ ८ ॥

यो धर्मो परावरधर्मप्रवर्तको नेत्रो जगतः समारचकस्य काल-
 परिच्छेदद्वारा प्रवर्तको अतएव यत्र सर्वं प्रतिष्ठितं तौ च ग्रहणं
 राज्ञ्यामदःस्वं प्राप्नौ ॥ १० ॥

देवस्य कर्मणो वशं न प्रमुञ्चन्तीत्यर्थः । किं पुनर्वक्तव्यं देहिनः
 सर्वभूतानि देहवन्ति सर्वभूतानि न मुञ्चन्तीति पुंस्त्वमार्थम् ॥ ११ ॥

नयानयो तन्मूलमुखदःखे ॥ १२ ॥ १३ ॥

समष्टत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः ॥ २४ ॥

तलतो हि नरकंष्टं वृद्ध्या समनुभिन्याप ।

वृद्ध्या युक्ता मया सागो विजानन्ति तन्माश्रमे ॥ २५ ॥

अदृष्टगुणदोषाणामनुवाणान्तु कर्मणासु ।

सान्तरणेण क्रियां तेषां फलमिच्छेत् दर्शने ॥ २६ ॥

मासेवं हि पुरा वीरं त्वमेव वज्रशोकवान् ।

अनुशिष्याद्धि कोत्सु त्वामपि साक्षाद् वृद्धस्मृतिः ॥ २७ ॥

अनिर्विण्णदर्शना विविदादरहितदर्शनाः विविदादरहितान् कृत्याकृत्य
नन्वजानवन्तः ॥ २४ ॥

तत्त्वतः समनुचिन्तय युक्तायुक्तं कृत्याकृत्यधीतं श्रेयः । यमाश्रमे
दर्शय्याकर्तव्ये युक्तायुक्तं । बुद्धियुक्ता आनन्वि तस्माच्च वृद्ध्या विवि-
न्तयेति श्रेयः ॥ २५ ॥

एवं दुःखमूलं प्राचीनं कर्म वृथा दुःखं मोक्षधर्मवैत्याह, अदृष्टेति ।
शास्त्रिकसमधिगम्यतया प्रत्यक्षेणादृष्टगुणदोषाणां धर्मत्वाधर्मत्वे गुण-
दोषौ । आपाततो धर्मवद्भासमानानामधर्मत्वाद्दोषधीत्याद्य यथावाण
फलनाश्यानासु । अनेन फलानुपस्थापः स्मृतितः । तादृशायां कर्मणा
निर्घतितः क्रियां तततपुण्यव्यापारसन्तरणे न भवति स्वव्यापारेण
कृतानां तेषामिच्छं फलं भुवन्नादनिच्छत्त फलं वर्त्तते पवर्त्तत एव नत् न
पवर्त्तत इति अतः मोक्षधर्मवैति भावः ॥ २६ ॥

इयच्च बुद्धि त्वदत्तैव मेऽतस्तत्पदश्रेणं किं मामर्थ्यमिति न वाच्य-
मित्याह. सामिति । अकारणे कोऽध्वशमापन्नमिति श्रेयः । वज्रशोकं

वृद्धिश्च ते महाप्राज्ञ ' देवैरपि * द्रन्वया ।
 शोकेनाभिप्रमुप्रन्ते ज्ञानं मन्वोधयाव्यहम् । १८ ॥
 दिव्यञ्च मानुषञ्चैवमात्मनश्च पराक्रमम् ।
 इत्वाकुट्टपभावेच्च यतस्व दिपतां वधे ॥ १९ ॥
 किं ते सर्वविनाशेन कृतेन पुरुषधैम ।
 तमेव त्वं रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे प्रवीधनं
 नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

वानिनिति मन्विरार्षेः । अनुशिष्यात् शिष्यित्वं शक्तः स्यात् नृहृत्स्पतिर्गपि
 चान्यस्य का गगनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

देवैरपि द्रन्वया अन्वैतुमनुशन्तुमशक्या त्वञ्ज्ञानपरिच्छेदो देवा-
 नामध्याशक्य इति भावः । अनेनेत्यरता सचिता तथापि शोकेनान्त-
 र्हितमिव ते ज्ञानं मन्वोधयामि बोधयामोव ॥ १८ ॥

दिव्यं देवोचितं मानुषं मनुष्योचितम् । श्वम्भयविधपराक्रमा-
 थयत्वमात्मनावेत्य तत्राद्यः परशुभामविषयः । अन्वो रक्षाविषयः
 श्वञ्च देवोचितपराक्रमग्यायं नावसम् इति भावः ॥ १९ ॥

कृतेन अनुश्रितेन ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायि रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

* लोकेरैतैः इति वा पाठः ।

सप्तपद्यितमः सर्गः ।

पूर्वजोऽप्युक्तवाक्यसु लक्ष्मणेन सभापितम् ।
मारयाही महामारं प्रतिजयाह राघवः ॥ १ ॥
म निगृह्य महाबाहुः प्रवृद्धं रोषमात्मनः ।
अवष्टभ्य धनुश्चित्रं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥
किं करिष्यावहे वत्स ! क वा गच्छाव लक्ष्मण ! ।
केनोपायेन पश्यावः भीतामिह त्रिचिन्तय ॥ ३ ॥
तं तथा परितापान्तं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेपितुमर्हसि ॥ ४ ॥
राक्षसेर्वज्रभिः कीर्णं नानाद्रुमजलायुतम् ।
मन्तीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कन्दराणि च ॥ ५ ॥
गुहासु विविधा घोरानानामृगगणकुलाः ।
आवासाः किन्नराणाञ्च गन्धर्वभवानि च ॥ ६ ॥

पूर्वजोऽपि रामः लक्ष्मणेन सभापितं यथा भवति तथाक्तवाक्य-
स्तद्वाक्यस्य महामारं सयुक्तिरुत्वात् साक्षात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

तानि युक्तो मया साङ्गं समन्वेपितुमर्हसि ।
 त्वदिधा बुद्धिमन्वना महात्मानो नरपंथाः ॥ ७ ॥
 प्रापत्सु न प्रकल्पन्ते वायुभिर्गिरिवाचनाः ।
 इत्युक्त्वाह्वयं मयं विचचार मन्त्राणाः ॥ ८ ॥
 क्रुद्धो रामः शरं घोमं मन्वाय धनुषि क्षुरम् ।
 ततः पर्वतकृटाभं महाकायं द्विजोत्तमम् ॥ ९ ॥
 ददर्श एतितं भ्रूमौ क्षतत्राट्टं जटायुपम् ।
 तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं रामो लक्ष्मणसत्रभीत् ॥ १० ॥
 अनेन किल वैदही भक्षिता नात्र भंगयः ।
 शृङ्गपरिमदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति काननम् ॥ ११ ॥
 भक्षित्वा शिगालाक्षीमान्मे क्षीतां यथासुखम् ।
 एनं वभिक्षो क्षीप्रायैः शरैर्घोरैरजिह्वगैः ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वाभ्यपतत् शृङ्गं * मन्वाय धनुषि क्षुरम् ।
 क्रुद्धो रामः ससुद्रांतां चालयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥

इह जगद्मानं गिरिगतानि दुर्गाणि शक्तुमशक्येणः सन्तीत्यर्थः ।
 निर्दराः विदीर्षयाधाराः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

क्षुरं तद्विशिष्टं शरमित्यर्थः । तं मन्वाय विचचारमन्त्रयः ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

* शृङ्गम् इति वा पाठः ।

तं दीनदीनया वाचा सफेनं रुधिरं वमन् ।
 अभ्यभाषत पत्नी म रामं दशरथात्मजम् ॥ १४ ॥
 यामोषधीमिवायुष्मन् ! अन्धेषामि महावने ।
 मा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् ॥ १५ ॥
 त्वया विरहिता देवी लज्जणेन च राघव ! ।
 द्वियमाणा मया दृष्टा रावणेन वल्कीयमा ॥ १६ ॥
 भीतामभ्यवपन्नोऽहं रावणश्च रणे प्रभो * ! ।
 विध्यमितरथच्छत्रः पतितो धरणीतले ॥ १७ ॥
 एतदस्य धनुर्भग्नमेतं चास्य शरान्नाथा ।
 अयमस्य रणे गम ! भग्नः सांग्रामिको रथः ॥ १८ ॥
 अयं तु सारथिस्तस्य सत्यत्ननिहतो भुवि ।
 परिश्रान्तस्य मे पत्नोऽङ्गित्वा खडगेन रावणः ॥ १९ ॥
 भीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायमम् ।
 रक्षमा निहतं पूर्वं मां न हन्तुं त्वमर्हसि ॥ २० ॥

सफेनं फेनसहितं दीनदीनया अतिशयित दीनया दीनसदृशा
 वा । १४ ॥

यौषधीमिव संजोवनौषधीमिव अन्धेषामि अन्धेषामे ॥ १५ । १६ ॥

* मया इति वा पाठः ।

रामस्तस्य तु विज्ञाय भीतामक्तां प्रियां कथाम् ।

गृध्रराजं परिष्वज्य परित्यज्य महद्भुजुः ॥ २१ ॥

निपपातावगो भूमौ करोद सहलक्ष्मणः ।

द्विगुणीकृततापार्त्तां रामो धीरतरोऽपि मन् ॥ २२ ॥

एकमेकायने कृच्छ्रे निश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ।

समीक्ष्य दुःखितो रामः सोमिन्निमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥

राज्यं भ्रष्टं वने वामः सीता नष्टा मृतो द्विजः ।

ईदृशीथं ममान्क्ष्मीर्दहेदपि हि पावकम् ॥ २४ ॥

संपूर्णमपि चेदद्य प्रतरेयं महोदधिम् ।

सोऽपि नूनं ममान्क्ष्मया विगृह्येत् सरितां पतिः ॥ २५ ॥

अहं सीतामभ्यवपन्नः सीतापरिज्ञाणमुद्दिश्याभिगतः मया रावणश्च
रगो विध्वंसितरथ-च्छ्वेनो धरणीतले पतितश्च कृतः ॥ १७॥१८॥१९॥२०॥

तस्य स्वरूपं विज्ञाय सीतामक्तां सीतासंबद्धां कथाञ्च श्रुत्वा ॥ २१ ॥

द्विगुणीकृततापार्त्ताः सीतावियोगजः जटायुवधजः तापश्चेति तापस्य
द्वैगुण्यं तेनार्त्ता बभूवेति श्लेषः ॥ २२ ॥

एकमसहायं एकस्मिद्गर्द्धतालक्षणे अयने श्वासमार्गोऽतएव कृच्छ्रे
मुहुर्मुहुर्निश्वसन्तमिति कतकसम्मतपाठोऽर्थः । एकमेकायने दुर्गे
निश्वसन्तं कथञ्चेति पाठे । दुर्गे लताकण्टकसंकीर्णे एकायने एक-
मार्गे पतित्वा कथञ्चन निश्वसन्तं मृतप्रायमित्यर्थः इति तीर्थः ॥ २३ ॥

ममालक्ष्मीर्दुष्कर्मसंबद्धा अलक्ष्मीः पावकं सर्वदाहकमपि दहेत्
किमुत मच्छ्रियमित्यर्थः ॥ २४ ॥

नाख्यभाग्यतरो लोके मत्तोऽस्मिन् मचराचरे ।
 येनेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवाग्ग ॥ २६ ॥
 अग्रं पितुर्वयस्यो मे गृध्रराजो महाव्रतः * ।
 गते विनिहतो भूमौ मम भाग्यविपर्ययात् ॥ २७ ॥
 इत्येवमुक्त्वा बह्वृशो राघवः महान्द्रागः ।
 जटायुपञ्च पस्यर्गं पितृस्नेहं निदर्शयन् ॥ २८ ॥

निवृत्तपत्नं रुधिरावभिक्षं
 तं गृध्रराजं परिगृह्य राघवः ।
 क्व मेथिली प्राणसमा गतंति
 विमुच्य वाचं निपपात भूमौ ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे जटायु-
 समागमो नाम सप्तपष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

एतद्दुःखपरितापशान्तये संपूर्णमहादधिर्मपि प्रतरेयं तदा सोऽपि
 सरितास्पतिर्नूनं निश्चयेन समालम्ब्या विश्रय्यत् ॥ २५ ॥
 येनाभाग्येन वाग्गुरा मृगादिवन्धनजालम् ॥ २६ ॥
 पितुर्वयस्यः सखा ॥ २७ ॥
 पितृस्नेहं पितरीव स्नेहम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे सप्तपष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

* जरान्वितः इति वा पाठः ।

अष्टाष्टितमः सर्गः ।

वसः प्रेक्ष्य तु तं शूद्रं भुवि रोद्धिण्य पातितम् ।
 भीमिच्छिं मित्रसम्पन्नमिदं वचनमत्र गीत् ॥ १ ॥
 वमाद्यं नूनमर्थेषु यतमाना विहङ्गसः ।
 राक्षसेन हतः संख्ये प्राणोऽस्यजति मत्कृतं ॥ २ ॥
 अतिखिन्नः शरीरोऽस्मिन् प्राणो लक्ष्मण ! विद्यते ।
 तथा स्वर्गविहीनोऽसं विक्रमं समुदीक्षते ॥ ३ ॥
 जटायो ! यदि शक्नोति वाच्यं व्याहरितुं पुनः ।
 भीतामाख्याहि भद्रं ते वधमाख्याहि चात्मनः ॥ ४ ॥
 किन्निमित्तो जहाराथ्यां रावणस्तस्य किं मया ।
 अपराधं तु चं दृष्ट्वा रावणेन हता प्रिया ॥ ५ ॥
 कथं तच्छुभंकाशं सुखमाभीक्ष्णोहरम् ।

रोद्धिण्य रत्नमा यनेन रत्नमां तमःप्राधान्यमेवेति सूचितम् ।
 मित्रसम्पन्नं मित्रत्वेन सम्पन्नं सर्वजनेषु मेया युक्तम् ॥ २ ॥ २ ॥
 तथा अतिखिन्नप्राण इव स्वर्गहीना विक्रमेक्षणश्च ॥ ३ ॥
 व्याहरितुं व्याहृत्ये वध वधप्रकारम् ॥ ४ ॥
 यमपराधं दृष्ट्वा तु प्रिया गीता हता साऽपराधस्तस्य अथा वि

भीतया कानि चोक्तानि तस्मिन् काले द्विजोत्तम । ६ ॥

कथं वीर्यं कथं रूपं किं कर्मा म च राजसः ।

कन्वास्य भवनं तात ! ब्रूहि मे परिपृच्छतः ॥ ७ ॥

तमुदीच्य म धर्मात्मा विन्यन्तमनायवत् ।

वाचा विक्रवया * राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

सा हता राजसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना † ।

मायामास्थाय विपुलां वातदर्दिनमंकुलाम् ॥ ९ ॥

परिक्रान्तस्य मे तात ! पक्षो क्त्वा निशाचरः ।

भीतामादाय वैदेहीं प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १० ॥

उपरुध्यन्ति मे प्राणा दृष्टिभ्रमति राघव ।

पश्यामि वृक्षान् मौवर्णान् उग्रीरक्तमूर्धजान् ॥ ११ ॥

कृतः अपि तु न । अतः किन्निमित्त इति किं निमित्तं हृदि यस्य सः

रावणः आर्यां जहार ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

किं कर्मव्यस्योत्तरं मायामिति । वातेन दर्दिनेन च मंकुलाम् ।

॥ ९ ॥ १० ॥

अन्यप्रश्नात्तरासामर्थ्ये ध्वनयन् प्राणोपरधसाह, उपेति । उग्री-

रेण नलदेन कृता मूर्धजाः केशा येषां तान् मौवर्णान् वृक्षान् पश्यामि ।

तादृशसौवर्णवृक्षदर्शनं मरणचिह्नम् ॥ ११ ॥

* वाचातिमन्नया इति वा पाठः ।

† विहायमा इति वा पाठः ।

येन याति मुहूर्त्तेन भीतामादाय रावणः ।

विप्रनयं धनं क्षिप्रं तत्स्वामी प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

विन्दो नाम मुहूर्त्तोऽसौ स च काकुत्स्थ ! नाबुधत् ।

भूपवर्द्धिंशं गृह्य क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १३ ॥

न च लया यथा कार्या जनकस्य सुतां प्रति ।

वेदेत्यां रंश्यमे क्षिप्रं हत्वा तं रणमूर्धनि ॥ १४ ॥

असंमूढस्य गृधस्य रामं प्रत्यनुभाषतः ।

आस्थात् सुश्राव रुधिरं त्रिधमाणस्य सामिपम् ॥ १५ ॥

पुत्रो विश्रवसः भ्राता वैश्रवणस्य च ।

इत्युक्त्वा दुर्लभान् प्राणान् सुभोच पतमेश्वरः ॥ १६ ॥

वृष्टिं व्रुहीति रामस्य व्रुवाणस्य कृताञ्जलेः ।

ज्योतिषज्ञानबलादाह, येनति ॥ ११ ॥

कोऽसौ मुहूर्त्तन्तत्राह, विन्द इति । लाभार्थादिदेर्निष्पन्नोऽसावि-
त्याहः । स च रावणो निजकर्माननुकूलं तं नाबुधत् । बुधिरब-
गमने इत्यस्य लुडि रूपम् । न केवलं मुहूर्त्तमहिम्ना इष्टप्राप्तिरेवापि तु
शत्रुनाशोऽपीत्याह, भूषति । बडिंशं गृहीत्वा भूष इव क्षिप्रमेव
विनश्यति वर्तमाननिर्देशेनातिमान्निधं विनाशस्य दर्शयति ॥ १३ ॥

अतो न चेति ॥ १४ ॥

असंमूढस्य मृतिकालेऽप्यभ्रान्तस्य रामं प्रत्यनुभाषतः उत्तरं भाष-
माणस्य ॥ १५ ॥

त्यक्त्वा शरीरं गृध्रस्य प्राणा जग्मुर्विहायसम् ॥ १७ ॥
 स निक्षिप्य गिरो भूमौ प्रमार्थ्य चरणौ तथा ।
 त्रिक्षिप्य च शरीरं स्वं पपात धरणीतले ॥ १८ ॥
 तं गृध्रं प्रेक्ष्य ताद्यात्तं गतासुमचलोपमम् ।
 रामः सुबह्वभिर्दुर्खैर्दीनः सौमित्रिमत्रवीत् ॥ १९ ॥
 बह्वनि रक्षसां वासे वर्षाणि वसता सुखम् ।
 अनेन दण्डकारण्ये विप्रोर्ण*मिह पक्षिणा ॥ २० ॥
 अनेकवार्षिको यम् चिरकालममुत्थितः ।
 सोऽयमद्य हतः शनैः कालो हि दूरतिक्रमः ॥ २१ ॥
 पश्य लक्ष्मण ! गृध्रोऽयमुपकारी हतयु मे ।
 सीतामभ्यवपन्नोऽयं रावणेन बलीयसा ॥ २२ ॥
 गृध्रराज्यं परित्यज्य पितृपैतामहं महत् ।

इत्युक्त्वा एतावन्मात्रमुक्त्वा तदीर्थतद्ब्रवणादिकथनात् पूर्वमिति शंभु
 ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

अस्मिन् दण्डकारण्ये बह्वनि वर्षाणि सुखं वसतानेन पक्षिणोऽथैव
 दण्डकारण्ये विप्रोर्णं देहविशरणं प्राप्तम् ॥ २० ॥

अनेकवार्षिक इत्यस्मैव विशरणं चिरकालममुत्थित इति ॥ २१ ॥

मे उपकारीत्यन्वयः । सीतामभ्यवपन्नः सीतां मोक्षयितुं प्रयत्नः ।

॥ २२ ॥ २३ ॥

* विचीर्ण इति ना पाठः ।

मम हेतोरयं प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः ॥ २३ ॥

सर्वत्र खलु दृश्यन्ते माधवो धर्मचारिणः ।

गूराः शरण्याः मौमिले । तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ २४ ॥

सीताहरणजं दुःखं न मे मौम्य । तथागतम् ।

यथा विनागो गृध्रस्य मत्कृते च परन्तप । ॥ २५ ॥

राजा दशरथः श्रीमान् यथा मम महायशाः ।

पृजनीयस्य माव्यस्य तथायं पतगेश्वरः ॥ २६ ॥

भामित्रे ! हर काष्ठानि निर्भयिष्यामि पावकम् ।

गृध्रराजं दिधक्ष्यामि मत्कृते निघ्नं गतम् ॥ २७ ॥

नायं पतगन्लोकस्य चित्तमारोपथास्यहम् ।

इमं धक्ष्यामि भामित्रे ! हतं रोद्रेण रक्षमा ॥ २८ ॥

या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः ।

सर्वत्र सर्वजातिम् ॥ २४ ॥

तथा आगतमिति शब्दः । प्राप्तमित्यर्थः । मन्त्रिमितं यो गृध्र-
विनाशस्तज्जं दुःखं यथा मां प्राप्तं सीताहरणजदुःखाद् गृध्रविनाशजं
दुःखमधिकमिति भावः । तस्या पुनःप्राप्तिमभावनासत्त्वादस्य तदभावा-
च्चैति तात्पर्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

दिधक्ष्यामि दग्धुमिच्छामि मद्गतिमिद्वये । श्यनार्घः ॥ २७ ॥ २८ ॥

व्यपरावर्तिनां संग्रामे इति शेषः । गन्त इति गतिर्लोकः । यज्ञ-
शीलानां लोकान् क्रमेण प्राप्य मदनञ्जातः सन्ननुत्तमान्येभ्यः परे उत्तमा-

अपरावर्त्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ॥ २९ ॥

मया त्वं ममनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान ।

गृध्रराज महामत्स्य ! संस्कृतश्च मया व्रज ॥ ३० ॥

एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोध्य पतगेश्वरम् ।

ददाह रामो धर्मात्मा स्ववन्धुमिव दःखितः ॥ ३१ ॥

रामोऽपि मह भूमिचित्रिनं यात्वा म वीथ्यवान् ।

स्थन्वान् हत्वा महारोहीननुतस्तार तं द्विजम् ॥ ३२ ॥

रोहिमांसानि चोद्धृत्य पेशीकृत्वा महायशः ।

न मन्ति तान् लोकान् ब्रह्मणा लोकान् क्रममुक्तिदान गच्छ । अनेन
संक्रान्तमात्रात् कर्मानधिकृततिरस्यः साधनहीनस्यापि तन्मोक्षदानेन
भगवान् रामः स्वस्वरूपां माययावृतज्ञान इति प्रलपतां मुखं ध्वस्तम् ।
शोकादि तु नटनमित्युक्तमवसकृत । तदुक्तं संस्कारसंकरोत्तस्य रामो
ब्रह्मविधानतः । स्वपदश्च ददौ तस्मै रोऽपि रामप्रसादतः । हर्षः
सामान्यरूपेण प्रयथै परमं पदमिति जटागुर्धं प्रकम्य पाद्यं । एतेन
तिरश्चामपि स्नेहादिना दाहादियुक्तमिति ध्वनितम् । सारूप्यमुक्ति-
लाभश्चाक्तः । मया मद्रूपेण सामान्यहरिरूपेण ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

स प्रसिद्धमहिमा रामः महारोहीन् महास्रगान् । रोहिण्यद्
इकारान्तोऽपि मृगवाची । तान् हत्वा पिण्डदानार्थे मांसमादायागत्यान्
अनन्तरं तं द्विजं पक्षिणमुद्दिश्य पिण्डदानार्थं शाद्वलं दृशं तस्तार ॥ ३२ ॥

तत्र तन्मांसानुत्कृत्य पेशीकृत्वा पेशीकृत्य पिण्डं कृत्वा शकुनाय
ददौ ॥ ३३ ॥

शकुनाय ददौ रामो रभ्ये हरितशादले ॥ ३३ ॥
 यत्तत् प्रेतस्य मर्त्यस्य * कथयन्ति द्विजातयः ।
 तत् स्वर्गगमनं क्षिप्रं तस्य रामो * जजाप ह ॥ ३४ ॥
 ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ ।
 उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ ॥ ३५ ॥
 शास्त्रदृष्टेन विधिना जलं गृध्राय राघवौ ।
 स्नात्वा तौ गृध्रराजाय उदकं चक्रतुस्तादा ॥ ३६ ॥

म गृध्रराजः कृतवान यशस्करं
 सुदृक्करं कर्म रणे निपातितः ।
 महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तादा
 जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभाम् ॥ ३७ ॥

यत्तन्मन्त्रजातं प्रेतस्य मर्त्यस्य स्वर्गादिगमनमुद्दिश्य ब्राह्मणाः कथ
 यन्ति तत् स्वर्गगमनं तद्गमनमाधनं तत्तस्य क्षिप्रं स्वर्गगमनाय रामो
 जजाप ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उक्तस्य सर्वस्यास्य स्नानपूर्वकत्वं दर्शयितुं पुनराह, प्रास्वेति ।
 तत्र पाठकमादर्थकमस्य बलवत्त्वात् पूर्वे स्नानं तत उदकदानं ततः पिण्ड-
 दानमिति क्रमो बोध्यः ॥ ३६ ॥

पुण्यां पुण्यैकलभ्याम् अतएव मृगं सुखैकस्वभावाम् ॥ ३७ ॥

* मन्त्रज्ञ इति वा पाठः ।

* याम्यसूक्तं इति वा पाठः ।

कृतोदकौ तावपि पत्तिमत्तमे
 स्थिराञ्च बुद्धिं प्रणिधाय जग्मतुः ।
 प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो
 वनं सुरेन्द्राविव विष्णुवामनी ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणं वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे ढाह्नं
 नाम अष्टपष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

पत्तिमत्तमे तद्विषये पितृगोवेत्यर्थः । स्थिरां बुद्धिं तस्मिन् पितृ
 वत्बुद्धिं निधाय सीताधिगमे सीताप्राप्तिस्त्वयं निमित्तं मनः प्रवेश्य
 तादृशं निमित्तं दृष्ट्वा वनं जग्मतुः ॥ ३८ ॥

इति श्रीगमाभिगमे श्रीरामोये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे अष्टपष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

णकोनसप्ततितमः सर्गः ।

कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ राघवौ तदा ।
अवेचन्तौ वने मीनां जग्मतुः पश्चिमां दिशम् ॥ १ ॥
तां दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापामिधारिणौ ।
अविप्रहृतमंक्षाकौ पश्यान् प्रतिपेदतुः ॥ २ ॥
गल्भै वृक्षैश्च बद्धभिर्लताभिश्च प्रवेष्टितम् ।
आवृतं सर्वतो दुर्गं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ३ ॥
व्यतिक्रम्य तु वेगेन गृहीत्वा दक्षिणां दिशम् ।
सुभीमं तन्महारण्यं व्यतियातौ महाबलौ ॥ ४ ॥
ततः परं जनस्थानात्तिक्रोश गम्य राघवौ ।

पश्चिमामिद्यत्रोक्तेरुत्तरश्लोके दक्षिणामिद्युक्तेर्नैर्ऋतीं जग्मतुरिति
नभ्यते ॥ १ ॥

अविप्रहृतं जनान्तरुम् ॥ २ ॥

गल्भादिभिः प्रवेष्टितम् अतएव सर्वत आवृतम् अतएव दुर्गं
दुष्प्रवेशं गहनं वनरूपं पश्यान् प्रतिपेदतुस्त्रित्यन्वयः ॥ ३ ॥

वेगेनातिक्रम्य चलित्वा तन्महारण्यम् व्यतियातौ व्यतिक्रम्य
गता ॥ ४ ॥

क्रौञ्चारणं विविशतुर्गहनं तौ महौजसो ॥ ५ ॥
 नानामेघधनप्रख्यं प्रहृष्टमिव सर्वतः ।
 नाभावर्णैः शुभैः पुष्पैर्मृगपक्षिगणैर्युतम् ॥ ६ ॥
 दिदृक्षमागौ वैदेहीं तदनं तौ विचिन्वतुः ।
 तत्र तत्रावतिष्ठन्तौ भीताहरणादुःखितौ ॥ ७ ॥
 ततः पूर्वैण तौ गत्वा त्रिक्रोशं भ्रातरौ तदा ।
 क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गाश्रममन्तरे ॥ ८ ॥
 दृष्ट्वा तु तदनं घोरं बज्रभीममृगहिजम् ।
 नानावृक्षसमाकीर्णं सर्वं गहनपादपम् ॥ ९ ॥
 ददृशाते गिरौ तत्र दरिं दशरथात्मजौ ।
 पातालसमगम्भीरां तमुष्णानित्यमन्वताम् ॥ १० ॥

गम्य गत्वा गहनं दुष्प्रवेशं क्रौञ्चारण्यं क्रौञ्चारण्यख्यं गहनं वन-
 मिति वा ॥ ५ ॥

अनेकमेघानां धनः समूहः तत्प्रख्यं तद्वत् श्यामं सर्वतः प्रहृष्टमिव
 पुष्पविकासादिना तद्गतजन्तुर्हर्षेण वा तस्य प्रहृष्टत्व्यपदेशः ॥६॥७॥

क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य तदनात् पूर्वैण त्रिक्रोशं गत्वा अन्तरे मध्ये
 मार्गे मतङ्गाश्रमं ददृशतुः । अथ घोरत्वादिविशेषणं तदनं मतङ्गाश्रम-
 वनं दृष्ट्वा तत उच्यमानविशेषणां तत्र गिरौ दरिं ददृशाते ॥८॥९॥१०॥

* सप्त इति वा पाठः ।

आसाद्य च नरव्याघ्रो दर्यास्तस्याविदूरतः ।
 ददर्शतुर्महारूपां राक्षसीं विकृताननाम् ॥ ११ ॥
 भयदामन्पसत्वानां वीभत्सां रौद्रदंशनाम् ।
 लम्बोदरीं तीक्ष्णदंशं करालीं परुषत्वचम् ॥ १२ ॥
 भक्षयन्तीं मृगान् भीमान् विकटां मुक्तमूर्धजाम् ।
 अवैक्षतां तु तौ तत्र भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
 सा ममामाद्य तौ वीरौ व्रजन्तं भ्रातुरयतः ।
 एहि रंस्यावहेत्युक्त्वा समालम्बत लक्ष्मणम् ॥ १४ ॥
 उवाच चेनं वचनं मौमित्रिसुपगुह्य च ।
 अहं त्वयोमुखी नाम लाभस्ते त्वमसि प्रियः ॥ १५ ॥
 नाथ ! पर्वतदुर्गेषु नदीनां पुलिनेषु च ।
 आयुश्चिरमिदं वीर ! त्वं मया मह रंस्यसे ॥ १६ ॥

तस्याविदूर इति सन्धिरार्थः । तदर्गसमीपे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वीभत्सां जुगुप्सिताम् । परुषत्वचं कर्कशत्वचं करालीं तुङ्गप्र-
रीराम् । करालोभीषणं तुङ्गं ॥ १२ ॥

विकटामतिस्फूलाकारां तत्र तत्रास्थानेऽपि निम्नोन्नतां वा ॥ १३ ॥

भ्रातरामस्यायतो व्रजन्तं एहि रंस्यावहेत्युक्त्वात्र इकारलोप
अर्थः । समालम्बत गृहीतवती ॥ १४ ॥

उपगुह्यालिङ्ग अयोमुखीत्यन्वर्थनाम । अहं ते तव लाभः निध्या-
दिवक्त्राभरूपास्ति त्वं च मे प्रियो भर्त्तासि ॥ १५ ॥

एवमुक्तस्व कुपितः खड्गमुद्धृत्य लक्ष्मणः ।
 कर्णनासस्तनं तस्या निचकर्त्तारिसृद्धनः ॥ १७ ॥
 कर्णनासे निष्ठत्ते तु विस्वरं विननाद सा ।
 यथागतं प्रदृष्ट्वा राक्षसी घोरदर्शना ॥ १८ ॥
 तस्यां गतायां गहनं व्रजन्ती * वनमोजसा ।
 आसेदतुरमितव्रती भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥
 लक्ष्मणस्व महातेजाः मत्यवान् शीलवान् शुचिः ।
 अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २० ॥
 स्पन्दते मे दृढं बाहुर्दृष्टिमिव मे मनः ॥
 प्रायशश्चाप्यनिष्ठानि निमित्तान्युपलक्षये ॥ २१ ॥
 तस्मात् सञ्जीभवार्थं त्वं कुरुष्व वचनं हितम् ।

आयुश्चिरं चिरमायुः ॥ १६ ॥

कर्णनासस्तनमिति समाहारद्वन्द्वः ॥ १७ ॥

कर्णनासे इति सप्तमी ॥ १८ ॥

तस्यां गतायां पश्चाद् व्रजन्ती गहनं दृश्यवेषं वनम् आसेदतुः
 प्रापतुः ॥ १९ ॥

बाहुर्वामः अनिष्ठानि तत्सूचकानि ॥ २० ॥

सञ्जीभव यत्तो भव संभ्रमं भयम् ॥ २१ ॥

* विशन्ती इति वा पाठः ।

ममैव हि निमित्तानि मद्यः शंसन्ति संभ्रमम् ॥ २२ ॥

एष वसुलको राम ! पत्नी परमदारुणः ।

आवयोर्विजयं युद्धे शंसन्निव विनर्दति ॥ २३ ॥

तयोरन्वेषतोरिव सर्वं तदहनमोजमा ।

मंजजे विपुलः शब्दः प्रभञ्जन्निव तदनम् ॥ २४ ॥

संवेष्टितमिवात्यर्थं गहनं मातरिश्वना ।

वनस्य तस्य शब्दोऽभूदहनमापूरयन्निव ॥ २५ ॥

तं शब्दं काङ्क्षमाणस्तु रामः खड्गी * सहासुजः ।

ददर्श सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसम् ॥ २६ ॥

आसेदतुश्च तद्रक्ष्णावभौ प्रसुखे स्थितम् ।

विवृद्धमशिरोयीवं कवन्धमुदरे सुखम् ॥ २७ ॥

ततः क्षिप्त्स्कुनमप्याह, एष इति । वसुलकः कगठवालः । वसु-
लक इत्यपि पाठान्तरम् । अनेन युद्धमवश्यम्भावि जयश्चेत्युभयं
सूचितम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अन्वेषतोः सीतामिति शेषः । आसुजा सामर्थ्येन ॥ २४ ॥

तद्रहनं वनमत्यन्तं मातरिश्वना संवेष्टितं व्याप्तमिव जातम् । तत-
स्तस्य वनस्य मध्ये शब्दोऽभवत् ॥ २५ ॥

तं शब्दं काङ्क्षमाणः । तदुत्पत्तिनिमित्तं काङ्क्षमाणः ॥ २६ ॥

आसेदतुर्दृष्टशतुः । विवृद्धं विवृद्धाकारम् । अशिरोयीवम् ।

* तस्थौ इति वा पाठः ।

रोमभिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोञ्चितम् ।
 नीलमेघनिभं रौद्रं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ २८ ॥
 अग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेन दीप्यता ।
 महापद्मेण पिङ्गेन त्रिपुलेनायतेन च ॥ २९ ॥
 एकेनोरमि घारेण नयनेन सुदर्शिना ।
 महादंष्ट्रोपपन्नं लेलिहानं महासुखम् ॥ ३० ॥
 भक्षयन्तं महाघोरावृक्षमिहमृगद्विजान् ।
 घोरौ भुजौ विकुर्वाणसुभौ योजनमायतौ ॥ ३१ ॥
 कराभ्यां विविधान् गृह्यन् च्छान् पक्षिगणान् मृगान् ।
 आकर्षन्तं विकर्षन्तमनेकान् मृगयूथपान् ॥ ३२ ॥

अट्टप्रयमानशिरोघ्नीवम् । अतएव कवचम् । अन्वर्थतन्नामकम् ।
 उदरे मुखम् अमूर्धमस्तकादित्यलुक् ॥ २७ ॥
 निशितैरित्यस्य विवरणं तीक्ष्णैरिति उपलक्षितमिति शेषः ।
 रोमभिर्निविडेस्तीक्ष्णैरिति क्वचित्पाठः ॥ २८ ॥
 उच्यमानविशेषणेन ललाटस्थेनैकेन नयनेनोरःप्रदेशान्तर्गतशिरो-
 स्त्वात् उरसि उरःप्रदेशेऽन्तरुपलभ्यमानेन नयनेनोपलक्षितं मुखं
 लेलिहानं महापद्मोत्पाद्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥
 विकुर्वाणं विक्षिपन्तम् ॥ ३१ ॥
 आकर्षन्तम् इष्टान् मृगानाभिमुख्येन कर्षन्तम् अनिष्टान् मृगान्
 मुञ्चन्तम् ॥ ३२ ॥

स्थितमावृत्य पन्थानं तयोर्भ्रातोः प्रपन्नयोः ।
 अथ तं समतिक्रम्य क्रोशमात्रं ददर्शतुः ॥ ३३ ॥
 महान्तं दारुणं भीमं कबन्धं भुजसंवृतम् ।
 कबन्धमिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३४ ॥
 स महाबाहुरत्यथे प्रसार्य विपुलौ भुजौ ।
 जग्राह सहितावेव राघवौ पीडयन्बलात् ॥ ३५ ॥
 खड्गिनौ दृढधन्वनौ तिग्मतेजौ महाभुजौ ।
 भातराविव संप्राप्तौ कथ्यमाणौ महाबलौ ॥ ३६ ॥
 तत्र धैर्याच्च पूरस्तु राघवो नैव विव्यथे ।
 बाल्यादनाश्रयाच्चैव लक्षणस्त्वभिविव्यथे ॥ ३७ ॥
 उवाच च विपणः सन् राघवं राघवानुजः ।
 पश्य मां विवशं वीर ! राज्ञस्य वशं गतम् ॥ ३८ ॥

प्रपन्नयोः पन्थानमिति शेषः आवृत्य स्थितं तं ज्ञात्वा तद्भुजवेष्टनं
 समतिक्रम्य दृष्टे स्थितौ तं क्रोशमात्रं ददर्शतुः ॥ ३३ ॥

भुजाभ्यां जन्तून् संवृणोतीति भुजसंवृतं तं संस्थानाद्देहस्थित्या
 अशिरस्कत्वलक्षणकबन्धवत् स्थितम् ॥ ३४ ॥

सहितो नैकमपि मुक्ते त्वर्थः ॥ ३५ ॥

तिग्मतेजौ तीक्ष्णतेजसौ तादृशशेषधरावित्वर्थः । विवशं प्राप्तौ
 बलात् कर्षणं प्राप्तौ ॥ ३६ ॥

तत्र तस्यामवग्यायां अनाश्रयात् धैर्यस्येति शेषः । धैर्यानालम्बना-
 दित्वर्थः । तत्र हेतुर्बाल्यं बालबुद्धित्वं शुद्धसत्त्वाप्रधानत्वम् । अनाश्रय-

मद्येकेन तु निर्युक्तः परिमुच्यस्व राघव ! ।
 मां हि भूतबलिं दत्त्वा पलायस्व यथामुखम् ॥ ३९ ॥
 अधिगन्तामि वैदेहीमचिरेणेति मे मतिः ।
 प्रतिलभ्य च काकुत्स्थ ! पितृपैतामहीं महीम् ॥ ४० ॥
 तत्र मां राम ! राज्यस्थः स्मर्तुमर्हसि सर्वदा ।
 लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 मास्म त्रामं वृथा वीर ! नहि त्वाट्ग्विधीदति ।
 एतस्मिन्नन्तरे क्रूरो धातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥
 तावुवाच महाबाहुः कबन्धो दानवोत्तमः ।
 कौ युवां वृषभखन्धो महाखड्गधनुर्धरो ॥ ४३ ॥
 घोरं देशमिमं प्राप्तौ दैवेन मम चाक्षुषौ * ।

त्वादिति पाठे आश्रितभूतस्य रामस्यापि कबन्धभुजावृतत्वादिति भावः ।

॥ ३७ ॥ ३८ ॥

निर्युक्तः निर्याजितरक्षोबलिः सन् त्वं किञ्चित्स्ववशमात्मानं परि-
 मुच्यस्व पलायनेनेति शेषः । तस्यैव विवरणमुत्तरार्धं मां हीति । भूत-
 बलिं महाभूताकाररक्षसे बलिमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अधिगन्ता प्राप्ता ॥ ४० ॥ ४१ ॥

एतस्मिन्नन्तरे इति लक्ष्मणविघादनिरुत्तिफलकरामाश्वामसनसमये इति
 शेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

* भचाक्षुषीति इति वा पाठः ।

वद तं कार्यमिह वां किमर्थं चागतौ युवाम् ॥ ४४ ॥
 इमं देशमनुप्राप्तौ क्षुधार्त्तस्येह तिष्ठतः ।
 सबाणचापखड्गौ च तीक्ष्णशृङ्गाविवर्षभौ ॥ ४५ ॥
 मां त्वर्णमनुसंप्राप्तौ * दुर्लभं जीवितं हि वाम् ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कबन्धस्य दुरात्मनः ॥ ४६ ॥
 उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ।
 कृष्णात् कृष्णतरं प्राप्य दारुणं सत्यविक्रम ! ॥ ४७ ॥
 व्यसनं जीवितान्ताय प्राप्तमप्राप्य तां प्रियाम् ।
 कालस्य सुमहद्वीर्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण ! ॥ ४८ ॥
 त्वाञ्च माञ्च नरव्याघ्र ! व्यसनैः पश्य मोहितौ ।

दैवेन दैवगत्या मम चाक्षुषौ चक्षुर्गोचरौ ॥ ४४ ॥

एवं कार्यादिकं पृष्ट्वा तदुपेक्ष्य स्वप्रयोजनं सम्यग्मित्याह, इमं देशमिति । इह तिष्ठतः क्षुधार्त्तस्य मम भाग्यादिमं देशमनुप्राप्तौ ॥ ४५ ॥

ततः किं तत्राह, दुर्लभमिति ॥ ४६ ॥

मुखेन परिशुष्यतोपलक्षितं लक्ष्मणमुवाच । हे सत्यविक्रम कृष्णात् कृष्णतरं राज्यम्भ्रवनवासप्रियापहारादि प्राप्य स्मितयोरावयोस्तां प्रियामप्राप्यैव जीवितान्तायेदं व्यसनं प्राप्तं यदेवमतः सर्वेष्वपि भूतेषु कालस्य वीर्यं सुमहत् च्यनर्गलप्रचारमस्तीति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

* ममास्यमनुसंप्राप्तौ इति वा पाठः ।

नहि भारोऽस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्षणम् ॥ ४६ ॥

गूराय बलवन्तश्च कृतास्त्राय रणाजिरे ।

कृत्वाभिपन्नाः सीदन्ति यथा बालुकेतवः ॥ ५० ॥

इति ब्रुवाणो वृद्धसत्यविक्रमो

महायशा दाशरथिः प्रताप्रवान् ।

अवेक्ष्य सौमित्रिसुदयविक्रमः

स्थिरां तदा स्वां मतिमात्मनाकरोत् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
कवन्धदर्शनं नाम एकोनसप्ततितमः ॥ ६६ ॥

कुतो यतस्त्वाच्चेति । महाबलपराक्रमावपि व्यसनदुःखैर्मेहितौ कालः
करोतीति पश्य उक्तार्थस्यैव प्रपञ्चो नहीति । नातीति पाठान्तरम् ॥
॥ ४६ ॥ ५० ॥

उदयविक्रमः उक्तपराक्रमो रामः सौमित्रिमवेक्ष्य दीनमिति
शेषः । स्वां मतिमात्मनात्मवैभवेन स्थिरामकरोत् । ईधदपि विघादं न
प्राप्तवानित्यर्थः । अत्र लक्षणस्यापि लोकव्यवहारनाशमेवेत्यन्ये ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्ततितमः सर्गः ।

तो तु तत्र स्थितौ दृष्ट्वा भातरौ रामलक्ष्मणौ ।
बाहुपाशपरिच्छिन्नौ कवच्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
तिष्ठतं किन्तु मां दृष्ट्वा नृधत्ते क्षत्त्रियर्षभो ।
आहारार्थं तु मन्दिष्टो देवेन हतचेतनो ॥ २ ॥
तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो वाक्यं प्राप्तकालं हितं तदा ।
उवाचार्त्तिसमापन्नो विक्रमे कृतनिश्चयः ॥ ३ ॥
त्वाञ्च माञ्च पुरा तूर्णमादत्ते राक्षसाधमः ।
तस्मादभिभ्यामस्याग्रं बाहुं च्छिन्दावहे गुरु ॥ ४ ॥
भीषणोऽयं महाकायो राक्षसो भुजविक्रमः ।
लोकं ह्यतिजितं कृत्वा ज्ञावां हन्तुमिहेच्छति ॥ ५ ॥

बाहुपाशपरिच्छिन्नौ बाहुभ्यां पाशाकारेण परितो व्याप्तौ ॥ १ ॥
नृधत्ते मां दृष्ट्वा भीतौ नृकिं तिष्ठतं यतो मे आहारार्थं संदिष्टा-
वतो न जीवनसम्भावनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥
पुरा आदत्ते आदास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥
भुजमात्रेण विक्रमो यस्य न त्वायुधनेत्यर्थः । अतिजितं सर्वथा
पराजितम् ॥ ५ ॥

निश्चेष्टानां वधो राजन् ! कुत्सितो जगतीपतेः ।
 क्रतुमधोपनीतानां पशूनामिव राघव ! ॥ ६ ॥
 एतत् संजल्पितं श्रुत्वा तथो क्रुद्धस्तु राजसः ।
 विदार्यास्यं ततो रौद्रं तो भक्षयितुमारभत् ॥ ७ ॥
 ततस्तौ देशकालज्ञौ खडगाभ्यामेव राघवौ ।
 अच्छिन्दन्तां सुसंहृष्टौ बाहू तस्यांसदृशयोः ॥ ८ ॥
 दक्षिणो दक्षिणं बाहू समक्रममिना ततः ।
 चिच्छेद् रामो वीरेण सख्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ॥ ९ ॥
 म पपात महाबाहुश्चिच्छेद्बाहुर्महास्वनः ।

अस्य बाहुच्छेद एव युक्तो न तु प्राणवियोजनमित्याह. निश्चेष्टा-
 नामिति । शस्त्रादिभिर्विक्रमहीनानां जगतीपतेः क्षत्रियस्य क्रतुमध्यं
 प्राप्तानां पशूनां वध इव । स यथा स्वर्गफलदोऽपि शास्त्रविहितोऽपि
 कुत्सितः सांख्यपातञ्जलाद्युक्तरीत्या अधर्मजनकत्वात् । लोकदृष्ट्या च
 कुत्सितः । एतेन तदधस्यापीधत्पापफलदता सूचिता । केचित्तु क्रतु-
 मध्यापनीतानामिति पाठं अद्वाजाद्येन कल्पयित्वा क्रतुमध्यादन्यत्र
 नीतानां वधो यथा कुत्सित इति व्याचक्षते ॥ ६ ॥

तथोरितत् संजल्पितं श्रुत्वेति सम्बन्धः । भक्षयितुमारभत् । हस्ता-
 भ्यामाकृष्टवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

सुसंहृष्टौ कदलीकाण्डच्छेदेनेव तच्छेदेन हस्तसुखलाभात् ॥ ८ ॥

दक्षिणः समर्थः दक्षिणपार्श्वस्थो वा ॥ ९ ॥

खञ्ज गाञ्च दिशश्चैव नादयञ्जलदो यथा ॥ १० ॥
 स निरुत्तौ भुजौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः ।
 दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवामिति दानवः ॥ ११ ॥
 इति तस्य व्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
 शशंभु तस्य काकुत्स्थं कवन्धस्य महाबलः ॥ १२ ॥
 अयमिच्छाकुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
 अस्थैवावरजं विद्धि भ्रातरं माञ्च लक्ष्मणम् ॥ २३ ॥
 मात्रा प्रतिहृते राज्ये रामः प्रब्राजितो वनम् ।
 मया सह चरत्येव भार्यया च सहद्वनम् ॥ १४ ॥
 अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने वने ।
 रक्षमापहृता भार्या यामिच्छन्ताविहागतौ ॥ १५ ॥
 त्वं तु को वा किमर्थं वा कवन्धसदृशो वने ।
 आस्येनोरमिदीप्तिन भग्नजङ्घो विचेष्टसे ॥ १६ ॥
 एवमुक्तः कवन्धस्तु लक्ष्मणेनोत्तमं वचः ।

गां भूमिम् ॥ १० ॥

कौ युवामिति पप्रच्छ पूर्वमप्राप्तोत्तरत्वात् पुनः प्रश्नः ॥ ११ ॥ १२ ॥

इच्छाकुदायादः दशरथपुत्रः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यामिच्छन्तौ यामन्घेयन्तौ ॥ १५ ॥

विचेष्टसे चेष्टमानस्तिष्ठसीत्वर्थः ॥ १६ ॥

उवाच वचनं प्रीतस्तदिन्द्रवचनं स्मरन् ॥ १७ ॥
 स्वागतं वां नरव्याघ्रौ ! दिश्या पश्यामि चाप्यहम् ।
 दिश्या चेमी निरुक्तौ मे युवाभ्यां बाहुवन्धनौ ॥ १८ ॥
 विरूपं यच्च मे रूपं प्राप्तं ह्यविनयाद् यथा ।
 तन्मे शृणु नरव्याघ्र ! तत्त्वतः शंसतस्तव ॥ १९ ॥

इत्याप रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे कबन्ध-
 बाहुच्छेदनं नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

प्रीतः शपमोक्तकालप्रत्यभिज्ञानात् । तदिन्द्रवचनं वच्यमाणम् ॥ १७ ॥
 बाहुवन्धनं ययोरंसदे शयोस्तौ बाहुवन्धनावंसदेशौ ॥ १८ ॥
 यथाऽविनयात् । यादृशाविनयात् प्राप्तं तच्छृण्वित्यन्वयः ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 आरण्यकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

पुरा राम ! महाबाहो ! महाबलपराक्रमः ।
रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १ ॥
यथा सूर्यस्य सोमस्य शक्रस्य च यथा वपुः ।
भोऽहं रूपमिदं कृत्वा लोकविचामनं महत् ॥ २ ॥
ऋषीन् वनगतान् राम ! त्वासयामि ततस्ततः ।
ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया ॥ ३ ॥
स चिन्वन् विविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः ।
तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरशापाभिधायिना ॥ ४ ॥
एतदेव नृशंसं ते रूपमस्तु विगर्हितम् ।
स मया याचितः क्रुद्धो शापस्यान्तो भवेदिति ॥ ५ ॥

अचिन्त्यम् अचिन्त्यवैभवम् ॥ १ ॥

तदेवाह, यथेति । इदं रूपं रत्नोरूपं वैभवेन कृत्वा ॥ २ ॥

एवमुक्तः ॥ ४ ॥

एवं शब्दार्थ एतदेवेति । एतदेवरूपं नृशंसं क्रूरं विगर्हितं
चान्द्वयवदत् ॥ ५ ॥

अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं वचः ।
 यदा क्त्वा भुजौ रामस्त्वं दहेद्विजने वने ॥ ६ ॥
 तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् ।
 श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्षणम् ॥ ७ ॥
 इन्द्रशापादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे ।
 अहं हि तपसोऽग्रेण पितामहमतोषयन् ॥ ८ ॥
 दीर्घमायुः स मे प्रादात्ततो मां विभ्रमोऽसृशत् ।
 दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मां शक्रः करिष्यति ॥ ९ ॥
 इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयन् ।
 तस्य वाज्रप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा ॥ १० ॥

अभिशापकृतस्य मत्कर्टक तत्प्रधर्षणेन त्वया कृतस्यास्य शाप-
 स्यान्तोऽभवत्विति याचितः । तेनैवं याचितेन तद्वच व्याह, यदेति ।
 तदा स्वं विपुलमुत्तमं श्रिया विराजितं रूपं प्राप्स्यस इति तेन भाषि-
 तमिति सम्बन्धः । एवं ब्रह्मं मां दनोः पुत्रं विद्धीत्यन्वयः । श्रिया
 विराजितं पुत्रं दनुं त्वं विद्धि लक्षणेति पाठान्तरम् । तदा श्रियाः
 श्रीनाम्नो दाबवस्य पुत्रं दनुनामानमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

ननु कुक्षितरूपत्वे शापेऽपि कथं कबन्धरूपताप्राप्तिस्तत्राह, इन्द्रेति ।
 तच्छापबीजमाह, अहमिति ऋषिशापतः धीररूपप्राप्त्यनन्तरमुप्रेण
 तपसा पितामहमतोषयं स्वकुलारातोन्द्रादिभयेनेति शेषः ॥ ८ ॥

विभ्रमो गर्वः । तमेवाह, दीर्घमिति ॥ ९ ॥

सक्थिनी च शिरश्चैव शरीरे संप्रवेशितम् ।

स मया याच्यमानः सन्नानयद् यमसादनम् ॥ ११ ॥

पितामहवचः सत्यं तदस्त्विति ममाब्रवीत् ।

अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्थिशिरोमुखः ॥ १२ ॥

वञ्चिणाभिहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुम् ।

स एवमुक्तः शक्रो मे बाहू योजनमायतौ ॥ १३ ॥

तदा चास्यञ्च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ।

सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां मंलिष्यास्मिन् वनेचरान् ॥ १४ ॥

सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रान् भक्षयामि समन्ततः ।

स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा रामः स लक्ष्मणः ॥ १५ ॥

शतपर्वणा शतधारेण ॥ १० ॥

सक्थिनी नाभ्यधोभागोपलक्षणम् । शरीरे शरीरमध्यस्थे उदर-
भागे एवंभूतेनोर्द्धाधरव्यवहाररहितेन मया मरणं याच्यमानोऽपि
तन्नाकरोत् ॥ ११ ॥

किमिति नाकरोत्तत्राह, पितामहेति । तद्वचो दीर्घायुदानरूपम् ।
॥ १२ ॥

वञ्चिणा त्वयाभिहतः जीवितुं कथं शक्त इत्यन्वयः । एवमुक्तः अ-
नाहारस्याक्रियस्य कथं जीवनमित्युक्तः ॥ १३ ॥

वनेचरान् वने सञ्चारवतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वेत्स्यते ममरे बाहू तदा स्वर्गं गमिष्यमि ।
 अनेन वपुषा तात ! वनेऽग्निन् राजमत्तम ! ॥ १६ ॥
 यद् यत्पश्यामि सर्वस्य ग्रहणं माधु रोचये ।
 अत्रथं ग्रहणं रामो मन्येऽहं मसुपैष्यति ॥ १७ ॥
 दमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यामकृतश्रमः ।
 म त्वं रामोऽसि भद्रन्ते नाहमन्येन राघव ! ॥ १८ ॥
 शत्रो हन्तुं यथातत्त्वमेवमुक्तो महर्षिणा ।
 अहं हि मतिमाचिद्यं करिष्यामि नरगणम् ! ॥ १९ ॥
 मित्रं चोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना ।
 एवमुक्तस्त्व धर्मात्मा दनुना तेन राघवः ॥ २० ॥
 ददं जगाद वचनं लक्ष्मणस्य च शृण्वतः ।

सर्वस्य ग्रहणं माधु रोचये न किञ्चिदप्यभ्यवृद्ध्या त्यजामीत्यर्थः ।
 ऋषेर्गिन्द्रस्य च वाक्यावश्यामादवश्यं रामो मम हस्ते ग्रहणमैष्यतीति
 मन्यं मन्यमानस्तिश्यामि ॥ १७ ॥

मम देहन्यामे देहत्यागे कृतश्रमः कृतयतो रामो मम हस्ते ग्रहण-
 मैष्यतीतीमां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वस्य ग्रहणं माधु रोचये । अयमव
 रामो भवेदिति बुद्ध्या किमपि न त्यजामीत्याशयः ॥ १८ ॥

सर्वथा दाहात्तरं तव बुद्धिं मित्रं चोपदेक्ष्यामि ॥ १९ ॥

दनुना दनुनाम्ना ॥ २० ॥

रावणेन हृता भार्या मीता मम यशस्विनी ॥ २१ ॥
 निष्क्रान्तस्य जनस्थानात् मह भ्रात्रा ययासुखम् ।
 नाममानं तु जानामि न रूपं तस्य रत्नमः ॥ २२ ॥
 निवामं वा प्रभावं वा वरं तस्य न विद्यहे ।
 शोकात्तानामनाथानामेवं विपरिधावताम् ॥ २३ ॥
 कारुण्यं मद्दृशं कर्तुमुपकारेण वर्त्तताम् ।
 काष्ठान्यानीय शुष्काणि काले भग्नानि कुञ्जरेः ॥ २४ ॥
 धृष्ट्यामस्त्वां वधं वीर ! यन्मे महति कल्पिते ।
 म त्वं मीतां ममाचञ्च येन वा यत्र वा हृता ॥ २५ ॥
 कुरु कल्याणमत्यर्थं यदि जानामि तत्त्वतः ।
 एवमुक्तस्तु रामेण वाक्यं दत्तुरनुत्तमम् ॥ २६ ॥

वह्निमंस्कारं करिष्यामि मम माहात्म्यं कुर्वित्याशयेनाह, इदमिति ।

॥ २१ ॥

यद्यासुखं हृतं त्वन्यथः । नाममात्रम् आप्तस्य जटारोर्वाक्यादिति भावः ॥ २२ ॥

उपकारेण परोपकारेण वर्त्ततामस्माकं मद्दृशमुचितं कारुण्यं मीता-
 हृदं देशादिकथनरूपमुपकारं कर्तुमर्हसि । दाहविषये त्वया चिन्ता न
 कार्या इत्याह, काष्ठानीति ॥ २३ ॥ २४ ॥

कल्पिते इहेव कृतं येन कर्त्ता यत्र देशे ॥ २५ ॥

कल्याणं तत्त्वाख्यानरूपं दाह एव मे दिव्यज्ञानसाधनं तत् कुरु

प्रोवाच कुशलो वक्ता वक्ताग्मपि राघवम् ।
 दिव्यमस्ति न मे ज्ञानं नाभिजानामि भैषिलीम् ॥ २७ ॥
 यस्तां ज्ञास्यति तं वक्ष्ये दग्धः स्वं रूपमास्थितः ।
 योऽभिजानाति तद्द्रुक्षन्द्रुक्ष्ये राम ! तत्परम् ॥ २८ ॥
 अदग्धस्य हि विज्ञातुं शक्तिरस्ति न मे प्रभो ! ।
 राजसं तु महावीर्यं मीता येन हृता तव ॥ २९ ॥
 विज्ञानं हि महद् भ्रष्टं भापदोषेण राघव ! ।
 स्वकृतेन मया प्राप्तं रूपं लोकविगर्हितम् ॥ ३० ॥
 किं तु यावन्न यात्यस्तं भविता श्रान्तवाहनः ।
 तावन्मामवटे क्षिप्या दह राम ! यथात्रिधि ॥ ३१ ॥
 दग्धस्त्वयाहमवटे न्यायेन रघुनन्दन ! ।
 वक्ष्यामि तं महावीर ! यस्तं वेत्स्यति राजसम् ॥ ३२ ॥
 तेन मख्यञ्च कर्त्तव्यं न्याय्यवृत्तेन राघव ! ।
 कल्पयिष्यति ते वीर ! माहाय्यं लघुविक्रम ! ॥ ३३ ॥

ततः परं सर्वे वक्ष्यामोत्याह, एवमिति । कुशलो वक्ता । वक्त्राचातु-
 र्थवान् वक्ताः प्रशस्तवक्ताः ॥ २६ ॥ २७ ॥

यस्तां मखति श्रेष्ठः । तत्परं दाहात्परम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

विज्ञानमतीन्द्रियविषयं स्वकृतेनानुचितकर्मणा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥

न हि तस्यास्यविज्ञातं त्रिषु लोकेषु राघव ! ।

सर्वान् परिवृतो लोकान् पुरा वै कारणान्तरे ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे कवन्ध
रामसंवादे नाम एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

तेन या राक्षसं ज्ञास्यति तेन न्याय्यवृत्तेन नीतिसर्परिच्छेदः ।

॥ ३३ ॥

कारणान्तरे कस्मिंश्चिन्नमिते जाते मतोऽथर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिगमि श्रीगमोद्ये रामायणतिलके

प्रारण्यकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विमप्रतितमः सर्गः ।

एवमुक्तो तु तौ वीरी कवन्धेन नरेश्वरौ ।
गिरिप्रदरमासाद्य पावकं त्रिमज्जैतुः ॥ १ ॥
लक्ष्मणस्तु महोल्काभिर्ज्वलिताभिः समन्ततः ।
चितामाद्रीपयामास सा प्रज्ज्वान् सर्वतः ॥ २ ॥
तच्छरीरं कवन्धस्य घृतपिण्डोपमं महत् ।
मेदसा पच्यमानस्य मन्दं दहत पावकः ॥ ३ ॥
स विधूय चितामागु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः ।
अजरे वामसी बिभ्रन् मान्यं दिव्यं महाबलः ॥ ४ ॥
ततश्चिताया वेगेन भास्वरो विरजास्वरः ।

प्रदरं गर्त्तमासाद्य कवन्धं प्रापथ्य सर्वतः काष्ठानि दत्त्वा तत्राग्निं
ददतुः ॥ १ ॥ २ ॥

मेदसा पूर्णस्येति शेषः । मेदपूर्णत्वान्मन्ददाहः, दहत । अद-
हत ॥ ३ ॥

अजरे निर्मले ॥ ४ ॥

उत्पपाताशु मंहृष्टः सर्वप्रत्यङ्गभूषणः ॥ ५ ॥
 विमाने भास्वरे तिष्ठन् हंसयुक्ते यशस्करे ।
 प्रमथा च महानेजा दिगो दश विराजयन् ॥ ६ ॥
 मोऽन्तरिक्षगतो वाक्यं कवन्धो राममब्रवीत् ।
 शृणु राघव ! तत्त्वेन यथा मीतामवाप्स्यसि ॥ ७ ॥
 राम ! पद्भ्रुकथो लोके याभिः सर्वं विमृश्यते ।
 परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते ॥ ८ ॥
 दशाभागगतो हीनस्त्वं हि राम ! मन्वन्मनः ।

चिताया उत्पपात । भास्वरः कान्तिमान् । सर्वेषु प्रत्यङ्गेषु कर
 चरणादिषु भूषणानि यस्य ॥ ५ ॥

हंसयुक्ते रामकृतसंस्कारप्रभावेण पर्वतपःप्रभावेण चैवंभूतं विमानं
 प्राप्तः ॥ ६ ॥

तत्त्वेन परमार्थत उच्यमानमिति शेषः ॥ ७ ॥

अथ प्रतिज्ञातमुपायमाह, रामघडिति । षच्युक्तयः सन्धिविग्रहया-
 नासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्या लोके सन्ति । याभिर्युक्तिभिः सर्वे वस्तु-
 जातं राज्ञा विमृश्यते विमृश्य प्राप्यते । तत्र दशान्तेन दुर्दशापरिपाक-
 कालेन यः परिमृष्टः स दशाभागेन दशाभागं दुर्दशापरिपाकावस्थां
 प्राप्तेन सेव्यते इति नीतिः । तस्मात्त्वयांत्व उपायः समाश्रयः कार्य
 इत्यर्थः । परिमृष्ट इति पाठे दशान्तेन दुर्दशापरिपाककालेनार्थात्
 अंशित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यत्कृते व्यमनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ॥ ८ ॥

तदवश्यं त्वया कार्यैः स सुहृत् सुहृदांवर ! ।

अकृत्वा न हिते मिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन् ॥ १० ॥

श्रूयतां राम ! वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः ।

भात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ॥ ११ ॥

अथ्यमूके गिरिवरे पम्यापर्यन्तशोभिते ।

निवमत्यात्मवान् वीरशतुर्भिः सह वानरैः ॥ १२ ॥

वानरेन्द्रो महावीर्यस्नेजोवान् चामितप्रभः ।

मत्यमन्धो विनीतश्च धृतिमान् मतिमान् महान् ॥ १३ ॥

दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान् महाबलपराक्रमः ।

नन्वहं दशभागं प्राप्त इति कथं त्वया निर्गतिं तत्राह, दशभाग-
गत इति यत्स्वं सख्यमण एवहीना राज्यादिर्नत्यर्थः । यत् कृतं
यद्दशभागनिमित्तं त्वया दारप्रधर्षणं प्राप्तं तेन त्वं ज्ञायते दुर्दशभाग-
कालं प्राप्त इति ॥ ८ ॥

यदेवमतस्त्वया स सुहृद्दशभागं प्राप्तः सुहृत्कार्यैः । तत्करणा-
वश्यकत्वे हेतुमाह, अकृत्विति ॥ १० ॥

तादृशः सुहृत् क इत्यत आह, श्रूयतामिति ॥ ११ ॥

पम्यापर्यन्तेन पम्याप्रदेशेन शोभिते चतुर्भिः मन्त्रिभिरिति
शेषः ॥ १२ ॥

तेजोवान् प्रतापी चामितप्रभः अपरिच्छिन्नकान्तिः ॥ १३ ॥

भ्रात्रा विवामितो वीर । राज्यहेतोर्महाबलः ॥ १४ ॥
 म ते महाद्यो मितञ्च मीतायाः परिमार्गणे ।
 भविष्यति हि ते राम ! मा च शोके मनः कृथाः ॥ १५ ॥
 भवितव्यं हि यच्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा ।
 कर्तुमिच्छाकुशार्दूल । कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६ ॥
 गच्छ शीघ्रमितो वीर ! सुग्रीवं तं महाबलम् ।
 वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाद्य राघव ! ॥ १७ ॥
 अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसो ।
 न च ते भोजमन्तव्यः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ १८ ॥
 कृतज्ञः कामरूपी च महायार्थी च वीर्यवान् ।
 शक्तौ ह्यद्य युवां कर्तुं कार्यं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

द्युतिमान् तद्गुणाना वास्तवत्वबोधनायोक्तस्यापि कस्यचित् पुनः
 कथनम् ॥ १४ ॥

हे राम ते भविष्यति । हिर्निश्चये ॥ १५ ॥

यद्भवितव्यं राज्यभ्रंशदारापहारादिदुःखं तदन्यथा कर्तुं केनापि
 न शक्यमिति । अतः शोके मनो मा कृथा इति शोधः । ते इत्यादीनां
 पुनर्हृत्कन्तु, रामदुःखेन तस्यापि दुःखितचित्तत्वात्तद्दोषाय ॥ १६ ॥

तं गच्छ तं वयस्यं कुर्वित्यन्वयः ॥ १७ ॥

परस्परं द्रोहपरिहारयाभिमात्रिकं सख्यं कार्यमित्याह, अद्रो-
 हायेति ॥ १ ॥

कृतार्थो वाकृतार्थो वा तव कृत्यं करिष्यति ।

स ऋक्षरजसः पुत्रः पश्यामटति शङ्कितः ॥ २० ॥

भाम्स्करस्यौरसः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः ।

मन्निधायायुधं क्षिप्रमृष्यमूकान्तर्यं कपिम् ॥ २१ ॥

कुरु राघव ! मत्पुत्रेण वयस्यं वनचारिणम् ।

स हि स्थानानि कान्तर्वेग्न सर्वाणि कपिकुञ्जरः ॥ २२ ॥

नरमांसाशनां लोके नैपुण्यादधिगच्छति ।

न तस्याविदितं लोके किञ्चिदस्ति हि राघव ! ॥ २३ ॥

यावत् सूर्यः प्रतपति महस्त्रांगुः परन्तप ! ।

तस्य तिर्यग्ज्ञातदवमतिः कुतो न कार्यप्रत्यय हेतुमाह, कृतञ्च इति ।
ननु स किमर्थं मया सह मैत्रीं कुर्यादादत आह, सहायार्थीति । नन्वा-
भ्यामशक्ताभ्यां कस्तस्य सहायार्थ इत्यत आह, शक्तौ हीति । तस्य
चिकीर्षितं कार्यं कर्तुं युवां शक्तावित्यन्वयः ॥ १९ ॥

ननु तस्य तिरस्त्रोऽस्मत्साहायेन का शक्तिस्तत्राह, स कृतार्थः त्वया
कृतप्रयोजनः करिष्यमाणप्रयोजनोऽपि तव कार्येन सीतान्वेषणादिरूपं स
करिष्यत्येव । तथा सामर्थ्ये प्रयोजकं तस्य कुलीनत्वमाह, स ऋक्षेति ।
पुत्रः क्षेत्रज इत्यर्थः ॥ २० ॥

तदेवाह, भाम्स्करस्यौरस इति । कृतकिल्बिषः कृतवैरोऽतएव
वालिनाः शङ्कितोऽटति । तमग्निमग्निषावायुधं समिधाद्य संस्थाप्य तेन
सद्येन च तं कपिं वयस्यं कुरु । हि यतः स रक्षमां स्थानानि सर्वाणि
जानति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स नदीर्विपुलान् शैलान् गिरिदुर्गाण कन्दरान् ॥ २४ ॥

अन्विष्य वानरैः मार्धं पत्रां तेऽधिगमिष्यति ।

वानरांश्च महाकायान् प्रेषयिष्यति राघव ! ॥ २५ ॥

दिशोऽविचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचन्तीम् ।

अन्विष्यति वरारोहान् मैथिलीं रावणालये ॥ २६ ॥

स मेरुगुटङ्गायगतामनिन्दितां

प्रविश्य पातालतन्त्रेऽपि वाश्रिताम् ।

स्रवङ्गमानामृषभस्तवप्रियां

निहत्य रक्षांसि पुनः प्रदास्यति ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे कवन्ध-

रामसंवादे नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अधिगमिष्यति ज्ञास्यति ॥ २५ ॥

रावणालये शोचन्तीमिति सखन्धः । अनेन ज्ञायते सर्वदिदु
रावणालयाः सन्ति । तत्र किं दिक्स्थरावणालये इति ज्ञातुं सर्वदिग्-
विचयनम् ॥ २६ ॥

अनिन्दितां निर्मलाम् । अनेन सीताशुद्धत्वं ज्ञापितम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

दर्शयित्वा तु रामाय भीतायाः परिमार्गणे ।
वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कवन्धः पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥
एष राम ! शिवः * पन्था यत्रैते पुष्पिता द्रुमाः ।
प्रतीचीं दिशमाश्रित्य प्रकाशन्ते मनोरमाः ॥ २ ॥
जम्बू प्रियालपनमा न्यग्रोधप्रक्षतित्तुकाः ।
अश्वत्याः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ॥ ३ ॥
धन्वना नागवृक्षाश्च तिलका नक्तमालकाः ।
नीलाशोकाः कदम्बाश्च करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ४ ॥

परिमार्गणे उपायं दर्शयित्वा पुनर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
यत्र प्रकाशन्ते तत्र गन्तुमेष शिवः ऋदुष्टः पन्थाः ॥ २ ॥
एते के तत्राह, जम्बू इत्यादि ॥ ३ ॥
धन्वनाधवाः नागवृक्षो नागकेसरः ॥ ४ ॥

* गिरेः इति वा पाठः ।

अग्निमुख्या अशोकाश्च सुरक्ताः पारिभद्रकाः ।
 तानारुह्याथ वा भूमौ पातयित्वा च तान् बलात् ॥ ५ ॥
 फलान्यमृतकल्पानि भक्षयित्वा गमिष्यथ ।
 तदतिक्रम्य काकुत्स्थ ! वनं पुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥
 नन्दनप्रतिमं त्वन्यत् कुरवस्त्रचरा इव ।
 सर्वकालफला यत्र पादपा मधुरस्रवाः ॥ ७ ॥
 सर्वे च ह्यतवस्तत्र वने चैत्ररथे यथा ।
 फलभारनतास्तत्र महाविटपधारिणः ॥ ८ ॥
 शोभन्ते सर्वतस्तत्र मेघपर्वतमन्निभाः ।
 तानारुह्याथ वा भूमौ पातयित्वाथ वा सुखम् ॥ ९ ॥
 फलान्यमृतकल्पानि लक्ष्मणस्ते प्रदास्यति ।
 चक्रमन्तौ वरान् शैलान् शैलाच्छैलं वनादनम् ॥ १० ॥
 ततः पुष्करिणीं वीरौ पस्यां नाम गमिष्यथ ।
 अशर्करामविभ्रंशां समतीर्थामशैवलाम् ॥ ११ ॥

अग्निमुख्याऽरुक्करः । सुरक्ता रक्तचन्दनाः पारिभद्रको मन्दारः
 बलात् तान् लुह्यान् भूमौ पातयित्वा शाखां हत्वा भूमिपर्यन्तं संनाम्य
 ॥ ५ ॥ ६ ॥

अन्यद्गमिष्यथेति शेषः उत्तरकुरुवच्च ॥ ७ ॥

विटपाः शाखाः ॥ ८ ॥ ९ ॥

चक्रमन्तौ चक्रमन्तौ ॥ १० ॥

राम ! मञ्जातवालूकां कमलोत्पलशोभिताम् ।

तत्र हंसाः श्रवाः क्रौञ्चाः कुरुराश्चैव राघव ! ॥ १२ ॥

वन्तुवराणि कूर्जन्ति पश्यामल्लिगोचराः ।

✓ मोद्विजन्ते नरान् दृष्ट्वा वधस्याकोविदाः पुरा * ॥ १३ ॥

घृतपिण्डोपमान् स्थूलान् तान् द्विजान् भक्तयिष्यथ ।

✓ रोहितांश्चक्रतुण्डांश्च नलमीनांश्च राघव ! ॥ १४ ॥

पश्यायामिपुभिर्मत्स्यांस्तत्र राम ! वरान् हतान् ।

निस्त्वक्पत्तानयस्तप्तानकृशानिककण्टकान् ॥ १५ ॥

तव भक्त्या समायुक्तो लक्षणः संप्रदास्यति ।

भृशं तान् खादतो मत्स्यान् पश्याथाः पुष्पसञ्चये ॥ १६ ॥

तीर्थमवतारमार्गः । अविभ्रंशां शैवलासम्बन्धेन पादभ्रंशाहेतुम् ।

॥ १२ ॥

मञ्जातवालुकामिति दीर्घ आर्षः । श्रवा मण्डूकाः ॥ १२ ॥

वधस्याकोविदाः वधमजानानाः ॥ १३ ॥

✓ द्विजान् पक्षिणः रोहिता मत्स्रविशेषाः चक्रतुण्डा नलमीनाश्च
त एव ॥ १४ ॥

अयस्तप्तान् शूलार्थे पक्वान् । अकृशा अनेके च कण्टका येषां
विद्यन्ते तान् ॥ १५ ॥

* श्रुभाः इति वा पाठः ।

पद्मगन्धि शिबं * वारि सुखशीतमनामथम् ।
 उद्धृत्य स तदाक्लिष्टं रूष्यस्फटिकमन्निभम् ॥ १७ ॥
 अथ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः पाययिष्यति ।
 स्थूलान् गिरिशुहाश्रय्यान् वानरान् वनचारिणः ॥ १८ ॥
 मायाङ्गे विचरन् राम ! दर्शयिष्यति लक्ष्मणः ।
 अपां लोभाद्पावृत्तान् वृषभानिव नर्दतः ॥ १९ ॥
 स्थूलां पीतांश्च पम्पायां द्रुक्ष्यमि त्वं नरोत्तम ! ।
 मायाङ्गे विचरन् राम ! विटपी माल्यधारिणः ॥ २० ॥
 शीतोदकञ्च पम्पायां दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि ।
 मुमनोभिश्चिताम्लत्र तिलका नक्तमालकाः ॥ २१ ॥
 उत्पन्नानि च फुल्लानि पङ्कजानि च राघव ! ।
 न तानि कश्चिन्माल्यानि तत्र रोपयिता नरः ॥ २२ ॥

पुष्पसञ्चये पद्मादिपुष्पसमुष्टे वर्त्तमानम् ॥ १६ ॥
 अतएव पद्मगन्धि अक्लिष्टं मलादिकमलहीनम् ॥ १७ ॥
 पुष्करपर्णेन पद्मपर्णेन उद्धृत्य मत्स्यान् खादतस्ते जलं पाययिष्य-
 तीति संबन्धः । गिरिशुहामु शयशाशनं येषां तान् ॥ १८ ॥ १९ ॥
 पीतान् जलपानं कृतवतः विटपी विटपिनः आर्षमेकत्वम् । माल्य-
 धारिणः पुष्पवतः तान् दृष्ट्वा शीतोदकञ्च दृष्ट्वा शोकं हास्यसि ॥ २० ॥
 अन्यान्यपि शोकहंत्वृणि दर्शनीयान्याह, मुमनोभिरिति ॥ २१ ॥

स्वादु इति वा पाठः ।

न च वै ग्लानितां यान्ति न च शीर्यन्ति राघव ! ।
 मतङ्गशिष्यास्तत्रासन् ऋषयः सुममाहिताः ॥ २३ ॥
 तेषां भाराभितप्तानां वन्यमाहरतं गुरोः ।
 ये प्रपनुर्महीं तूष्णीं शरीरात् स्वेदबिन्दवः ॥ २४ ॥
 तानि माल्ग्रानि जातानि सुनीनां तपसा तदा ।
 स्वेदबिन्दुसमुत्थानि न विनश्यन्ति राघव ! ॥ २५ ॥
 तेषां गतानामद्यापि दृश्यते परिचारिणी ।
 श्रमणी शबरी नाम काकुत्स्थ ! चिरजीविनी ॥ २६ ॥
 त्वान्नु धर्मं स्थिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृतम् ।
 दृष्ट्वा देवोपमं राम ! स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ २७ ॥
 ततस्तद्राम ! पम्यायास्तीरमाश्रित्य पश्चिमम् ।

आशोषयिता गृहीत्वा धारयिता महावनत्वान्मनुष्यसञ्चाराभावेने-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥

अम्नानाश्रीर्णत्वे हेतुर्मतङ्गत्यादि ॥ २३ ॥

भारेण तप्तानां गुर्वर्थे आङ्गिरसाणवन्व्यभारेण श्रान्तानां तानि
 माल्ग्रानीति विशेषायेत्तं क्लीबत्वम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

शबरीनाम शबरीत्याख्या श्रमणी तापसी ॥ २६ ॥

त्वां दृष्ट्वा स्वर्गलोकं गमिष्यति पूर्वोर्जिततपसस्त्वदर्शनस्य च माहा-
 त्मयात् स्वर्गलोकोऽत्र ब्रह्मलोक इति वदन्ति । देवलोकमिति पाठेऽपि
 स एवार्थः ॥ २७ ॥

आश्रमस्थानमतुलं गुह्यं काकुत्स्थ ! पश्यसि ॥ २८ ॥

न तत्राक्रमितुं नागाः शक्नुवन्ति तदाश्रमम् ।

ऋषेस्तस्य मतङ्गस्य विधानात्तच्च काननम् ॥ २९ ॥

मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन ! ।

तस्मिन्नन्दनसङ्काशे देवारण्योपमे वने ॥ ३० ॥

नानाविहगसंकीर्णं रंस्यसे राम ! निर्हृतः ।

ऋष्यभूकस्तु पम्पायाः पुरस्तात्पुष्पितद्रुमः ॥ ३१ ॥

सुदुःखारोहणश्चैव शिशुनागाभिरक्षितः ।

उदारो ब्रह्मणा चैव पूर्वकालेऽभिनिर्मितः ॥ ३२ ॥

शयानः पुरुषो राम ! तस्य शैलस्य मूर्धनि ।

तदाश्रमस्थानं शबरीवासरूपं मतङ्गाश्रमस्थानं गुह्यम् आश्रमेधु
गुह्यम् ॥ २८ ॥

नागा गज्रास्तत्र तदाश्रमे तस्मिन्मतङ्गाश्रमे इत्यर्थः । यद्यपि तत्र
विविधा नागाः सन्ति तथापि मतङ्गस्य विधानात्प्रभावात् तदेकदेश-
मतङ्गाश्रमे न सञ्चार इत्यर्थः ॥ २९ ॥

ऋतस्तत्र वनं मतङ्गवनमित्येव विश्रुतम् । देवारण्यं नन्दनादि
तत्सदृशम् ॥ ३० ॥

पम्पायाः पम्पातीरवर्त्तिमतङ्गाश्रमादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

सुदुःखारोहणोऽत्युच्चत्वात् हेत्वन्तरमप्याह, शिशुभिर्नागैः सर्पै-
रभिरक्षितः । उदारो दाता । ब्रह्मणा पूर्वकाले सृष्टिकाले निर्मितः ।
विद्यैदायं तपःप्राधान्येन निर्मितः ॥ ३२ ॥

यः स्वप्ने लभते वित्तं तत्प्रबुद्धे ऽधिगच्छति ॥ २२ ॥

यस्त्वेनं विषमाचारः पापकर्माधिरोहति ।

तत्रैव प्रहरन्तग्रनं सुप्तमादाय राक्षसाः ॥ २४ ॥

ततोऽपि शिशुनागानामाक्रन्दः श्रूयते महान् ।

क्रोडतां राम ! पम्यायां मतङ्गाश्रमवासिनाम् ॥ २५ ॥

सक्ता रुधिरधाराभिः संहत्य परमद्विपाः ।

प्रचरन्ति पृथक्कीर्णा मेघवर्णास्तरस्विनः ॥ २६ ॥

ते तत्र पीत्वा पानीयं विमलं चारु शोभनम् ।

अत्यन्तसुखसंस्पर्शं सर्वगन्धममन्वितम् ॥ २७ ॥

निवृत्ताः संविगाहन्ते वनानि वनगोचराः ।

च्छलांश्च द्वीपिनश्चैव नीलकोमलकप्रभान् ॥ २८ ॥

रुरूनपेतानजयान् दृष्ट्वा शोकां प्रहास्यसि ।

शौदार्यमेव दर्शयति, शयान इति ॥ २२ ॥

अन्यमप्यतिशयमाह, य इति । तत्रैव पर्वतमुध्नुं प्रव ॥ २४ ॥

शिशुनागानां बालगजानाम् ॥ २५ ॥

रुधिरधाराभिः ईषद्रक्तमदधाराभिः सक्ताः संबद्धाः संहत्य संभूय

सञ्चरन्ति पृथक्कीर्णास्चरन्ति ॥ २६ ॥ २७ ॥

नीलमश्वत् कोमलकान्तीन् ॥ २८ ॥

अपेतान् मनुष्यं दृष्ट्वाऽपलायितान् । अजयान् प्राणिजयहीनान् ।

अनेनाकृता । अथासाधारण्यं चित्रमाह, रामेति ॥ २९ ॥

राम । तस्य तु शैलस्य महती शोभते गुहा ॥ ३९ ॥
 शिन्नापिधाना काकुत्स्थ ! दुःखञ्चास्याः प्रवेशनम् ।
 तस्या गुहायाः प्राग्दूरे महान् शीतोदको ह्रदः ॥ ४० ॥
 बज्रमूलफलो रम्यो नानानगसमाकुलः ।
 तस्यं वसति धर्मात्मा सुग्रीवः सह वानरैः ॥ ४१ ॥
 कदापि शिखरे तस्य पर्वतस्यापि तिष्ठति ।
 अत्र खलु शैवैवं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥
 प्रसन्नौ भाकरवर्णाभः खे व्यरोचत वीर्यवान् ।
 तं तु खस्यं महाभागं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 प्रस्थितौ त्वं व्रजस्वैति वाक्यमूचतुरन्तिके ।
 गम्यतां कार्यसिद्धयर्थमिति तावन्नवीत् स च ॥ ४४ ॥
 सुप्रोतौ तावनुज्ञाप्य कबन्धः प्रस्थितस्तदा ॥ ४५ ॥

स तत्कबन्धः प्रतिपद्य रूपं

वृतः श्रिया भास्वरसर्वदेहः ।

शिन्नापिधानेति गुहानामेति तीर्थे । विशेषणमित्यन्धे ॥ ४० ॥
 तस्यां गुहायाम् ॥ ४१ ॥
 कदाचित्पर्वतस्य शिखरेऽपि तिष्ठति । अपिधानश्च ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 प्रस्थितौ आवां सुग्रीवसमीपं प्रस्थितौ त्वं व्रजस्त पुरुषलोकमिति
 शेषः । अन्तिके समीपे वर्त्तमानं देवभूतं तावूषतुः । स त.भ्यां कृता-
 नुमतिकः क.बन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

निदर्शयन् राममवेक्ष्य खस्थः

सख्यं कुरुष्वेति तदाभ्युवाच ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाल्मीकीये आरण्यकाण्डे कवन्धस्य
स्वर्गारोहणं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

उक्तार्थापसंहारः स तदिति । निदर्शयन्मार्गादिकमिति शेषः ।
किञ्चिद्दूरं गत्वा पुनः राममवेक्ष्य सख्यं कुरुष्वेत्युवाच ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
आरण्यकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तौ कबधेन तं मार्गं पम्याया दर्शितं वने ।
आतस्थतुर्दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजौ ॥ १ ॥
तौ शैलेष्व्याचितानेकान् क्षौद्रपुष्यफलद्रुमान् ।
वीचन्तौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ॥ २ ॥
कृत्वा तु शैलपृष्ठे तु तौ वासं रघुनन्दनौ ।
पम्यायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ॥ ३ ॥
तौ पुष्करिण्याः पम्यायास्तोरमासाद्य पश्चिमम् ।
अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमम् ॥ ४ ॥
तौ तमाश्रममासाद्य द्रुमैर्बहुभिरावृतम् ।

यः कबधेन कथितस्तं मार्गं गृह्णीत्वा पम्यामुद्दिश्य प्रतीचीं दिश-
मातस्थतुः प्रतस्थतुः ॥ १ ॥

आचितानेकान् विद्यमानानेकान् माधुर्यग्रण क्षौद्रं मधु तत्पुष्प-
पुष्पफलान् ॥ २ ॥

उपतस्थतुः प्रापतुः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुरस्यमभिवीक्षन्तो शबरीमभ्युपेतुः ॥ ५ ॥
 तौ दृष्ट्वा तु तदा मिद्धा समुत्थाय क्रुताञ्जलिः ।
 पादौ जयाह रामस्य सत्क्षणस्य च धीमतः ॥ ६ ॥
 पाद्यमाचमनीयञ्च सर्वं प्रादाद् यथाविधि ।
 तामुवाच ततो रामः श्रमणीं धर्ममस्थिताम् ॥ ७ ॥
 कश्चित्ते निर्जिता विघ्नाः कश्चित्ते वर्धते तपः ।
 कश्चित्ते नियतः कोप आहारश्च तपोधने ! ॥ ८ ॥
 कश्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कश्चित्ते मनमः सुखम् ।
 कश्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिण ! ॥ ९ ॥
 रामेण तापसी पृष्टा सा मिद्धा सिद्धसम्पता ।
 शशंस शबरी वृद्धा रामाय प्रत्यवस्थिता ॥ १० ॥
 अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिस्तव मन्दर्शनान्मया ।
 अद्य मे सफलं जन्म गुरवश्च सुपूजिताः ॥ ११ ॥

तं शबर्येराश्रमम् ॥ ५ ॥
 सिद्धा सिद्धयोगा ॥ ६ ॥ ७ ॥
 विघ्नास्तपोविघ्नाः कामादयः । कोपो नियतः निरुद्धीतः आहा-
 रश्च नियत इत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ ९ ॥
 प्रत्यवस्थिता व्यभिमुखं स्थिता ॥ १० ॥
 अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिरित्यादिः शबर्येरा उपचार इत्यममार्थदर्शा-
 वादः ॥ ११ ॥

अद्य मे सफलं तप्तं स्वर्गश्चैव भविष्यति ।
 त्वयि देववरे राम ! पूजते पुरुषर्षभ ! ॥ १२ ॥
 तवाहं चक्षुषा मौस्य ! पूता मौस्यन मानद ! ।
 गमिष्याम्यक्षयान् लोकान्स्त्वप्रसादादरिन्दम ! ॥ १३ ॥
 चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैरतुल्यप्रभैः ।
 इतन्ते दिवमारूढा यानहं पर्य्याचारिषम् ॥ १४ ॥
 तैश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः ।
 आगमिष्यति ते रामः सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ १५ ॥
 स ते प्रतिगृहीतव्यः सौमित्रिसहिताऽतिथिः ।
 तच्च दृष्ट्वा वरान् लोकानक्षयांस्त्वं गमिष्यासि ॥ १६ ॥
 एवमुक्ता महाभागैस्तदाहं पुरुषर्षभ ! ।

स्वर्गो ब्रह्मलोकः । देववरे सर्वान्तरात्मनि ॥ १२ ॥
 अक्षयान् लोकान् अपुनरावृत्तिकान् ब्रह्मलोकान् ॥ १३ ॥
 चित्रकूटमिति । त्वदासक्तिवैभवमात्रादित्यर्थः । इत अस्मदा-
 श्रमात् ॥ १४ ॥

आगमिष्यति अक्षयहार्येत शेषः ॥ १५ ॥
 ते त्वया तं दृष्ट्वा अस्मत्सेवाफलभूतं तद्दर्शनं प्राप्य अक्षयान् लोका-
 न् ब्रह्मलोकं अवयवाभिप्रायेण गुणाभिप्रायेण वा ब्रह्मवचनम् ॥ १६ ॥
 एवमुक्ताहं यतोऽती मया त्वदर्थं वन्द्यं सम्भक्त्वा परीक्ष्य माधुर्यं गयुतं
 सङ्कितमित्यर्थः । तदक्तं पादो । शबरी प्रकृत्य—

मया तु सञ्चितं वन्यं विविधं पुरुषर्षभ ! ॥ १७ ॥
 तवार्थं पुरुषव्याघ्र ! पम्यायास्तीरसम्भवम् ।
 एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्य्या शवरीमिदम् ॥ १८ ॥
 राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृताम् ।
 दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावं ते महात्मनाम् ॥ १९ ॥
 श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि सन्द्रष्टुं यदि मन्यसे ।
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्रविनिःसृतम् ॥ २० ॥

प्रत्यङ्गम्य प्रणम्याथ निवेश्य कुशविष्टरे ।
 पादप्रक्षालनं कृत्वा लक्ष्म्यां पापनाशनम् ॥
 शिरसा धार्यत्र पीत्वा च वन्यैः पुष्पैरथार्चयत् ।
 फलानि च सुपक्वानि मूलानि मधुराणि च ॥
 स्वयमाखाद्य माधुर्यं परीक्ष्य परिभक्ष्य च ।
 पश्चान्निवेदयामास राघवाभ्यां दृढव्रता ॥
 फलान्याखाद्य काकुत्स्थस्तस्यै मुक्तिं परां ददौ ॥

इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

विज्ञाने आगतानागतज्ञाने अबहिष्कृतां तादृशज्ञानवतीमित्यर्थ
 इति तीर्थः । विज्ञाने ब्रह्मविद्यायां मैत्र्यायगादिवदबहिष्कृतां तत्राप्यधि
 कारिणीमित्यर्थ इति कतकः । विशिष्टं ज्ञानं येषां तेषां संबन्धो यस्या-
 स्तत् संबोधनं हे विज्ञाने इति संबोध्य तां नित्यमबहिष्कृतां भोजना-
 दिव्यवहारादिति श्लेषः । तदस आहारादि अङ्गीकृत्येति श्लेषः इत्यन्ये ।
 किमाह तदाह । दनोरिति । महात्मनां त्वदाचार्याणां दनोः सकाशा

शबरी दर्शयामाम तावुभौ तदनं महत् ।
 पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपत्तिसमाकुलम् ॥ २१ ॥
 मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन ! ।
 दह ते भावितात्मानो गुरवो मे महाद्युते ! ।
 जुहवांचक्रिरे नीडं मन्त्रवन्मन्त्रपूजितम् ॥ २२ ॥
 इयं प्रत्यक्षस्थली वेदी यत्र ते मे सुसत्कृताः ।
 पुष्पोपहारं कुर्वन्ति श्रमाद्देविभिः करैः ॥ २३ ॥
 तेषां तपःप्रभविण पश्याद्यापि रघूत्तम !
 द्योतयन्ति दिशः सर्वाः श्रिया वेद्युलप्रभा ॥ २४ ॥

ऋतं प्रत्यक्षं कर्तुमिच्छामीति श्लेषः । सन्द्युं यदि मन्यसे सन्दर्शयितुं
 योग्यं यदि मन्यसे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

मेघो वर्षुको यो घनस्तदग्रीलं । मिहसेचने बाहुलकात् घत्वम् ॥१॥
 मतङ्गवनं तत्तपोमहिम्ना विश्रुतं प्रसिद्धं ते प्रसिद्धाः । मन्त्रपूजितं
 मन्त्रस्य गायत्र्या जपेन पूजितमतिशुद्धं नीडं देहपञ्जरम् । तीर्थमिति
 पाठेऽपि स एवार्थः । मन्त्रवत्सद्धोममन्त्रवत् यदा तीर्थमन्त्रं जुहवाञ्चक्रिरे
 ऊतवन्तः । यदा जुहवाञ्चक्रिरे तीर्थमन्त्रं जुहवाञ्चक्रिरे हतवन्त
 इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षस्थली तन्नास्त्री वेदी यत्र यस्यां सुसत्कृता अत्यन्तं पूज्याः मे
 मत्संबन्धिनस्ते गुरवः श्रमाद्देविभिः कम्पवद्भिर्दृढतरत्वात् करैः पु-
 ष्पोपहारं देवताभ्यः कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

अशक्नुवद्भिस्त्रैर्गन्तुमुपवासश्रमालसैः ।

चिन्तितेनागतान् पश्य समेतान् सप्तसागरान् ॥ २५ ॥

कृताभिधेकैस्त्रैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेध्विह ।

अद्यापि न विशुष्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन ! ॥ २६ ॥

देवकार्याणि कुर्वद्भिर्थानीमानि कृतानि वै ।

पुष्यैः कुवलयैः सार्धं स्नानत्वं ननु यान्ति वै ॥ २७ ॥

कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यञ्च श्रुतं त्वया ।

तेषां मदाचार्यग्राणां प्रभावेणेयं वेदिः तत्पूजाकाल इवाद्यापि
सर्वा दिशो द्योतयन्ती अतुल्यप्रभा दृश्यते पश्य ॥ २४ ॥

आस्वर्थगन्तरं दर्शयति, अशक्नुवद्भिरिति । सागरादितिर्धं गन्तु-
मशक्नुवद्भिरित्यर्थः । तत्र हेतुरुपवासश्रमालसैः । कृच्छ्रादिशास्त्रीयो-
पवासैर्जनितेन श्रमेणालसैः इदृशैस्त्रैश्चिन्तितेन तेषां ध्यानेन तदभिधेक-
तीर्थे आगतान् सप्तसागरान् समेतान् पश्य ॥ २५ ॥

आस्वर्थगन्तरमाह, कृताभिधेकैरिति । न विशुष्यन्ति तीर्थवैभवात्
तत्तपोवैभवाच्चेति भावः ॥ २६ ॥

आस्वर्थगन्तरमाह, देवेति । कृतानि दत्तानि अतिष्टदुकुवलय-
सहितानि पुष्याणि नाद्यापि स्नानत्वं यान्ति तत्तपःप्रभावादिति श्लेषः ।
॥ २७ ॥

उपसंहरति कृत्स्नमिति । दृष्टं त्वया मया दर्शितम् । श्रुतं त्वया
मया श्रावितम् । अभ्यनुज्ञाता त्वथेति श्लेषः । तत्तस्मात् एतत्त्वत्सेवरं
त्यक्त्यामीति इच्छामि ॥ २८ ॥

तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्त्याम्येतत्कलेवरम् ॥ २८ ॥
 तेषामिच्छाम्यहं गन्तुं समीपं भावित्वात्मनाम् ।
 मुनीनामाश्रमा येषामहञ्च परिचारिणी ॥ २९ ॥
 धर्मिष्ठायाम् वचः श्रुत्वा राघवः सहलक्षणः ।
 प्रहर्षमनुलं लेभे आश्चर्यमिति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥
 तामुवाच ततो रामः शबरौ संश्रितव्रताम् ।
 अर्चिताऽहं त्वया भद्रे ! गच्छ कामं यथासुखम् ॥ ३१ ॥
 इत्येवमुक्त्वा जटिला चीरकृष्णाजिनाम्बरा * ।
 अनुज्ञाता तु रामेण ऊत्वात्मानं ऊताशने ॥ ३२ ॥
 ज्वलत्पावकसंकाशा स्वर्गमेव जगाम ह ।
 दिव्याभरणसंयुक्ता दिव्यमाल्यानुलेपना ॥ ३३ ॥

येषां मुनीनामयमाश्रमः येषां चाहं परिचारिणी तेषां भावि-
 तात्मनां सदानुसंहितपरमात्मनां मुनीनां समीपं गन्तुमहमिच्छामि
 इति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥

श्रुतार्थमुद्दिश्येति शेषः ॥ ३० ॥

संश्रितव्रतां तीक्ष्णव्रताम् ॥ ३१ ॥

आत्मानं ऊताशने ऊत्वा स्वाचार्येण्यपदिष्टमार्गेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

* तस्मिन् मुहूर्ते शबरी देहं जीर्णं विहाय तत् ।

इत्यतिरिक्तां पाश्चाच्याः ।

दिव्याम्बरधरा तत्र बभूव प्रियदर्शना ।

विराजयन्ती तं देशं विद्युत्कौदामनी यथा * ॥ ३४ ॥

यत्र ते मुक्ततात्मनो विहरन्ति महर्षयः ।

तत्पुण्यं शबरी स्थानं जगामात्मसमाधिना ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे शबर्याः

स्वर्गमनं नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

स्वर्गं ब्रह्मलोकमेव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

यत्र ब्रह्मलोकं तत् पुण्यस्थानं शबरी आत्मसमाधिना जगाम ब्रह्म-
समाधिनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

* प्रणम्य शिरसा रामं स्वर्गता मुप्रभानना ।

इति केचित्पठन्ति ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततमः सर्गः ।

दिवं तु तस्यां यातायां शबर्यां स्नेन तेजसा ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चिन्तयामास राघवः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा तु धर्मात्मा प्रभावं तं महात्मनाम् ।
हितकारिणमेकायं लक्षणं राघवोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
दृष्टो मयाश्रमः मौस्य ! वङ्गाश्चर्य्यः कृतात्मनाम् ।
विनामृगशार्दूलो नानाविहगमेवितः ॥ ३ ॥
सप्तानाञ्च समुद्राणां तेषां तीर्थेषु लक्षणम् ।
उपस्पृष्टञ्च विधिवत् पितरश्चापि नर्पिताः ॥ ४ ॥
प्रनष्टमशुभं यन्नः कलत्राणं समुपस्थितम् ।
तेन त्वेतत्प्रहृष्टं मे मनो लक्षणम् ! सम्प्रति ॥ ५ ॥
हृदये मे नरव्याघ्र ! शुभमाविर्भविष्यति ।
तदागच्छ गमिष्यावः पस्यां तां प्रियदर्शनाम् ॥ ६ ॥

दिवं त्विति ॥ १ ॥

महात्मनां प्रभावं शबर्युक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

तेषां मुनीनां सप्तानां समुद्राणां तीर्थेषु लोकोपकाराय तैः स्थापि-
तेषु उपस्पृष्टं सूतम् ॥ ४ ॥

तेन कल्याणोपस्थानेन ॥ ५ ॥

अथमुक्त्वा गिरिर्यत्र नातिदूरे प्रकाशते ।
 यस्मिन् वर्मति धर्मात्मा सुर्यीवोऽंशुमतः सुतः ॥ ७ ॥
 नित्यं बालिभयात्तस्मत्पुत्रभिः सह वानरैः ।
 अभित्वरे च तं द्रष्टुं सुर्यीवं वानरर्षभम् ॥ ८ ॥
 तदधीनं हि मे कार्यं सीतायाः परिमार्गणम् ।
 इति ब्रुवाणं तं वीरं मौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 गच्छावस्त्वरितं तत्र ममापि त्वरते मनः ।
 आश्रमात्तु ततस्तस्मान्निष्क्रम्य स विशाम्यतिः ॥ १० ॥
 आजगाम ततः पद्म्यां लक्ष्मणेन सह प्रभुः ।
 समीक्षमाणः पुष्याब्जं सर्वतो विपुलद्रुमम् ॥ ११ ॥
 कोद्यष्टिभिश्चार्जुनकैः शतपत्रैश्च कीचकैः ।
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नादितं तद्वनं महत् ॥ १२ ॥
 स रामो विविधान् वृक्षान् सरांसि विविधानि च ।
 पश्यन् कामाभिमन्त्रितो जगाम परमं हृदम् ॥ १३ ॥
 स तामासाद्य वै रामो दूरात्पानीयवाहिनीम् ।

शुभं मित्रलाभादि ॥ ६ ॥

अंशुमतः सूर्यग्रस्य ॥ ७ ॥

त्वरे त्वरामि ॥ ८ ॥ ९ ॥

ममापि त्वरते यस्मादर्जने ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

पानीयवाहिनीं पानार्हातिमशुरुमुशीतनिर्मलजलवाहिनीम् ।

मतङ्गसरसं नाम हृदं समवगाहत ॥ १४ ॥
 तत्र जग्मुरव्ययौ राघवौ हि समाहितौ ।
 स तु शोकममाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ १५ ॥
 विवेश नल्लिनीं पद्म्यां पङ्कजैश्च समावृताम् ।
 तिलकाशोकपुन्नागवकुलीदालकाशिनीम् ॥ १६ ॥
 रम्योपवनसम्बाधां रम्यसम्पीडितोदकाम् ।
 स्फटिकोपमतोयां तां शङ्खशालुकमन्तताम् ॥ १७ ॥
 मत्स्यकक्पसम्बाधां तीरस्यद्रुमशोभिताम् ।
 मखीभिरिव संयुक्तां लताभिरनुवेष्टिताम् ॥ १८ ॥
 किशोरारगगंधर्वयत्नरात्तमेविताम् ।
 नानाद्रुमलताकीर्णां शीतवारिनिधिं शुभाम् ॥ १९ ॥
 पद्ममैगंधिकैस्ताम्रां शुक्लां कुसुमण्डलैः ।
 नीलां कुवलयोद्घाटैर्वज्रवर्णां कुशामिव ॥ २० ॥
 अरविन्देत्यलवतीं पद्ममैगंधिकायुताम् ।
 सुष्यिताम्रवनेपेतां बर्हिणीद्घृष्टनादिताम् ॥ २१ ॥

अनेन पम्पानदीति लभ्यते । बाहिनीमित्यस्य धारिणीमित्यर्था वा
 मतङ्गसरसमित्यकारान्तः । तत्र पम्पायामेव प्रदेशभेदे गङ्गायां मणि-
 कर्मिकेव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्रग्मः स्रदस्पृष्टाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

कुवलयोद्घाटेः कुवलयसमूहेः कुशा गजान्तगच्छिपकवल्मः ॥ २० ॥

स तां दृष्ट्वा ततः पत्न्यां रामः सौमित्रिणा सह ।
 विललाप च तेजस्वी रामो दशरथात्मजः ॥ २२ ॥
 तिलकैर्वीजपूरैश्च वटैः शुक्लद्रुमैस्तथा ।
 पुष्पितैः करवीरैश्च पुन्नागैश्च सुपुष्पितैः ॥ २३ ॥
 मालतीकुन्दगुल्मैश्च भण्डीरैर्निचुलैस्तथा ।
 अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुत्तकैः ॥ २४ ॥
 अन्यैश्च विविधैर्दृष्टैः प्रमदामिव भूषिताम् ।
 अस्यास्तीरे तु पूर्वोक्तः पर्वतो धातुमण्डितः २५ ॥
 च्छय्यमूक इति ख्यातश्चित्रपुष्पितपादपः ।
 हरिर्च्छरजो नाम्नः पुत्रस्तस्य महात्मनः ॥ २६ ॥
 अध्यास्ते तं महावीर्यैः सुग्रीव इति विश्रुतः ।
 सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरेन्द्रं नरर्षभ ॥ २७ ॥
 इत्युवाच पुनर्वाक्यं लक्षणं सत्यविक्रमः ।
 राज्यभ्रष्टेन दीनेन तस्यामासक्तचेतसा ।

कथं मया विना सीतां शक्यं लक्षणं । जीवितुम् ॥ २८ ॥

अरविन्दपद्मयो रक्तश्वेतविषयत्वेन भेदः ॥ २१ ॥

विललाप सीताविद्योगादिति शेषः ॥ २२ ॥

शुक्लद्रुमो लोध्रः ॥ २३ ॥

भण्डीरो वटः निचुलो बंजुलः । अतिमुक्तो माधवी लता ॥ २४ ॥

पूर्वोक्तः कबन्धोक्तः ॥ २५ ॥

इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीडितः स लक्ष्मणं वाक्यमनन्यततमम् * ।
 विवेश पम्यां नलिनोमनोरमां रघूत्तमः शोकविषादयन्त्रितः ॥२८॥
 क्रमेण गत्वा प्रविलोकयन् वनं ददर्श पम्यां शुभदर्शकाननाम् ।
 अनेकानानाविधपत्तिसंकुलां विवेश रामः सह लक्ष्मणेन ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे पम्या-
 गमनं नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

तस्य प्रसिद्धतरस्य ऋद्धरजो नामकस्य पुत्रो हरिर्वीनरः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥

इत्युवाच अन्तरान्तरा सीताशोकम् ॥ २८ ॥

उपसंहरति, इतीति । अनन्यचेतनः । नास्त्यन्यत्र सीतायाः चेतनं
 चित्तं यस्य सः । नलिनीभिर्मनोरमां पम्यां मतङ्गसरसप्रदेशवत्तनीं
 विवेश ॥ २९ ॥

शुभदर्शं शुभदर्शनं काननं यस्यां तां पम्यां ददर्श । सर्वत इति
 शेषः । विवेश च । मतङ्गसरसावच्छेदेनेति बोध्यम् ॥ ३० ॥

विराधादिकबन्धान् तान् हत्वा स्वपदमादिशत् ।

विचरन् दण्डकारण्ये भवारण्ये स मे गतिः ॥ १ ॥

* अदीनसत्त्वः इति वा पाठः ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

आरण्यकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

आरण्यकाण्डं सम्पूर्णम् ।

